

Emakeele Seltsi aastaraamat iii

Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus
1957

Eesti Rahvusraamatukogu: PE A/33; 3 [1]

EOD - Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand EOD): miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kaheteistkümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.-20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna - vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Naudi oma EOD e-raamatut!

- Saa originaalse raamatu ilme ja tunnetus!
 - Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
 - *Otsi & leia*:* Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.*
 - *Kopeeri & kleebi teksti ning pilte*:* Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitöötlusprogrammidesse.
- *Pole kättesaadav kõigis e-raamatutes.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu

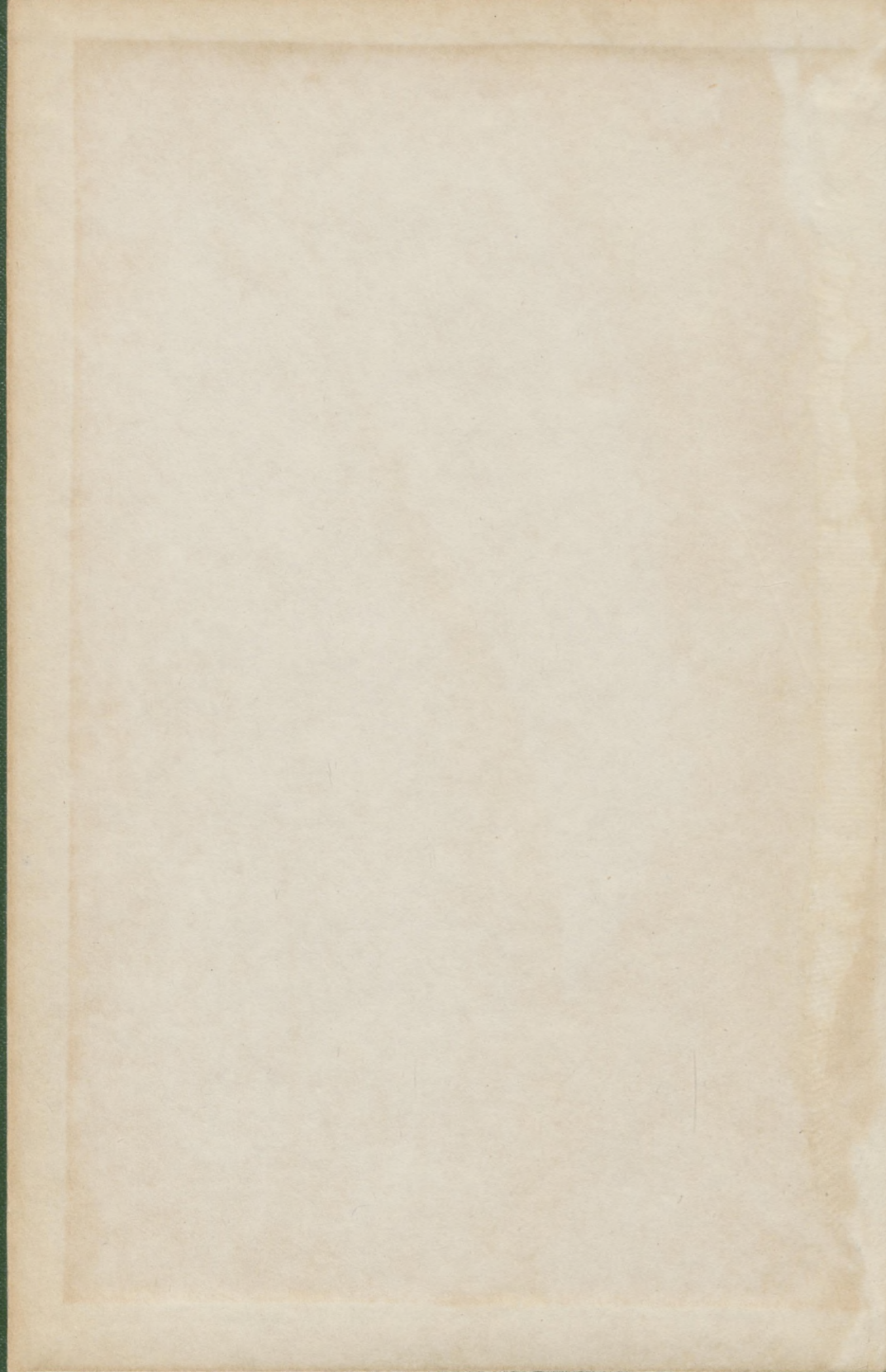
- Tingimused: <https://books2ebooks.eu/csp/et/nle/et/agb.html>

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba 40 raamatukogu enam kui 12 Euroopa riigis. Otsi teenuse raames pakutavaid raamatuid: <https://search.books2ebooks.eu>
Lisainfo aadressil: <https://books2ebooks.eu/et>

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

III

1957

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1957

Toimetuskolleegium:

E. Ahven, H. Ahven (sekretär), P. Ariste (esimees), A. Kask

VÖITLUS EESTI KIRJAKEELE NORMIDE ÜHTLUSTAMISE EEST 1886. AASTAL

A. KASK

Seoses eesti rahvuskeele kujunemisega möödunud sajandi teisel poolel kerkis peagi teravalt esile kirjakeele ühiste normide küsimus. Ühiseid norme ei olnud aga kerge saavutada. Seda takistasid mitmed asjaolud.

Nii takistas seda teataval määral üleminek vanalt kirjaviisilt uuele, mis purustas täielikult senised ortograafilised traditsioonid, kuid ei andnud kohe asemele täiesti kindlalt väljakujunenud uut kirjaviisi. Ed. Ahrensi grammatikas (1843, II trükk 1853) esitatud normid ei leidnud täit pooldamist. Rahvusliku liikumise ajajärgu silmapaistvamad kirjamehed eesotsas Fr. R. Kreutzwaldi ja C. R. Jakobsoniga ei pidanud vastuvõetavaks kaugegltki kõiki Ahrensi seisukohti¹. Enam arvestamist leidsid need seisukohad, mis olid esitatud J. Hurda brošüüris „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi” (1864), kuid selles uue kirjaviisi propageerimiseks määratud vihikus oli esitatud ainult piiratud hulk puhtortograafilisi küsimusi, pealegi oli siingi selliseid ettepanekuid (näit. palatalisatsiooni märkimise kohta), mis ei leidnud pooldamist.

Eriti oluliseks takistuseks ühiste normide saavutamisel oli autorite lähtumine eri murretest. Küllaltki ilmekalt avaldub see vaidlustes, mis toimusid Eesti Kirjameeste Seltsis.

Kui asutati Eesti Kirjameeste Selts, tõusis otsekohe päevakorrale kirjakeele normeerimise küsimus. Teatavasti Seltsi teisel koosolekul 1872. a. suvel võetigi siin rida otsuseid vastu, näiteks otsustati J. Hurda ettepanekul kirjutada *hää, pää, mitte hea, pea*, tarvitada *armastatakse, istutatakse*, mitte *armastakse, istutakse* jne.² Hurda poolt esitatud seisukohad, mis mõnel määral toetusid lõuna-eesti murretele, ei olnud aga kõigile vastuvõetavad. Kui M. Veske Leipzigid tagasi tuli, hakkas ta omakorda esinema ettepanekutega, pidades vajalikuks eesti kirjakeeles rakendada puhtfoneetilist ortograafiat, kusjuures eesti kirjakeel peaks toetuma täiel määral põhja-eesti keskmurdele.

¹ Võrreldagu selleks näiteks erinevusi Kreutzwaldi ja Ahrensi vahel *ng* kirjutamise küsimuses, mitmuse osastava tarvitamises jne.

² Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, Tartu 1873, lk. 75 jj.

Lisaks takistasid ühiste normide saavutamist ka eri autorite erinevad teoreetilised seisukohad. Nii esitas näiteks C. R. Jakobson „histooria põhja peal” omalt poolt rea erinevaid ettepanekuid, eriti klusiilide märkimise osas³, ja nii tekkis soovitud ühtsuse asemel mõneti suuremgi kirevus, kui oli enne.

Eesti Kirjameeste Seltsis tehti korduvaid katseid kirjakeelt ühtlustada, kuid enamik neist katseist ebaõnnestus. Väga ilmekalt avaldus see erinevate arvamuste rohkus näiteks Seltsi neljandal koosolekul 1873. a. suvel, kus tehti väga mitmesuguseid ortograafia parandamise ettepanekuid⁴. Samal ajal tarvitasid ka eri autorid sageli erinevat ortograafiat oma töödes, nagu seda võib näha Pöide pastori N. N o l c k e n i töödes (näit. „Aabitsaraamatus” ja „Aabitsaraamatu sissejuhatuses” 1873).

Suuri lootusi pandi sel ajal akad. F. J. W i e d e m a n n i teoksil olevale eesti keele grammatikale⁵, kuid kui see 1875. a. ilmus, siis selgus, et see on puhtteaduslik grammatika ega püüagi fikseerida norme. Seetõttu tuli keelenormeerimise küsimusi lahendada ikkagi eelkõige Eesti Kirjameeste Seltsi raamides.

1875. a. septembris tõstetigi Seltsi koosolekul jälle keelenormide ühtlustamise küsimus üles ning otsustati ülemaaline kongress kokku kutsuda. Protokollis põhjendatakse kongressi kokkukutsumise vajadust järgmiselt: „Selle kongressi töö olla ühendust ja ühtmeelt õigekirjutuse põllu pääle saata, mis sääln seniajani koguni puududa, mis sest näha olla, et naljalt kahte raamatut leida ei olla, kus kirjutamise viis täiesti ja igapidi ühte minna”⁶. Kongressi eeltööde tegemiseks valiti komisjon, mille koosseisu kuulusid J. H u r t, M. V e s k e ja C. R. J a k o b s o n, kuna kahtluste korral ka akad. F. J. W i e d e m a n n i abi otsustati paluda. Koosolek soovis, et valitud komisjon oma töö võrdlemisi kiiresti teeks. Komisjon aga tuleb kokku alles 1877. a. Vahepeal püsib ebaühtlus kirjakeele tarvitamises edasi.

1876. a. kirjutas J. K u r r i k (-rr-) „Eesti Postimehes” artikli „Eesti kirjaviisid”, kus ta märgib, et eesti keeles olevat tekkinud terve leegion kirjaviise ja tulevat kahelda, kas eespoolmainitud neli meest suudavad kirjaviisiküsimustes kokku leppida. Õpetajad aga, kes peavad õpilastele õiget keelt õpetama, olevat seetõttu sattunud raskustesse, sest nad ei tea, mida õpetada. Kurrik märgib siin päris õigesti, et „üks kirjaviis on õige, niipea kui rahvas hulgani teda viisiks võtab”⁷. Edasi ütleb ta, et teadlased võivad ju küll igasuguseid märke ja pöönu tähtedele panna, kuid „koolis õpetajad ja õppijad nõuavad: kirjaviis olgu liht ja labane, kerge ja selge — niihaste lugeda kui ka kirjutada”⁸.

³ Vrd. C. R. Jakobson, Weel mõnni sõnna uest kirjutamise wisist, Eesti Postimees, 1867, nr. 14, lk. 105—107.

⁴ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, lk. 80—81.

⁵ Vrd. sealsamas, lk. 81.

⁶ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1875, Tartu 1875, lk. 102.

⁷ Eesti Postimees 1876, nr. 33, lk. 197.

⁸ Sealsamas, lk. 198.

Kurrik leiab, et oleks oluline, kui kirjakeele arendamise küsimustes kõigepealt põhimõtteliste küsimuste üle kokku lepitaks. Kui põhimõtted on vastu võetud, siis olevat ka palju lihtsam üksikküsimustes kokku leppida. Tema arvates peaks kirjaviis vastama keele loomule ja seadustele, olema selge ja kerge kätte õppida, nõudma vähe jõukulu ja olema ilus.

Seekord aga keeleteadlased neid Kurriku seisukohti veel ei arvestanud. Kui 1877. a. kevadel eespool mainitud komisjon ehk „eesti kirjutusviisi parandamise komitee” kokku tuli, siis võeti aluseks M. Veske „Healte õpetuse” käsikiri. M. Veskel läks korda C. R. Jakobsoni oma nõusse saada ja Jakobson loobus oma eri seisukohtadest ning liitus koosolekul Veskega, mistõttu Veskel nüüd läks korda kirjaviisiküsimustes oma seisukohti läbi suruda ja Hurda seisukohti, mis olid varem Seltsi otsuse kohaselt vastu võetud, kõrvale tõrjuda. Nii otsustati nüüd Veske ettepanekul kirjutada *õe*, näit. *võeras*, sest nii olevat õige tallinna murde, s. o. põhja-eesti keskmurde keele seisukohalt, ja mitte *õõ*, nagu oli soovitanud Hurt. Samuti otsustati nüüd kirjutada *hea*, *pea*, *peal*, *seal*, kuigi Hurda ettepanekul oli varem vastupidine otsus vastu võetud. Peeti vajalikuks lisamärkide varal vahet teha teise ja kolmanda välte häälikuühendite vahel, tarvitusele võtta eri täht (z) esimese välte s-i märkimiseks jne. Komisjoni protokollis lisas märgib Veske, et komisjoni arvates „Kesk-Tallinnamaa keel” peab jääma kirjakeeleks ja seetõttu on komisjon jätnud küsimuste otsustamisel tartu murde jooned kõrvale. Ühtlasi kinnitab M. Veske siin, et ka Õpetatud Eesti Seltsis on vastav komisjon samuti tema ettepanekud vastu võtnud ja seega olevat nüüd toimunud oodatud „kirjaviiside ühendamine”⁹.

Nagu eelmisest selgub, et arvestanud need kirjakeele ühtlaste normide väljatöötamiseks moodustatud keelemeeste komisjonid põrugi Kurriku ettepanekuid märkimise lihtsuse vajadusest, ei arvestanud ka senist kirjakeele traditsiooni, mis Kreutzwaldi ja teiste uue kirjaviisi tarvitajate tööde kaudu oli jõudnud juba teataval määral kujuneda. Sellest siis tuli, et kuigi otsused kuulutati välja, neid otsuseid peaaegu keegi ei täitnud, isegi komisjoni liikmed mitte. Hurt jäi oma endistele seisukohtadele, näit. *ää* ja *õõ* tarvitamise küsimuses, kuid ka Vesket ei rahuldanud otsused, sest tema leidis, et põhja-eesti keskmurde alusel tuleks kirjutada *pian*, *siume* jne., mitte aga *pean*, *seome*, nagu komisjon oli otsustanud.

1879. a. avaldas M. Veske oma „Eesti keele healte õpetuse ja kirjutuse viisi”, mis pidi lahendama põhilised eesti ortograafia küsimused. Veske leiab, et õigekirjutus peab olema võimalikult hääldamisjärane, s. o. foneetiline. Et ortograafia oleks ühtlane, peab see toetuma ühele murdele. Selleks murdeks on „Kesk-Tallinna keel”¹⁰. Seega Veske arvates on võimalik põhja-eesti keskmur-

⁹ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877, Tartu 1877, lk. 42.

¹⁰ Vrd. M. Veske, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu 1879, lk. III, IV.

dele toetudes jõuda kergesti kirjakeele ühtlaste normideni. Seejuures aga unustab Veske, et meil oli kujunenud juba oma kirjakeele traditsioon, mis siiski nii mitmeski suhtes erines praeguse põhjaeesti keskmurde tarvitusviisist. Ja on arusaadav, et kui Veske pika *e, o, õ* kirjutamisest kõneldes annab ka diftongilised vormid nagu *mieele* ehk *miēle*, siis need ei leia poolehoidu. Pealegi takistas Veske kirjutusviisi levikut asjaolu, et Veske ei esita ühtlasi norme, vaid soovitab näiteks rahvaraamatuis üht märkimisviisi (näit. *sääri, toōma*), teaduslikes raamatuis aga teist märkimisviisi (näit. *sâri, tôma*) tarvitada¹¹. Lisaks sellele ei olnud ka ta ise oma keele tarvituses kuigi järjekindel. Seetõttu ei lahenenud seoses M. Veske raamatu ilmumisega kirjakeele normeerimise küsimused, vaid ebaühtlus kirjakeeles püsis.

Veel sama, 1879. a. oktoobris kerkis Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul õigekirjutus uuesti päevakorraale. J. Hurt arvab, et rahvaraamatute keeles ei sobi tarvitada kõiki uuendusi, mis on esitatud. Sedasama arvab ka õpetaja P. Undrits, kes ütleb: „Koolmeistrite nimel tuleb nõuda, et kooli- ja rahva-raamatutesse mitte ei pea kirjutama: siadus, pia, sial jne. Keele uurijad üksnes tarvitagu oma keskes ja uurimise kirjades niisuguseid uuendusi.”¹² M. Veske aga peab ka rahvaraamatutes sobivaks tarvitada vorme nagu *siub, tansib* jne.

Et tegelikus koolitöös raskustest pääseda ja mingisugust ühtlust keeletarvitusse tuua, esitas J. Kurrik oma „Kirjutamise õpetuses” (1882) teatavad reeglid, mida koolitöös õpetamisel arvestada. Nii leiab ta, et ei ole põhjust kirjas vahet teha teise ja kolmanda välte häälikute vahel, näit. *s a a n i* jalas ja istus *s a a n i*, *k a s s i* poeg ja kutsus *k a s s i* jne., sest „mingisugune vahetegevise kombe ei ole üleüldiselt rahva- ja koolikirjas maksma hakanud”¹³. Peatükis „Mõned tähendused koolmeistrile õigest kirjutamise kohta” märgib Kurrik, et eesti õigekirjutus on kõikuv, kuid koolis tuleb tarvitada võimalikult ühtlast kirjutusviisi ega tule lubada ühel kirjutada nii, teisel teisiti. Seejuures toob ta pika nimestiku sellistest sõnadest, kus esineb kõikuvusi, tõstes ühtlasi esile eelistatavad vormid. Kuigi Kurrik ei ole alati küllalt järjekindel eelistatavate vormide fikseerimisel (näit. soovitab ta tarvitada *mõõt, rõõm*, kuid *võeras* ja *õeruda*), ometi olid Kurriku katsed normeerida teatavaid vorme abiks tegelikule keeletarvitajale.

Kurrik ennast ei rahuldanud aga need normeerimiskatsed, millede esitamisel ta oli arvestanud üldisemat tarvitusviisi. Ta lootis, et ilmuv auhinna-grammatika, milleks Eesti Kirjameeste Selts oli auhinna välja kuulutanud, annab küsimustele lahenduse. Et aga ettenähtud tähtajal Seltsile ühtki käsikirja sisse ei tulnud, jäi auhinna-grammatika ilmumata. Küll aga ilmus 1884. a. K. A. Her-

¹¹ Vrd. M. Veske, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu 1879, lk. 7, 9.

¹² Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879, Tartu 1879, protokollid, lk. 25.

¹³ J. Kurrik, Kirjutamise õpetus, Tartu 1882, lk. 13.

m a n n i „Eesti keele grammatik”, mis püüdis omakorda normeerida keelt. K. A. Hermann, toetudes õige tunduval määral J. Hurdale, ei pooldanud M. Veske seisukohti ja arvestas enam senise kirja-keele traditsiooni. Et Hermann'i seisukohad erinesid nii Veske kui Kurriku omadest (nii pooldas Hermann järjekindlalt pikkade vokaalide tarvitamist, näit. *pää, vööras* jt.), siis ei parandanud ka selle uue grammatika ilmumine esialgu kuigi palju olukorda. Pealegi jätkas M. Veske pidevalt oma seisukohtade propageerimist, näit. Eesti Kirjameeste Seltsis 1884. ja 1885. aastal¹⁴. Lisaks sellele esines ka veel J. Nebocat 1884. a. oma grammatikaga „„Kündja”, Eesti keeleõpetus, nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse”, mis toetub Ahrensile ja Wiedemannile ja esitab rea selleks ajaks juba vananenud keelevorme, näit. *senna, nenda, leikama* jne. Ka see nn. Nebocati kirjaviis püüab eriti tagurlikkude ringide toetusel pääseda kehtivusele ja seda toetab Schnackenburgi kirjastus¹⁵.

Selline oli olukord eesti kirjakeele normide küsimuses 1886-ndaks aastaks.

On arusaadav, et selline ebaühtlus ei saanud rahuldada kirja-keele tarvitajaid, eriti aga koolipõllul töötajaid, kes pidid keelt õpetama. Sellepärast tõstis J. Kurrik kirjakeele ühtlustamise ja normeerimise küsimuse 1886. a. uuesti üles, rõhutades mitte niivõrd kirjakeele toetumist ühele murdele, nagu olid teinud Wiedemann, Nebocat ja Veske, vaid eelkõige kirjakeele normeerimise printsiipe.

1886. a. veebruaris (22. II) avaldas J. Kurrik kõikidele keeletarvitajatele kaalumiseks oma tuntud „Üleüldiselt pruugitava kirja- viisi”, mis ilmus peaaegu kõigis toleaegetes eesti ajalehtedes („Postimehes” isegi eri lisana). Selles palub ta keeleõpetajaid, aja- lehtede toimetajaid ja kirjanikke avaldada oma seisukohti ette- panekute üle. Ettepanekud olevat esialgselt läbi arutatud koosole- kul, millest peale J. Kurriku võtsid osa veel A. Grenzstein, K. A. Hermann, J. Tülk, H. Treffner, H. Jannsen, M. J. Eisen, C. H. Niggol ja P. Org. Nagu selgub, olid arutlusest osavõtjad pea- miselt kas õpetajad (Kurrik, Niggol, Org) või ajakirjanduse alal töötajad (Grenzstein, Hermann, Tülk, H. Jannsen).

Üleskutse sissejuhatavas osas märgitakse, et kirjandust on eesti keeles hakanud rohkesti ilmuma, kuid kirjakeele tarvitamises puu- dub ühtlus. Olevat aga tingimata vajalik jõuda ühistele seisukohta- dele. Selleks tuleb fikseerida kindlad põhimõtted, mille alusel keele- lisi küsimusi lahendada. Üldise põhiseisukohana rõhutatakse o t s t a r b e k u s e printsiipi. Kirjaviis peab olema otstarbekas, peab võimaldama mõtteid võimalikult täpselt edasi anda. Kuid mingi- suguseid lisamärke ei olevat selleks vaja, sest lisamärkidega tähed pole otstarbekad, praktilised. Lause kontekst ütlevat juba ise, mis-

¹⁴ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1884 ja 1885, Tartu 1886, lk. 88 ja 93.

¹⁵ Vrd. J. Nebocat, „Kündja” Eesti keeleõpetus, nenda kui Eesti- keelt Kesk-Eestimaal räägitakse, Tartus ja Rias 1884, lk. VIII.

suguses vältes üks või teine sõna on, näiteks et lauses *tema läheb linna* viimane sõna on kolmandas vältes, seda polevat tarvis eri märgiga märkida. Lähtudes keele praktilisuse ja otstarbekuse seisukohast rõhutatakse siin järgmisi momente: 1) et kirjaviis oleks kerge õppida, peab ta võimalikult seaduspärane ja lihtne olema (pedagoogilisuse printsiip), 2) et kirjaviis liiga palju jõukulu ei nõuaks, tuleb ta lühidust silmas pidada (ökonoomsuse printsiip), ja 3) kirjaviis ärgu olgu inetu (esteetilisuse printsiip). Kõige selle juures tulevat ka keeleteaduse nõudeid silmas pidada.

Nendest printsiipidest lähtudes esitatakse siin kaalumiseks neli ortograafia „seadust”. Esiteks antakse „seadus”, et „kaksik-lausahealed (diftongid) paneme ikka üksnes kahe tähega kirja”, s. o. et kolmanda välte diftong kirjutatakse samuti kui teise välte diftong, näit. *lauda* [uks] ja [suurt] *lauda*, samuti ka sõnad *nõu*, *au*, *jõu*. Ka pikkade vokaalide puhul ei soovitata teise ja kolmanda välte märkimisel vahet teha. Seda seisukohta on üldiselt pooldanud kõik, kes ettepaneku eelarutlusest osa võtsid.

Teiseks antakse reegel: „Kaksik-umbhealed lausahealte vahe peal paneme ikka üksnes kahe tähega kirja”, s. o. ei tule konsonantühendis kolmanda välte häälikut märkida kahe tähega, näiteks [läks] *välja* (mitte: *vällja*), samuti ei peeta kohaseks vahet teha ka pikkade konsonantide teise ja kolmanda välte vahel, välja arvatud klusiilid. Nagu selgub, on need kaks esimest „seadust” suunatud M. Veske „Healte õpetuses” antud ortograafia vastu. Ühtlasi on need „seadused” määratud ka 1877. a. kirjaviisi parandamise komitee otsuste tühistamiseks.

Kolmanda „seadusena” esitab Kurrik kompromiss-ettepaneku, mis on lähedane M. Veske seisukohale. Nimelt märgib ta: „Kus umbheale (b, d, g, s) ärakadumisel lausahealed muutmata jäävad, seal jäägu ka nende kohased tähed muutmata. Healte muutmisel muudame ka tähti.” Selle ebamäärase reegli järgi tuleb astmevahelduslikes sõnades kord kõrge vokaal nõrgas astmes säilitada, näiteks juhtudel nagu *tuas*, *teud*, *kaub*, *siun*, *pian*, *su’us*, *lu’ud*, kord aga muuta keskkõrgeks, nagu sõnades *lugema:loen*, *süsi:söed*. On täiesti arusaadav, et see Kurriku reegel juba eelarutlusel ei leidnud üksmeelset poolehoidu, sest nii Veske seisukoht, et tuleb nõrgas astmes säilitada kõik kõrged vokaalid, kui ka Hermannii seisukoht, et astmevahelduse puhul kõik kõrged vokaalid muutuvad keskkõrgeteks, või isegi Wiedemanni seisukoht, et tuleb säilitada ainult teise silbi vokaal — kõik need seisukohad olid hõlpsamini rakendatavad kui Kurriku ettepanek.

Neljas „seadus” puudutab pikkade vokaalide küsimust. Selle kohta annab Kurrik järgmise reegli: „Sõnades, kus ea ja ää mõlemad pruugitavad on, sünnib ea kirjutada, sest heal ää on ilutu, nõuab liiga suu-lautamist. Niisama sünnib üksnes üü kirjutada, mitte üi või üii,

sest üi või üii kirjutamine harjutab lugejat ü-healt väga teravaste ja venitavalt ütlemata, mis jällegi ilutu on." Selle reegli kohaselt tuleb kirjutada *hea, peal, seal, teal, heal, seadus, teadus*, samuti *nüüd, hüüdma, müüma* jne. Eelarutlusel olevat see seisukoht leidnud pooldamist.

Nendele neljale ortograafia põhireeglile järgneb üleskutse lisasosad veelt tervelt 12 järgmist küsimust:

1. Kas tuleb sõna lõpul kirjutada üks või kaks konsonanti a) nimetavas: *kott, kepp, tamm, kass* jt., b) osastavas: *kätt, vett, mett, sütt* jt., e) alalütlevas: *mull, sull, tall* jt.?

2. Kas sõnaalgulise *h* märkimisest ei tuleks üldse loobuda või vähemalt loobuda nendes sõnades, kus seni kõikuvusi on esinenud, nagu sõnades (*h*)ernes, (*h*)unt, (*h*)anid, (*h*)õiskama, (*h*)äkitselt, (*h*)allikas?

3. Kas ei tuleks sõnu *ometi, amet, kuni, seni* kirjutada ühekordse konsonandiga?

4. Kas tarvitada ainult liidet *-gi* või tarvitada nii *-gi* kui *-ki*?

5. Kas mäarsõnade liiteks tarvitada *-ti, -sti* või ka *-te, -ste*, näit. *õieti* või *õiete, usinasti* või *usinaste*?

6. Kas tarvitada *teine* või *tõine, mets* või *mõts, veike* või *väike*?

7. Kas tarvitada alalütlevas kaasrõhulise silbi järel *-lle* või *-le*, kas *küsijalle* või *küsijale*?

8. Kas sisseütlevas tarvitada *meelde, ärde, juurde* või *meele, ääre, juure*?

9. Kas *Eesti-, Vene-, Saksa(keel)* jne. kirjutada ikka suure või vahel ka väikese algustähega?

10. Missuguste reeglite järgi kirjutada sõnu kokku, näit. kas *Eesti keel* või *Eestikeel*?

11. Kuidas kirjutada võõrsõnu ja võõrnimesid?

12. Kas ei tuleks ka trüki hakata tarvitama ladina kirja, nagu seda tehakse eesti keele kirjutamisel?¹⁶

Nagu siit selgub, oli tõstetud esile terve rida mitmesuguseid keelelisi küsimusi, milles sel ajal selgus puudus ja kus eri keeleteadlased eri seisukohtadel asusid. Eelnõupidamisel, nagu märgitakse üleskutse lõpul, on olnud kõne all ainult kolm esimest küsimust. Nii on siin arvatud, et sõna lõpul tuleks tarvitada kaht konsonandimärki, kuid alalütleva vormid nagu *mul, sul, tal* jne. tuleks kirjutada ühe konsonandiga lõpul. Sõnaalgulist *h*-d on soovitatud säilitada kirjas, loobudes sellest ainult juhtudel, kus esineb kõikuvusi (näit. *anid, ernes* jt.). Sõnad *ometi, amet, seni, kuni* otsustati kirjutada ühekordse konsonandiga tüves.

J. Kurriku ettepanek fikseerida teatavad kirjakeele normid, võtta tarvitusele „üleüldiselt pruugitav kirjaviis“ leidis laiemates keele tarvitajate ringides küll poolehoidu, kuid kaugeltki mitte üksmeelset.

Kõige soojemalt suhtusid kirjaviisi ühendamise ettepanekuisse

¹⁶ Vrd. Postimees nr. 9, 22. II 1886, Postimehe eralisa; Virulane nr. 10, 4. III 1886; Sakala nr. 7, 8. III 1886; Meelejahutaja nr. 7, 1. III 1886; Olevik nr. 9, 24. II 1886; Oma Maa nr. 1, 22. IV 1886, nr. 2, 31. V 1886 jm.

A. Grenzsteini „Olevik” Tartus ja J. Järve „Virulane” Tallinnas. Juba enne kirjaviisi ühtlustamise ettepanekute esitamist avaldati neis ajalehtedes teateid, et kirjaviisi alal midagi head olevat tulemas¹⁷. „Olevik” tõi teateid ka Kurriku ettepanekute esialgsest arutlemisest „Tartu kirjanikkude” poolt.

Enamik ajalehti pidas J. Kurriku ettepanekut niivõrd tähtsaks, et avaldas selle juhtkirja kohal ajalehe esimesel leheküljel. Loodeti, et ettepanek soodustab ühise kirjaviisi saavutamist.

Peagi hakati ajakirjanduses avaldama seisukohavõtte Kurriku ettepanekute kohta. „Virulase” toimetus märgib juba Kurriku kirjutist avaldades, et ta pooldab ettepanekut¹⁸. „Olevikus” avaldab „üks Eesti kirjaviisi ühenduse sõber” Kurriku ettepanekuid üldiselt pooldava kirjutise, esitades mõningaid täiendusi ja parandusi. Nii näiteks pooldab ta küll diftongide 3. välte märkimata jätmist, kuid leiab, et sõnad *au*, *nõu*, *jõud* tuleks mitmuses nimetavas kirjutada kahe u-ga, seega kujul *nõuud*, *jõuud*, *auud*. Ühesilbiliste sõnade lõpul olev kolmandavänteline konsonant tulevat klusiilide ja *s* puhul kirjutada ühe tähega (*kap*, *kep*, *kas*, ka *kät*, *met*, *vet*), liikvidate ja nasaalide puhul aga kahe tähega (*kull*, *konn*, *kumm*, *narr*), kusjuures erandiks on alalütlev sõnades nagu *mul*, *sul* jne. Astmevahelduse puhul pooldab autor *u*, *i*, *ü* muutmist *o*-ks, *e*-ks ja *ö*-ks, kuid teises silbis tuleb *u* säilitada, näit. küll *susi* — *soe*, kuid *lugu* — *lou*. Üldiselt soovib autor enam K. A. Hermanni seisukohti, näit. tarvitada alati *gi*-liidet (mitte *-ki*), alaleütlevas *-le* (*paremale*, kuid *mulle*), sisseütlevas *-de* (*meelde*, *juurde*), mitte *mõek*, vaid *mõök* jne.¹⁹

Vastupidiselt „Oleviku” kaastöölisele pooldab „Valguse” kaastööliline J. J. enam M. Veske seisukohti. Nii lisab autor J. Kurriku projektis esitatud põhimõtetele veel viienda põhimõtte, mille kohaselt „kirjaviisi piab niisugune olema, et lugeja just seda sõna paberi pealt lueks, mis kirjutaja on kirjutanud.”²⁰ Kui mitte tarvitada 3. välte märkimiseks eri märke (näit. joonega tähti), siis ei ole selge, mida tähendab lause „ära osta karda”. Samuti pooldab autor M. Veske seisukohta, et klusiili väljalangemisel astmevahelduse puhul vokaalid jäävad muutmata. Pikkade vokaalide ja diftongide märkimise küsimuses pooldab autor küll Kurriku poolt soovitatud *ea*-d (*pea* jt.), kuid ei poolda *üü*-d, sest seda olevat liiga raske hääldada (mitte *müür*, vaid *müir*). Toimetus lisab omalt poolt kirjutisele märkuse, et ta pooldab artiklis avaldatud seisukohti.

J. Kurriku ettepanekuid arutleti lähemalt ka järgneval Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul. Nagu selgub Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus avaldatud protokollis kokkuvõttest, on 25. märtsi koosolekul „üleüldiselt pruugitava kirjaviisi” üle kõneldud tervelt 7 tundi, ilma et läbirääkimistel mingisugustele täiesti kindlatele

¹⁷ Vrd. Virulane nr. 3, 14. I 1886, lk. 2.

¹⁸ Vrd. Virulane nr. 10, 4. III 1886, lk. 1.

¹⁹ Vrd. Olevik nr. 12, 17. III 1886, Üleüldiselt pruugitav kirjaviis.

²⁰ Valgus nr. 10, 7. III 1886, Eesti üleüldisest kirjaviisist, J. J., lk. 1.

tulemustele oleks jõutud ²¹. Kurriku poolt ajakirjanduses (vt. „Olevik” nr. 15, 7. IV 1886, „Sakala” nr. 14, 26. IV, „Oma Maa” nr. 2, lk. 65) avaldatud üksikasjalisemast protokollist selgub, et siin siiski mõnesugustele seisukohtadele on jõutud. Nii on siin pooldatud Kurriku ettepanekut mitte märkida erinevalt kolmandat veldet näit. juhtudel nagu [*hakkab*] *käima, valged lambad* jne., on pooldatud *ea* tarvitamist sõnades *hea, heal, pea* jt., kuid on lahtiseks jäetud küsimus, kas kirjutada *üü* või *üi*. Samuti on lahtiseks jäetud küsimus, kas kirjutada *tuad, siad* või *toad, sead*, kuigi on kaldutud selle poole, et kõige lihtsam oleks astmevahelduse puhul säilitada samad vokaalid, mis on tugeva astme vormides. Sõna lõpul on otsustatud kirjutada alati üks konsonandimärk (*mul, sul; kät, vet; kot, tam*), *h* sõna algul ära jätta ainult kõikuvuste puhul (*ernes, õiskama äkitselt* jt.), sõnad *seni, kuni, ometi, amet* kirjutada ühekordse konsonandiga, *gi*-liide kirjutada alati *-gi* kujul (*siisgi*), eelistada *ti-, sti*-liidet, tarvitada sõnu *teine, mets, veike* (riimi pärast luules lubada ka *väike*, kui riimub sõnadega *äike, läike, päike*), alaleütlevas tarvitada kaasrõhulise silbi järel *-le* (*mägedele*), sisseütlevas eelistada *de*-lisi vorme (*meelde*), genitiivikujulised rahvaste nimed kirjutada suure algustähega, sõnad kirjutada liitsõnadena kokku, kui nad moodustavad ühe mõiste (*raudsepp, koosolek*), kuid verbid kirjutada lahku (*kokku tulema*). Võõrsõnade ja -nimede kirjutamise küsimust ei lahendata lõplikult, kuid kaldutakse selle poole, et eestipäraseks muutunud võõra päritoluga sõnad nagu *konverents, kontsert* jne. kirjutatakse eestipäraselt, samuti ka enamik kohanimed (Aasia, Ahvrika, Berlin), kuid inimeste nimed jäetakse muutmata ja nende hääldus märgitakse sulgudes, näit. *Newton (njutn)*. Lisaks märgitakse et tuleks tarvitada *õö*-d sõnades nagu *mõök, rõöm, võõras*, mitte sobivaks pidada *nna*-liidet naissoo märkimiseks jne.

Mõnevõõra erinevalt refereerib „Virulane” selle koosoleku otsuseid kirjutises „Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek 25. Märtsil 1886”. Siin märgitakse, et vokaalide kirjutamise küsimus nõrga astme vormides ei olevat sugugi lahtiseks jäänud, vaid olevat otsustatud klusiilide väljalangemise puhul vokaalid jätta muutmata ja kirjutada *tuba — tuas, tegu — teud, siga — siad, ligu — lius, süsi — süed, sugu — su’us* jne., kuid *kogu — koos*. Sellele olevat küll Hermann ja Org vastu rääkinud, kuid ka nemad olevat viimaks järele andnud. „Virulane” pooldab seda seisukohta, kuid teeb omalt poolt täiendava ettepaneku tarvitada sõnu *sugu, lugu, pugu* ja *kubu* astmevahelduseta sõnadena, sest *sugud* olevat parem kui *sood* või *su’ud*.

Üheks kõige enam vaidlusi tekitanud küsimuseks oli *üü ~ üi* kirjutamine. Selle kohta ütleb „Virulane”: „Kahekordsest *üü* kirjutamisest armastasivad Dr. Hermann, Grenzstein ja Org ikka kinni

²¹ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1886 ja 1887, Tartu 1888, lk. 30—31.

pidada, kuna Kõrv ja Järv selle vastu oma *üi* kirjutamise viisist sugugi taganeda ei võinud. Ennem võivat nemad igas teises kohas oma kirjaviisist järele anda, aga siin mitte, sest enamiste igal pool räägitavat *üi*, selget *üü* healt ei olla kuskil kuulda. Nemad saavat ka ikka kirjutama *nüid*, *hüidma*, *müia*, *püia*, *süia* jne. Ka Kurrik, kes esiti *üü* poole oli, heitis varsti *üi* poole, sest et *üü* ilutum ja igavam kirjutada olla kui *üi* ja et rahva rääkimises enam *üi* kui *üü* healt kuulda olevat. Jõgever oli täiesti *üi* poolt, niisamuti ka Treffner. Selles asjas andsivad Hermann ja Grenzstein ainult umbes umbkaudu järele ja seega ei saadud siin veel kindlat küpsust ühisust²². Nagu siit selgub, on vaidlused olnud küllaltki teravad ja vastuoludest ühelt poolt M. Veske seisukohtade ja teiselt poolt J. Hurda ja K. A. Hermanni seisukohtade vahel ei ole suudetud üle saada. Hoolimata sellest on „Virulane” väga optimistlik. Lähenedes küsimustele mõnevõrra subjektiivsetest seisukohtadest usub „Virulane”, et ühendus on juba saavutatud. Ta kirjutab: „Et suuremate lehtede toimetajad ja mitmed teised tähtsamad kirjamehed koos olivad ja eesti kirjaviisis ühinesivad, siis näikse nüüd kaua igatsetud ühine kirjaviis meil käes olevat. See on ilus ja kallis asi, sellega oleme oma „keele segadusest” peasenud, kauni ja kasulise sammu edasi astunud.”²³

Küllalt optimistlik on ka „Olevik”, kes artiklis „Eesti kirja- viisi ühendusest” leiab, et koosolek on keeleküsimumuste lahendust hea sammu võrra edasi viinud. Kõik olevat pidanud ühise kirjaviisi saavutamist väga vajalikuks ja sellepärast olevat koosolekul ühenduse heaks igalt poolt järele antud. Kui mõni vastuvõetud otsus vahest veel kõige õigem ei ole, siis võidakse seda ju hiljem parandada, kuid oluline on, et praegusele segadusele ots tehakse. Artikli kirjutaja loodab, et juba jaanipäevaks on uus ja ühtne kirjaviis käes²⁴.

Ka „Postimees” suhtus tunnustavalt Kirjameeste Seltsi koosoleku otsustesse, leides, et kirjaviisi ühendamise on vajalik. Et meil teaduste akadeemiat ei ole, kes keeleküsimumusi lahendaks, siis peaks Eesti Kirjameeste Selts olema meil selleks akadeemiaks²⁵. Üksikasjalisemalt jälgib kirjaviisi küsimusi ja Eesti Kirjameeste Seltsi otsuseid K. A. Hermann, kes avaldab „Postimehes” kolmest numbrist läbikäiva juhtkirja „Eesti kirjakeelest”. Siin rõhutab ta, et kirjaviis peab olema „teaduse põhja peal” ja sellepärast ei saa ta kuidagi nõustuda sellega, et kolmandas vältes olev sõnalõpu konsonant kirjutatakse ühe tähega (näit. *kot*, *tam*). Koosoleku otsus selles küsimuses olevat olnud täiesti väär. Vana kirjaviis, kus häälikute välteid ei arvestatud, olevat lubanud nii kirjutada, kuid uue ortograafia seisukohalt ei olevat nii võimalik tarvitada. Tema

²² Virulane nr. 14, 1. IV 1886, lk. 1.

²³ Sealsamas.

²⁴ Vrd. Olevik nr. 14, 31. III 1886, lk. 1.

²⁵ Vrd. Postimees nr. 17, 19. IV 1886, Kirjaviisi ühenduse kohta.

kui „Postimehe” toimetaja olevat küll võidelnud selle ebateadusliku seisukoha vastu, kuid ometi olevat see segadust tekitav otsus vastu võetud. Hermann lubab oma ajalehes jääda endisele seisukohale ja kirjutada *kapp*, *kott*, *pall* jne. Edasi refereerib Hermann siin Kurriku protokoll järgi koosoleku otsuseid ja esitab oma seisukohad. Nii jääb Hermann üldiselt samadele seisukohtadele, mis on ta grammatikas antud, pooldades näiteks astmevahelduse puhul nõrgas astmes vormide nagu *toa* (mitte *tua*), *lood* (mitte *lu'ud*) tarvitamist, pidades õigeks pikki vokaale ka *ää* (*hää*, *pää*, mitte *hea*, *pea*) ja *üü* (*nüüd*, mitte *nüid*) puhul, tarvitades alalütlevas vorme *mul*, *sul*, kuid osastavas *vett*, *kätt*²⁶ jne.

Pikema ja üksikasjalisema kirjutisega esineb „Olevikus” Mag. A. Nooli varjunime all M. J. Eisen. Oma artiklis „Mõtteid üleüldise kirjaviisi kohta” avaldab ta oma seisukohad vastavalt J. Kurriku üleskutse üksikutele punktidele. Suurel määral pooldab M. J. Eisen siin Hermannii seisukohti. Nii soovib ka Eisen diftongide puhul 3. vältet mitte märkida, ainult sõnad *auu*, *nõuu* ja *jõuud* (mitmuse nimetav) soovib ta kirjutada kahe *u*-ga. Samuti kui Hermann pooldab ka Eisen astmevahelduslikes sõnades vorme nagu *loeb*, *nõo*, kuid soovib sõnadest *lugu* ja *sugu* tarvitada nõrgas astmes vorme *luod*, *suod*. Ka *ää* ja *üü* küsimuses asub Eisen Hermannii seisukohal. Pikemalt käsitleb Eisen sõnalõpulisel ülipika konsonandi märkimise küsimust, olles pahane Kirjameeste Seltsi koosolekule, kus võeti vastu otsus märkida sõnalõpulist konsonanti alati ühe tähega. Eisen näitab, et kõik teadlased, näiteks J. Krohn, F. J. Wiedemann, M. Veske, K. A. Hermann jt., pooldavad kolmanda vältel hääliku märkimist kahe tähega, sest seda nõuab eesti keele häälikute süsteem ja keele ajalugu. See olevat aga kehtiv mitte ainult nimetava ja osastava, vaid ka alalütleva kohta, kus Eisen soovib erinevalt Hermannist kirjutada *mull*, *sull*, *sell*, *mill*. Hermannist erineb Eisen ka alalütleva küsimuses, soovides tarvitada kaasrõhulise silbi järel *lle*-lõppu, näit. *kuningalle*. *nna*-liite tarvitamise küsimuses arvab Eisen, et see eesti keelde ei sobi, vaid et selle asemel tuleks hakata tarvitama soome keele eeskujul kas *tar*-liidet (*kuningatar*) või liitsõnalist vormi täiendsõnaga *nais*- (*naisõpetaja*). Olles pärit läänemurde alalt esitab ta uue ettepanekuna soovitus kirjutada lihtmineviku mitmuse 3. pöördes *-sivad* asemel *-sid*. Et Kirjameeste Seltsi otsuse kohaselt aga *sivad*-vorm (*olivad*, *läksivad*) oli hakatud tarvitama ja neid pooldasid kõik keelemehed, siis viimane küsimus nüüd arutlusele ei tulnud²⁷.

Nii nagu Eisen, nii esitasid ka teised ühise kirjaviisi soovijad mitmesuguseid ettepanekuid ajakirjanduses. „Sakala” näiteks soovib oma juhtkirjas „Arvamised üleüldiselt pruugitava kirjaviisi kohta” tarvitada astmevahelduslikkude sõnade nagu *koda*, *sõda*

²⁶ Vrd. Postimees nr. 23, 31. V 1886; nr. 24, 7. VI 1886; nr. 25, 15. VI 1886, juhtkiri „Eesti kirjakeelest”.

²⁷ Vrd. Olevik nr. 21, 19. V 1886 ja nr. 22, 27. V 1886, A. Nooli, Mõtteid üleüldise kirjaviisi kohta.

omastavas mitte *koja*, *sōja*, vaid jätta nõrgas astmes niisugustel kordadel *j* ära ja kirjutada *koa*, *sōa*²⁸. Seda oma seisukohta püüab „Sakala” visalt kaitsta, sattudes seejuures isegi poleemikasse Hermanniga. „Sakala” arvates selges eesti keeles esinevat ainult *sōa*, *koa*, kuna *j* olevat sakslaste hääldusest tingitud²⁹. Kui Hermann seda seisukohta naeruvääristab ja arvab, et keeleküsimumuste lahendamise peaks olema keeleteadlaste asi, siis on „Sakala” väga pahane ja jääb ikkagi oma seisukohale³⁰.

Niisama visa oma seisukohtade kaitsmisel on ka „Valgus”, kes oma kirjutises „Üleüldisest kirjaviisist” ütleb, et tema *üi* kirjutamise küsimuses järele ei anna, sest nii kõneldakse kesk-Tallinna maal. Vastupidiselt „Sakalale” aga arvab „Valgus”, et „ühendust ei saa, kui paljalt praktika meestest, kes sügavamalt keelt uurinud ei ole, saaksivad mõned seadused tehtud”³¹. „Valgus” leiab, et kõige õigemad on dr. Veske seisukohad, mille kohaselt tuleks 3. vältet ka kirjas märkida, näit. *lauuda*, *tähhti*, kusjuures uusi tähti ei olevatki tarvis. Muidugi võidavat ka senise tarvitviisi juurde jääda, kuid see polevat küllalt teaduslik ja rahva kõnelemisele vastav³².

Ka „Virulane” nõuab kirjaviisi rajamist teaduslikule alusele, kaldudes seejuures M. Veske seisukohti pooldama. Nii märgitakse artiklis „Eesti kirjaviis”, et meie ortograafia kõige suuremaks puuduseks on 3. vältte märkimata jätmine. Ilma 3. vältte märkimiseta ei olevat selged laused, nagu *ära ilma usalda*, *osta karda*, *värvija värvis* jne. Ei tohtivat kirjutada *pois*, vaid *poiss*, astmevahelduse puhul 1. silbi vokaalid jäägu muutmata, teise silbi *u* aga muudetaguga *o*-ks, seega *nägu* — *näo*, kuid *rida* — *ria*, *tugi* — *tue* jne.³³ Nagu varem, nii loodab „Virulane” ka nüüd, et saavutatakse kokkulepe, sest ka Hermann pidavat 3. vältte märkimist võimalikuks ja lubavat tarvitada ka *tuba* — *tua*, *süsi* — *süe*, *viga* — *via* jne.³⁴

Kuigi kirjakeele rajamist teaduslikule alusele nõudsid kõik ajalehed³⁵, ei olnud esitatud seisukohad siiski kaugeltki ühised. Enamik ajalehti ja keelemehi püsis oma endistel seisukohtadel. Ainuke väljaanne, kes deklareeris, et ta on hakanud „üleüldiselt pruugitava kirjaviisi tarvitama, on H. Treffneri toimetusel ilmuv „Oma Maa”. Ühtlasi iseloomustati siin ühise kirjaviisi paremust järgmiselt: „Üks suur kasu selle üleüldise kirjaviisi juures on, et ülearu tähed ära jäetakse, kus arusaamine selle läbi segaseks ei saa, kirjutamise juures võib sel teel oma mõtteid rutemalt paberi peale tähendada ja trükkimise juures kulud vähendud saada”³⁶.

²⁸ Vrd. Sakala nr. 11, 5. IV 1886, lk. 1.

²⁹ Vrd. Sakala nr. 15, 3. V 1886, lk. 3.

³⁰ Vrd. Sakala nr. 20, 7. VI 1886, lk. 2.

³¹ Valgus nr. 22, 30. V 1886, lk. 1.

³² Valgus nr. 23, 7. VI 1886, lk. 1.

³³ Vrd. Virulane nr. 24, 10. VI 1886, lk. 1.

³⁴ Vrd. Virulane nr. 25, 17. VI 1886, lk. 2, Eesti kirjakeelest.

³⁵ Vrd. ka Olevik nr. 24, 9. VI 1886, lk. 2, Postimees nr. 23, 31. V 1886.

lk. 1 jm.

³⁶ Oma Maa nr. 2, 31. V 1886, lk. 64.

Jälgides mitmesuguseid sõnavõtte leidis Kurrik juba maikuus, et oodatud ühenduse asemel hoopis uusi eri arvamusi esitatakse, ja ta oli seetõttu õnnetu, et ta sellise sulesõja on põhjustanud. Mai lõpul avaldas ta „Olevikus” kirjutise „Kirjaviisi asjus”, milles ta leiab, et ühiste normide saavutamist takistab sellise autoriteedi puudumine, kelle seisukohti kõik keeletarvitajad peaksid arvestama. Et asja päästa, teeb ta omapärase ettepaneku, nimelt soovib ta saata saadikud Eesti Kirjameeste Seltsi auliikmete juurde, et need paluksid auväärseid professoreid (7 meest: Helsingis 4, Budapestis 2, Berliinis 1) umbes nõnda: „Kõrgeaulised professorid! Meie eestikeel on, nagu teate üks kaunis ja kõlav keel, aga meie kirjaviisis puudub ühendus; sellepärast tulge ja ütlege meile, kuidas meie oma keelt piame kirjutama! Ja mis Teie selle kohta otsuseks teete, seda saavad kõik Eesti sulemehed ühel meelel vastu võtma ja seaduseks pidama”³⁷. Seda Kurriku ettepanekut ei peeta aga õnnestunuks. „Virulane” küsib, kuidas võiksid Berliini või Budapesti mehed seda õigemini teha kui meie ise, ja kes jõuaks sinna veel saadikuid saata³⁸.

Lisaks üldisele kirjaviisiküsimuste arutlusele tuli seoses „Uue Testamendi” kahesaja-aastase juubeliga kõne alla ka vaimuliku kirjanduse keele küsimus. Kirikukirjanduse keele ühtlustamiseks moodustati komisjon eesotsas J. Hurdaga, mis tuli kokku juuni lõpul. Komisjoni koosolekust võtsid osa peale pastorite (C. Malm, R. Kallas jt.) ka Hermann ja Kurrik. Ka sellel koosolekul ei pooldata M. Veske seisukohti ei häälikute 2. ja 3. välte eristamise küsimuses (om. *laulu* — os. *laulu*, om. *arsti* — os. *arsti* jne.) ega ka astmevahelduslike sõnade nõrga astme vokaalide märkimises (kõrged vokaalid nõrgas astmes madalduvad: *süsi* : *sõe*, *lugu* : *lou* jt.). Üldiselt pooldatakse siin pikki vokaale (*nüüd*, *rääkima*), kuid sõnad *hea*, *pea*, *seal*, *teal*, *teadma* ja *seadma* otsustatakse kirjutada diftongiga. Alaleütlevas otsustatakse tarvitada kaasrõhulise silbi järel lõppu *-le*, sisseütlevas aga vorme *meele*, *juure*, *tuule*, *ääre*. Adverbides peetakse kohaseks tarvitada liidet *-ste*, kuid *-ti* (*ilusaste*, *õieti*). Kuigi aluseks võeti Ahrensi kirjaviis, täiendati seda üldiselt tarvitusele tulnud seisukohtadega, näiteks erinevalt Ahrensi otsustati pikk vokaal teise vokaali ees märkida kahe tähega (*liia*, *luua*, *hüüu*) ja ülipikk sõnalõpuline konsonant märkida samuti kahe tähega (*kepp*, *tamm*, *konn*, *narr*), välja arvatud sõnad nagu *kas*, *kes*, *kus*, *ses*, *on*. Normide fikseerimisel arvestati ühelt poolt varasemat traditsiooni (näit. *ammet*, *ommeti*, *senni*, *leikama*, *seun*), teiselt poolt aga ka üldiselt tarvitusele tulnud vorme (*pakk* jt.).

Samal ajal (s. o. 27. juunil) pidas ka Eesti Kirjameeste Selts oma koosolekut, kus samuti oli päevakorras kirjaviisiküsimus. Nagu ajakirjanduses avaldatud koosolekukirjeldusest näha, ei ole seekord küsimusi sisuliselt lähemalt käsitletud, sest läbirääkimisteks jäänud vähe aega üle ja mõned oodatud keelemehed puudunud.

³⁷ Olevik nr. 23, 31. V 1886, lk. 2.

³⁸ Vrd. Olevik nr. 25, 17. VI 1886, lk. 2, Virulane nr. 24, 10. VI 1886, lk. 1.

Sellepärast valitud üks 21-liikmeline komisjon, kes „ühendatud kirjaviisi kokku seab ja siis seltsile oma otsusi kuulutab”³⁹, või nagu Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus trükitud protokollis märgitakse, „kes kirjaviisi küsimustes see kord lõppevad otsused teeks”⁴⁰. Sellesse komisjoni valiti kõik nimekamad tolle aja keelemehed, nagu akad. Wiedemann, dr. Veske, dr. Hermann, dr. Hurt, ajalehetoimetajad Grenzstein, Järv, Kõrv, Tülk, Peet, kooliõpetajad Kurrik, Kunder, Org, Jõgever, Niggol, pastorid Bergmann, Eisen, Nolcken, Kallas jt.⁴¹

25. augustil toimus järjekordne Kirjameeste Seltsi koosolek, millega seoses 26. augustil ka „Kirjaviisi parandamise komisioon” oma koosoleku pidas. Kokku oli tulnud kümnekond komisjoni liiget, kuid koosolekust võttis osa ka arvukalt külalisi. Koosoleku juhatajaks oli M. Veske, kes juba algul tähendas, et enne kui kirjaviisi parandamisest kõnelda, tuleb selgitada, missugune murre peab olema kirjakeele aluseks. Et selleks juba ammuigi „Kesk-Tallinna-maa keelemurre” on olnud, siis on koosolek pidanud õigeks ka nüüd sellest murdest lähtuda, märkides siiski, et ka teistest murretest kirjakeelde täiendusi võidavat võtta. Läbirääkimised küsimuste kohta on olnud ka seekord väga elavad ja kestnud õhtuni, kuid lõplikku otsust küsimuste kohta pole ka seekord tehtud. Selle asemel on 21-liikmelist komisjoni veelgi täiendatud uute liikmetega, kes põhja-estli keskmurret tunnevad. Et see koosolek ühtlasi oli M. Veske lahkumise koosolek kodumaalt ja arvati, et sellise suure komisjoni uut kokkutulekut raske on korraldada, siis otsustati küsimusi nii lahendada, et komisjoni liikmed koguvad arvamusi ettepanekuis esitatud küsimuste kohta ja esitavad oma arvamused kirjalikult Seltsile⁴². Pärast augustikuu koosolekut huvi küsimuste lahendamise vastu näib mõnevõrra vaibuvat. Et küsimuse lahendus oli antud autoriteetse komisjoni kätte, siis avalikud sõnavõttud ja ettepanekud kirjakeele ühtlustamise küsimuste kohta ajakirjanduses lakkavad. Näib, nagu oleks küsimus maha maetud. Novembris kirjutab „Olevik”, et eelmisel suvel tehti küsimuse lahendamiseks hulk tööd ja ühendus oli juba tulemas, kuid ühel põhjusel, mida ajaleht nimetada ei taha (M. Veske kohaletulek — A. K.), on asi pidurdunud. Nüüd aga kaduvat see põhjus (M. Veske pidi aasta lõpul sõitma Kaasanisse — A. K.) ja kirjaviisi küsimus võetavat jälle arutlusele. „Olevik” avaldab lootust, et uueks aastaks „ühendatud kirjaviis” võib rahva ette astuda. Selleks olevat tarvis kogu materjal kokku võtta ja kirjaviisi-komisjoni liikmeile kätte saata, et need oma arvamused saaksid Tartu läkitada. Siin „asjatoimetajad” võtaksid omakorda saabunud seisukohad kokku ja teeksid nende

³⁹ Olevik nr. 26, 23. VI 1886, lk. 2, Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek Tartus, 27. jaanikuu päeval.

⁴⁰ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1886 ja 1887, lk. 33.

⁴¹ Vrd. Sakala nr. 24, 28. VI 1886, lk. 2.; Olevik nr. 26, 23. VI 1886, lk. 2.

⁴² Vrd. Olevik nr. 36, 1. IX 1886, lk. 2.; Oma Maa nr. 9, 31. XII 1886, lk. 289.

aluse! üldotsused. Loodetakse, et Kurrik selle tööga hakkama saab⁴³.

Ei ole lähemaid andmeid selle kohta, kuipalju selliseid komisjoni liikmete kirjalikke arvamusi saabub, kuid hiljem neist enam ei kõneldud. 10. detsembril peetud Kirjameeste Seltsi eestseisuse koosolekul täiendas M. Veske komisjoni koosseisu veel 4 uue liikme lisamisega. Samas märgiti, et kirjaviisi-komisjoni järgmine koosolek on määratud 2. jaanuarile 1887⁴⁴.

See eesti kirjaviisi paranduse komisjoni koosolek, nagu nähtub „Olevikus“ avaldatud koosolekukirjeldusest, toimus ettenähtud ajal ja sellest võtsid osa 11 komisjoni liiget ja 13 võõrast. Kaalumisele tuli M. Veske poolt esitatud küsimus, kas kolme konsonandi ühendi puhul nõrgas astmes klusiil nõrgeneb või mitte, s. o. kas sõnast *konks* omastav kirjutada *konksu* või *kongsu*, kas sõnast *selts* omastav on *seltsi* või *seldsi* või koguni *selsi*. Kuigi on nõrgenemist peetud õigeaks, on „ühenduse pärast“ siiski peetud otstarbekaks jääda endise märkimisviisi juurde (s. o. *konksu*, *seltsi*). Edasi on olnud kõne all veel rida üksiksõnu ja on otsustatud kirjutada *naine*, *naise*, *naisi*, *laine*, *päev*, kuid *päivi*. Käänetest on kõne all olnud ilma- ja alaleütlev, kus on otsustatud tarvitada vorme *lubamata* (mitte: *lubamatta*) ja *kuningale* (mitte *kuningalle*). On kinnitatud varasem seisukoht kirjutada sõnalõpulist ülipikka konsonanti üldiselt kahe tähega, näit. *kott*, *kepp*, *küll*, kuid alalütlevas ühe l-iga: *mul*, *sul*, *sel*. Fikseeriti ka sõnade kokku-lahkukirjutamise põhireeglid. Lahtiseks on ka nüüd jäänud küsimus täishäälikute kirjutamise kohta juhtudel, kui astmevahelduse tõttu konsonant välja langes (näit. *siun* ~ *seon*), ja *ää* ~ *ea* ning *üü* ~ *üi* kirjutamise küsimus. On otsustatud kirjaviisikomisjoni arvamused esitada järgmisel päeval seltsi peakoosolekule⁴⁵. 3. jaanuari tormiline koosolek kestis aga öösi kella kolmeni ja ajapuudusel jäid kirjaviisi-komisjoni seisukohad peakoosolekule esitamata ning seega kinnitamata. Eestseisuse otsusel aga likvideeriti kirjaviisi-komisjon, ilma et sellest liikmetele oleks teatatudki. Eespool mainitud 10. detsembri koosoleku protokollis on selle kohta väike vahelekirjutatud märkus, kus öeldakse: „Kirjaviisi komisjon paneb omad otsused Seltsile ette 3. jaanuaril ja on sellega lõpetud.“ Nii lõppes J. Kurriku poolt lootusrikkalt alustatud „üleüldiselt pruugitava kirjaviisi“ propageerimine peaaegu märgatamatult. J. Kurrik püüdis küll veel neidki otsuseid, mis tehti 26. augustil 1886 ja 2. jaanuaril 1887, kokku võtta ja reeglitena ajakirjanduses avaldada, kuid kõik ajalehed ei trükinud neid reegleid ära⁴⁶. Et pärast pikki vaidlusi ühiseid

⁴³ Olevik nr. 48, 24. XI 1886, „Eesti kirjaviis“, lk. 1.

⁴⁴ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi protokolliraamat 1879–1887, lk. 114 (Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, fond 15, mapp 1).

⁴⁵ Vrd. Olevik nr. 2, 5. I 1887, lk. 1.

⁴⁶ Vrd. Olevik nr. 4, 19. I 1887, Kirjaviis, lk. 2.

norme ei saavutatud, siis oli huvigi keeleküsimumuste vastu tunduvalt kahanenud.

Kuigi 1886. a. keelelised vaidlused lõppesid, ilma et lõplikult oleks suudetud normeerida kirjakeele tarvitamist, aitasid need siiski õige oluliselt selgitada kirjakeele lahtisi küsimusi sajandi viimastel aastakümnetel. 1886. a. vaidlustes asuti üldiselt seisukohale, et tuleb loobuda M. Veske poolt soovitatud puhtfoneetilisest kirjaviisist ja praktilistel kaalutlustel loobuda teise ja kolmanda välte eristamisest pikkade vokaalide (*saani* jalased — istus *saani*), diftongide (*saia* jahu — ei söö *saia*), konsonantühendite (oli *väljas* — läks *välja*) ja pikkade konsonantide (*kallis* kaup — pidas *kalliks*) puhul, välja arvatud klusiilid. Eriti hinnatav on aga otsus sõnalõpulisel ülipika konsonandi märkimise kohta kahe tähega (*kott*, *tamm*; *kätt*), missuguses küsimuses senini esines veel mõnel määral kõikuvusi. Ühe konsonandiga otsustati aga märkida alalütleva vorme *mul*, *sul*, *tal*, *kel*, *mil*, *sel* ja sõnu nagu *on*, *et*, *mis*, *kes*. Tegelikult rida autoreid tarvitas aga veel kuni käesoleva sajandi alguseni vorme *sell*, *mull* jne. Kuigi J. Kurrik oma kokkuvõtvas reeglistikus märgib, et astmehelduse puhul otsustati juhtudel nagu *siun* (: *siduma*), *ua* (: *uba*), *süe* (: *süsi*), *näu* (: *nägu*) säilitada nõrgas astmes M. Veske ettepaneku kohaselt kõrged vokaalid, tulid tegelikult siiski tarvitusele Hermanni poolt soovitatud vormid *seon*, *oa*, *söe* jt. Lahtiseks jäi ka pikkade vokaalide ja diftongide küsimus (*hea* ~ *hää*, *nüüd* ~ *nüid*, *võõras* ~ *võeras*), samuti rida muidki küsimusi (näit. *siiski* ~ *siisgi* jm.).

Mis aga eriti allakriipsutamist väärrib, on asjaolu, et algatajateks ja juhtivateks jõududeks kogu küsimuse käsitlel olid mitte niivõrd keeleteadlased, kui nn. „praktika mehed”, lihtsad koolimehed, kellel tegelikus koolitöös oli vaja mingisuguseid norme, mida õpetada ja rakendada koolitöös. Et kõrgesti kvalifitseeritud keeleteadlased — ühelt poolt Hurt ja Hermann, teiselt poolt Veske — olid omavahel nii poliitilistes kui keelelistes küsimustes vaenujalal, siis oli arusaadav, et laiemad keeletarvitajate ringkonnad vähemalt keeleküsimumustes soovisid „ühendust”. Ei saa sellepärast ka täiel määral põhjendatuks pidada M. Veske arvamust, nagu oleks Kurriku „Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi” ettepanek ainult klerikaalse partei salakaval üritus, mille abil tema teaduslikult põhjendatud seisukohtade rakendamist tahetakse kõrvale tõrjuda⁴⁷. Tegelikult tuleb siiski praktilistest vajadustest väljakasvanud ettepanekuid, mis Kurriku poolt esitati, vaadelda kui ühise rahvuskeele kujunemise ajajärgule tüüpilist nähtust, mille eesmärgiks oli kirjakeele ühtsete normide saavutamine.

⁴⁷ Vrd. M. Veske kiri J. Kunderile 1. IV 1886 (Fr. R. Kreutzwaldi nime-lise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas).

БОРЬБА ЗА УНИФИКАЦИЮ НОРМ ЭСТОНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В 1886 ГОДУ

А. КАСК

Резюме

Как известно, эстонский национальный язык образовался во второй половине XIX века. Одним из актуальнейших вопросов того времени была унификация норм эстонского литературного языка. Особенно остро этот вопрос был поставлен в 1886 году, что было связано с тем, что в общественной жизни, школах, газетах, беллетристике и т. д. из года в год все большее применение находил общенациональный эстонский язык, но ни грамматические пособия, ни работы ведущих языковедов того времени, не давали общепризнанных, единых норм литературного языка. В этих условиях становится вполне понятным выступление учителя Юхана Куррика, предложившего ввести общеупотребительную орфографию.

В своих предложениях Ю. Куррик пытается в первую очередь установить те принципы, исходя из которых можно было бы фиксировать единые нормы эстонской орфографии. По его мнению, орфография должна быть целесообразной, это значит — легко усвояемой, закономерной, простой и в то же время экономной, красивой, отвечающей всем требованиям науки.

На основе этих общих принципов Ю. Куррик вырабатывает и представляет на утверждение четыре орфографических правила, которые касаются 1) написания двойных гласных (писать не *lauuda*, а *lauda*), 2) написания сочетаний согласных (писать не *vällja*, а *välja*), 3) написания гласных при чередовании ступеней (писать согласно произношению *tuas*, а не *toas*, *loen*, а не *luen*) и 4) написания долгих гласных (писать *nüüd*, а не *nüiid*, писать не *hää*, но *hea*). Дополнительно к этим общим правилам он останавливается на 12 вопросах написания тех форм, в правописании которых царил заметный разнбой.

Острые «законы» Ю. Куррика было направлено против установок др-а М. Веске, требовавшего введения орфографии, основанной на фонетическом принципе. Куррик считал такое написание нецелесообразным и выработал свои предложения.

Эти предложения вызвали острую полемику в печати. Газета «Олевик» в Тарту и «Вирулане» в Таллине поддержали установки Куррика, но газета «Вальгус» продолжала поддерживать установки М. Веске. Газета «Постимеэс» отнеслась к предложениям Куррика с известной критикой, хотя в общем поддержала его начинание.

Вопросы орфографии неоднократно обсуждались и на заседаниях Общества эстонских литераторов, но окончательных решений и здесь не было принято. Летом 1886 года на заседании

Общества была выбрана комиссия, которая должна была окончательно разрешить все спорные вопросы орфографии. В дальнейшем оказалось, что и эта комиссия не была в состоянии вынести окончательные постановления. Последнее заседание этой комиссии состоялось уже в начале следующего, 1887 года — на нем были приняты известные решения, которые и были опубликованы Курриком.

Несмотря на то, что многие вопросы продолжали оставаться нерешенными, уже сама полемика имела большое положительное значение. Так, в ходе обсуждения было отклонено предложение М. Веске выработать эстонскую орфографию, основанную на фонетическом принципе; вместе с тем, было, например, принято решение обозначать долгие конечные согласные двумя буквами (*tamm* 'дуб', а не *tam*, *kott* 'мешок', а не *kot* и др.) и т. д. Многочисленные газетные статьи, несомненно, способствовали уяснению многих спорных вопросов эстонской орфографии.

М. Веске в свое время высказывал мнение, что предложения Ю. Куррика являются происками клерикальных кругов, направленными против него. С этим никак нельзя согласиться: предложения Куррика были обусловлены насущными потребностями того времени и вызваны необходимостью установления общих норм эстонского национального литературного языка.

ÄÄREMÄRKUSI NIMISÕNADE LIITMISE KOHTA EESTI KIRJAKEELES

J. V. VESKI

Nimisõnade liitmise küsimus ei ole meie kirjakeele teadlike tarvitajate seas mitte veel kõigis üksikasjus läbi töötatud; seepärast lonkab ses suhtes ka kirjakeel. On aga kindel, et see paheseisund jääb niikauaks püsima, kuni pole ühisel jõul välja selgitatud ega ühel meel tel tegelikkusesse rakendatud sellealaseid reegleid. Asjalugu on seda halvem, et vahel ei peetagi reeglite arvestamist küllalt oluliseks, vaid eelistatakse nende asemel lasta end antud küsimuses juhtida keeles juhuslikult usuaalseks saanud liitsõnade salkadest. Sellisel toimimisviisil puudub aga igasugune süsteem.

Teatavasti on meil nimisõnu varem al ajal enam kui praegu liidetud nominatiivselt, nagu seda tõendavad vanad eesti liitsõnad ja nagu see nähtus on prevaleerimas eriti soome keeles, aga ka karjala-aunuse murdeis, vadja ja saami keeles, vähesel määral esine mas ka mordva keeltes. Hiljemini sai eesti keeles aga genitiivne liitumus eelistatavaks. Selle muutuse tõi kaasa sõnade häälikulise koosseisu arenemise käik. Nimelt apokopeerus eesti keeles pika peale ainsuse nominatiivi lõpuvokaal, samuti genitiivi lõpp *-n*, milliseid muutusi aga soome keeles pole toimunud. Selle tagajärjel hakkaski eesti keel eelistama genitiivset liitumust, kuna soome keeles jäi endiselt valitsema sõnade nominatiivne liitumus. Alles sellist erinevat liitmisviisi kasutades said mõlemad keeled truuks jääda oma ühisele kallakule, nimelt hoiduda sõnade liitmisel, nagu muilgi juhtumeil, konsonantide kuhjumisest. Sest kui eesti keele kõnelejakond oleks varemalt nominatiivselt liidetud vormide, nagu *sõlgrinda*, *tuhkakolle*, *pelgulinna* asemel tarvitusele võtnud hilisemale keelele vastavatest sõnadest koostatavad nominatiivsed liitumused, siis oleks sääran e vormistik, nagu *sõlgrind*, *tuhkkolle*, *pelglinn*, tekitanud liitekohal konsonantide kuhjumuse, kõlalise umbsuse; see völditi aga üleminekuga genitiivsetele liitumustele *sõlerind*, *tuha kolle*, *peljupaik* ehk *pelupaik*, kuna aga soome keeles just nominatiivne liitumus näiteks sõnades *solkirinta*, *tuhkapesä*, *pelkopaikka* hoiab ära konsonantide kuhjumust võrreldes genitiivselt liidetavate kujudega *soljenrinta*, *tuhanpesä*, *pelonpaikka*.

Keelealane arenemiskäik ei ole aga peatuma jäänud soome keeles nimisõnade nominatiivse ja eesti keeles genitiivse liitmisviisi

ainukehtivusele, vaid on nende liitmisaluste kõrvale sõnade mitmesuguste sisuliste vahekordade väljendamiseks toonud tarbe nõudel liitumusi teistegi käänete kaudu, eesti keeles varema tava alusel õige silmapaistval määral just ka nominatiivsete liitumuste näol ja soome keeles teed tasandanud samuti genitiivseile liitumustele.

Nooreestlaste algatusel mindi omal ajal liiale, soome keele eeskujul eesti keeles rohkel määral nimisõnu nominatiivselt liites (propageerides näiteks vorme *aeglugu, tuulveski, toitkord*). Sest kuigi seesugust sammu astuma ajendas neid rahuldamist nõudev tarvidus avardada seniseid kitsaks osutunud keelelisi väljendamisvõimalusi, oli selle püüdluse puuduseks sealjuures siiski süsteemitus. Alles pikapeale on sellest algatusest eesti keelele enesele toetuvail sugemeil välja koorunud süsteemikindlam nominatiivsete liitumuste tuumik. Selle tuumiku ümber, mis hõlmab endasse küll ulatusliku stabiliseerunud vormistiku, on keerlemas siiski ka mõnesuguseid variante, paralleele ja erandeid. Nendest mittesoovitudust tuleb püüda kirjakeelt vabastada, kui ei taheta neisse püsivalt takerduma jääda. Seda vabastamispüüet on aga tõkestamas tavaks saanud seisukoht, mis taotleb arvestada küll keeles valitsevat rahvapärasust, traditsionaalsust, keelepraktikat, ei pea seejuures silmas aga järjekindlust, reeglipärasust, analoogilisust. Nii pole näiteks E. E l i s t o keelelistes kirjutistes („Nõukogude Õpetaja” 1953. a. kahes viimases ja 1954. a. kahes esimeses numbris, 1952. a. 25. numbris kui ka mujal) mainitudki reeglipärasuse ega analoogiavormide silmaspidamise tarvidust. Ometi on kummalgi seisukohal — rahvapärasusel ja reeglipärasusel — üksikult võetuna oma puudujäägid, mida aga ainult koosrakendamise teel suudetakse likvideerida. Pole ju kahtlust, et mitte kõik see, mis on rahvakeeles olemas, ei sobi kirjakeele süsteemi, teisest küljest aga ei piisa ainuüksi rahvapärastest keelenditest, sest rahvakeel on, nagu ütleb M. Gorki, paljalt toormaterjal, millest ja mille aluseil kirjakeel täiendatult ning reeglistatult välja ehitatakse.

Tänini on tegeliku eesti keele alane täiendamis- ja reeglistamistöö andnud mitte vähe tulemusi. Peale muu on välja kujunenud põhiline sõnade liitmise baas, kus on nimisõnade liitmishujud küllalt üksikasjaliselt rühmitatud. Aga mitte alati ei haara need sisurühmitised kõike sinna kuuluvat sõnavara, vaid on jäetud üksiksõnu ja sõnasalku põhireegleist eranditena ka väljapoole. On väga oluline taotleda sõnavaras esinevate erandirühmade lülitamist järjekindluse süsteemi, tõhustada keele reeglilist ehitust, sel teel muuta keelt monoliitseks tervikuks. Ühisel püüdel võiks see eesmärk saavutatavaks osutada, liati et paljud praegused erandjuhud seisavad otse kokkupuutelises naabruses vastava reegluga, pakkudes soodsaid võimalusi erandilisi üksikuid liitsõnu või nende salku sulatada reeglitesse. Seda ühtesulatatavuse lähedust illustreerigu kasvõi järgnevad näited.

Praeguse rahvakeele kallakule on omased seda laadi liitsõnad, nagu: *paberiraha, marmoritahvel, lehmamullikas, lillehernes, puh-*

vetikapp, talvepalitu, õlekatus, paberikott, linnuprii, siidirätik, kattevil, lõpuklass, koksiküte, aatomirelv, kastitaara, elektrikarjus, suhkruhaigus, lumevaip, suitsukate, aga kehtiv reegel, mille on keeles fikseerinud analoogia ja täpsustava väljenduse tarve, tem- beldab need keelendid liitmiselt vigasteks ning parandab nad keh- tiva reegli põhjal nominatiivseiks: paberraha, marmortahvel, lehm- mullikas, lillhernes, puhvetkapp, talipalitu¹, õlgkatus, paber- kott, lindprii, siidirätik, katevili, lõppklass, koksküte (nagu puit- küte, brikettküte), aatomirelv (nagu raketirelv), kastaara, elek- terkarjus (nagu meeskarjus), suhkurtõbi (nagu kärntõbi, vähktõbi, seenhaigus), lumivaip (samuti kui sõlmevaip, siidvaip, džutvaip), suitsukate (nagu lumikate, asfaltkate, klaaskate, sammalkate).

Vahel esineb mõisteväljendeid, mida praegune keelepraktika lii- dab nominatiivselt, nagu näiteks: *drenaažitoru, alkohollahus, ravim- taim, kontsertlava, kontsertsaal, mootorsport, marsruutgraafik, man- daatkomisjon, taktsamm*, aga vastav keele korraldamise reegel käsib neid liita genitiivselt: *drenaažitoru, alkoholilahu, ravimitaim, kontserdilava* (nagu *laululava*), *kontserdisaal* (nagu *tantsusaal*), *mootorisport, marsruudigraafik, mandaadikomisjon, taktisamm* (nagu *marsisamm*).

Kahes järgus eespool toodud näiteist selgub, et rahvakeeles esi- neb mõnesuguseid sõnavorme, mis ei ühti valitsevate normidega, keelest enesest väljaselgitatud reeglitega. Need on vaja liita keele süsteemi. Selleks on tarvis nad kooskõlastada analoogiliste vormi- dega, muuta reeglinõudeile vastavaiks. Tuleb just analoogiat kui reeglistamise määravat tegurit enam hindama hakata — ja siis kaob praegu nii persevereerivalt esiletoodav lahkkelilisus (näiteks *suvinisu* — aga *meremees, mürkaine* — aga *vingugaas, kärntõbi* — aga *suhkruhaigus*).

Rahvasuus levinud genitiivsed liitumused peidavad enestes mõnigi kord ka kahte sisu. Neil puhkudel on reeglisund sellistest rahvapärastest vormidest teise tähenduse välja eraldanud nomina- tiivselt liidetavaile sõnule. Nii esinevad kõrvuti süsteemipärasel rahvakeelsel alusel püsivad genitiivsed liitumused kui ka hilisema reeglga kehtestatud erinevasisulised nominatiivselt liidetud paral- leelsed vormid, nagu: *sibulataim* — *sibultaim, toiduaine* — *toit- aine, taimetoit* — *taimtoit, toiteaine* — *toitaine, uneravi* — *uniravi, vähihaigus* — *vähktõbi, ahjuküte* — *ahiküte, kontserdiosa* — *kont- sertosa, koeravi* — *kuderavi* jt.

Nagu juba neistki eeltoodud sihtjoontest nähtub, on meil liit- sõnade kohta küllalt aredad põhireglid stabiliseerunud, pole aga detailides veel täit üksmeelt leitud rahvakeelsete vormide sulatami- sel kirjakeelele tarvilike juhtnõõride süsteemi; ka nõuavad mõnede sõnarühmade piirivahed alles täpsustamist.

¹ Käesolevas kirjutises on sõrendatud niisugused näited, mis ei satu ühte „Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus“ (1953. a.), osalt ka mujal leiduvate vormidega.

Niisiis õigeks võttes nimisõnade liitmise kohta kehtivusel olevaid põhireegleid, võime siin piirduda nende lüheda registreerimisega, katsudes ühtlasi mõne sõrendatud kirjas toodud näite varal vihjata erandeiks tembelatud või analoogiarühmadesse mitte lülitatud vormide reeglistamise tarvidusele ning rühmadevaheliste joonte demarkeerimisele.

Teatavasti liidetakse eesti keeles eriti rohkesti täiendsõna (ainsusevormis, harva ka mitmuses) põhisõnale nii nominatiivselt kui genitiivselt, hoopis vähesel määral teiste käänete kaudu. Kuna esimesi iseloomustab liidetavate komponentide sisumahu rinnastumine või tunnusliku täiendsõna ja põhisõna vaheline mahuvõrdsus, on genitiivne liitumus tarvitusel neil juhtudel, kui põhisõna sisu on täiendsõna omast kitsamahulisem, moodustab osa täiendsõna mahust, väljendades nii ainsuselisel kui ka mitmuselisel sisu tavaliselt ainsuse-, päris harva mitmusevormi kaudu: *kõrsvili, tähtkuju, vitskorv; kartulivagu, õlekuhi, lillepeenar, raamaturiiul, tangusupp, tähenärija, aga noortebrigaad, rahvastepere, kunstnikekaader, pühadetoit*. Nominatiivi- ja genitiivikujuline täiendsõna ongi kriteeriumiks, mille põhjal jaotatakse nimisõnalised liitumused kaheks suureks mitmeliigiliseks piirkonnaks — nominatiivseiks ja genitiivseiks liitumusteks.

I. Sisupiirkonniti väljakujunenud nominatiivsed ehk nimetavalised liitumused väljendavad nimelt koostusmaterjali, kuju kui ka muid iseloomustavaid tunnuseid, vahendeid, olulist asukohta või püsivat esinemisaega.

1. Nominatiivne täiendkomponent tähistab koostusmaterjali, ainet, millest on tehtud või koosneb põhikomponendina antud ese või aine: *aatomrelv, asfaltkate, gaaskütus, klaasõõ, kruussillutis, lumimemm, marmorbüst, nahkrihm, pilbaskatus, pärltkand, raadiumravi, raudvoodi, südriie, söödepuljong, taimtoit, toitmürk, köideverb, näärekasvaja*.

Eriti sellele rühmale on ilmekalt omane umbkaudne mahuulatuse võrdsus komponentide (täiend- ja põhisõna) vahel; näiteks *raudnael* = nael on raud, see raud on kujult nael.

Suure rühma moodustavad siin keemia-, farmaatsia-, mineraal- ja tehnoloogia-alased liitsõnad, nagu *broomkaalium, kloornaatrium, väävelhape, süsinikhapend, joodvasogeen, vingmürk, lubivalk, vilkkilt, nikkelteras, raudbetoon* jpt.

Kõigis selle punkti alla kuuluvais näiteis esineb täiendkomponent puhtal kujul nimetavas käändes, ainult *ne*-ga lõppevates täiendkomponentides asendub *-ne* põhikomponendiga liitudes *s*-iga: *kangela semma, külalishäitleja, töölisnoor, sulaspöiss, sügelishaigus, kukistäh*t (okasnahkne loomake; kukne 'madu'). — Täies kooskõlas teiste *ne*-substantiividega liitub samuti *naine* nimetava käände funktsioonis täiendkomponendina *nais*-kujul põhiosale: *naisarst, naiskodanik, naiskolhoosnik, naissportlane, naistöoline, naisõpetaja*, ka mitmuselises mõttes: *naisansambel, naiskoor*.

2. Samuti väljendab nominatiivse liitumuse täiendkomponent

eseme, olendi või nähtuse kuju kui ka muid põhikomponenti iseloomustavaid tunnuseid: *võrkiik, ahvinimene, mansardkatus, parkettpõrand, rindkuju; nõõpnõel, kilpkonn, sarloom, kukkurrott, kaelkirjak, meritint, merimees, merivaik, meritõbi, raamsaag, diiselmootor, okastraat, lehtmets, kramplukk, pumpkaev, proovtrükk, proovtund, laensõna, tõlgelaen, tõkepuu, kateleht, kõrvenõges, lõpemeril (merelahe sopp), lükepakk (suur hõövel), ikepulk, kaabekakk, sõidetõbi jt.*

Sõna „inimene” liitub nominatiivse täiendkomponendi mõttes põhikomponendiga kujul „inim-”, mis väljendab nii ainsuslikku kui mitmuslikku sisu: *inimfiguur, inimesik, inimjõud, inimekangelane, inimkaotused (lahingus), inimekollektiiv, inimkuju, inimlaps, inimlaviin, inimloom, inimmass, inimmaterjal, inimmeril, inimohver, inimolend, inimorganism, inimparasiit, inimetüüp, inimevaenlane, inimeühiskond.*

Tihtigi sisaldub selle punkti alla paigutatavates sõnades ka võrdlusjooni: *tuhklumi* (tuhkjas lumi), *roossai, vitspaju, laugasjärvi, lillornament, ristluu, klaasopaal, vesiklaas.*

Mõnede 1. ja 2. punkti all sõrendatult toodud näidete suhtes on mitmed keelemehed genitiivset liitumust pooldaval seisukohal, nende seas ka E. Raiet, kes on oma lühiaartiklis „Õigekeelsuse küsimusi nimetavalise ja omastavalise liitumise alalt”² kõnealuse küsimuse kohta lähemalt sõna võtnud.

Asjaolud, mis takistavad esiletoodud liitsõnade suhtes E. Raieti ja mitme teise seisukohtadega ühinemast, on järgmised. Ei saa salata, et tähenduslik erinevus sunnib vahet tegema rahvakeelse *rinnakuju* (vrd. käesolevas kirjutises II, 1) ja uudisvormi *rindkuju* (I, 2) vahel. Selleks tarvitseb võrrelda kasvõi teisi analoogilisi liitsõnapaarikuid, näiteks *sambakuju* ja *sammaskuju*. — Püsivuse tagajärjel kujuneb nii mõnigi tunnus iseloomustavaks nähtuseks; näiteks vajutab meril püsivalt seal viibivale isikule oma karakteriseerivaks saava pitseri, nii et sellisele inimesele on meie rahvakeeles antud nimetus *merikaru*, mille pisut avaramaks paralleeliks oleks siis ka *merimees*, mitte aga „merimees”, mida pooldab VÕS. Pole põhjust pidada keelendit „merevaik”³ erandiks teiste analoogiliste liitsõnade seas, mis kõik liidetakse nominatiivselt; näiteks: *merikann, merikapsas, merikass, merikotkas, merisibul, merisiga, merisinep, meritõbi*. — E. Raiet soovib nominatiivseid liitvorme *proovtrükk, proovtund* asendada keelenditega „proovitrükk, „proovitund”⁴. Need viimased sõnakujud kalduvad aga ühte rühma säärastega, millede täiendosaks on lühendatud verbaalnoomen; näiteks *imipump* (= imemispump), *kobisirkel, läkakõha, purihammas, tuulisari, ujunakk, hõövelpink, peegelpilt*. Ometi ei taha vaieldavad sõnad väljendada niivõrd proovimiseks, kui just proovina pakuta-

² Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tartu 1955, lk. 77—80.

³ Sealsamas, lk. 79.

⁴ Sealsamas, lk. 77.

vat — *proovtrükki, proovtundi*. — Teisal⁵ on nende ridade kirjutaja näidete varal põhjendanud, et *mõte*-tüüpi sõnades, nagu kõigis teistes tüüpides, tuleb vastavalt erineva sisu nõudeile liita sõnu nii nominatiivseltselt kui genitiivseltselt. Esimest liitumust hüljata ja genitiivsele omistada kahte sisu osutub põhjendamatuks; pealegi ei ole genitiivsel liitumusel vahel mõtet, küll aga on seda nominatiivsel. On ju ometi suur vahe, kas öeldakse näiteks *näärekasvaja* (nääre on kasvaja), *pühesool* (soolatehases), *kõideverb* (lausus) või „näärmekasvaja“, „pühkesool“, „kõitmeverb“. Et tegelikult kasutatakse, nagu toonitab E. Raiet⁶, mõlemat liitumust ühes ja samas mõttes, see on umbropsu toimivate keelerakendajate süü. Mispoolest M. Kindlam genitiivseid liitumusi siin „loomulikumateks kujudeks“ peab⁷, seda mõtleb ta põhjendusi esitamata lihtsalt uskuma panna. Rahvapärasuse sildi all dekreeteerib neid vorme E. Elisto⁸. Kumbki viimatimainitu tahab niisiis olematuks tunnistada rea siia-käivaid rahvapäraseid nominatiivseid liitumusi, mis on ikka rahvasuus elanud ja praegu elamas.

3. Nominatiivne liitumus märgitseb ka vahendit, *abinõu*, mille varal midagi sooritatakse või miski toimub: *alkoholmürgistus, gaasmürgistus, vingmürgistus, aurküte, brikettküte, gaasküte, gaaskeevitus, turvasküte, elekterküte, kaelkoogud, käsipall, riistvõimlemine, teivashüpe, huulhäälik, manustoru, raadiumravi, seerumravi, vesiravi, õhkravi, õhkpidur, vesijahutus*.

On olemas substantiivseid liitsõnu näiteks mürkide nimetustena, nagu: *alkoholmürk, arseenmürk, eetermürk, nikotiinmürk, strühniinmürk, vingmürk* (mürk vinguna, ving kui mürk). Kui sellistest liitnimisõnadest moodustatakse liitverbaalnoomenid, siis jääb nimisõnas fikseerunud liitekoht muutmatult püsima; niisiis: *alkoholmürgistus, vingmürgistus* (mitte „vingumürgistus“); samuti *kolmnurk — kolmnurgeldamine, tempelmaks — tempelmaksustus, lõpparve — lõpparvestus, sidekude — sidekoestumus, õhkpidur — õhkpidurdaja, suitskate — suitskatestus, sõrmkinna — sõrmkinnaustumine, kloorlubi — kloorlubjastus* jm.

4. Rida nimetavalisi liitumusi on tarvitusel eriti looma- ja taimeliikide olulise asukoha või esinemisaja, aga ka muude mõistete püsilaadi äratähendamiseks: *aas-rebasesaba, metsmaasikas, põldhiir, vesipääsuke, mägikits, suvikübar, suvimantel, talipalitu, väliköök*.

See piirkond liitsõnu on oma arenemiselt alles pooltel teel. Nimelt on sisutäpsustuse ja reeglistuse nõudel enamik neist asumis-

⁵ J. V. Veski, Ebakohti eesti kirjakeele sõnavaras. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, ühiskonnateaduste seeria, 1956, nr. 2, lk. 107.

⁶ E. Raiet, Oigekeelsuse küsimusi nimetavalise ja omastavalise liitumise alalt, Emakeele Seltsi Aastaraamat I, lk. 79.

⁷ M. Kindlam, Üldrahvaliku keele poole, Sirp ja Vasar 1952, nr. 3.

⁸ E. Elisto, Üldrahvalikust keelest ja õigekeelsusest, Nõukogude Opetaja 1952, nr. 25.

kohta ja esinemisaega märkivaist sõnust kas algusest peale nominatiivselt liitunud: *metškanep* 'pikalehine mailane', *põldhumal* 'pruun ristikhein', *haavik*-, *kaasik*-, *kuusik*-, *lepikseen*, *kuivikseen* jpt. või on rahvakeelselt genitiivselt liitumuselt siirdunud nominatiivsete liitumuste ringi, aga osa neist on püsima jäänud rahvakeelsesse genitiivsesse liitumisvormi. Kui ka viimaseist hakatakse tarvilist osa süsteemipäraselt, s. o. nominatiivselt liitma, siis kaoks lahkeli kõnealus liitsõnade piirkonnas, kaoks see ei millegagi põhjendatav kõikuvus, mis avaldub näiteks selles, et tarvitatakse küll reeglikohaselt *mägimänd*, *mägielanik*, *metšlõoke*, kuid *nõmmelõoke* (pro *nõmmilõoke*), *randluga*, aga *rannatiir* (pro *randtiir*), *piimnõges*, *piimputk*, aga *piimalill*, esineb keeles küll juba järvekaisel, aga *järvekaur* (pro *järvkaur*) ja palju muidki lahkeliiliselt liidetud nimetusi.

5. Nimetavaliselt liitunud sõnade koosseisu on algusest peale kivinenuina püsima jäänud mõned ammu tuntud mõisteväljendid, nagu: *kangasjalad*, *mesipuu*, *kaupmees*, *kingsepp*, *sõrmkübar*.

6. Ka mõnedes saksa keelest kui meie keele suurimast laenamiskast muutmatult omandatud liitsõnades on sealt ülevõetud nominatiivne liitumus säilitatud: *aadressbüroo*, *balettmeister*, *kapellmeister*, *koolmeister*, *koormeister*, *rentmeister*, *tallmeister*, *postkaart*, *postkast*, *tempelmark*, *kruntrent*, *karaktertants*, *kammerneitsi*.

Pole põhjust olnud neid väheseid 5. ja 6. punktis mainitud liitsõnu, mis traditsionaalses kujus on keelde alale jäänud, praegukehtivate liitmisreeglite kohaselt genitiivseiks liitumusteks muuta, kuigi me muidu seda laadi mõisteväljendeid ikka omastavaliselt liidame, näiteks kahe eelmise rühma põhikomponentidega sõnus: *linnasejalad*, *titejalad*, *viljapuu*, *margapuu*, *laevamees*, *põllumees*, *teadetebüroo*, *orelimeister*, *viinameister*, *postisaadetis*, *kirjakast*, *kirjamark*, *hoonetemaks*, *toaneitsi*.

II. 1. Kõige levinumalt liidetakse nimisõnu genitiivselt siis, kui täiendkomponendi sisu on, nagu eespool juba mainitud, avaram põhikomponendi omast, kui viimasega iseloomustatakse täiendkomponendis märgitud eseme, olendi või tegevuse osa, liiki või tegevuse sooritajat, vahendit: *haamrivars*, *põllusiil*, *hekipõõsas*, *kapsaleht*, *pärnaõietee*, *rauamaak*, *elektrivalgus*, *tuletorn*, *päikesepaiste*, *röntgeniapparaat*, *maalrivärv*, *toalill*, *kirdemurre*, *selt-siliige*, *ooperilaulja*, *veetaim*, *mereloom*, *viljakoristus*, *reklaamibüroo*, *tõrjevahend*, *veohobune*, *päästerõngas*, *toitesool*. Ka mitmuse mõttes tarvitatakse täiendkomponent esineb siin peamiselt ainsusevormis: *hambapulber*, *heeringatünn*, *hõberebasefarm*, *lillepeenar*, *linnuparv*, *marjapõõsas*, *pioneerirühm*, *raamaturiidul*, *rõivakapp*, *sipelgapesa*, *taimekaitse*, *õunaaed*, *kääriharu*, *püksireis*. Mitmuselist täiendosa rakendatakse kaunis harvadel juhtumitel, nimelt kas pluraalsuse esiletõstmiseks või selleks, et eristada mitmuse sisu rööbiti tarvitavast ainsuselisest. Mitmuse omastava kaudu liidetakse näiteks

järgmised sõnad: *jalgealune, lasteaed, noortebrigaad, teadetebüroo, teedeministeerium, vanadekodu, õpetajatetuba, kvantideteooria*; siia kuulub ka sõnakuju *lõutõbi* (< lõugetõbi < lõugadetõbi). Vahel kasutatakse liitsõnade täiendkomponenti singulari ja pluurali sisu eristamise otstarbel nii ainsuse kui mitmuse genitiivis, näiteks liitumustepaarides: *lapsevanker — lastearst, naisemees — naistepäev, hääleõigus — häälteenamus, käekell — käterätik, inimes-elu — inimestetundja*.

Ka keemia- ja farmaatsia-ala mõisteist kuulub siia rohkesti genitiivseid liitumusi, s. o. niisuguseid liitsõnu, millede täiendkomponendi sisumaht on avaram põhikomponendi omast; näiteks: *kampriõli* (sisaldab antud koostises kamprit 10 või 20 protsenti), *jooditinktuur, rauaooker* (maalrivärv), *ingveritinktuur, alkoholi-lahus, oopiumisalv, joodisalv, palderjanitilgad, pepsiinoviin, salitsüülhappesalv, väävelhappesool*. Nii ei pea paika sm. E. Raieti arvamine⁹, nagu moodustaksid genitiivsed liitumused: *süsihappegaas, salitsüülhappe-anhüdriid, vasevitriol, rauavitriol* keemiaalases nomenklatuuris rühma erandeid. Ei, keemia terminoloogias liidetakse nimisõnu põhiliselt nii nominatiivselt kui genitiivselt, peale selle veel põhikomponenti adjektiivse täiendkomponendiga (*joodishape, vasesbromiid*). Viimase piirkonna käsitus ei kuulu aga käesolevate ääremärkuste raamidesse.

Tavaliselt kaotavad *ne-* ja *s-*iga lõppevad nimisõnalised täiendkomponendid põhiosaga liitudes ainsuse omastavas käändes oma lõpuvokaali *-e*: *ehitusobjekt, haigusleht, haridusministeerium, kirjutuslaud, lugemissaal, majandusteadus, noorusmälestus, põlvnemisõpetus, tegevusala, tennishall, treenimisdress* (mitte „treeningdress“), *tööstustoode, õmblusmasin*. Kuigi need vormid kannavad nominatiivsete liitumuste ilmet, on nende komponentide sisuline vahekord ühine mitte nominatiivselt, vaid genitiivselt liidetud sõnadega; seepärast tuleb neid pidada genitiivseteks liitumusteks, mitte nominatiivseteks, nagu seda vahel eksikombel arvatakse. Täiendkomponendi genitiivsust tõestab ms. seegi tõsiasi, et kui sellele täiendosale enesele lisandub mingi täiendkomponent, siis irdub esmapuhune täiendkomponent oma põhikomponendist ja omandab uuesti puhtgenitiivse kuju. Näiteid: *elamisluba — pealinnas elamise luba, kirjandusring — eesti kirjanduse ring, liiklemismäärustik — linnas liiklemise määrustik, põgenemiskatse vanglast* (ajalehtedes esinenud vigane väljend) *pro vanglast põgenemise katse*.

See praegumainitud tüüp liitsõnu pole küll mitte rahvasuus tekkinud (rahvas ütleb *ehituse objekt, haiguse leht* jne.), vaid on puhtasti kirjakeelne seeria moodustisi, aga et ta on leitud sellisena põhiliselt läbiviidav olevat, kuigi mõnesuguste kõikuvustega (vahel pole selge, millal säilitada *-e-*, millal välja jätta), on ta saanud reeglistatud piirkonnaks.

⁹ Emakeele Seltsi Aastaraamat I, lk. 78 ja 79.

Täiesti samasse piirkonda kuulub vormide *inimese* ja *inimes-* tarvitamine; näiteks vastab rahvakeelsele *inimese elu* kirjakeeles *inimes-elu*; niisiis ka: *inimes-iga*, *inimesmõistus*, *inimesparasiit*, *inimestoit*, *inimestõug*, *inimesvaenlane*, *inimesõigus*. Sääraseid keelendeid on hakanud eesti keeles esinema juba enam kui 35 aasta eest. Seesuguste sõnakujude asemel on sisule mitte vastavalt tänini tarvitatud liitsõnu täiendosaga „inim-“, mille abil väljendatakse aga, nagu eespool mainitud, nominatiivseid liitumusi. Täiendkomponendi „inimes-“ järjekindla rakendamise varal avaneb võimalus keelendit „inim-“ piiriselgelt kasutada ainult nominatiivsete, vormi „inimes-“ aga genitiivsete liitumuste funktsioonis, nii et selle tagajärjel saab sisuliselt kindlasti lahus hoida näiteks sõnapaare *inimparasiit* (parasiitlik inimene) ja *inimesparasiit* (inimesel parasiidina asuv loom või taim), *inimvaenlane* ja *inimesvaenlane*, *inimlaps* ja *inimeslaps* jt.

Kõnealustel sõnade liitumise puhkudel *-e* aga ei elideeru, kui ta satub kaasrõhulisele kohale; niisiis: *hobuseraud*, *jänesejaht*, *karjase-luule*, *orasepõld*, *rebasekavalus*, *sügiseilm*, *terasetööstus*, *tihasekull*, *varesejalad*, *madruseülikond*.

See genitiivi *-e* jääb püsima ka sel juhul, kui liitumuse põhisõna on tuletunud transitiivsest verbist, nii et sellisel juhul osutub omastavaline täiendkomponent tema loogiliseks sihitiseks. Näiteid: *austuseavaldus*, *haigusetekitaja*, *hobuserautus*, *inimesevihkaja*, *kasvatuseõpetus*, *kiirusemõõtja*, *kirjanduselugeja*, *niiskusesisaldus*, *tennisemängija*.

Oige oluline puudujääk tungib keeles esile ühe osa *ne*-sõnade liitmise alal. Näiteks esineb liitsõna *töölissõber*, millel on praeguses keelepraktikas mitu sisu: ta tähendab 1) töolisest sõpra, 2) üksiku töölise sõpra ja 3) isikut, kes on tööliste sõber. Viimasele tähendusele ei vasta antud vorm, vaid mõtteselgus nõuab siin, nagu mitmel muulgi juba eespool mainitud juhul, mitmuse omastava rakendamist. Nimelt saab seda laadi liitsõnade pluraalne sisu selgesti väljendatavaks alles niisuguste vormide kaudu, nagu: *töolistesõber*, *töölistepartei*, *teadlastepere*, *õpilastekollektiiv*, *õpilastekomitee*, *üliõpilastekoor* jt. Esitatud vormistiku järjekindel kasutamine võimaldab ses mõisteteringis selget tähenduslikku vahet teha ainsusliku ja mitmusliku täiendkomponendiga moodustatavate liitsõnade vahel. Nii saame siis sisult eristada näiteks sõnapaare: *töölisnoor* — *töölisetasula*, *õpilaspäevik* — *õpilastekoor*, *üliõpilaslaulja* — *üliõpilastelaulik*, *külalispianist* — *külalisteraamat*, *mesilasmürk* — *mesilastepere*, *tegelastüüp* — *tegelastehulk* jt. Selle juhise järjekindel rakendamine looks siin selged sisupiirid ainsusliku ja mitmusliku täiendkomponendiga moodustatavate liitsõnade vahel, võimaldades seega korrigeerida praegusi ebapiisavusi. Ühtlasi selguks, kas mõnesuguseid seni liidetud sõnu saabki liitsõnadeks pidada; kas ei ole õige näiteks senist ajalehtedes esinevat mõisteväljendit „töölisvarustusosakond“ kirjutada eraldiseisvate sõnadena *tööliste varus-*

tamise osakond ehk TVO, ja taoliselt tuleks siis toimida nii mõnegi liitsõnaga.

2. Varasemast ajast keeles (muuseas näiteks perekonnanime-dena) võrdlemisi veel hilja säilinud keelendid lasevad väita, et kunagi on kehtimas olnud niisugused regulaarsed nominatiivsed liitumused, nagu: *ploompuu, saarpuu, tammpuu, toompuu, tärnpuu*. Need vormid pole aga praegu enam tarvitusel, sest nende liitekohad kujunevad paiguti konsonandilisteks (näiteks *haabpuu, kaskpuu, mändpuu, pärnpuu*), ja see asjaolu on kõnelejaskonda nende mõisteväljendite kasutamisel kallutanud genitiivsete liitumuste tarvitamisele. See nimetavasisuline *genitivus definitivus*, mis on meil laialt esinemas ka kohanimeses (Viljandi, Riia), ongi nüüd reeglina kehtimas eriti mõnesugustes *taimede nimetustes*, samuti muudeski analoogilise ehitusega sõnades, näiteks: *haavapuu, kasepuu, nulupuu, ploomipuu, jasmiinipõõsas, ligustripõõsas, sõstramari, kuusepalk, männiprops, tammeparkett, lepavõserik, vineerileht, lillekimp, roosipärg, nõletõbi* (= nõlg), *särjekala, hurdakoer, paekivi, veebruarikuu*.

Siinjuures ei saa mainimata jätta, et osa seesugustest sõnadest seisab loogiliselt otse kokkusulavas läheduses nominatiivselt liidetavate sõnadega. See asjaolu õigustab mõnelgi juhul nende liitumuste täiendkomponenti tarvitama nii nominatiivis kui genitiivis; sest mille poolest on vähem sobiv näiteks *loorberipärja, kadakakepi* asemel ütelda ka *loorberpärg, kadakkepp*, kui igapäev kasutatakse teisi samataolisi sõnu nominatiivselt: *plekkpärg, raudkepp* jt.

3. Omaette rühmaks on eraldunud liitumused, millede täiendkomponendiks on *mateerianimed*. Neid keelendeid tuleks sisult võtta nimetavaliste liitsõnadena; peaks nimelt ütleva „tintlaik” (nagu *raudplekk*), „muldkamp” (nagu *muldkeha*) jne. Ometi on kõnelejaskonnas välja kujunenud teine arvestatav vaade, mille järgi täiendkomponendina esinevast tervikuna mõeldavast aineist märkimisele võetakse põhikomponendis äratähendatav osa. See seisukoht on keeles reeglikindlalt kehtimas. Näiteid: *hirsitan-gud, juusturatas, kaerakile, kapsasupp, kartulipuder, kruusakoozem, lumetükk, mullakamp, odrakarask, piimatilk, rabarbrikompott, rasvakiht, rukkileib, sinepiilaaster, sötetolm, tulemeri, veepiisk, vihmatilek*.

Kui aga liitsõnas pole juttu aine osast, vaid täiendkomponent iseloomustab põhikomponenti ta ainelise koosseisu poolest (vt. I, 1), siis esineb ta nimetavas käändes; näiteks: *kruussillutis, liiofilter, lumivaipe, muldvall, piimhape, sõmerkate, tuhkaine*.

4. Kehtib üldreegel, et eesti keele liitsõnades seisab põhikomponent viimasel kohal ja täiendosa asetseb selle ees. Ometi tabame rahvakeeles niisuguseidki liitumusi, kus nende komponentide kohad on ära vahetatud. Seesugustel puhkudel seisab esikohal olev põhikomponent ikka omastavas käändes. Selliselt konstrueeritud sõnu tarvitab rahvakeel kaunis sagedasti; näi-

teks: *hobusekronu* (mis on sisult võrdne liitsõnaga *kronuhobune*), *jakiräbal*, *kasukaturk*, *koerarenu*, *lehmakont*, *majalogu*, *mehe-mürakas*, *mütsilott*, *noalõkats*, *paberilipakas*, *püssiloks*, *poisijõmpsikas*, *tüdrukutirts*, *riidehilbud*, *senaatorihärra*, *mõisavalitseja-isand*, *ämmaemand*. Nagu näiteist selgub, iseloomustab seda piirkonda liitsõnu harva neutraalne, v a l d a v a l t a g a p e j o r a t i i v n e sisuväljendus, mis ei sobi üldiselt kuigi hästi tõsisemasse kirjandusstiili.

Nagu eespoolsest järgneb, on väga oluline ühest küljest nominatiivsed ja teisest küljest genitiivsed nimisõnade liitumused senisest piirikindlamini lahus hoida. Seda nõuab nende erinev sisu, mille silmaspidamine aitab kirjakeele süsteemikusele omalt poolt rohkesti kaasa.

III. Nimisõnade ulatusliku nimetavalise ja omastavalise liitmise kõrval rakendatakse ka kõiki teisi käändeid (peale oleva) liitsõnade täiendkomponentidena. Nende keelendite tegelik tarvitamine ei tekita aga raskusi. Seepärast pole põhjust nendel liitumistel pikemalt peatuda. Sellised liitsõnad on näiteks: *paikapidamatus*, *õhkutõus*, *sabassõrkija*, *peastarvutus*, *kasutuselevõtmine*, *töökäimine*, *paigaltstart*, *tervekssaamine*, *maanikumardus*, *töötatööline*, *sabagatäht*.

Nimisõnade liitumuste kohta on mitmel pool lühemalt või pikemalt sõna võetud. Need arvamisavaldused ei sobi nii mõnelgi puhul ühte, sest küsimusele on lähenetud erinevatest seisukohtadest. Nii toonitab E. N u r m kord, et õigekeelsuse normeerimisel tuleb kahtlemata arvestada statistilisi andmeid, peab silmas pidama ka kujunenud traditsiooni ja kirjakeeles olevat süsteemi¹⁰, teinekord arvab ta, et on tarvis „püüda erksalt kuulda võtta elavat rahva kõnekeelt ja tähelepanelikult jälgida üldtarvitavat kirja-keelt”¹¹. Teisal ei lähtu ta neist printsiipidest, vaid sukeldub pisisjadesse, millede käsitlemisest ei kajastu mingeid süsteemilisi aluseid¹². R. K u l l i arvates peab õigekeelsuslikus töös juhinduma tegelikust keeletarvitusest ja keeles peituvast seaduspärasusest¹³. Aga oma hilisemas tihedakoelises artiklis „Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamisest”¹⁴ käsitleb ta asjaomaseid küsimusi õige rikkaliku näidestiku varal, lähtudes aga mitte niivõrd süsteemi- ning reeglipärasusest kui sõnasalkadest. Mõned keeleliste seikade arutlejad peavad küllaldaseks kõnealuse küsimuse lahendamisel arvestada ainult rahvakeelsust, traditsiooni, vahel mitte sedagi. Kõige selliste seisukohtade lahkkelilisuse puhul tekib ometi tungiv vajadus õigekeelsuse võtta, et mitte kõik see, „mis on tehtud tarbest arves-

¹⁰ E. N u r m, *Õigekeelsuse küsimusi*, Sirp ja Vasar 1955, nr. 1.

¹¹ Э. Нурм, *Из практики нормализации эстонского литературного языка*, Вопросы культуры речи I, Москва 1955, lk. 38.

¹² E. N u r m, *Õigekeelsusküsimuse lahendamiseks*, Edasi 1954, nr. 129.

¹³ R. K u l l, *Mõnedest keelelistest sõlmküsimustest*, Nõukogude Õpetaja 1955, nr. 33.

¹⁴ Nõukogude Õpetaja 1956, nr. 32 ja 33.

tada kirjakeeles väljakujunenud pruuki ... või rahva laiade hulkade kõnekeelt”¹⁵, ei pretendeeri veel püsivusele süstematiseeritud kirjakeeles. Sest selles on kohti, mida tuleb täpsuse ja süsteemi nõudel parandada, ja lünki, millede kaotamine toob samuti muutusi kaasa.

Praegusest küsimuse olukorrast resulteerubki mõnevõrra kobav üldmulje, ekslemine sõnasalkade ja erandvormide keskel. Ei ole siis ime, et keeleliste küsimuste väljaselgitamatute seisukohavõttude puhul mõnigi kord üksikasjus vasturääkivustesse satutakse. Näiteks ei saa süsteemipärasuse vaateveerult mõneski suhtes nõustuda E. Raieti eelmainitud kirjutises nimetavalise ja omastavalise liitumise kohta avaldatud mõtetega, nagu see selgub juba mõnest eespooltehtud märkusest. Ei pea paika näiteks ka see E. Raieti arvamine, et *kõhrkasvaja*, *lihasmagu* olevat reeglilikohased liitvormid, *liivaküngas*, *lubjakivi* aga erandid sellest reeglist. Käesolevas kirjutises antud süsteemis märgivad nominatiivsed täiendkomponendid *kõhr-*, *lihas-* koostusmaterjali (vt. eespool I, 1), ent genitiivsed täiendosad *liiva-*, *lubja-* tähistavad mateeriat (II, 3). Oluline vahe koostusmaterjali ja mateeria vahel seisneb kõigepealt nende erinevakäändelises liitumuses: esimene väljendab umbkaudset mahu-ulatuse võrdsust mõlema komponendi vahel (lihasmagu = lihas on magu, magu on lihas), teine märgitseb põhiosa alistumist täiendosale, selle lähtumist põhiosast (liivaküngas = liivast tekkinud küngas); koostusmaterjal on tükkaine, ese, ka olend, mateeria aga on peenaine, mille igasugune kogus kannab ikka sama nime (näiteks liiv, lubi, jahu). Regulaarsete mateeriasõnade hulka tuleb seega arvata ka *tulemeri*, *vihmaloor*, ei esine aga, nagu arvab E. Raiet¹⁶, eranditena nominatiivsete liitumuste reeglilis. Ja kas on õige seegi E. Raieti vaade, mille järgi kuuluvat *tulemeri* ja *lumevaip*¹⁷ mõlemad ühte liitsõnade kategooriasse. Väljendab ju *tulemeri* tule tekitatud, tule osana esinevat merd, aga *lumevaip* ei tähenda lume tekitatud, lume osana esinevat vaipa, vaid lumi ise on vaip — on olemas l u m i v a i p. Sama vahekord eraldab *lumehange* l u m i m e m m e s t¹⁸.

Käesolevate ääremärkuste eesmärgiks on toonitada, et tarvilisel määral hinnataks ning arvestataks kirjakeele süsteemipärasust, püües seejuures rahvakeelseil põhialuseil, ja ehitataks seda suhtlemisvahendit reeglilistatud sihtjoontel. Vastasel korral ei ole võimalik pääseda vormisegastest kohtadest meie kirjakeeles.

¹⁵ E. Raiet, Õigekeelsuse küsimusi nimetavalise ja omastavalise liitumise alalt, Emakeele Seltsi Aastaraamat I, lk. 77.

¹⁶ Sealsamas, lk. 78.

¹⁷ Sealsamas, lk. 78.

¹⁸ Sealsamas, lk. 77.

К ВОПРОСУ О СЛОЖЕНИИ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЭСТОНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

И. ВЕСКИ

Резюме

Вопрос о сложении имен существительных еще не разрешен во всех деталях сознательными носителями эстонского языка, вследствие чего в этом отношении хромает и литературный язык. Не подлежит сомнению, что этот пробел будет существовать до тех пор, пока общими усилиями не будут разработаны и введены в действие соответствующие правила. Положение осложняется тем, что многие считают ненужным соблюдение правил в данной области и предпочитают ориентироваться на случайно укоренившиеся в языке группы сложных слов. Такая языковая практика лишена, однако, какой-либо системы.

В течение последних десятилетий у нас выработался ряд достаточно четких основных правил номинативного и генитивного сложения имен существительных. Однако созданные группировки не всегда охватывают всю соответствующую лексику, и за ее пределами остаются в виде исключений отдельные слова и группы слов. Между тем, эти слова можно было бы подчинить общим основным правилам, тем более что по своему содержанию они весьма близки к сложным словам, охваченным тем или иным правилом.

Установилось правило, согласно которому номинативное сложение имеет место в тех случаях, когда оба компонента по объему своего содержания более или менее равны [например, в слове *klaasnõu* 'стеклянная посуда'], или когда к основному слову присоединяется компонент, выражающий какой-либо существенный признак [например, в слове *põldhiir* 'полевая мышь']. В генитивных же сложениях основное слово по своему значению уже определяющего компонента и выражает лишь часть его содержания [например, в слове *rauamaak* 'железная руда'].

Определяющий компонент сложного слова может выражать по содержанию как единственное, так и множественное число [напр., *raamatuleht* 'книжный лист', *raamatukogu* 'библиотека', *õlekõrs* 'соломинка', *õlekuhi* 'стог соломы']; довольно редко определяющий компонент стоит во множественном числе [напр., *noortebrigaad* 'молодежная бригада', *rahvastepere* 'семья народов'].

I. Случаи номинативных сложений следующие.

1. Первый, определяющий компонент в форме номинатива обозначает материал, из которого состоит предмет, названный в качестве основного компонента, напр., *siidriie* 'шёлковая ткань', *raudvarb* 'железный прут'; если первым компонентом

является слово с окончанием *-ne*, то суффикс *-ne* заменяется имеющимся в основе звуком *s*, напр., *töölisnoor* 'молодой рабочий', *naiskodanik* 'гражданка'.

2. Определяющий компонент обозначает форму или другие характерные признаки существа, предмета или явления, выражаемого основным словом, напр., *ahvinimene* 'человекообразная', *okastraat* 'колючая проволока', а также черты сходства: *tuhklumi* 'снежная пыль', *lillornament* 'цветочный орнамент'.

3. Определяющий компонент обозначает средство, с помощью которого что-либо делается или что-либо происходит, напр., *alkoholmürgistus* 'отравление алкоголем', *raadumravi* 'лечение радием'.

4. Ряд номинативных сложений употребляется для обозначения обычного места или времени нахождения различных видов животных или растений, а также для выражения устойчивого характера других признаков, напр., *mägikits* 'горная коза', *metsmaasikas* 'лесная земляника', *suvi-kübar* 'летняя шляпа'.

5. В состав номинативных сложений уже в далеком прошлом вошли и сохранили эту форму некоторые давно известные выражения понятий; сюда относятся, например, такие слова как *kangasteljed* 'ткацкий станок', *mesipuu* 'улей'.

6. В число номинативных соединений входят также такие заимствованные без изменения из немецкого языка сложные слова, как напр., *aadressbüroo* 'адресное бюро', *kapellmeister* 'капельмейстер', хотя согласно действующим в настоящее время правилам мы прибегаем в таких случаях к генитивному сложению, напр., *viljapuu* 'плодовое дерево', *teadetebüroo* 'справочное бюро', *orelimeister* 'органный мастер'.

II. 1. Генитивное сложение имен существительных имеет место в тех случаях, когда основное слово обозначает часть или вид предмета или живого существа, а также исполнителя действия, выраженного определяющим компонентом, напр., *kapsaleht* 'капустный лист', *kampriöli* 'камфарное масло', *seltsiliige* 'член общества', *veohobune* 'ломовая лошадь'. Определяющие слова, оканчивающиеся на *-ne* и *-s*, утрачивают при этом конечный гласный основы *-e*, если он находится в безударном слоге, напр., *ehitusobjekt* 'строительный объект', *põlvnemisõpetus* 'учение о происхождении видов'. Однако этот гласный сохраняется, если на него падает второстепенное ударение, напр., *orasepõld* 'поле всходов', *terasetoostus* 'сталелитейная промышленность', а также в том случае, когда основной компонент сложного слова произведен от переходного глагола, напр., *austuseavaldus* 'выражение почтения', *kirjanduselugeja* 'читатель литературы'.

Определяющий компонент сложного слова стоит в генитиве множественного числа лишь в тех случаях, когда необходимо

подчеркнуть множественность [напр., *lasteaed* 'детский сад', *noortebrigaad* 'молодежная бригада'] или же провести различие по содержанию между множественным и единственным [напр., *lapsevanker* 'детская коляска' — *lastearst* 'детский врач', *hääleõigus* 'право голоса' — *häälteenamused* 'большинство голосов'].

Такое же различие могло бы быть проведено и при сложении слов с окончанием *-ne*, если, наряду с доминирующим первым компонентом в единственном числе двоякого значения, ввести в употребление и генитив множественного числа; в этом случае можно было бы различать по значению такие слова, как например, *tööliisõber* 'друг из рабочей среды' и *töölistesõber* 'друг рабочих' или *teadlaspere* 'семья ученого' и *teadlastepere* 'круг ученых'.

2. Широко распространен *genitivus definitivus* в сложных словах номинативного значения, особенно в топонимике и названиях растений, а также и в других словах аналогичной структуры, напр., *Viljandi linn*, *Riia linn*, *kasepuu* (= *kask* 'береза'), *särjekala* (= *särg* 'плотва'), *paekivi* (= *paas* 'плитняк').

3. Особый раздел генитивных сложений образуют слова, определяющий компонент которых является названием вещества как целое, а основные слова — его часть или же в другом отношении связанный с ним предмет или действующее лицо, напр., *kruusakoozem* 'воз гравия', *rasvakiht* 'слой жира', *piima vedaja* 'молоковоз'.

4. В виде исключения основной компонент эстонских сложных слов может стоять на первом месте, имея при этом всегда форму генитива; сюда относятся, например, такие слова, как *hobusekronu* 'кляча', *mehemürakas* 'здоровенный мужик', *ämmaemand* 'повивальная бабка, акушерка'. Большинство таких слов имеет пренебрежительное значение.

III. Помимо номинативного и генитивного сложения имен существительных, в незначительном количестве встречаются и сложные слова, образованные с помощью других падежей. Применение таких словообразований не требует однако рассмотрения по группам.

Среди примеров, приводимых в статье для иллюстрации отдельных случаев, напечатаны вразрядку и слова, которые принято считать исключениями, но которые по своей форме и содержанию должны бы входить в круг действия соответствующего правила.

DEKLINEERIMISE ÜKSIKKÜSIMUSI

E. NURM

Sõnade jaotamisel käändkondadesse ei valitsenud kodanliku Eesti kooligrammatikais täielikku üksmeelt, missugune asjaolu tekitas mõningaid didaktilisi raskusi, eriti õpilaste siirdumisel ühest koolist teise, samuti õpetajate vahetamisel. Seepärast on arusaadav, et kui 1948. a. mais Eesti NSV Haridusministeeriumi algatusel Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute ja õigekeelsuse sektoris toimus arutluskoosolek keeleõpetuse põhimõtteliste küsimuste otsustamiseks, siis selle päevakorda võeti ka käändkondade arvu ja järjestuse küsimus. Koosolekust osavõtnud ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi, Eesti NSV Haridusministeeriumi, õpetajate instituutide ja RK „Pedagoogilise Kirjanduse” esindajad jõudsid üksmeelsele seisukohale, et sõnade liigitamine käänd- ja pöördkondadesse peab kõigis koolides ja kooliastmetes olema ühiline, kusjuures tuleb lähendada silpide arvust, vältest ja astmevaheldusest; peeti soovitavaks, et kõigi astmete keeleõpikuis oleksid ühed ning samad tüüpsõnad. Arvestades asjaolu, et õpetajate andmeil oli tegelikus koolitöös E. Muugi käändkondade liigitus osutunud kõige vastuvõetavamaks, otsustati jääda selle süsteemi juurde; ettepanek jaotada Muugi VI käändkond kaheks käändkonnaks (*sõda, jalg* jne.; *käsi, uus* jne.) ei leidnud poolehoidu. Sellest ajast peale ongi meie grammatikais ainumaksvusele pääsenud sõnade rühmitamine seitsmesse käändkonda Muugi süsteemi alusel.

Kui nüüd aluseks võtta eesti käändsõnade deklimeerimise süsteem sel kujul, nagu seda on aastast aastasse esitatud G. Laugaste ja M. Tedre „Eesti keele grammatikas VIII klassile” (edaspidises käsitluses märgitud numbrid tähendavad paragrahve selle õpiku 1956. aastal ilmunud viiendast, parandatud trükist), siis satume tõsisesse raskustesse mõne sõna puhul, mille käänamine ei mahu kuidagi grammatikas antud pealtnäha laitmatusse süsteemi. Nii on VÕS-is („Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus”) sõnade *lakiläki* ja *sigrimigri* tüüpsõnaks õigesti märgitud *tubli* — seega mitmuses: *lakiläkide, lakiläkisid, lakiläkidesse*; niisiis kuuluvad need sõnad oma käändelõppude poolest III (*kõne-tubli*) käändkonda. Grammatikaõpiku järgi saavad aga kolmandasse käändkonda kuuluda vaid astmevahelduseta 1) kahesilbilised esmavärtelised *e*-lõpulised

sõnad, 2) kahesilbilised teisevärtelised sõnad, 3) *nna*-liitelised sõnad (§ 68); et *läkiläki* ja *sigrimigri* on astmevahelduseta neljasilbilised sõnad, siis peaks nad arvama neljandasse (*aasta, raamat*) käändkonda, kuhu kuuluvad ühe rühmana astmevahelduseta sõnad, mille ainsuse omastavas on kolm või rohkem silpi (§ 71). Kooligrammatika kohaselt tuleks järelikult õigeks pidada vorme *läkiläkite, läkiläkeid, läkiläkitesse* e. *läkiläkeisse* (!), millega aga ei nõustuks ükski keeletarvitaja. Umbsõlme ei lahendaks ka nende sõnade kirjutamine sidekriipsuga (*läki-läki, sigri-migri*): neid saaks küll arvata III käändkonda, kuid nad osutuksid siis nimisõnalisteks paarissõnadeks, kus käänduvad mõlemad pooled: *läkit-läkit, läkide-läkide, sigrit-migrit* jne. (§ 120 märkus). Pealegi ei ole need sõnad ainukesed; III käändkonna käändelõppudega on näiteks ka sõna *poslamasla*, grammatika süsteemi järgi peaks ta aga kuuluma jällegi IV käändkonda. Kooligrammatika süsteemi ei mahu ka sõnad *surimuri* ja *tiriliri*, mis deklinaeruvad II käändkonna järgi: os. *surimuri, tiriliri*; m. om. *surimuride, tiriliride*; m. os. *surimurised, tirilirised*. Astmevahelduseta neljasilbiliste sõnadena peaksid nad aga kuuluma IV käändkonda, seega: *surimurit, surimurite, surimureid* (!).

Nagu nägime, on eesti keeles olemas mõned astmevahelduseta neljasilbilised sõnad, mis ei taha kuidagi mahtuda IV käändkonda, kuhu neid grammatika juhatab, vaid nad käänduvad kas teise või kolmanda käändkonna järgi. Meie kooligrammatikad on senini need sõnad lihtsalt maha vaikinud, mida ei saa muidugi õigeks pidada; teoksil olevas teaduslikus grammatikas tuleb nende sõnade deklinaerimine ühel või teisel viisil lahendada. Seletamisel võiks ju lähtuda kaasrõhust, kuid teatavasti pole senistes kooligrammatikates deklinatsioonide ja konjugatsioonide liigitamisel kaasrõhust lähtutud, sest selle kindlaksmääramine tekitab õpilastele paljude sõnade puhul suuri raskusi. Nähtust saaks vahest reeglendada järgmiselt: neljasilbilistel kordustüvelistel sõnadel (s. o. sõnadel, mille teine pool on häälikuliselt täiesti või ligikaudu sarnane sõna esimese poolega) võetakse deklinatsiooni määramisel aluseks sõna kahesilbiline lõpposa. Niisiis deklinaeruvad *läkiläki, sigrimigri, poslamasla* nagu *läki, migri, masla* (III käändkond), *surimuri, tiriliri* aga nagu *muri, liri* (II käändkond). II käändkonda kuuluvad ka EÕS-is („Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus”) antud sõna *tobilobi* (= priilobi, -söök) ja viiesilbiline *tohvabohu*.

Mõningate raskuste ette satume *ne*-lõpuliste sõnade (V käändkond) mitmuse osastava lõpu kindlaksmääramisel — kas *-(s)i* või *-(se)id*? Kõigepealt tuleb lahendada eksitav vastuoksus grammatikaõpiku §-is 93: nii leheküljel 90 kui ka 91 väidetakse, et 4- ja enamasilbilistel *ne*- ja *s*-sõnadel on mitmuse osastavas lõpp *-i*, seejärel aga, et viiesilbilistel *ne*-sõnadel on mitmuse osastavas *-id*. Kumb reegel peab paika? Kui jälgida esitatud näiteid (*kohastikuseid, alkoholiseid, tärpentiniseid, kanarbikuseid*), siis selgub, et õige on teine reegel, esimene juhhis võiks aga kõlada

järgmiselt: 4- ja enamasilbilistel *s*-sõnadel, samuti 4-silbilistel *ne*-sõnadel on mitmuse osastavas lõpp *-i*. Mõnede omadussõnade käänamistüübi määramisel selgub aga, et sellest reeglist on mõningaid erandeid. Kuidas on mitmuse osastav sõnast *asfaldine* ja *samblikune*? EÕS fikseerib *asfaldiseid*, *samblikuseid*, ja need vormid näivad vastavat meie keeletundele ning tegelikule tarvitusele. Kui aga juhinduda grammatikareegleist, siis peaks neil neljasilbilistel *ne*-lõpulistel sõnadel mitmuse osastava lõpuks olema *-i* — seega *asfaldisi*, *samblikusi*. Lähtudes kooligrammatika juhistest ongi SÕS-is („Suures õigekeelsus-sõnaraamatus”) (1948) normeeritud *asfaldisi*. Seda vormi ei saa aga siiski õigeks pidada: sõna teisele silbile langev kaasrõhk põhjustab siin lõpu *-(se)id*; samal põhjusel on ka näiteks sõnast *kompveki* mitmuse osastav *kompvekiseid*. Selliselt käänduvate sõnade arv pole küll suur, kuid kooligrammatikas tuleks neist siiski kuidagi juttu teha; kas nende mitmuse osastava käändelõpu selgitamisel võtta aluseks sõna kõrvalrõhk või lahendada küsimus kuidagi teisiti, see jäägu tegelike õpetajate ja metoodikute otsustada.

Kõikuvusi esineb mõnede võõrsõnade deklimeerimises. Ühe veel mitte stabiliseerunud rühma moodustavad kreeka päritoluga *õa*-lõpulised sõnad: *epopõa*, *farmakopõa*, *gonorrõa*, *mesoglõa*, *seborrõa*, *spermatorrõa*, *zooglõa* jt. EÕS fikseerib sõnade *epopõa*, *farmakopõa*, *zooglõa* lõppsilbi diftongilisena, seega osastava kujud: *epopõad*, *farmakopõad*, *zooglõad*. Võõrsõnade lähtekeele, kreeka keele hääldamisele toetudes on aga SÕS-i I koostajad märkinud: *epopõa*, *farmakopõa*, *gonorrõa*, s. t. sõnalõpulised *õ* ja *a* ei moodusta diftongi, vaid kuuluvad eri silpidesse. VÕS-is leiduvad sellest sõnade rühmast *epopõa* ja *farmakopõa*, mille hääldamise normeerimisel on järgitud SÕS-i. Uue sõnaraamatu autoreil on olnud tõsist peamurdmist küsimusega, missugusesse käändtüüpi need sõnad arvata. Teatavasti deklimeeruvad rahvusvahelised sõnad üldiste käänamisreeglite kohaselt, kusjuures sõnade silpide arvu arvestatakse alates pearõhulisest silbist. Niisiis peaksid sõnad *epopõa*, *farmakopõa* jt. kuuluma II käändkonda (2 silpi, I välde) ja deklimeeruma tüüpsõna *pesa* järgi, seega osastav: (seda) *epopõa*, *farmakopõa*; kindlasti oleks aga säärane käänamine igale eesti keele tarvitajale vastukarva. Seda arvestades on nii SÕS I kui ka selle eeskujul VÕS sõnade *epopõa* ja *farmakopõa* tüüpsõnaks märkinud *tubli*, mis võimaldab ainsuse osastava kujusid *epopõat* ja *farmakopõat*. Et aga nende sõnade lõpposa (alates pearõhulisest silbist) ei ole teisevärteline, siis ei saa nende kuulumist III käändkonda (*tubli*-tüüpkonda) kuidagi põhjendada ja jääks üle vaid nende arvamine erandite hulka. Kas on aga vaja niikuinii rohkeile käänamiserandele lisada uusi? Kas keeletarvitajad hääldavad *õa*-lõpulistes võõrsõnades *õ*-d ja *a*-d eri silpides? Kui küsitleda arste, farmatseute ja filolooge, kelle sõnavarasse need sõnad kuuluvad, siis selgub, et nende häälduses moodustavad *õ* ja *a*

harilikult diftongi, ja pole mingit kaaluvat põhjust asjaosaliste keelepruuki ignoreerida, seda enam et nii oli normeeritud juba EÕS-is. Niisiis tuleb kõnealused *õa*-lõpulised kreeka algupäraga võõrsõnad arvata I käändkonda ja nende osastava lõpuks fikseerida *-d*: *epopöad, farmakopöad, gonorröad, zooglöad* jt.

Analoogiliselt saab lahendada ka sõnade *duo* ja *trio* deklinaerimise küsimuse. Senistest sõnaraamatutest on ainult VÕS fikseerinud *trio* kahesilbilisena, märkides tema tüüpsõnaks *tubli*, kahesilbilise teisevärtelise sõna; sellega saaks nõustuda ainult siis, kui me hääldaksime seda sõna pika *i*-ga ning kirjutaksime *triio* (sellist hääldamist võib muide ühiskeeles täheldada). Et aga muusikaga tegelevad inimesed hääldavad harilikult sõnu *duo* ning *trio* ühesilbilistena ja kahekordse vokaaltähega (*duuo, triio*) kirjutamist pole senini keegi soovitanud, siis tundub kõigiti mõistlikuna arvata ka need sõnad I käändkonda, seega mitte muutes juba EÕS-is normeeritud käänamisviisi: *duo, duo, duod, duosse, duode, duosid, duodesse; trio, trio, triod, triosse, triode, triosid, triodesse*.

Senistes õigekeelsuse sõnaraamatutes on sõnade *tantsijatar, pensionär, komisjonär* ja *leegionär* tüüpsõnaks märgitud *lauljatar*; seega deklinaeruvad need sõnad II käändkonna järgi. Kui aga avame vastava koha (§ 65) grammatikaõpikust, siis leiame sealt: „Nagu *seminar* käänduvad kõik *tar*-liitelised sõnad ja rahvusvahelised sõnad, mille ainsuse omastav on neljasilbiline ning lõpeb kahe lühikese silbiga”. Ja edasi küsitakse: „Kuidas ära tunda, et *al-*, *ar-*, *on-*, *um*-lõpulised sõnad kuuluvad *seminar*-tüüpi?” Vastuses rõhutatakse uuesti: „Nende sõnade ainsuse omastav on neljasilbiline: *pro/ku/rö/ri, muu/se/u/mi* jt.” Ometi on kõnealused sõnad ainsuse omastavas viiesilbilised (*komisjonäri, leegionäri*). Nähtavasti tuleb meie keeleõpiku *seminar*-tüüpi sõnade piirkonda avardada.

Saksa aadlitiitel *von* on meie vanemas keeles saanud mõisnikku tähendavaks üldnimeks *fonn* (*parunid* ja *fonnid*, ka *vonnid*), mis deklinaerub VI käändkonna järgi. Oleks täiesti loomulik talitada samuti ka poola tiitliga *pan*, mida üldnimena, poola mõisniku tähenduses, tuleks kirjutada kujul *pann* ja deklinaerida VI käändkonna järgi; muidugi jääb seejuures konsonant *n* palataliseerimata. Segiminekut lähedakõlalise kõõgiriistaga küll karta ei tarvitse; kuuluvad ju need sõnad teineteisest hoopis kaugetesse mõistete rühmadesse, mistõttu kontekstist sõna õige sisu alati selgub. Senine kirjutusviis (*poola*) *panid* eeldab nimetavat *pani*, millist sõna tegelikult ei eksisteeri. Veider oleks ka kirjutada *selle pan'i*, *seda pan'i* (tegeliku hääldusega *panni*), nagu mõnelt poolt on soovitatud ja „Suure õigekeelsuse sõnaraamatu” esialgses käsikirjaski fikseeritud; pealegi on senini apostroofi selguse huvides tarvitatud vaid pärisnimedes nimetavalise kuju eraldamiseks, mitte aga üldnimedes. Oleks aeg hakata eesti keele ortograafia kohaselt kirjutama ka NSV Liidu ajaloo terminit *nepp* (uus majanduspoliitika), mida senini on kirjutatud ühe *p*-ga (*nep*). On ju see sõna (nagu

ka *fonn* ja *pann*) ühesilbiline ja seega kolmandavärteline; ta kuulub VI käändkonda ja deklioneerub: *nepp, nepi, neppi, nepisse*. Muidugi ei ole põhjust sellegi sõna puhul karta segiminekut homonüümse linnunimega.

J. V. Veski väidab, nagu oleks „meil *number*-tüüpi sõnades keele arenemise sisemiseks reegliks kujunenud sõnade muutmisel nende häälikute vahelt helilise konsonandi eelset vokaali välja jätta; näiteks: *naaber* — *naabri*, *puhver* — *puhvri*, *kühvel* — *kühvli*, *kangur* — *kangru*”¹; ta soovib „hoiduda paigutistest ei millegagi põhjendatavaist kõrvalekaldeist” ja normeerida ka *praaker* — *praakri*, *juubel* — *juubli* jt. Nii ahvatlev kui see ettepanek keelenormeerijaile esimesel pilgul ka oleks, ei saa seda ometi järgida, sest elav rahvakeel ja kirjakeele traditsioon räägivad J. V. Veski üldistavale reeglile vastu. Ja peab ütleva, et J. V. Veski, kes on teatavasti aastakümnete jooksul olnud meie keele korraldamise ning normeerimise juhiks, on EÕS-i autorina ise suuresti kaasa aidanud temale praegu „ei millegagi põhjendatavate kõrvalekalletena” näivate sõnavormide kirjakeelde juurutamisele. On ju EÕS-is normeeritud genitiivid nagu *juubeli*, *korteri*, *kulleri*, *maakleri*, *ooperi*, *porteri*, *reporteri*, *sekseri* jt.; neile lisanduvad EÕS-i III köite lõpposas E. Muugi poolt fikseeritud *spiikeri*, *sprinteri*, *traaleri*, *trahteri*, *trapperi*, *treeneri*, *trilleri*, *trimmeri*, *tripperi*, *tunneli* jt. Sõnade hulka, kus vokaal *e* kõigis käändeis püsib, kuuluvad veel EÕS-is mitteleiduvad *helikopter*, *karter*, *kooner*, *korner*, *koššer*, *sëiner*, *skreeper*, *stopper* jt. Ka J. V. Veski artiklis mainitud *praaker* säilitab (vähemalt metsaga ja metsandusega tegelejate keeletarvitusel²) obliikväänetes vokaali *e* ja on sellise käänamisviisiga fikseeritud VÕS-is. Mis puutub sõnasse *juubel*, siis võis vanemas kirjakeeles tõesti kohata sõnakujusid *juubli*, *juubliti* jt., kaasaja trükistes esineb aga eranditult *juubeli*, kuigi SÕS andis ka vormid *juubli*, *juubliti* (VÕS-i koostajail tuli need mittetarvitatavad paralleelkeelendid uuesti kõrvale jätta). Analoo-giline on ka sõna *order* deklioneerimise ajalugu. EÕS normeeris omastava *ordri*, E. Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat” andis juba paralleelselt *ordri* ja *orderi*; nõukogude korra ajal, kus see sõna on tunginud kõige laiemate rahvakihtide sõnavarasse, võib kuulda ja lugeda ainult sõnakujusid *orderi*, *orderiti* jne., mispärast VÕS fikseeriski genitiiviks *orderi*, ilma paralleelvormita. Üldse näib eesti keeles maad võtvat tendents *el-* ja *er-*lõpulistes võõr- ja laensõnades *e* alalhoidmiseks; seda tõendavad uuemad võõr- ja laensõnad nagu *helikopter*, *korner*, *seiner*, *skreeper* jt., millede genitiividena tarvitatakse *helikopteri*, *korneri*, *seineri*, *skreeperi*. Ja kui võõrsõna *parterr* eesti keeles kodunedes muutus laensõnaks *parter*, siis hakkas ta käänduma ometi: *parteri*, *parteriti*, mitte J. V. Veski reegli kohaselt: *partri*, *partriti*. Kõigele lisaks võib tege-

¹ J. V. Veski, Arenemise sihtjooni eesti kirjakeele foneetikas ja morfoloogias, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1955, nr. 2, lk. 196.

² metsateadlase dotsent V. Ritslaiu andmel.

likus keeletarvituses täheldada *e* püsimit mõnes *er*-lõpulisel sõnas, mille obliikvakäanded on kõigis seniseis õigekeelsuse sõnaraamatuis fikseeritud ilma *e*-vokaalita; näiteks räägitakse: *rabarberikook*, *rabarberikissell*, kuigi sõnastikud normeerivad: *rabarbri*, *rabarbrit* (tegelikku keeletarvitust arvestades ongi „Suure õigekeelsuse sõnaraamatu” koostajad selle käskkirjas andnud paralleelkeelendid *rabarberi* ja *rabarbri*). Niisiis ei osutu prof. Veski eespool esitatud reegel paikapidavaks, sest eesti keeles esineb kaht tüüpi *el*- ja *er*-sõnu: ühtedel kaob käänamisel *e*-vokaal (*küholi*, *naabri*, *puhvri*), teistel aga püsib *e* kõigis käändeis (*tunneli*, *korteri*, *ooperi*), ja viimane sõnade rühm on küllaltki arvukas. Ühtlase käänamisviisi kehtestamisel võivad tekkida koguni raskesti hääldatavad sõnakujud, eriti *ler*-lõpulistel sõnade puhul, näit. *traaler* — *traalri*, *triller* — *trilri*, *maakler* — *maaklri* (!). On igatahes selge, et vokaali *e* kadumist *el*- ja *er*-lõpulistel sõnade obliikvakäändetes ei saa pidada „eesti kirjakeele arenemise sihtjooneks” ega „keele arenemise sisemiseks reegliks”, nagu ülalmainitud artiklis väidetakse.

Ebapiisav on meie grammatikates pärisnimede käänamist käsitlev reeglistik. Nii ei leidu seal erijuhist kolme- ja neljasilbiliste *se*-lõpulistel eesti kohanimede deklinaerimise kohta; seepärast võib õpilasel tekkida arvamus, et nimed nagu *Laiuse*, *Järva-Madise*, *Alutaguse*, *Lüganuse* käänduvad üldreegli järgi, seega osastavas *Laiuset*, *Järva-Madiset*, *Alutaguset*, *Lüganuset*. Kuigi juba E. Muugi „Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus” on kõik seesugused kohanimed arvatud V käändkonda, ei ole ometi üheski keeleõpikus sellele tähelepanu juhitud. Niisiis: *Alutaguse* — os. *Alutagust*, *Avanduse* — *Avandust*, *Harju-Madise* — *Harju-Madist*, *Karuse* — *Karust*, *Kukuruse* — *Kukrust*, *Laiuse* — *Laiust*, *Lüganuse* — *Lüganust*, *Padise* — *Padist* jts. Tuleb aga rõhutada, et V käändkonna järgi deklinaeruvad ainult kolme- ja neljasilbilised *se*-lõpulistel kohanimed, kuna kahesilbilised käänduvad nagu üldnimed: *Kose* — os. *Koset*, *Laitse* — os. *Laitset*. Ka *se*-lõpulistel perekonnanimede käänamine on kooskõlas üldnimede käänamisega: *Harjukese* — os. *Harjukeset*, *Madise* — os. *Madiset* (aga *Järva-Madise* — os. *Järva-Madist*).

Liiga kategooriline ning ebatäpne on § 122 märkuses esitatud juhis: „Kui mõni astmevahelduslik üldnimi on perekonnanimena harvemini esinev, seega võõram, säilitatakse käänamisel selle nimetavaline kuju.” Tähtis pole siin see moment, kas astmevahelduslik üldnimi perekonnanimena sagedamini või harvemini esineb, vaid oluline on see, kas omastava käände kuju häälikuliselt nimetatavast vähe või palju erineb. Nii ei tekita mingeid kahtlusi harva esinevate perekonnanimede astmevahelduslik käänamine, kui genitiiv erineb nominatiivist vaid klusiili välte märkimise poolest, kuigi vastavad üldnimed ise on kas haruldased või hoopis tundmatud, näit. *Kolt* — *Koldi*, *Rukk* — *Ruki*, *Liip* — *Liibi* jt. Kui aga perekonnanimi ei ole küll haruldane, kuid vastava üldnime

käänamisel omastava kuju nimetavaga võrreldes tunduvalt muutub, siis säilitatakse harilikult käänamisel perekonnanime nime-tavaline kuju; seejuures pole oluline, kas vastav üldnimi on astmevahelduslik või astmevaheldusetu. Näit. *Raag — Raag'i, Paas — Paas'i, Susi — Susi', Viies — Viies'e, Ise — Ise'* (mitte: *Enese!*). Tavaliselt ei deklioneerita perekonnanime üldnimepäraselt ka nendel puhkudel, kui vastava üldnime käänamisel genitiivis lisandub silp *-da* või *-me* (*Libe — Libe' — Libe'le, Vanaase — Vanaase' — Vanaase'le*). Muidugi pole keelatud ülalesitatud juhtudel perekonnanimesid deklioneerida ka nagu üldnimesid, eriti kui vastava nime kandja ise nii tarvitab: *Raag — Rao, Libe — Libe'da, Vanaase — Vanaase'me* jt.; niisiis ei tarvitse sellekohane juhis olla nii absoluutne, niisuguse kategoorilise sõnastusega, nagu ta on antud meie keskkooligrammatikas. Üldse tuleb senisest järjekindlamalt eesti perekonnanimesid käänata vastavate üldnimede päraselt, sest see vastab meie keele põhiehitusele ja on kooskõlas meie rahva-keeles valitseva suusõnalise tarvitusviisiga. Järelikult mitte *Tint'i, Paat'i, Sild'i, Hurt'i, Lind'i, Luik'i, Viirelaid'i* jne., vaid *Tindi, Paadi, Silla, Hurda, Linnu, Luige, Viirelaiu*; ka *Konrad Mäe* maal on kahtlemata rahvakeelsem kui *Konrad Mägi'* maal, kuigi selles perekonnanimes nõrgaastmeline omastav nimetavast oluliselt erineb. Kartus, et selline käänamisviis võiks põhjustada arusaamatusi, on liialdatud: kui dokumentides ja ametlikes kirjades järjekindlalt rakendada apostroofijuhist, siis on arusaamatuste võimalused küll minimaalsed; tavalises kirjas, eriti üldtuntud nimede puhul, ei ole aga apostroofi tarvitamine oluline.

Ei saa siiski õigeks pidada meil mõnedes ringkondades harrastatavat *nen-lõpuliste* soome perekonnanimede deklioneerimist eesti *ne-lõpuliste* sõnade taoliselt: *Kettunen — Kettuse — Kettust, Manninen — Mannise — Mannist* (pro: *Kettunen — Kettuneni — Kettuneni, Manninen — Mannineni — Mannineni*). Säärane deklioneerimisviis eeldab, et kõik keeletarvitajad tunnevad soome keelt; pealegi võiks see käänamisviis endaga kaasa tuua ka eesti nimede nagu *Mägraken — Mägrakeni* käänamise: *Mägraken — Mägrakese — Mägrakest*. Ei deklioneerime ju eesti murdekujulisi perekonnanimesid nagu *Pettai, Kattai* murdemorfoloogia kohaselt, vaid kirjakeele käänamisreeglite järgi: *Pettai — Pettai' — Pettai'd*, mitte *Pettai — Pedaja*.

Ei saa rahul olla keskkooligrammatika §-ga 124, mis käsitleb „teistest keeltest pärinevate pärisnimede käänamist”. Liiga üldine ning ebatäpne on juhis: „Kui teistest keeltest pärinevate pärisnimede kirjutusviis erineb hääldamisest, tuleb tingimata tarvitada apostroofi”. Juba selles paragrahvis endas antud näiteist *Fr. R. Kreutzwaldile, Seghers'i, Jamesil, New Yorki* nähtub, et antud reegluga pole kõik korras: erineb ju nende nimede kirjutusviis hääldamisest, kuid apostroofi pole tarvitatud. Tuleb teha parandus, et apostroofi tarvitamise nõue on kehtiv ainult nende võorkeeltest pärinevate pärisnimede kohta, mille l õ p p h ä l i k u

kirjutusviis ei vasta eesti ortograafiale. Kui aga vöörapäraselt kirjutatavate ees- ja kohanimede lõpphääliku kirjutusviis on kooskõlas eesti ortograafiaga, siis apostroofi ei tarvitata; seega on küll õige kirjutada *Bordeaux's*, *Newcastle'is*, *George'ile*, *Louis'le*, mitte aga *Cordoba's*, *München'is*, *Lydia'le*, *Lucius'ele*, vaid *Cordobas*, *Münchenis*, *Lydiale*, *Luciusele*. Mis puutub teistest keeltest pärinevatesse perekonnanimedesse, siis võib nagu eesti perekonnanimedeski selguse ning täpsuse huvides nende käändevormides apostroofiga eraldada sõna nimetavalise kujud, kuid tuntud või tekstis eespool juba esinenud perekonnanimede puhul pole see kohustav; küll aga tuleb alati apostroofi tarvitada sel korral, kui nime lõpphääliku kirjutusviis ei vasta eesti õigekirjutusele või kui perekonnanimi lõpeb helitu häälikuga, mis eesti omades nimedes peaks alluma astmevaheldusele: *H. de Balzac'i*, *Shakespeare'i*, *J. J. Rousseau'ust*, *Dumas'l*, *Diderot'd*; *Immanuel Kant'i*, *W. Scott'ist*, *Roosevelt'ile*.

Tuleb täiendada vene pärisnimede käänamise reeglistikku (§ 123) juhiseiga, et *ik-lõpulistel* nimedel on omastava lõppvokaaliks mitte *-i*, vaid *-u*. Vastava juhise puudumise tõttu on meie ajalehtedes seni kirjutatud harilikult küll üldreegli kohaselt *Šverniki*, *Švernikile*, samal ajal aga *Botvinnikut*, „*Burevestniku*”. Kui meie eesti *ik-lõpulis* pärisnimesid deklioneerime *u-tüvelistena* (*Tulikut*, *Saarikule*, *Plotniku*), siis pole küll mõistlik vastu seista väga tugevale tendentsile käänata samuti ka vene nimesid: *Botvinnikule*, *Šverniku*, *Soloveitšiku*, *Vorobeitšiku*, *Kljutšiku*, *Barannikule*, *Plahhotnikule*, „*Burevestniku*”, „*Neftjanniku*”, „*Vodniku*” jt.³

Õige on juhis „kui aga pärisnime lõpul on lühike *-s* ja selle ees lühike vokaal, on selle ainsuse omastava lõpuvokaaliks⁴ *-e*: *Rainis*, *Rainise*; *Vergilius*, *Vergiliuse*; *Horatius*, *Horatiuse* jt.” (§ 124). Kuigi see juhis baseerub rahvakeelel ja pärineb juba 1923. aastast, leidub meie ajakirjanduses siiski õige sageli reeglivastaseid sõnakujusid. Keeleteaduslikul sessioonil Tallinnas detsembris 1955 juhtis prof. J. V. Veski tähelepanu pärisnimede *Dulles* ja *Buenos Aires* väärale deklioneerimisele; sellest hoolimata eksivad meie ajalehed ikkagi veel kõige sagedamini just nende nimede käänamisel: *Dullesi poliitika*, *riigisekretär Dullesiga*, *Dullesit*, *Buenos-Airesist* pro *Dullese poliitika*, *riigisekretär Dullesega*, *Dullest*, *Buenos-Airesest*.

Kõnealune juhis on mõneti ebapiisav: lõppvokaali *-e* leiame omastavas ka pärisnimedes, milles *s-lõpule* eelneb diftong, näit. *Laos*, *Laose* (käändub nagu *teos*); eriti on see kehtiv kreeka nimede kohta, mille lõppsilbis on rõhuline *-eus* (*-εύς*). Nii leiduvad „Suure õigekeelsus-sõnaraamatu” I vihikus: *Ahhilleus* — *Ahhilleuse* (ka *ahhilleuse kand*), *Atreus* — *Atreuse*, *Egeuse meri* (ka *egeuse kultuur*); neile võib lisada: *Odüsseus* — *Odüsseuse*, *Orfeus*

³ Kõik näited võetud ajakirjandusest.

⁴ Peab olema: lõppvokaaliks.

— *Orfeuse, Prometheus* — *Prometheuse, Theseus* — *Theseuse* jt.

Ebatäpne on grammatika § 124 märkus: „Kui võõrkohanimele viimase silbi lõpuhäälikute⁵ kirjutusviis vastab hääldamisele ja eesti õigekirjutusviisile, siis esineb *t u t t a v a m a t e s*⁶ võõrkohanimes ka vältevaheldus (*New Yorgi* — omast., *New Yorki* — osast.; *Frankfurt*, *Frankfurdi* jt.)” Jääb ebamääraseks, missugused on need tuttavamad võõrkohanimed; tegelikult on see juhised kehtiv kõigi võõrkohanimele kohta, kusjuures arvesse tuleb vaid nende lõpphääliku kirjutusviis. Seega oleks juhise täpsem sõnastus järgmine: kui võõrkohanimele helitu lõpphääliku kirjutusviis vastab eesti õigekirjutusele, siis esineb neis ka vältevaheldus (näit. *Iraak* [mitte *Irak*] — *Iraagi* — *Iraaki*, *Hindukušš* — *Hindukuši* — *Hindukušši*, *Stuttgardis* jt.).

Samalalaadne astmevaheldus esineb samuti rõhulise lõppsilbiga vene kohanimes: *Taškent* — *Taškendi* — *Taškenti*, *Blagodati* — *Blagodati* — *Blagodatti*, *Kazbek* — *Kazbeki* — *Kazbekki*, *Irtõš* — *Irtõši* — *Irtõšši*. Sellele tuleks sõnaselgelt tähelepanu juhtida ka kooligrammatikas; vaatluse all olevas õpikus on piiratud vaid näitega *Vladivostok* — *Vladivostoki* — *Vladivostokki* (§ 123).

Oma eespool mainitud artiklis kirjutab J. V. Veski: „Kui aga tõesti tahetakse *eu* sõnas *trohheus* hääldada kolmandavältelise diftongina, nagu seda taotleb uus VÕS, siis langeb ta välja *e*-tüvede piirkonnast, siirdub hoopis ebasoovitava, erandilise uudisnähtusena *i*-tüvede hulka...”⁷ Tsiteeritud lauses on mõndagi vaieldavat. Kõigepealt võib sellest välja lugeda, nagu taotleks uus VÕS senist normi muuta; tegelikult aga on sõna *trohheus* ka kõigis eelmistes õigekeelsuse sõnaraamatutes fikseeritud kolmandavältelise *eu*-diftongilise lõppsilbiga, kusjuures omastava vormina on märgitud *trohheuse*. Sellisena on see kirjanduslooline termin aastakümnete jooksul meie oskussõnavaras juurdunud, on ka praegu üldtarvitatav kirjandusloolaste ja õpetajate ringkondades ja tema hääldamise ja käänamise normi muutmine oleks seotud suurte raskuste ning pingutustega, mis ennast kuidagi ei õigustaks. Räägib ju J. V. Veski poolt soovitatud kolmesilbilise häälduse (*troh-he-us*) kasuks vaid lähtekeel. Kuid ega see sõna pole ainus võõrsõna, kus lähtekeele kahest eri vokaalist on eesti keeles kujunenud diftong. Analoogilise nähtusega on meil tegemist näiteks värsijala nimetuse puhul *spondeus*, mis lähtekeeles on kolmesilbiline, meie kõigis õigekeelsuse sõnaraamatuis aga märgitud kolmandavältelise ning kahesilbilisena, omastava kujuga *spondeuse*; selle sõna normeringu vastu pole aga J. V. Veski vaieldnud. Ka pole millegagi põhjendatud arvamus, et kui *eu* sõnas *trohheus* hääldada kolmandavältelise diftongina, siis langeks ta välja *e*-tüvede piirkonnast ning siirduks „hoopis ebasoovitava, erandilise uudisnähtusena *i*-tüvede hulka”. Et omastav *trohheuse* ei osutu

⁵ Peab olema: lõpphäälikute.

⁶ Minu sõrendus.

⁷ J. V. Veski, *op. cit.*, lk. 198.

erandlikuks uudisnähtuseks, seda tõendavad genitiivid *spondeuse*, *Egeuse* jt. (käänduvad nagu *teos* — *teose*).

Samas artiklis soovitab akadeemik Veski normeerida *linoole-um* (4 silpi) senise *linoleum* (kolm silpi, rõhk lõppsilbil) asemel. Normi muutmise põhjuseks näib samuti olevat lähtekeele hääldus. Muidugi ei saa nõustuda ka selle uuendusega, sest hääldus ning kirjakuju *linoleum* on meie rahva- ja kirjakeeles täiesti üldine; nii on see sõna normeeritud juba J. V. Veski enda poolt EÖS-is (1925), samuti kõigis hilisemais õigekeelsuse ja muis sõnaraamatuis.

Keeleteaduslikul sessioonil detsembris 1955 puudutas üks sõnavõtja VÖS-is *aus*-tüübi alla viidud sõnade *mõis*, *kõrb*, *pärl*, *küps* ja *kreml* deklioneerimise küsimust, süüdistades sõnaraamatu koostajaid araktsusejvluses ja ebarahvakeelsete vormide pealesurumises õpilastele ja teistele keeletarvitajatele. Kuigi esitatud sõnade käänamisviisi VÖS-i normide kohaselt on leidnud meie trükistes üldist järgimist, pean siiski tarvilikuks avalikkusele lühidalt selgitada endiste normide muutmise vajalikkust. Kõnealuste sõnade käänamistüübi fikseerimisel ei lähtunud sõnaraamatu koostajad isiklikust maitsest, vaid püüdsid toetuda faktilisele materjalile. Selleks koguti nende ja teistegi küsitavate või vaidlusaluste sõnade kohta andmeid eesti murdeist. Lisaks murdekogudes olevaile andmeile hangiti täiendavat materjali Emakeele Seltsi korrespondentide kaudu. Peale selle pöörduiti Emakeele Seltsi liinis vastava küsitluskavaga kõigi Eesti NSV keskkoolide eesti keele õpetajate ja teistegi keelehuviliste poole, et need avaldaksid esitatud küsimuste kohta oma seisukoha. Detsembris 1951 toimus Keele ja Kirjanduse Instituudis nõupidamine, kus muu seas oli arutlusel ka rea sõnade käänamise küsimus. Nõupidamisest võtsid osa 45 inimest Keele ja Kirjanduse Instituudist, Tartu Riiklikust Ülikoolist, Tartu Õpetajate Instituudist, Tallinna Õpetajate Instituudist, Eesti Riiklikust Kirjastusest, Haridusministeeriumist, ETA-st ja mujalt. Nõupidamisele esitati kogutud andmete kokkuvõte; valdav enamik osavõtjaist pooldas sõnade *küps*, *kõrb*, *pärl*, *mõis* üleviimist *aus*-tüüpi. Kuigi nõupidamisel polnud keelenormide fikseerimise õigust, pidasid sõnaraamatute koostajad siiski tarvilikuks seal avaldatud seisukohti tõsiselt arvestada.

Olgu muide siinkohal õiendatud J. V. Veski ekslik väide eespool mainitud kirjutises, nagu oleks VÖS-is antud „sõna *pärl* (saksa *Perle*) nimetavas koguni kujul *pärli*”⁸. VÖS-is lk. 222 leiame tegelikult *pärl*, om. *-i*; nimetava kuju *pärli* seal ei esine. Küll aga lisab sm. Veski ise EÖS-is sõnale *pärl* paralleelkuju *pärli*: „*pärli* = *pärl*”; sealt kandus sõna *pärli* ka E. Muugi „Väikesesse õigekeelsus-sõnaraamatusse”.

Keeleteaduslikul sessioonil 1955. aasta detsembris vaidles J. V. Veski vastu VÖS-is normeeritud kirjutus- ning käänamis-

⁸ *Ibid.*, lk. 201.

viisile hektar — hektari — hektarit ja autobuss — autobussi, omnibuss — omnibussi, trollibuss — trollibussi; lähtudes etimoloogilisest printsiibist, pidas ta õigeks tagasi tuua endised *hektaar, autobus — autobuse — autobust, omnibus, trollibus*. Pole vist põhjust kõrvalejäänud keelendite eest võidelda, sest rahvakeelel põhinevad *hektar, autobuss* ja *omnibuss* on pärast VÕS-i ilmumist ka kirjakeeles ainutarvitusele tulnud. Veel vähem on põhjust hakata ellu äratama sõnakujusid *rätsepp — rätsepa — rätseppa*, mida akadeemik Veski samal sessioonil soovitas⁹. Kahtlemata tuleb tagasi lükata samuti J. V. Veski ettepanek viia sõna *tasku* astmevahelduseta sõnade rühmast astmevahelduslike hulka: *task*, om. *tasu*, os. *tasku*¹⁰. Juba „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatust“ (1918) alates on see sõna kõigis sõnaraamatuis ja grammatikais esinenud astmevahelduseta keelendina ja on sellisena meie kirjakeeles sügavalt juurdunud; seepärast tunduksid laused nagu *Mul on tasus vähe raha* või *Jaan võttis tasust piibu* tänapäeva kirjakeeles lihtsalt veidratena. Ka pole millegagi tõestatud sm. Veski väide astmevahelduslike vormide „ülekaalukast esinemisest rahvakeeles“.

Mõningaid lahkarvamusi on olnud veel mõne võõr- ja laensõna (näit. *kiosk, tank, žanr*) deklioneerimise küsimuses. Üldiselt aga võib eesti rahvakeele käändsõnade, ka laen- ja võõrsõnade deklioneerimist pidada väljakujunenuks.

О СПОРНЫХ ВОПРОСАХ СКЛОНЕНИЯ

Э. НУРМ

Резюме

В эстонских грамматиках буржуазного периода царил разнообразий в распределении имен существительных и прилагательных по склонениям. Это обстоятельство представляло учащимся некоторые затруднения при переходе из одного учебного заведения в другое. Поэтому на совещании, созванном в мае 1948 г. сектором словарей Института языка и литературы АН ЭССР, было решено, что число склонений и распределение слов по склонениям должно быть во всех учебниках и во всех школах одно и то же; было признано желательным, чтобы в учебниках для всех школ давались одни и те же парадигмы. После обстоятельного обсуждения разных систем склонения совещание признало наиболее приемлемой систему Э. Муука. Этой системы придерживаются с тех пор все учебники грамматики эстонского языка.

⁹ Vt. Emakeele Seltsi Aastaraamat II, Tallinn, 1956, lk. 68.

¹⁰ Vt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, ühiskonnateaduste seeria 1956, lk. 104.

Если исходить из этой системы склонения в том виде, как она изложена в грамматике Г. Лаугасте и М. Тедре для VIII класса средней школы, то мы наталкиваемся, однако, на ряд слов, которые никак не укладываются в этой системе. Так, например, слова *läkiläki*, *sigrimigri*, *poslamasla* должны были бы склоняться по IV склонению, но на самом деле склоняются по III склонению; к IV склонению должны были бы относиться и существительные *surimuri*, *tiriliri*, *tobilobi*, *tohuvaohu*, которые однако склоняются по II склонению. Оказывается, что при склонении экспрессивно-дескриптивных слов, у которых вторая половина более или менее совпадает с первой половиной, нужно исходить из признаков двусложной второй половины слова.

Не совсем точным является также правило склонения 4-сложных слов с окончанием *-ne* (V склонение). Эти слова имеют, как правило, в партитиве множественного числа окончание *-i*, как указывается и в грамматиках. У некоторых слов однако партитив множ. числа оканчивается на *-id* (*asfaldine* — *asfaldiseid*, *samblikune* — *samblikuseid*, *kompvekine* — *kompvekiseid*); такие немногочисленные случаи должны всё же найти отражение в учебнике грамматики.

Разнобой наблюдается в склонении некоторых международных слов. Слова греческого происхождения с окончанием *-öa* (*eporöa*, *farmakoröa*, *gonorröa* и др.), а также слова *duo* и *trio* следует отнести к I склонению: партитив ед. числа *eporöad*, *farmakoröad*, *gonorröad*; *duod*, *triod*.

Автор статьи предлагает польское слово *пан* и русское *нэн* передавать эстонскими начертаниями *pann* и *nepp* и склонять их по VI склонению: генит. *panni*, *nepi*; партит. *panni*, *neppi*.

Нельзя согласиться с профессором И. Г. Вески, который утверждает, что у слов типа *number* выпадение гласного последнего слога при склонении является законом внутреннего развития языка, и предлагает по образцу *naaber* — *naabri*, *kühvel* — *kühvli* склонять также *praaker* — *praakri*, *juubel* — *juubli* и т. п. Данные живого народного языка и традиции литературного языка не поддерживают обобщающего правила И. Г. Вески, да и он сам в «Эстонском орфологическом словаре» зафиксировал родительные падежи *juubeli*, *korteri*, *kulleri*, *maakleri*, *ooperi*, *porteri*, *reporteri*, *sekseri* и др., в которых звук *e* не выпадает; этот список можно дополнить десятками слов. Небезынтересно то обстоятельство, что у международных слов с окончанием *-er*, проникших в эстонский язык в последние годы, *e* при склонении обычно сохраняется, напр. *helikopter* — *helikopteri*, *skreeper* — *skreeperi*. Если принять предложение И. Г. Вески, то от некоторых слов образуются трудно произносимые формы, напр. *traaler* — *traalri*, *triller* — *trilri*, *maakler* — *maaklri*. Итак, в эстонском языке имеется два типа слов с окончанием *-el*, *-er*:

у одних *e* при склонении выпадает (*kühvel* — *küholi*, *naaber* — *naabri*, *puhver* — *puhori*), у других сохраняется (*tunnel* — *tunneli*, *korter* — *korteri*, *ooper* — *ooperi*).

В последней части статьи делается ряд уточнений в правилах склонения фамилий и географических названий, как эстонских, так и иноязычных.

TINGIVA KÕNEVIISI TÄHENDUSLIKEST FUNKTSIOONIDEST JA KOHAST EESTI KÕNEVIISIDE SÜSTEEMIS

J. PEEGEL

Eesti keele uurimise ajaloo vältel on õieti vähe tähelepanu pööratud üksikute vormide või grammatiliste kategooriate sisulisele küljele, nende funktsioonide analüüsile. Ometi jääb ühe või teise vormi teaduslik piiritlemine ilma sisulist külge arvestamata puudulikuks, sest alles sisu ja vormi sügava analüüsi teel saame selge kujutluse vaatlusaluse nähtuse olemusest. Seepärast on kõigiti mõistetav, et viimasel ajal on eriti eesti keele teadusliku grammatika koostamise käigus osutunud vajalikuks hakata täitma sel alal visalt säilinud lünki.

Käesolevas ahtakeses ülevaates püütakse tuua mõningaid lisamärkmeid tingiva kõneviisi peamiste tähenduslike funktsioonide kohta. Põhiliseks vaatlusmaterjaliks on autoril olnud kaasaja kirja-keel, vähemas ulatuses ka varasem kirja-keel, murded ja rahvalaulude keel.

I

Tingiva kõneviisi tähenduslikke funktsioone jälgides on eelkõige huvitav heita pilk meie varasematesse grammatikatesse ning keeleõpikutesse. Kuigi kõige varasem grammatikakirjandus ei paku ühtegi näidet selle kõneviisi tähendusliku sisu üksikasjalisema analüüsi kohta, on küllaltki õpetlik vaadelda, kuidas kajastub tingiva kõneviisi sisu mõistmine juba sellele kõneviisile n i m e t u s e andmises.

Varasemad grammatikud on tingivat kõneviisi käsitanud eelkõige *modus optativus*'ena, s. o. esile tõstnud selle kõneviisi optatiivset, s o o v k õ n e l i s t iseloomu. Nii on see H. S t a h l i l, kes optatiivi presensi, tuleviku ja imperfekti vormidena esitab näit. Eth minna ollexin (o das ich were) eth sinna ollexit¹ jne., või paradigma: Eth minna armastaxin...², perfekti ja pluskvamperfekti vormidena: Eth minna ollexin olnut (o das ich doch were

¹ Anführung zu der Esthnischen Sprach, Revall MDCXXXVII, lk. 12.

² Sealsamas, lk. Bij.

gewesen) eth sinna ollexit olnut³ jne. Optatiivina käsitab tingivat kõneviisi ka H. Göseken⁴. Sama funktsiooni ainulisust või vähemalt valdavust näivad tunnustavat veel A. Th. Helle⁵, A. W. Hupel⁶ ja ka E. Ahrens⁷.

Agaga juba J. Gutsclaffist peale esitavad varasemad grammatikud tingivat kõneviisi ka vastena indo-euroopa konjunktiivile. Nõnda leidub Gutsclaffil tingiva kõneviisi vorme, surutud täpselt ladina eeskujude raamidesse, kahe kõneviisi — optatiivi (Wöissi minna pessema — Vtinam caedam, Wöissi minna pessenu olla — Vtina caecidisse; Wöissi minna sâma pessema — Vtinam caedam) ja konjunktiivile (Eth minna pessessi — Vt caederem; Eth minna olle pessenu — Vt caeciderem) — tähenduses⁸. J. Hornungil ei ole erinevust optatiivsete ja konjunktiivsete vormide vahel: mõlema vasteks on tingiv kõneviis⁹.

F. J. Wiedemann astub eelnevate autoritega võrreldes tingiva kõneviisi tähendusfunktsioonide mõistmisel suure sammu edasi. Esmakordselt eesti grammatikakirjanduses esineb Wiedemanni grammatikas vaadeldava kõneviisi ladinakeelse nimetusena konditsionaal, s. o. tingiv kõneviis, millele sulgudes lisandub ka optatiiv. Esmakordselt peatutakse ka pisutki lähemalt tingiva kõneviisi süntaktilisel kasutamisel ning tähenduslikel funktsioonidel. Wiedemann märgib: „Konditsionaal seisab niihästi tingivas pealaususes kui ka tingivas kõrvallaususes, viimases seega saksa imperfekti konjunktiivile asemel, näit.: kui sa enam palka annaksid, küll ta sis sinu jüres seizaks (wenn du mehr Lohn gäbest, so würde er wohl bei dir bleiben), meie läheksime warsi tēle, kui agaga teie juba sin oleksite (wir würden uns sogleich auf den Weg machen, wenn nur ihr schon hier wäret). — Konditsionaaliga väljendatakse ka soovi, kusjuures see samuti saksa imperfekti konjunktiivile vastab. See on õigupoolest elliptiline väljendusviis, mille puhul tingimuslause on juurdemõeldav, ja nagu saksagi keeles, seisab alus pärast verbi, näit. säksin ma wēl koju, enne kui päew lõja läheb (käme ich doch noch nach Hause, ehe die Sonne unter geht). Ka võib tingimuslause olla üksinda, nagu kas ma wōiksin abi sâda (könnte ich wohl Hilfe bekommen), ma paluksin (ich würde bitten, möchte bitten), viisakam kui ma palun; nūd

³ Anführung zu der Esthnischen Sprach, lk. 12.

⁴ Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Reval Anno 1660, lk. 37—38.

⁵ Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732, lk. 33 jj.

⁶ Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau 1818, lk. 72.

⁷ Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil. Formenlehre, Reval 1843, lk. 67.

⁸ Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam, Dorpat MDCXLVIII, lk. D 5 jj.

⁹ Grammatica Esthonica, Riga (1693), lk. 71 jj.

peaks küll puid tõma (nun müsste man wohl Holz anführen). —”¹⁰. Nagu eeltoodust selgub, väljendab tingiv kõneviis Wiedemanni järgi konditsionaalsust (tingimust) ja optatiivsust (soovi), omades viimase raamides veel erilist viisakuse varjundit (nn. „viisakuskonditsionaal”). Wiedemanni seisukohti kordab hiljem peaaegu sõnasõnaliselt J. Nebočat¹¹.

K. A. Hermann oma grammatikas kaldub Wiedemannist kõrvale, pidades tingiva kõneviisi peamiseks tähendusisiks kahtluse väljendamist. Kõneviisi ladinakeelse nimetusena eelistab Hermann vastavalt konjunktivi. Ta kirjutab: „Kahtlev kõneviis (*modus conjunctivus*) näitab, et tegu, millest kõneldakse, alles kahe vahel on, näituseks: paluksin, oleksin, oleksin palunud, saaksin paluma, ma ei paluks, mind ei palutaks etc.”¹² Muid tähendusfunktsioone Hermann ei nimeta. Optatiivi kui eri kõneviisi all esitab ta käskkõne 3. pöördega moodustatavaid vorme (mina, sina, tema jne. palugu)¹³.

M. Veske järgi võtab H. Einer esmakordselt tarvitusele termini tingiv kõneviis, esitades selle ladinakeelse vastena *modus conditionalis* ja venekeelse nimetusena *составительное наклонение* Seega lähtub Einer põhiliselt Wiedemannist. Kõneviisi funktsioonina esitab ta ainult ühe, juba nimetuses väljenduva tähendussisu: „Tingiv kõneviis... ütleb seda, mida rääkija teadavate tingimiste all teeks. Näit. Sa paluksid teda (kui ta siin oleks); meie kutsu[k]sime teid (kui teie tuleksite)...”¹⁴.

Põhjalikumalt on püüdnud tingiva kõneviisi tähendusfunktsioone analüüsida J. Jõgever. Oma keeleõpikus nimetab ta vaatlusalust kõneviisi Hermannii eeskujul kahtlevaks kõneviisiks, koondades selle kõneviisi raamidesse ka tingimuslikkuse ja võimalikkuse väljendamise funktsioonid. Ta kirjutab:

„Kahtlev kõneviis (m. *conjunctivus*, *составительное наклонение*) ütleb, et tegu, millest kõneldakse kahe vahel on. Kahtlev kõneviis on kahesugune:

1. Tingiv kõneviis (m. *conditionalis*, *условное наклонение*) ütleb, et midagi sünniks, kui selle jauks tarvilised tingimised oleksivad: *mina paluksin* (kui ta mind kuulda võtaks).

2. Potentsiaal-kõneviis (m. *potentialis*) ütleb, et

¹⁰ Grammatik der ehstnischen Sprache, St. Pétersbourg 1875, lk. 472. — Wiedemanni märkuse puhul tingiva kõneviisi vastavusest saksa konjunktivi imperfektile olgu märgitud, et varasemad autorid ongi tingiva kõneviisi olevikku tõlgitsenud minevikuvormina (Gutslaff, Helle, Hupel) või pidanud olevikuvormi vastavaks kahele ajale — olevikule ja minevikule (Stahl, Göseken, Hornung).

¹¹ „Kündja”. Eesti keeleõpetus, nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse, Tartus ja Rias 1884, lk. 13.

¹² Eesti keele grammatik, Tartus 1884, lk. 99.

¹³ Sealsamas, lk. 99.

¹⁴ Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele. Tõine trükk, Jurjevis 1894, lk. 36; vrd. M. Veske, Eesti keele healte õpetus..., Tartu 1879, lk. 71.

midagi võiks sündida: *Ma võiksin paluda.*"¹⁵ Ka oma hilisemates keeleõpikutes jääb Jõgever termini „kahtlev kõneviis” juurde¹⁶.

Kaasaegseis kooligrammatikais on põhiliselt jäädud konditsionaali kui tingimust väljendava kõneviisi juurde. Ainult H. Põld on (Setälä lauseõpetusest lähtudes) lähemalt käsitlenud konditsionaali süntaktilisi funktsioone.¹⁷

Kui nüüd kokku võtta konditsionaali tähendusfunktsioonide senist käsitlemist grammatikakirjanduses, siis on leidnud märkimist järgmised funktsioonid: a) soovi, b) tingimuse, c) viisakuse, d) kahtluse ja e) võimalikkuse väljendamine. Peamiselt kahtluse ja võimalikkuse väljendamise funktsioonis on hilisemad autorid (Hermann, Jõgever) näinud selle kõneviisi lähedust konjunktiivile. Varasemad autorid lähtusid tingiva kõneviisi ja ladina-saksa konjunktiivi kõrvutamisel kindlasti rohkem süntaktilistest kui semasioloogilistest printsiipidest (võrreldagu kas või eespool toodud tsitaati Wiedemannilt).

Konditsionaali tähendusfunktsioonidest eesti murdeis püüab ülevaadet anda I. Korjus (Kont) oma diplomitöös „Tingiv kõneviis eesti murretes”. Peab ütleva, et vastav lühike ülevaade on üsna asjalik, tuues esile tervelt seitse tähendussisu (tingimuse, võimaluse, soovi, viisakuse, kahtluse, eesmärgi ja käsu väljendamine ning lisaks veel esinemine teatud fraseoloogilistes ühendites). Peamiseks tähendusfunktsiooniks peab autor tingimuse väljendamist¹⁸. Märkima peab ka viimasel ajal tehtud üliõpilastöid (näit. üliõp. J. Peebo sisutihedat uurimust) tingiva kõneviisi tähenduslike ning süntaktiliste funktsioonide analüüsi alal kaasaja kirjakeeles.

See olekski linnulennult vahest ka kõik, mis on öelda olulist vaadeldava küsimuse ajaloo alalt.

II

Järgnevalt vaadeldagu lühidalt, missuguses tähenduses kasutatakse või on kasutatud tingivat kõneviisi tegelikus keeletarvituses, et saada ülevaadet, kuidas on senine grammatikakirjandus kajastanud keeles objektiivselt kehtivaid seaduspärasusi. Esitatav materjal sisaldab valiku näiteid rahvaluulest, murretest, varasemast ja kaasaja kirjakeelest. Läbitöötatud materjali põhjal võiksime tingiva

¹⁵ Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele, Jurjevis (Tartus) 1904, lk. 108.

¹⁶ Lühikene Eesti keele õpetus koolidele, Tartu 1907, lk. 48; Eesti keele grammatika, Tartus 1920, lk. 68.

¹⁷ H. Põld, Eesti keeleõpetus. II jagu. Lauseõpetus, Tallinn 1922, lk. 108—109.

¹⁸ I. Korjus, Tingiv kõneviis eesti murretes. Diplomitöö, Tartu 1952 (käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris), lk. 110—116.

kõneviisi kasutamisel eraldada järgmisi põhilisi tähendusfunktsioone:

1. Tingivat kõneviisi kasutatakse tingimusena esitatava tegevuse (tingimusmäärus-kõrvallaus) ja selle tingimuse täitmise puhul järgneva tegevuse (pealaus) märkimiseks. Teiste sõnadega: tingivas kõrvallaus väljendab tingiv kõneviis otseselt tingimust, pealaus aga osutab tingiv kõneviis, et tegevus võib (või võis) toimuda vaid esitatud tingimuste olemasolu puhul. Seega ei saa tingiva kõneviisi sisulist tähendust pea- ja kõrvallauses sugugi samastada, nagu seda meie keeleõpikuis on siiani tehtud. Pealaus ei ole niisiis enam tegu tingimusega, vaid tingimuse (resp. eelduse või oletuse) järeldusega, tulemusega¹⁹. Et see järeldus on ebakindel (võib reaalseks saada alles esitatud tingimuse täitmisega), siis kasutataksegi siin enamasti mitte kindlat, vaid tingivat kõneviisi (näiteis on sõrendatud otseselt tingimust väljendavad konditsionaalivormid).

Rahvalaulud

Ma astuksi kui tohiksi / H II 41, 356 (7) Kär; Kui mina siita pääseleksin, / Annaksin jalale suuda / SKS, Mark, 14; Õles oma hobene / — — Siis sõedassin sõõru mäele / H II 4, 549 (16) Kod;

Ollus mo esä elänü, / ollus mo emä elänü, / ma ollus kõrra kõrgeemme, / kaits ollus kõrda kaldeemme, / VK IV 43; Kodo lääsi oles tohisi / — — Maija lääsi oles mahusi / EÜS II 75 (56) Krl; Oles ma tiias Tooni tare, / Magajide maja paiga. — / Üles ronis nukke pidi, / Maha saassi saina mööda; / Maha löössi koolu usse, — / H II 51, 327 (1) San; Oles iks umma nätä saassi, / Umma kallist kaija saassi, / Läässi läbi eätse järve, / Tulesi läbi tulitse mõtsa. / SL II 738 Vas.

Murded

ma kirjuttaksi kqà kui zest avì oleks (K 110) Muh; minà tieks kül, oleks minà mièz (K 67) Kad; olaš sis seäl olud, sis allèz olaš nalla nähtud (K 111) Mih; kül sa jõks, ku sol rahà oleks (K 72) PJg; ma ütsin talle: sa veëtaks me icà ühe sellast kasvèl kolm nänka, kui sa acà sâksið (K 110) HJn; ku oleš loettud, sis oleš tättud kañ (K 111) Vil;

¹⁹ Vrd. E. N. Setälä, Suomen kielen lauseoppi oppikouluja varten, Helsinki 1919, lk. 91.

Oleš₂ sa nî₁ballü ei loeš, sis oleš sul silmä kaH terve
 (K 111) Ran; *ku₁ da eži eij₁ oleš küzünü, sis ma₁ ei₁ oleš midägi*
kegelnu (K 104) Urv; *ku ilm oleš illus ollü, sis os sänut₁ tämba*
hainu kuivada (K 55) Har Mõn; *oiH ma tēs^h hōttaste tüüD, ko mul*
koH ellä? oteze? (K 85) Se Vär.

Kirjakeel

...minna ollen teije Tunnistusmees | eth | kuds se ollex
w o i n u t sündima | teije ollexitte ommat Silmat welja kischnut ...
 (Stahl, VEKVM 51); ...kuds sesinane kallis ninck kurrij Ayck
peax kaua thurima, sijss eb pea üxkit Inimene Tallinna sees
kauwa ellama. (Müller, VEKVM 8); *Ollixite teje sest Ilmast*
syss piddax se Ilm omma ennese Juress armsax... (Vigaeus,
 VEKVM 72); „...se olleks mulle wägga kibbe, kui teie mind
 ennam ei armastaks.” — (Arvelius 3); Siis ütles Pea-wannem:
olleksitte lapsed, siis woiksite omma eksitust rummalusse
süüks anda ... (Holtz 28);

Varguse tük oli avalik, aga kui salavaht seda teistele oleks
tahtnud rääkida, seal oleks inimesed teda pööraseks arva-
nud... (Kreutzwald, EJ II 16); „Nii oleks ka sinu käsi käinud,”
 ütles teel Mihkel Leenale, „kui ma ebausü kammitsast mitte
aegsasti lahti ei oleks pääsenud.” (Liiv, T 239); Tädiipoeg
August on harva kodus; aga oleks palju parem, kui ta oleks
veel harvemini. (Luts, J I 22); Jah, kui teenijad teisest mulla-
tükist oleksid loodud kui pererahvas, siis ehk saaks ka läbi.
 (Särgava, J 164).

Tegevuse tinglikkust väljendava konditsionaali puhul märgi-
 tagu ka mõningaid tähenduslikke erinüansse, mis näivad johtuvat
 muude grammatiliste kategooriate koosmõjust. Nii annab mine-
 vik, eriti aga minevikuline eitus tingimuslausele vahest tugevama
 oletusliku või võimalust väljendava sisu, näit. *polleks*
need tallopojad tõda teinud | tõda teinud vaeva näinud | siis
polleks sakstel saapad jallas | Issandatel hilpo ümber | SKS,
 N (100) Ans; *olaš sis seal oibud, sis allöz olaš nälla nähtud*
 (K 111) Mih; *Kui selle kuu 7^{mal} päwal se hirmus kange marru*
olli, mis ... meie kallist ja kuulsat Peterpurri linna pea hopis
olleks ärrakautand, kui ta kauemine olleks mölland ...
 (Masing, MRNL 1825, 10); „*Poleks ma siia sattund, siis*
oleks ma ehk alles terve ja rõõmus olnd.” (Tammsaare, VN 93).
 Tingimuses eneses juba sisaldub alati midagi oletuslikku, kuid
 minevikuvormides, kus kõneleja tagantjärele rekonstrueerib tingi-
 musi, näib just mainitud tähendusnüanss tingimuses selge-
 mini silma torkavat. Tingimuse puhul pole oluline see,
 kas tingimus on ebareaalne või mitte, alati esineb konditsionaal,
 näit. järgnevas lauses, kus tingimus on sisult ebareaalne: „... ja

kui me ka hammastega oma põlluservadest kinni hakkaks ja venitaks, jah, ka see ei tooks meie aitadesse ainsamatki viljatera juurde..." (Luts, Suvi I 99).

2. Tingivat kõneviisi kasutatakse soovi väljendamiseks. Samal otstarbel kasutatava kindla kõneviisiga võrreldes omab soovi väljendav konditsionaal enamjaolt tagasihoidlikkuse ja eba-kindluse varjundit. Seejuures võib väljendatud soov oma sisult olla niihästi täidetav, s. o. reaalne, kui ka täitmatu, ebareaalne. Üldisem on konditsionaali kasutamine ebareaalse soovi väljendamiseks.

Rahvalaulud

O l a k s s i e p e i g u m i n u l e / S a a k s s i e p e i g u m i n u l e / H II 2, 316 (443) Ksi; *S a a s s i m a s e d a n ä g e m a / k u i n e e s a k s a s a n d m a l ä ä v a /* H II 31, 40 (3) Ote; *O l õ s s e e k ä g u k ä t t e s a a z i / P i h o p i i j u p i l l u n e z i /* H II 5, 561 (1) San; *O l õ s s e e A n n õ m u l l e s a a s i, / M u l l õ s a a s i, m u l l õ j ä ä s i, /* H III 9, 796 (9) Urv; *M a i k s m a h l a t a h a z i, / V a h t r a v e t t v a i d e l l e z i. /* SL I 185; *O l e s s e o m e e s s i m e i l e s a a s s i, / V e l l o m e i l e v e e r ü s i. /* ibid. 497.

Murded

o l e š t a m i ü l e k a e m l e š (K 114) Vil; *ma t ä š p ü d i m i n n ä* (K 114) Trv; *o l e š n ä o p p i š s ä l t ü v t e g e m ä!* (K 80) Ran; *t u l d a š - s i?* *jo kodò, vecà ikkäv om* (K 114) Se Mer.

Kirjakeel

Seneperrast armat Ristiinimesset / techket kudit David / se pajatap: Öhe assja pallun minna sest Issandast / sedda tahaxin hennessel hehl meelel sahma / ... (Stahl, VEKVM 49); *Ei toest, minna ei tahhaks tallopoeg olla!* (Arvelius 101); *Oh, et igga tallomees meie maal, nenda wottaks ellada, et ta toeka isse ennesast keik sedda woiks öelda, mis siin se aus perremees ütles.* (Arvelius 105); *Oh, et need Sannad langeksid iggäühhe Innimesse Süddame peäle!* (Holtz 90); *Olleks siis kül wägga sowida, et se rahha ja terwist kautaja maiastaminne saaks wähhenema...* (Masing, PVL 73);

Kui oleks, et veel suudaks! (Kitzberg, N 119); „*Oh jumal, anna jõudu, et ma veel elu viimsel tunnil seda unustada saaks, mis ma ilmaasjata olen kannatanud.*” (Liiv, T 238); „*Kui seda metsa ees ei oleks...*” (Liiv, T 165); „*Oh, et ka minul kord niisugune kraam oleks!*” mõtles noormees ... (Särgava, J 227); „*Oleks taht jah,*” vastas Juss. (Tammsaare, TÕ I 153);

Jätteks ainult liikmeis jõudu / käed kokku lüüa maaga, / põlluks põletada sood. / (Sütiste, T I 203);

Oh, kui üks kaastundlik nägu nüüd ta otsa vaataks. (Liiv, T 213); Kuidas ta Mihklit sel silmapilgul vihkas ... ta oleks ta maha löönud! (Liiv, T 212); Heameelega võtaks Toots mõne pika ridva ja seaks asjad seal pea kohal korda ... (Luts, S I 92).

Optatiivset konditsionaali me käsitame loomulikult vahetus seoses kõneleja *mina*-isikuga (otsene kõne, autoripoolsed sisseastetud). Teiste pööretega seoses ei ole soov kõneleja poolt tunnetatud, vaid tegu on kõrvalseisja (2. ja 3. isik) soovi ümberjutustamisega, mispärast taolised näited (vt. viimane alajaotus) moodustavad õigupoolest eri rühma.

Eraldi rühmana vääriksid mainimist ka alljärgnevad rahvapärased väljendid, kus tingiva kõneviisi vormis sisaldub niihästi soov kui ka kaudse käsu varjund (vrd. p. 9), näit.

toht veitš sevà ašja (K 115) Trv; „*Võtaks meherisu!*” siunas eit. (Tammsaare, VN 48).

Minevikuline soovkõneline konditsionaal väljendab paljudel puhkudel sisuliselt ka hetsust, näit. rahvalauludest:

Narvast kabõhõtsõ kaijeva: / Ollus see poisi meile saanu / Hobune mu omas jäänu! / H II 32, 15 (1) Har Mõn; Oles sa mullu mulle tulnu, / Kolmehava kui makase! / H II 32, 526 (12) Kan (vrd. p. 4 lõpposa).

3. Eelmise funktsiooniga on väga lähedane nn. viisakuskonditsionaal, mida kasutatakse pöördumistes kellegi poole. Nii või teisiti avaldub taolistes kõnetlustes kas kaudne soov või küsimus (vrd. punkt 2), mille tingiva kõneviisi kasutamisega antakse eriline tagasihoidlikkuse varjund. Eriti levinud on taoliste konditsionaalivormide kasutamine rahvakeeles, mispärast on isegi välja astunud selle vormi kasutamise piiramiseks²⁰. Kirjanduses piirdub selle vormi kasutamissfäär otsese kõnega.

Tooksim e mõned näited.

Rahvalaulud

Paluksi pere isada / Paluksi pere emada / H II 35, 346 (202) Põi.

Murded

kas te jõksitte tãri (K 114) VII; *kašsa ei kirjuttaks omã ãprešsi sełja pavõrilehõle* (K 114) Tõr; *te eik veitaks meil-*

²⁰ Vrd. J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936, lk. 148.

jè paḱki ka ühèz, kui akkatte kodü minëma (K 114) Amb; kas te tuleziṯta mëlè (K 76) Kod;

kas te oleš ka tahtnu kūssolekkile tulla (K 79) Puh; kas te olešsi nī ā laš ja loessi, miš sāl paḱri pāl om kirjutteu (K 79) Kam.

Kirjakeel

Agga sesinnane norem rikkas Mees ütles: hea melega paluksin teid, nisammoti moista, kui minnewal korral... (Holtz 26); „Aga, mis ma nüüd veel oma koolivenda paluda tahtsin: jah, kui koolivend oleks nii hea ja kirjutaks mulle mõne soovituskirja Venemaale.” (Luts, S I 172).

4. Tingiv kõneviis võib lauses väljendada ka potentsiaalsust, võimalikkust, seda kas eitades või jaatades. Samavõrdselt väljendab tingiv kõneviis võimalust, mille kasutamine oli või on võimatu, ning täiesti kasutatavat võimalust. Vaatleksime algul reaalse võimaluse väljendamist.

Rahvalaulud

Küll ma teaksin, mis ma teeksin / Ma teeks talli taeva alla / H II 41, 399 (1) Ans; Ilu tõttu niidaks heina, / Puna tõttu raiuks puida. / H III 9, 93 (7) Lai.

Murded

Käte vahel ikka tiiks viil mõnda pisikest tegemist (K 64) Pöi; Me õppeks nīj obused pilkus välja (K 112) Pöi; ma oleksin ta kohe ära sāttaṯ (K 112) Hlj; sinā kiŗruṯtaks ei tiā mis koḱku (K 112) Amb; avī järģi oleš muidugi jūštuḱ (K 112) Vil; ma oleš kaš veļ mes taht teñnū (K 112) Ran.

Kirjakeel

Sahp perrast nehha kül! ke mitte annap Raha / Kus temma anda woix / ninck Armo jettap maha / (R. Brocmann, VEKVM 53); Sepärrast woib iggaüks Jummalaste seast julge olla / ehk keick taewa tähhed kül ä h w a r d a k s i d keiksuggu haigust / ... (EMRK 1732); ... ja rummala ja ööla rahva jures, kes tedda kül muido olleksid piddanud, ei saand temma ka assed... (Arvelius 109); „Sedda olleksin minnaki woind leida: wist sedda se Herra kaotas, kes mo wasta tulli.” (Arvelius 5); Jakob kostis: Jah minno pärrast sa woiksid ikka veel waene olla.

(Holtz 42); *Agga Neto wannemad ei olnud mitte pulma tulnud, ja se kergitas jälle temma meelt, sest nemmad olleksid pulmad alwaks teinud.* (Holtz 32); ... *siis saab rahha terweks jama, kui sedda õnnetust juhtuks, et tulluke lahtipeaseks.* (Masing, MRNL 1825, 252);

Need oleksid head olnud lehmale anda, aga hädaajal oleksid võinud nad ka mujale kõlvata. (Särgava, J 171); *Kui kõik see, et sulane sinu põllu sandileiva eest peab ära harima, peaks kusagil jumalasõnas üleval olema, siis on ta küll Oheliku Madise tarvis üksinda kirjutatud!* (Särgava, I 161); *Maali... oleks heameele pärast ei tea mis ära teinud.* (Liiv, T 209); *Selle tähenduse pärast oleks Toots valmis Kiire eluküünalt niikaua puhuma, kuni see lõplikult kustuks.* (Luts, S I 63).

Toodud näiteis jaatatakse võimalust. Loomulikult võime paralleelselt leida ka konstruktsioone, kus teatavat võimalust eitatakse.

Murded

Teist äi joodetaks raha iist koa mette (K 98) Pöi; *ei ma plazeks tättä sedavizi külagaüda jelkkuda* (K 98) Muh; *nü palju äi jõks ma elü i maskid mette* (K 98) Käi; *seakkest sükki mea ei süs raha iist ka mitte* (K 95) Kõp; *ku mul aiga oleski, miä tepä kül ei loes* (K 100); *minä kül nizukkest endä põle ei lazes* (K 101) Ote; *no sinä kül noid reivit puhtas ei mezešsi* (K 101) Kam; *mañni ei oles jont vina jõnu?*, *tä om kerraline inemene* (K 113) Se Mer.

Kirjakeel

Tõssi on, et palja silmaka meie ei woiks need ellajad... nähha... (Arvelius 120); *Seda tundis Madis väga hästi, sest omast väest ei oleks ta iialgi nii kaugele võinud saada.* (Särgava, J 165); *Kust ta selle jõu praegu võttis, seda ei oleks ta homme kellelegi seletada saanud.* (Liiv, T 228).

Sisuliselt võiksid siia kuuluda ka kõik ilma et-ga algavad viisi-määrus-kõrvallaused, kus tegu on võimaluse välistamisega. Väga arvukate näidete hulgast märgime ainult paari:

Tal oli süda väga täis ja ilma et ta teretanudki oleks või mingisugust sõnakest ütelnud, kiias ta tühja leivakoti akna alla lauale... (Särgava, J 81); ... *praegu oleks Toots valmis kas või taeva lakka ronima, ilma et tal meeldegi tuleks oma julgusega kiitlema hakata* (Luts, S I 80).

Edasi märgime tingivat kõneviisi niisuguse võimaluse väljendajana, mille täitmine mingil põhjusel osutub resp. osutus võimatuks või teostamatuks.

Rahvalaulud

Eitäksin mina magama / Ei lassud mured ma'ata / H II 1, 608 (786) Lüg; Iidu tiidu teeksi õlut / Kahte asja puudunesse / H II 17, 305 (2) Vig; Meri oles söötnud, meri oles jootnud / Meri oles pannud tend mehele / H II 41, 868 (3) Aud; Laulaksin põle luguda / Veeretaksin ei ole viisi / H II 27, 478 (9) Pal.

Murded

kiŗjuŗtaksin jo kâ, aka eij_olè seta aega (K 113) Hlj; õp-piks ma mette seust asjv, agà kuŗsa pēzED (K 113) Kâi; ma ke-neles sullè vanadest asjadest, agà ei mälètta ànàm (K 71) Kir; meijè olaŗ rehte peksuma akkand, agà izà polè kodu (K 113) Mih; obūzED oleksivad vieläi juõnd, agà veŗi saļ oŗsa (K 69) Sim; temà ei emles sugugu, agà rahà on vaŗà (K 113) Vil;

na tŗssi vastse maŗà, agà eij_olè rahà (K 81) Rõn; poŗi na kkaŗsiva kolin kàuima, agà eŗs_ole kevāgi karja satta (K 79) Võn; mul um nũt aŗo, loessi kuŗ pällõ, a ei_jole? midā lukke (K 83) Plv; ta hoppèn om ũts hā hoppèn, oŗ tal nuŗd kurāvi kombeid is ollu? (K 105) Har Mõn.

Kirjakeel

Pudus siis agga weel pooltõist tolli, siis tedda olleks kaks sülda olnud. (Masing, MRNL 1825, 15); „Me oleks veel rohkemgi käind, aga eks ema kuulnd toaukse kolinat...” (Tammisaare, TÕ I 266); Kahetsen, et töökojas enam pole mu sõpra, vana sumptiselli Ersokit, — see heasüdamlik vanamees võtaks mu tingimata enda kaitse alla. (Luts, J I 24); „... Asi on nii: me võiksime ju ka tõesti kahekesi minna, aga mul on sinust kahju...” (Luts, S I 72); „Sa tead, ma võiksin kirjutada raamatu selle küsimuse kohta — aga mistarvis.” (Luts, S I 110).

Seoses minevikulise kasutamata jäetud võimalusega märgitagu, et selle väljendamiseks kasutatakse peale konditsionaali veel partitsipiaalseid konstruktsioone, mis on tähenduslikult kõrvutatavad konditsionaaliga, näit. kahetsuse väljendamine rahvalauludes:

Ennemini müünd ega müüri tükid / Ennemini kauplend kaluga pakud / kut sina müüsid neiu ära / SKS, N (257) Khk; Ise tema ütleb ühte puhku / Võisind ma olla isa toas / Võisind ma olla ema toas / Venna võlvitud oonedes / SKS, N (549) Mus; Võttunu üks näiu noorõkõne / H II 32, 177 (151) Har Mõn; Innembä ma hoidnu turbit, / Paremb ma mähknü mättit. / SL I 36.

Eelmistega lähedased on ka parastava tähendusvarjundiga nud-partitsiibi konstruksioonid, näit.

Noor kevade meilt läbi sõitis, / eks hoidnud kinni valjastest! / (Liiv, T 407); „Eks lasknud meid tulde jääda, pugend ise kahekesi läbi akna välja; siis oleks saanud te ometi rahulikult sõimata.” (Tammsaare, VN 36).

5. Tingiva kõneviisiga väljendatakse kõhklust, kahtlust, ebalemist. See väljendub eriti selgesti vastava tähendusvarjundiga küsimustes, olgu need siis otsesed või kaudsed.

Esitame mõned näited.

Rahvalaulud

Kuhu ma karja aaksin, / H II 4, 131 (19) Tür; Kost sie kägü kätte saassi / Kost sie pihu peiju saassi / H II 56, 953 (26) Ote; Otsime siis neiot nännulist, / kapu katenizalist, / Kos lövväzime iks neio nännülize, / Kabu katenizalize. / SL II 1287.

Murded

kohest ma säksi tükki rjjet (K 113) Jäm; kas sa akkaks eige söstru süöma? (K 114) Hlj; kašsa eppiks sellè õhè pävaca selgeks, višt eij_eppiiks (K 115) Tür; ega sa ei oleks višt kinuše läind (K 115) Amb; kui suävaks talle eige kirjja (K 115) Sim; mis ta piaks tühja muretsema (K 115) Sim.

Kirjakeel

Waidt eht teye nüith tahaxite mottelda ninck üttelda, ja meddy Nohr Issandt ütleb doch ninda, oma hennessa Päst ninck hä melest? (Müller, VEKVM 12); Echk kumb Inniminne om teije sean / kui temmä Poig temmalt Leibä palleb / kä telle Kiwwe annas? (Vastne Testament 1686); „...Kes teab kuidas ma head päewad kannaksin? Ehk minna wahhest uhkeks ja walatumaks lähheksin, kui mo kässi hästi käiks?...” (Arvelius 29); Ehk sinna, wennike, tead keddakid, kes mo istaks hobbose adrid lüa? (Arvelius 46); „...nenda kui üks kaunis majamees sagedaste järrele katsub... kas ehk wahhest siin ehk seal parrandamist ja köhhendamist tarwis lähheks...” (Arvelius 49); Kui nüüd agga Jummal rikkust ärravöttaks, ja minna saaksin kiddewaks, missuggusse harrimisse peäle woiksin minna siis lota, kui mo naene mind ei armastaks? (Luce I 20); Kewwade küssis ta omma Herra käst, kas need süggisi istunud puud woiksid jubba potitud sada. (Luce I 23); Kes nenda teadmata olleks, et temma poomwilla rättikuid, kummakad ega

poomwilla riet ei tunneks, ehk poomwilla ial polleks näinud? (Masing, PVL 84). Ellik missugune se kül olleks, kes sedda weel polleks näinud, kuidas tulispask põua ajal mõnikõrd ülle kessaküнди lähheb... (Masing, PVL 129); Agga kartwad, kas ka Peterpurri saaks jõudma, sest et selle aja marrud laewaküimist liig kartlikuks tewad. (Masing, MRNL 1825, 15);

...kui teie linnas ehk linna ligidal kavalad tarka peaks olema, siis juhatage mind sinna... (Kreutzwald, EJ II 16); ...aga kust seda rikast maailmas peaks leitama, kes oma varaga lepiks ja veel suuremat peale ei sooviks saada? (Kreutzwald, EJ 20); Mis sa arvad, kui praegu meie Juuli vägisi saaks mehele pandud ja veel niisugusesse onni, kus kõik nii kole! (Särgava, J 180); „Ei tea, mis seal õige peaks olema,” ütleb Toots tasa enese ette... (Luts, S I 52); „Ma ei saa aru, miks peaks lapsed ronima vanainimeste jalus.” (Luts, J I 26); „On ta,” mõtlen, „kord juba valinud, mis osa peaksin siis veel mina seal vahel etendama?” (Luts, J I 104).

Siia alajaotusse kuulub õigupärast ka tingiva kõneviisi kasutamine arutlustes, kus kõneleja asjaolusid vaeb, sageli kahevahel on, kindlat otsust teha ei saa või ei julge. Tulevikku kanduv arutlus on sageli lahutamatu kavatsusest. Lisaksime nende tähendusnüansside kohta paar tüüpilisemat näidet:

Rahvalaulud

Võtaksin mina vana naise, / Ma kardan vana vanguard(a); /
Võtaksin mina noore naise, / Mina kardan noore nuttevad(a), / M 33.

Kirjakeel

Oleks tal veel natuke varagi naist võtta, aga saab naise, seisab poiss pühapäeviti paremini kodus. (Liiv, T 201); „Ega tal vahest oleks vaja olnudki, sel Mihklil omast majast välja minna...” (Liiv, T 202); Ja ta südamesse tõusis mõte vähem anda: „ega's perenaine sellest midagi ei tea, kui ta 50 kopika asemel kõigest 5 kopikat viskaks!” (Särgava, J 191).

6. Eelnevas paragrahvis esitatud näiteile on sisuliselt väga lähedased need juhud, millal tingiv kõneviis väljendab lauses oletust. Praktikas on nende kahe rühma vahel tihtipeale üsna võimatu täpselt piiritusjoont anda. Samasugune tähenduslik lähendus on oletusel ka võimalikkusega. Toodagu mõned näited.

Murded

sält sãksitte kül teist kielemuřret (K 60) Hlj; aõa menõa oleks pallõ targem olnõ, oleks añnõnõ nĩ, eť tã oleks sehõnõ jãnõ (K 22) Mar; sa loeks ta kindlasti ruťtu lãbĩ (K 66) Tür.

Kirjakeel

...siis on karta kül | et ka sesinnatse aasta wilja-woos ei mitte saaks ni rohke ollema. (EMRK); Pebo Mart olli haige, ja piddi sepärrast keik maja murred ja töed, sullase holeks jätma. Üks nurjato sullane olleks nüüd ilma järrele kulajad, holetummaks ja laisaks läinud... (Arvelius 30); Temma põlgas saggedaste omma perremehhe roga, ja teggi seläbbi wahhest mu orjade keskes suurt tülli, et wahhest need road, mis kül olleksid woinud tännoka wastowoetama; algamatta jäiwad. (Arvelius 64); Üks neist mõtles omma süddames: kui tallopoeg omma nari eest nipaljo sanud, üks minna siis kümme wört peaks sama... (Masing, MRNL 1825, 288);

„... Kes nõnda osavalt kõik tööd oskab toimetada, sest võiks ka vistist kõige parem sõamees saada.” (Kreutzwald, EJ II 13); Ei isa seda oleks teinud. (Bornhöhe, T 13); Isa lubaks ehk veel — kardavad inimeste juttu. (Liiv T 217); Ta ehk annaks ka, aga mul on häbi sinna minna! (Särgava, J 174); Kus on nüüd Olga? Ah, üks paistaks talle tuhat kord võluvam see suvine öö Olga seltsis! (Luts, J I 164).

7. Tingiv kõneviis väljendab ka näilisust, kahe tegevuse välist, näilist sarnasust. Selle tähendusfunktsiooni piirkond on eesti keeles kergesti eraldatav, sest niisuguse tähendussisuga konditsionaali kasutatakse seoses sidesõnadega kui, nagu, otsekui, justkui. Peamiselt esineb konditsionaal siin verbaalsetes võrdlustes, väljendades seega ebareaalset, ainult kujutletavat tegevust. Mainitud sidesõnadega pole aga mitte alati seotud võrdlus, vaid — nagu juba vihjatud — näilisus. Sageli aga võime öelda, et konditsionaali kasutamist näib põhjustavat selle kõneviisi liitumine eeltoodud sidesõnadega kindlaks väljakujunenud konstruktsiooniks.

Kirjakeel

...erranis temma tahap se arwama | kudd ollex se temmal hendessel sündinut. | (Stahl, VEKVM 46); Ja Werro Hans ja temma mor ollid ni röömsad, naggo olleksid nemmad omma ennese tütre warrul olnud. (Holtz 5); Prantsuse ja wennekeelt räkis ja kirjutas ta nenda selgeste, kui olleks nemmad sündimisest temma perrised olnud. (Masing, MRNL 1825, 18);

...kõik lapsed pistsid punuma, kui kihutaksid Tontla kollid neil juba kannul. (Kreutzwald, EJ II 33); Vahest nagu jääks üle, aga siis tuleb veel suurem kibedusehoog tagasi. (Liiv, T 220); Üks vedur ulub, otsekui tahaks lõhestada peaajusid. (Luts, J I 222); Abiotslevalt kui peksleks | vastu jäätund aknalauda, | vastu klaasi, vastu rauda | tiibadega öine lind. (Sütiste, T I, 319).

8. Seaduspärane on konditsionaali kasutamine eesmärgi ja otstarbe väljendamiseks. Siingi ei ole tegevus reaalselt toimuv, vaid alles tulevikus toimuv või kavatsetav.

Rahvalaulud

Võtsin hoielda hobusta / Ja sööta sõidu ruunakesta / Et ma saaksin saajal sõita / Saajalised ära võita / H II 27, 214 (2) Ksi; Veege tiidu mii Esäle / Et ta müüse uma maja / H II 32, 44 (36) Har Mõn.

Murded

anttud neñdele üks nañkramat, et nemad prõd, prõ rahvaz oleks (K 115) Rid; lapsele anttakse lu' suhù, et ta sís ei nutaks (K 115) HJn.

Kirjakeel

Se keick wägk: ninck Armul: Jumal tahax meile keickelle oma Armu anda, eth meye igka aijal Jumala kartusse siddes woixime ellada... (Müller, VEKVM 14); Martha agkas tegkis hennessel suhre waiwa eth temma Jesum woix hehste pidama... (Stahl, VEKVM 48); ...peap temma Murre kandma, eth Jummal õnnistegkija Sanna keickede Lijfflandi-Mah Kirckode siddes woix puchtast, selgkest ninck ilmarickmatta oppetuth sama... (Brocmann ja Fabricius, VEKVM 67); ...paloket Jummal eth temma tahax teile andex anna. (Vigaeus, VEKVM 84); Ent kui meije ütte Adramiti Laiwa astime / et meije Asia Wehri möhda lähesseme / (Adr. Verginius, VEKVM 174); Kuulge lapsed, issa õppetust, ja pange tähhele, et teie saaksite moistust tunda. (Arvelius II 5); Sa pead ikka pärrakuulma, kenne pärralt se ramat on, et sa tedda jälle selle kätte woiksid anda, kenne omma ta on. (Luce I 32).

... ja läks siis puhkama, et teisel pääval seda virgem võiks olla. / (Kreutzwald, EJ II 24); „Anton on muidu hea poiss!” rääkis perenaine Anu köögist valju häälega, et teised toas seda lahise ukse läbi ka hästi kuulaksid. (Särgava, J 162); Nad riisusid ta, vaese patuse pagana puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristlikku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnistust ning keskaja haridust suudaks kanda... (Bornhöhe, T 7); „Tule aga tule, et oleks parem lüüa,” lausus Jürka. (Tammsaare, PPUV 31).

9. Rannamurdes (Vai) võidakse konditsionaali kasutada ka

käskiva kõneviisi funktsioonides. Seejuures on käsul pehmem imperatiivne varjund.

votaks oike ouna! 'võta õige õuna!'; *meneks tuoks sie piltti miule!* 'mine too see pilt minule!'; *tuleks nūt sina!* 'tule nüüd sina!' (K 115—116) Vai.

* * *

*

Sellega võiksime lõpetada konditsionaali tähenduslike funktsioonide analüüsi. Nagu näeme, on võimalik eristada kirjakeeles ja murdeis üheksat (kui me ei arvesta vähem olulisi tähendusnüansse) sisuliselt erinevat juhtu, millal eesti keeles kasutatakse konditsionaali. Semasioloogiliselt on mõnedki tähendusfunktsioonid õige lähedased ning aredaid piirjooni on tihti üsna raske tõmmata, nagu juba eelneva analüüsi käigus on korduvalt märgitud. Üht võime aga kindlasti väita: tingivat kõneviisi ei kasutata sugugi ainult tingimuse väljendamiseks, ka on tingival kõneviisil eesti keeles täita palju avaramad ülesanded, kui seda on fikseerinud varasemad grammatikud (Wiedemann, Hermann, Jõgever, Einer). Kui praeguste lünklike andmete alusel teha statistikat, siis ei kasutata konditsionaali tingimuse väljendamiseks isegi määravas ulatuses, vaid see moodustab ligikaudu ühe viiendiku konditsionaali üldistest kasutamisuhtudest²¹. Muidugi, pole põhjust hakata olemasoleva statistika alusel taotlema selle kõneviisi eestikeelse traditsionaalse nimetuse muutmist, küll aga osutub vajalikuks täpsustada teaduslikus grammatikas konditsionaali semasioloogilist sisu. Ka kooligrammatikais võiks selle kõneviisi sisulise iseloomustamise puhul nimetada peale praegu esitatud ühe tähenduse veel mõningaid tähtsamaid sisulisi funktsioone, nagu seda mõnes sugulaskeele õpikus ongi tehtud²².

III

Kui nüüd võrrelda meie varasemate grammatikute käsitust tingivast kõneviisist selle kõneviisi tegelike funktsioonidega eesti keeles, siis peame toodud analüüsi põhjal ütleva, et eesti konditsionaali ning ladina-saksa konjunktiivivariante varasem kõrvutamise ei ole sugugi juhuslik ega meelevaldne, vaid lähtub nende kõneviiside sisulisest lähedusest, kusjuures paljud tähendusfunktsioonid ühti-

²¹ Vrd. J. Peabo, Tingiv kõneviis Anton Hansen-Tammsaare teostes. Kurusetöö, Tartu 1956 (käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris), lk. 45.

²² Vrd. U. Tuurala, Suomen kielen kielioppi, Petroskoi 1954, lk. 114, kus märgitakse, et konditsionaali kasutatakse tingimuse, soovi ja kõhkluse väljendamiseks ning viisakais kõnetlusis.

vad²³. Ka on olemas teatud vormiline sarnasus saksa mineviku konjunktiivi ja meie konditsionaali vahel, kus *ks*-tunnusele järgnev *i* on käsitatav mineviku tunnusena²⁴. Märgive veel, et omal ajal autoriteetses E. N. Setälä soome keele õpikus kasutatakse potentsiaali ning konditsionaali ühise nimetusena konjunktiivi, pidades mõlema kõneviisi ühiseks funktsiooniks seda, et need esitavad tegevust mitte reaalselt toimuvana, vaid mõelduna, kavatsetuna²⁵. Setälä seisukohtadest on ilmselt lähtunud J. Jõgever oma 1904. aastal ilmunud keeleõpikus antud seisukohtades tingiva kõneviisi kohta, mida käesoleva artikli algupoolel tsiteerisime.

Kuid ladina-saksa konjunktiiv ja eesti konditsionaal ei ole muidugi ei sisulise tähenduse ega ka süntaktilise kasutamise poolest täpselt kõrvaltavad ega kõigis funktsioonides kattuvad. Varasemad grammatikud, kes võtsid aluseks ladina-saksa grammatika süsteemi ning kes eesti keelt kehvasti tundsid, nägid siin aga kaht täiesti ühtivat kõneviisi. Sellest siis tulenes ka tingiva kõneviisi vormistiku eba-eestipärane esitus (Stahl, Göseken, Gutsclaff) kui ka arvukad vead meie varasemas kirjakeeles tingiva kõneviisi praktilises kasutamises (üldse esineb tingivat kõneviisi 16.—17. saj. eestikeelsetes tekstides väga vähe).

Tüüpilistest vigadest varasemas kirjakeeles esitatagu alljärgnevalt mõned näited. Nii on sagedane, et varasemal autoreil puudub tingiv kõneviis eesmärki või otstarvet väljendavais kõrvalauseis:

... *siess lasckem jummalä keickest süddamest palluda, et temma t a c h t i s omma põha waimo armu kääs meie juhres olla* (Saaremaa käsikiri, VEKVM 130); ... *ninck wallataket hehste, et teije temmast wabbax ninck wallalis sahte...* (Stahl, VEKVM 40); *Siis ütliid nemmad temma wasto | kes sa siis olled | et meie Kostust w o i m e wia neile | kummad meid ommad läkkitanud.* (Hornung, KKR 7); *Ninda on Säduš meie Karristaja olnud Kristusse jure | et meie ussu läbbi piddime öigeks sama. | Siis tulli Jesus Kalilea Maalt Jordani Jöle Johannesse jure | et tedda piddi temmast ristitama.* (Hornung, KKR 15); ... *temma peap endasz hoidma eth temma ep... mitte heidtap Perlit siggade ette...* (Vigaeus, VEKVM 77); „... *Oh et mul üks söbber olleks, kes mo külwatud hernel maa sisse künnaks, et taewa linnud neid ärra ei söe...*” (Arvelius, II 36).

²³ Vrd. Hermann Paul, Deutsche Grammatik. Band IV, Halle 1920, lk. 155 jj.; Otto Behaghel, Deutsche Syntax. Band II, Heidelberg 1924, lk. 219 jj.; Band III, Heidelberg 1928, lk. 571 jj.; Ernst Nurm, Ladina keele grammatika. Tartu 1934, lk. 104 esitab näit. järgmisi konjunktiivi funktsioone: oletuse, võimaluse, kõhkluse, soovi, mõõnduse, üleskutse, tagasihoidliku väite väljendamine; esinemine tingimuslausele järgnevas järelduslause.

²⁴ Vt. viide 10.

²⁵ E. N. Setälä, Suomen kielioppi. Äänne- ja sanaoppi, Helsingissä 1898, lk. 80.

Hoopiski omapärane on Gutsclaffi keelepruuk, kes tingiva kõneviisi asemel kasutab käskivat kõneviisi:

Ninck jumal lauss: Tegkem innemisset meije palcke kahn, meije sharnazes, eth nemmat wallizekut ülle neiht kallat merre sissen... (VEKVM 104); *ninck toh Minnole tenna, eth Minna söh, eth Minnu heng Sinno seperrast önnistake, enne kui Minna errakohle.* (VEKVM 106); *Sihs peat Sinna toht ommalle issalle wihma, eth temma söhke, eth temma seperrast Sinno önnistake...* (VEKVM 106).

Teiselt poolt aga on konditsionaali kasutatud seal, kus seda eesti keele seaduspärasuse kohaselt ei tuleks tarvitada. Ilmselt on siin mõju avaldanud saksa konjunktiiv kasutamisjuhud kõrvalauseis:

Monne aja pärrast anneti moisast sannomed, et se kelle pärralt need sahhad olleksid, peaks moisa tullemä neid wõtma. (Arvelius 42); *... siis peaks temma wiis tuhhad, nelli sadda pennikorma käima, enne kui ta jälle senna kohta tulleks, kust ta wälja läks* (seals. 115); *Ei ilmas minna olleks uskund, et se nupp meie kirriko torni otsas, ni suur olleks.* (seals. 117); *Adam läks ikka päle, ilma tähhele pannematta, missugune se õige /tee/ olleks...* (Holtz, 1); *Kubbias olli sega wägga rahhule, wottis Rudo nae-seks, ja sai temmaga keik, mis ta ennesele woiks sowida* (Luce, II 103).

Konditsionaali tähendusfunktsioonide ajaloolist kujunemist jälgides peame arvestama veel üht asjaolu. Nimelt oli meil varem produktiivne veel potentsiaal — võimalikkuse kõneviis, mis esineb üsnagi tihti rahvalauludes ja mida veel praegu murdeti rudimentaarselt kasutatakse. Kui konditsionaaliga tänapäeval väljendatakse ka võimalikkust, kõhklust, kahtlust, ebalemist, siis varem pidi — vähemasti teatud süntaktilistel tingimustel — neid funktsioone täitma potentsiaal. Nii see ongi olnud, kui jälgida rahvalaulude keelt ja varasemat kirjakeelt. Nii on järgmised potentsiaalivormid rahvalaulude küsilauseis tänapäeval asendatud tingiva kõneviisiga: *Kas sina söödad, mis mina söönen, / Kas sina joodad, mis mina joonen.* / H II 1, 596 (772) Lüg; *Kuhuma vere panenen?* / ER II 222 (Vi 2) Jöh; *Kust võinen minagi teada, / Kui ei teadnud kohtu saksad?* / H II 15, 622 (14) HJn; *Mis piänen mina tegema?* ibid. 626 (17) HJn; *Kes teistä magada tahneb,* / VK III 3.

Funktsionaalne kokkusattumus aga võib esineda teisteski süntaktilistes seostes, näit.: *Küllap aga tütar teenep* (= teeks) *tööda, / Kui isal head hobused* / H II 13, 716 (6) JMd; *Küll ärgä siis ärä vedäne* (= veaks), */ Kui sarved pääs pidäne* (= peaksid)! / VK III 616. Siin on, nagu näeme, potentsiaali kasutatud isegi tingimuse väljendamiseks.

Mõne taolise näite võime tuua ka varasemast kirjakeelest: *... vaid muutke ennast omma Mele Uendamisse läbbi / et teie*

woite kiusata / mis Jummalä hä melepärralinne / ja täitlik Taht-
minne o l n e b (= oleks). (Hornung, KKR 19).

Mis puutub tingiva kõneviisi üksikute tähendusfunktsioonide vanusesse, siis ei püstita käesolev artikkel selle küsimuse üksikasjalise analüüsi ülesannet. Läänemere-soome keelis näib tingiva kõneviisi tähendusfunktsioonide süsteem suures ulatuses kokku langevat²⁶. Üksikud tähendusfunktsioonid aga on konditsionaalil kindlasti veelgi vanemad, nagu näit. soovi väljendamine, milleks mordva keeles kasutatakse desideratiivset kõneviisi, mis on ühist algupära läänemere-soome *ks*-lise konditsionaaliga²⁷.

Muidugi ei anna ainult semasioloogiline analüüs ammendavat vastust ühe või teise kõneviisi kasutamise kohta. Täieliku ülevaate saamiseks tuleb kindlasti jälgida ka vaadeldava kõneviisi süntaktilist kasutamist. Et käesoleva artikli lõppülesandeks oli piiritleda konditsionaali kohta eesti kõneviiside süsteemis, milleks piisab ka tähendusfunktsioonide analüüsist, siis jääb tingiva kõneviisi süntaktilise kasutamise vaatlus siinkohal kõrvale. Märgime vaid niipalju, et tingivat kõneviisi kasutatakse pealauseis (soovi, kavatsuse, võimalikkuse, oletuse, tingimuse järelduse jms. väljendamiseks) ning võrdlus-, otstarbe- ja viisimääruslauseis, sihitis-, alus- ning täiendkõrvallauseis, kusjuures ilmnevad kindlad süntaktilis-konstruksioonilised seaduspärasused.

IV

Eesti keeles on kõneviis niisugune grammatiline kategooria, milles väljendub kõneleja suhtumine tegevusse ja suhe tegevusega: ta kas peab tegevust reaalseks, kindlasti toimuvaks või toimunud nähtuseks (kindel kõneviis), kas avaldab kindlat tahet, et see tegevus toimuks (käskiv kõneviis) või suhtub tegevusse kui ebakindlalt toimuvasse nähtusse, millega tal endal otsest kontakti ei ole (kaudne kõneviis). Seejuures märgime, et verbi leksikaalne tähendus eri kõneviiside puhul ei muutu.

Kõneviiside eristamisel on niisiis morfoloogilise tunnuse kõrval väga oluline tähtsus just sisulisel, tähenduslikul funktsioonil. Eesti keele kõneviiside sisulise jaotamise puhul on lähtutud just kahest eelmainitud printsibist: 1) kõneleja suhtumine tegevusse ja 2) kõneleja suhe tegevusega. Vastavalt sellele on eesti keeles kindlad (kõneleja suhtub tegevusse kui realselt toimuvasse või toimunud nähtusse) ja ebakindlad (kõneleja suhtub tegevusse kui nähtusse, mille reaalsuses ta ei ole kindel) kõneviisid ning

²⁶ Vrd. näit. E. N. Setälä, Suomen kielen lauseoppi oppikouluja varten. Yhdeksäs painos, Helsinki 1919, lk. 90—92; U. Tuurala, Suomen kielen kielioppi, Petroskoi 1954, lk. 114; L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. SUST LXXXVI, Helsinki 1943, lk. 470—471.

²⁷ M. E. Евсевьев, Основы мордовской грамматики, Москва 1928, lk. 220.

teiselt poolt otsesed (kõneleja suhe tegevusega on vahetu, ta võtab sellest ise osa tegijana või tahte avaldajana) ja kaudsed (kõnelejal puudub vahetu seos tegevusega) kõneviisid. Vastavalt sellele jagamise alusele on kindel kõneviis kindel ja otsene, kaudne kõneviis ebakindel ja kaudne. Käskiv kõneviis aga ei moodusta nende printsiipide seisukohalt tervikut, sest siin on igal pöördel oma tähendussisu. Nagu see on soome-ugri keeltes üldine, väljendab ka eesti keeles ainult 2. pööre otsest ja kindlat käsku, käsk-kõne 3. pööre on kaudne (käsu saaja suhtes) ja ei ole nii imperatiivset laadi; mitmuse 1. pööre on rohkem üleskutsuva, õhutava varjundiga, kusjuures see üleskutse on kehtiv ka kõneleja enda suhtes (sest *mina*-isik kuulub *meie*-mõiste hulka). Eesti keele varasemal grammatikuil ongi seepärast raskusi olnud käskiva kõneviisi paigutamiseiga meie kõneviiside süsteemi²⁸.

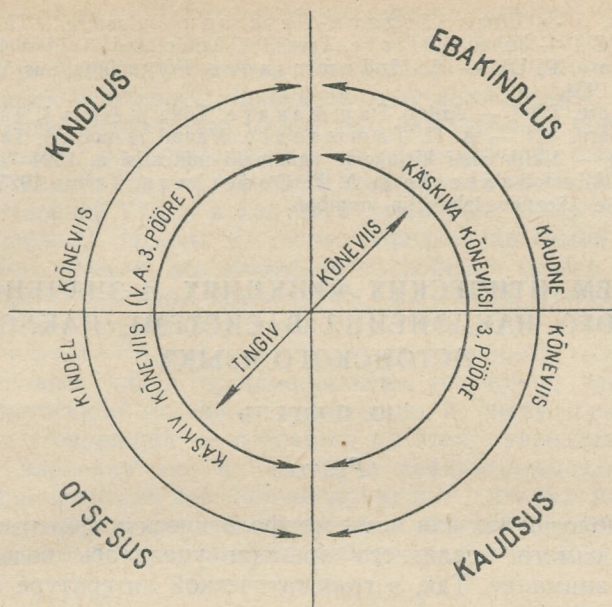
Analüüsinud eelnevalt konditsionaali tähendussisu, tuleks nüüd küsida, milline on konditsionaali kõige üldisem tähendus ja millisele kohale see kõneviis paigutada eesti kõneviiside süsteemis.

Kõneleja suhtumine tegevusse selle realiteedi seisukohalt on konditsionaali puhul ebakindel: kõneleja ei võta ühegi varem esitatud tähendussisu puhul konditsionaalis väljendatud tegevust kui kindlasti toimuvat või toimunut. Sellele üldistusele viivad kõik funktsioonid (tegevus toimub teatud tingimusel või on tingimuse järel, on vaid oletatav, selle toimumine on kahtluse all, on alles eesmärgiks või sooviks, on teisega võrreldav jne.). Seega on tingiv kõneviis eesti keeles üks ebakindlaid kõneviise. Mis puutub aga teise printsiipi, kõneleja ja tegevuse suhtesse, siis on see tingiva kõneviisi puhul otsene: kõneleja avaldab oma suhtumist vahetult, otseselt. Seega iseloomustuks konditsionaal eesti keeles ebakindla otsese kõneviisina.

Kui me kaasaja eesti keele kõneviiside süsteemi graafiliselt kujutaksime, siis saaksime järgmise skeemi (vt. lk. 69).

Nagu näeme, tuleks käskiv kõneviis sisulise jaotuse alusel lõhkuda (morfoloogilisest tunnusest lähtudes aga käsitleme teda kui kõneviisi loomulikult tervikuna). Seejuures käsitame kaudsust käskiva kõneviisi 3. pöörde puhul kui vahetu kontakti puudumist käskija ning käsu saaja vahel. Vaieldav on käskiva kõneviisi mitm. 1. pöörde paigutus skeemile (see pööre võiks kuuluda ka otsesuse ning ebakindluse sfääri, kuivõrd ta ei väljenda kindlat käsku). Tingiv kõneviis aga ühendaks otsesust ja ebakindlust, nagu seda võisime eelnevat analüüsi kokku võttes ning üldistades konstateerida.

²⁸ Vrd. Dr. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, Tartus 1884, lk. 99, kus imperatiivi 3. pööre on eraldatud iseseisvaks soovivaks kõneviisiks (*modus optativus*).

ALLIKATE LÜHENDID.

1. Arvelius — Üks Kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat (II trükk), Tallinnas 1791.
2. Bornhöhe, T — Eduard Bornhöhe, Ajaloolised jutustused. Tasuja, Tallinn 1952.
3. EMRK — Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1732. Aasta peäle...
4. EÜS — Eesti Üliõpilaste Seltsi kogud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuseumis.
5. H — Hurda käsikirjalised rahvaluulekogud sealsamas.
6. Holtz — Luggemised Eestima Tallorahva Moistusse ja Süddame juhhatamiseks, Tallinnas... 1817.
7. K — I. Korjus (Kont), Tingiv kõneviis eesti murretes. Diplomitöö, Tartu 1952. Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris.
8. Kitzberg, N — August Kitzberg. Valitud näidendid, Tallinn 1949.
9. KKR — Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat, Riga 1695.
10. Kreutzwald, EJ II — Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Wanad laulud... Teine jägu, Tartus 1864.
11. Liiv, T — Juhan Liiv, Teosed, Tallinn 1954.
12. Luce I, II — Sarema Jutto ramat... I — Mitau 1807; II — Perno linnas 1812.
13. Luts, J I — Oskar Luts, Jutustused I, Tallinn 1952.
14. Luts, S I — Oskar Luts, Suvi I, Tallinn 1954.
15. M — O. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja, Helsinki 1893.
16. Masing, MRNL 1825 — Marahwa Näddala-Leht mis Otto Willem Masing 1825 väljaandnud.
17. Masing, PVL — Pühhapäwa Wahhe-luggemised, 1818.
18. SKS — Soome Kirjanduse Seltsi [rahvaluule] kogud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuseumis.
19. SL I, II — Setukeste laulud, Helsingi I — 1904, II — 1905.

20. Särgava, J — Ernst Särgava-Peterson, *Jutustused*, Tallinn 1952.
21. Sütiste, T I — Juhan Sütiste, *Teosed I. Luuletused*, Tallinn 1955.
22. Tammsaare, PPUV — A. H. Tammsaare, *Põrgupõhja uus Vanapagan*, Tallinn 1954.
23. Tammsaare, TÕ I — Anton Tammsaare, *Tõde ja õigus I*, Tallinn 1952.
24. Tammsaare, VN — A. H. Tammsaare, *Vanad ja noored*, Tallinn 1948.
25. VEKVM — Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg, Tartus 1925—31. Lühendile järgneb lehekülje number.

О СЕМАНТИЧЕСКИХ ФУНКЦИЯХ И ЗНАЧЕНИИ УСЛОВНОГО НАКЛОНЕНИЯ В СИСТЕМЕ НАКЛОНЕНИЙ ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА

Ю. ПЭЭГЕЛЬ

Резюме

Семасиологии тех или иных морфологических форм эстонского языка до самого последнего времени уделялось недостаточно серьезное внимание. Так, в грамматической литературе прошлых лет относительно смысловых оттенков значения условного наклонения весьма голословно говорится, что при помощи этих форм выражается пожелание, условие, сомнение, возможность, вежливое обращение, причем начиная с XVII в. и до I половины XIX столетия все авторы эстонских грамматик при рассмотрении условного наклонения исходят целиком и полностью из понятия сослагательного наклонения в латинском и немецком языках.

Исследование языка эстонских народных песен, образцов литературной речи, а также диалектных языковых материалов свидетельствует о том, что смысловая нагрузка эстонского условного наклонения значительно богаче и обширнее, чем предполагали грамматисты прошлых лет. При помощи этого наклонения выражается значение условности, предположения, пожелания, возможности, сомнения, сожаления, намерения, кажущейся возможности (при сравнении двух действий), целенаправленности или целеустремленности и значение вежливого обращения (при обращении к кому-либо), причем в некоторых говорах формами этого наклонения иногда выражается также и приказание.

Изучение истории развития и формирования эстонского условного наклонения позволяет предполагать, что в свое время функциональная нагрузка последнего выполнялась в известных случаях так называемым потенциальным наклонением, выражавшим основные значения возможности действия.

В современном эстонском языке при помощи категории наклонения выражается: 1) отношение говорящего к тому или

иному действию и 2) то взаимоотношение, которое существует между говорящим и действием, т. е. считает ли говорящий это действие реальным событием, совершающимся сейчас или совершившимся в прошлом (изъявительное наклонение), выражает ли говорящий пожелание, чтобы оно обязательно совершилось (повелительное наклонение) или же говорящий относится к действию как к чему-то неопределенному, не имеющему с ним непосредственной связи и контакта (условное, или сослагательное наклонение). Исходя из такого определения самой сущности понятия наклонения, все эстонские наклонения можно подразделить, с одной стороны, на определенные и неопределенные, и, с другой стороны, на прямые, или непосредственные и косвенные, или опосредствованные наклонения. Придерживаясь таких принципиальных установок, мы должны отнести эстонское условное наклонение к числу неопределенных (говорящий не относится ко всем приведенным выше оттенкам значения как к чему-то в действительности реально совершающемуся или совершившемуся) и прямым наклонениям (говорящий выражает своё отношение к действию не посредством кого- или чего-либо, а непосредственно от своего имени).

ASPEKTIKATEGOORIAST EESTI KEELES

H. RÄTSEP

1. Meie keeleteaduslikus kirjanduses on esinenud vihjeid sellele, et aspektikategooria, mis on olemas vene keeles, eksisteerib ka eesti keele grammatilises struktuuris. Kahjuks pole seda tänini püütud lähemalt põhjendada, vaid viited on tehtud möödaminnes.

Selline veendumus pole siiski laialdane ja enamik keeleteadlasi on kindlasti jäänud eitavale või kahtlevale seisukohale just tõestusmaterjali puudumise tõttu.

Alljärgnevas on esitatud märkmeid aspektikategooria olemasolu hüpoteesi ja sellest tulenevate järelduste kohta. Seejuures on lähtutud üldtunnustatud teesist, et grammatilisi kategooriaid keeles tuleb kindlaks määrata selle keele enese materjali baasil, mitte aga teistes keeltes leiduvate grammatiliste kategooriate alusel.

2. Aspektikategooria on eelkõige tuntud slaavi keeltes, kus ta kuulub kõige iseloomulikumate verbikategooriate hulka. Nagu iga grammatilise kategooria nii on ka aspektikategooria aluseks vähemalt kahe grammatilise vormi vastandamine. Käesoleval juhul on vastamisi seatud tegevuse perfektiiivne ja imperfektiivne laad. Imperfektiiivne vorm osutab tegevuse kestvusele või korduvusele, perfektiiivne aga märgib tegevust mingil tema teostamise momendil, tegevust tema resultaadis¹. Niisiis olulist osa selle kategooria puhul mängib tegevuse kestvuse, lõpetamatuse ja tegevuse resultatiivsuse, lõpetatuse väljendamine.

Aspektikategooria on slaavi keeltes realiseeritud kindlate morfoloogiliste vahendite abil. Sama leksikaalse tähendusega verb muutub kõigi teiste grammatiliste vormide kõrval ka imperfektiivses ja perfektiiivses aspektis, mis läbivad suurima mahuga kategooriana kogu verbivormide süsteemi. Aspektikategooria on oma grammatilises tähenduses tihedasti seotud ajakategooriaga. Perfektiivsuse avaldumine olevikus on raskendatud ja seepärast väljendabki vanaslaavi, vene, poola ja tšehhi keeles perfektiiivne verb preesensiga sarnases vormis tuleviku perfektiiivset aspekti².

Aspektikategooriat on püütud leida või tõepoolest leitud terve

¹ Vrd. Академия Наук СССР, Институт языкознания, Грамматика русского языка, том I, фонетика и морфология, Москва 1952, lk. 426.

² Vrd. А. Мейе, Общеславянский язык, Москва 1951, lk. 227.

rea muude keelte grammatilises ehituses. Nii on, kaugemalt näiteid tuues, viidatud somaali keele erilisele igakülgsele lõplikule aspektile, mida väljendatavat tüvekinduse abil³. Katseid on tehtud ka jaapani ja mõnede türgi-tatari keelte puhul.

3. Eksisteerib siis aspektikategooria ka läänemeresoome keeltes, eesti keeles?

Esimesi aspektikategooria olemasolu konstateerijaid läänemeresoome keeltes oli D. V. B u b r i c h. Tema posthuumselt väljaantud teoses «Историческая морфология финского языка» näidatakse aspektide esinemist soome keele deverbaalses verbituletuses. Olu-korra sarnasuse põhjal ja viidete alusel teistele läänemeresoome keeltele võib ta seisukohta kehtivaks arvata ka eesti keele suhtes. Bubrigh peab sufikseid *-i*, *-le*, *-aise*, *-ahta* jne. aspektitunnusteks. Ta väljendab oma arvamuse järgmiselt: „Aspektilised suhted verbide vahel on soome keeles teised kui vene keeles.

Esiteks, verbidevaheliste aspektiliste suhete puhul ei mängi lõpetamata ja lõpetatud tegevuse kategooria mingit osa. Silmas peetakse tegevuse kvantitatiivseid erinevusi.

Teiseks, verb ei pea hoopiski mitte tingimata kuuluma ühte või teise aspekti. Verbides võib tegevuse kvantitatiivse erinevuse iseloom ka puududa. Aspektikategooriad esinevad kategooriatena, mis võivad kuuluda verbide juurde, kuid võivad ka mitte kuuluda.

Soome keel nagu teisedki läänemeresoome keeled areneb verbidevaheliste vanade aspektiliste suhete väljasuremise suunas. See asjaolu ei takista aga üksikuid aspektikategooriaid ümber korraldudes ja elustudes esinemast väga eredalt väljendatud kategooriatena”⁴.

Eelnevast nähtub, et D. V. Bubrigh, viies aspekti sisu frekventsiivsuse ja momentaansuse valdkonda, oletab (mitte tõestab) aspektikategooria üldist olemasolu läänemeresoome keelte varasemal perioodil ja ilma ühegi selgituseta paigutab osa aspektikategooriast verbist väljapoole. Kuhu — seegi jääb mõistatuseks.

Hoopis teisest valdkonnast leiab aspektikategooria E. P ä l l, nimelt infinitiivide abil moodustatud mitmesugustest sõnaühenditest. Tema arvates: „Erinevalt keeltest, milledes on olemas ainult üks infinitiivivorm, see kategooria eesti keeles... 3) võtab osa aspektikategooria moodustamisest ja arendamisest (jooksis minema, hõõgus põlema);”⁵. Ja paar aastat hiljem: „Infinitiivi kaasabil kujundatud fraseoloogilised ühendid kujutavad endast fraseoloogia uut astet: siin on sõnade leksikaalse tähenduse nihkumisele ja grammatilise arhaismi olemasolule kaasnenu veel

³ Vrd. А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва 1955, lk. 247.

⁴ Д. В. Бубрих, Историческая морфология финского языка, Москва-Ленинград 1955, lk. 129—130.

⁵ Э. Н. Пяльль, О роли инфинитива в грамматическом строе эстонского языка, Институт языкознания АН СССР, 1954 (kandidaadiväitekirja käsikiri), lk. 364.

uute grammatiliste tähenduste (minu sõrendus — H. R.) tekkimine, mis niisuguste ühendite analüüsi teeb sageli keerukaks. Näiteks fraseoloogilises konstruktsioonis *maa lõi üleöö rohetama* ei saa me piirduda sellega, et märgime vaid verbi *lõõma* tähenduse nihkumist, vaid peame märkima ka asjaolu, et uus konstruktsioon *lõi rohetama* väljendab ilmselt ka aspekti tähendust”⁶.

Milline on selle aspektikategooria iseloom, selgub järgnevast: „Eriti palju esineb eesti keeles konstruktsioone, kus ekspressiivse värvinguga verbid seostuvad infinitiiviga *minema* ja moodustavad fraseoloogilisi ühendeid: kargas minema, kupatas minema, lidus minema, lipsas minema, litsus minema, lonkis minema, peksis minema, putkas minema, pühkis minema, sibas minema, tormas minema jne. Modaalne iseloomu kõrval võib neis konstruktsioonides tähele panna ka aspektilise tähenduse varjundit ja nimelt lõpetatud tegevuse tähendust (minu sõrendus — H. R.) (võrdle näiteks konstruktsioone, kus modaalne värving puudub: läks minema, jooksis minema, viib minema, viskab minema jne.)”⁷.

Niisiis aspektikategooria rajatakse siin hoopis teistele alustele kui Bubrichil. Bubrich eitas lõpetamatuse ja lõpetatuse vastuseadmist aspektikategooria alusena läänemeresoome keeltes. Päll esitab ainult ühe poole, tegevuse lõpetamatuse edasiandmise kohta ei öelda midagi. Bubrich leiab aspektikategooriale sufiksilise väljendusviisi, Päll püüab selle rajada *ma*-infinitiivi tunnusele, kuid on selge, et viimane vorm üksinda ei väljenda kaugeltki tegevuse lõpetatust. On vaja ikkagi sõnaühendeid, fraseoloogilisi sõnaühendeid. See aga paigutab edasiandmise juba leksikaalsete väljendusvahendite ringi.

Kui me ühendaksime mõlemad süsteemid, saaksime aspektikategooria kolme vormiga — lõpetatus, korduvus, ühekordsus, s. o. perfektiivid, frekventatiivid ja momentaanid.

Kuid E. Päll on leidnud aspektilisi tähendusi veel teisteski piirkondades. Nimelt väidab ta oma eesti keele õpikus venelastele, et prefiksilisi sõnu (kõrvalsõnu) kasutatakse verbide juures lõpetatuse aspektiliste tähenduste ja teiste tegevusvarjundite väljendamiseks⁸.

4. Mida siis lõpuks uskuda? Kas seda, et aspektikategooria on eesti keeles niivõrd universaalne, et temast on läbi immutatud meie derivatsioon, süntaks ja sõnavara? Või seda, et meil on olemas isegi mitu aspektikategooriat?

Aspektikategooriat on keeleteaduslikus teoreetilises kirjanduses tänini peetud morfoloogiliseks kategooriaks. Paistab olevat õige, et ta ka edaspidi jääb morfoloogiliseks kategooriaks. Ei saa ju

⁶ E. Päll, Infinitiv eesti keele fraseoloogia allikana, Emakeele Seltsi Aastaraamat II, Tallinn 1956, lk. 139.

⁷ Sealsamas, lk. 140.

⁸ Vrd. Э. Пяль, Учебник эстонского языка, Tallinn 1955, lk. 217.

paigutada teda süntaktiliste (alus, öeldis, sihtis jne.) või sõnaliigiliste kategooriate (nimisõna, omadussõna, verb jne.) hulka. Morfoloogilise kategooriana peab ta aga kuuluma vastava keele morfoloogilisse süsteemi. Kas meil on võimalik paigutada aspektikategooriat eespool esitatud vormides eesti keele morfoloogiasse? Juba pealiskaudselgi vaatlusel on selge, et see on võimatu. Kui näiteks vene keeles on võimalik konjugeerida verbi perfektiivses ja imperfektiivses aspektis (s. o. aspekt on morfoloogilise süsteemi lahutamatu osa), siis katsutagu teha seda eesti keeles. Pealegi aspektikategooria on mahult suurimaid kategooriaid, temasse peab mahtuma enamik verbivorme. On siis selge, et aspektikategooria sisseviimise katse meie morfoloogiasse on vägivaldne ja selle tulemuseks võib olla ainult meie keele morfoloogilise süsteemi purustamine. Kuhugi mujale teda aga paigutada ei saa.

5. Eelnevale võidakse vastata: kuid eesti keeles on ju võimalik edasi anda tegevuse perfektiivset ja imperfektiivset iseloomu. Kuhu me peame paigutama siis eespool esitatud ja paljud teisedki võimalused?

Ühtse grammatilise tähenduse ning morfoloogilise vormiga aspektikategooria puudumine ei tee võimatuks tegevuse lõpetatuse või lõpetamatuse väljendamist eesti keeles: mitmesuguste grammatiliste vormide kõrvaltähendusena või puhtleksikaalsete vahendite abil edasiantuna kohtame neid eesti keeles igal sammul, nagu me võime kohata teisigi tegevuse laadi iseloomustavaid tähendusi, mis samuti ei eksisteeri kategooriatena (näiteks määramatus ja määratus jt.). Grammatilise sookategooria puudumine eesti keeles ei tee võimatuks bioloogilise mees- ja naissoo eristamist leksikaalsete ja derivatiivsete vahenditega. Vrd. *laulja* — *lauljanna*, *näitleja* — *näitlejanna*, *tantsija* — *tantsijatar*, *meeskond* — *naiskond*, *peremees* — *perenaine*, *tema* — *temake*, *noorik*, *näitsik* jne.

Tegevuse potentsiaalsust, võimalikkust, mille edasiandmiseks meil tänapäeva kirjakeeles puudub morfoloogiline vorm (rahvaluules, murretes, soome keeles jne. on olemas), võime samuti edasi anda mitmesuguste leksikaalsete vahenditega. Näiteks: sm *Niinpäse asia lienee 'nii see asi vist on'*; *ehkäpä hän sen sinulle sanonee 'võib-olla ta sulle seda ehk ütleb'*⁹.

Seega, kuigi eesti keele morfoloogilisele struktuurile on võõras aspektikategooria, siiski võime tegevuse lõpetatud või lõpetamata iseloomu edasi anda teiste, kaudsete vahenditega.

Vaadeldgemgi lähemalt mõningaid neist võimalustest.

6. Tegevuse lõpetatud või lõpetamata laad on paljudel juhtudel sõltuv verbi ajalistest vormidest. Tegevuse lõpetatud iseloomu annab edasi eesti täisminevik ja mõnikord ka tuleviku tähenduses esinev olevik, lõpetamata iseloomu aga lihtminevik ja olevik. See on muidugi ainult üks võimalusi. Tihti esinevad mainitud ajavormid seoses teiste perfektiivsuse ja imperfektiivsuse väljendamise

⁹ Vt. P. Palmeos, Soome keele õpik, Tallinn 1955, lk. 205.

võimalustega, sellisel juhtumil võib näiteks lihtminevikulise vormiga lause edasi anda väga hästi ka tegevuse lõpetatust. Võrdle näiteks: me *sõidame* homme metsa, me *sõidame* praegu metsa, me *sõitsime* metsa, me *sõitsime* ära metsa, me *oleme* metsa *sõitnud*. Või: poiss *ostab* raamatu, poiss *ostis* raamatu, poiss *ostis* raamatut, poiss *on* juba *ostnud* raamatu, poiss *on* raamatut mitu korda *ostnud*, kuid ära pole ikkagi *ostnud*.

Kolme minevikuvormi olemasolu ja nende tähendused, milles sisaldub ka kas tegevuse lõpetatus või lõpetamatus¹⁰, on iseenesest juba tõendiks aspektikateooria puudumise kohta eesti keeles, sest mida väljendavad näiteks vene keeles aspektivormid, väljendavad eesti keeles hoopis temporaalvormid. Samasugust nähtust kohtame ka teistes soome-ugri keeltes. Nii on näiteks komi ja mordva keeltes minevikuvormid diferentseerunud ning nende abil on võimalik edasi anda ka tegevuse perfektiivset ning imperfektiivset laadi¹¹.

7. Tegevuse lõpetatuse või lõpetamatuse kõrvaltähendus sisaldub ka meie sihitisekateoorias. Siin on ta kaasnähtuseks põhilise objekti partsiaalsuse ja totaalsuse momendile. Objekti totaalsusega võib kaasneda tegevuse lõpetatuse iseloom, kuna partsiaalsusega seltsib tegevuse lõpetamatus. Lisaks eespool toodud näidetele võrreldagu lauseid: *kirjanik lõpetas oma teost* — *kirjanik lõpetas oma teose*; *ema õmbleb talle kleiti* — *ema õmbleb talle kleidi*.

8. Verbide tähenduse nüansseerimiseks kasutatakse sufiksitate kõrval ka derivatsioonilisi tähendusi kandvaid prefiksilisi adverbe (varem nimetatud ka kõrvalsõnadeks). Siin on meil tegemist ühe sõnaliitude liigiga, mida senini on nimetatud ühendverbiks.

Üheks ühendverbi lihtverbist eristavaks semantiliseks jooneks ongi see, et ta tähenduses on teatud juhtudel rõhutatud tegevuse perfektiivsust. Näiteks: ma *tegin* selle töö ära; ta *oli valmis kirjutanud* terve romaani. Me peame selle projekti *läbi arutama*.

Peab aga märkima, et prefiksilise adverbi abil väljendatud tegevuse lõpetatus pole alati vastandatud lihtverbi abil väljendatud lõpetamatusega. Võrreldagu kas või eelnenud näiteist lauseid: *ma tegin selle töö ära* ja *ma tegin selle töö*; *ta oli valmis kirjutanud terve romaani* ja *ta oli kirjutanud terve romaani*. Ilmneb, et prefiksilised adverbid ei osuta niivõrd kontrastsele lõpetatusele, kuivõrd ainult rõhutavad juba täissihitise abil väljendatud lõpetatud tegevust.

Tegevuse lõpetatud laadi toonitamine on ainult üks tähendusvarjundeid ühendverbi puhul. Tavaliselt esineb ta sekundaarsena, kas siis tegevuse suunda näitava peatähenduse kõrval (näiteks: *poiss hakkas talle järele jooksema*, *laps viskas raamatu*

¹⁰ Vt. J. V. Veski, Märkmeid eesti ajalehtede keele kohta. Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 73—74.

¹¹ Vt. Б. А. Серебрянников, К проблеме типов лексической и грамматической абстракции. Сборник Вопросы грамматического строя, Москва, 1955, lk. 68.

maha, mees astus teelt kõrvale) või tegevuse laadi modifitseeriva tähenduse kõrval (näiteks: *üks tehti lahti. Meie hakkasime sellele ettepanekule vastu*).

Et ühendverbide puhul on meil tegemist eelkõige derivatiivset laadi tähendustega, mitte aga morfoloogilistele kategooriatele omaste relatsiooniliste tähendustega, siis ei saa tegevuse lõpetatuse sekundaarne tähendus mõnede ühendverbide juures olla aspektikategooria tunnustamise aluseks.

9. Lõpetatud ja lõpetamata tegevuse varjundi edasiandmisel kasutatakse sageli ainult leksikaalseid vahendeid. Tihti selgub tegevuse iseloom alles kontekstist. On olemas ka grupp verbe, mille leksikaalses tähenduses eneses peituvad teatud ajalised piirid kas tegevuse algusele või lõpule. Sellised verbid on potentsiaalselt perfektiivsed, s. o. võivad teatud tingimustel oma tähenduses sisaldada ka tegevuse või seisukorra lõpetatust¹². Näiteks: *lõppema, surema, närtsima; lilled närtsisid aias, ta isa suri, vesi lõppes reservuaaris* jne. Vastandina neile on olemas selliseid verbe (nn. duratiive), kus tegevus pole ajaliseltselt piiritletud, näiteks: *sööma, jooma, naerma, laulma* jne.

Ainult leksikaalsete vahendite kasutamisega on meil tegemist ka nende sõnaühendite puhul, mis leiduvad E. Pälli tööde tsitaatides. Neil juhtudel (*lõi rohetama, sibas minema, läks minema* jne.) on osutatud just tegevuse või seisukorra piiritletud algusele. Viimane on ikkagi leksikaalne tähendus, mis sisaldub antud fraseoloogiliste ühendite tähendustes.

10. Hoopis teistsuguse probleemiga tuleb meil tegemist teha D. V. Bubrichi poolt tõstatatud hüpoteesi puhul. See on katse viia kaks (ainult kaks!) derivatsiooniliste tähenduste rühma üle relatsiooniliste tähenduste piirkonda ja vastandada nad teineteisele.

Nii momentaansete *ata-*, *ahta-*, *ka-* sufiksrite kui ka frekventatiivsete *le-*, *tle-*, *i-*, *u-* sufiksrite abil moodustatakse eesti keeles *uus* sõnu uue tähendusega ja need on omakorda uute sõnade (noomenite) tuletamise baasiks. Momentaanide puhul kaasneb tegevuse ühekordsuse nüansiga tegevuse hetkelisuse, silmapilksuse, mõnikord ka ootamatuse või äkilisuse varjund.

Mõlemad, nii hetkelisus kui kordumatus, on omavahel tihedasti seotud, kuid ei kattu teineteisega. Frekventatiividel liitub tegevuse korduvuse tähendusele tegevuse deminutiivsus ja retsiprooksus. Tähendusvarjundite põimumine, mis on omane derivatsioonile, suureneb veelgi, kui me lülitame vaatluspiiri denominaalsed tuletised taolise sufiksiga. See tuleb kõne alla just frekventatiivide puhul. Denominaalide eristamine deverbaalidest barjääriga, nagu selle paratamatuks teeb Bubrichi hüpotees, ei lase ennast millegagi põhjendada. Denominaalsed ja deverbaalsed frekventatiivid on nii vormiliselt kui ka sisuliselt omavahel tihedasti seotud ja tänapäeva eesti keele seisukohalt kuuluvad nad koos käsitlusele.

¹² Vrd. saksa keeles samasugust nähtust. М. Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка, Москва 1953, lk. 272—273.

Niisiis on eespool mainitud sufiksids derivatsiooniliste, mitte aga relatsiooniliste tähenduste kandjaiks, sest konkreetsema sisuga ja tüve tähendust modifitseerivad elemendid ei saa olla lauseliikmete või lauseosade omavaheliste suhete osutajaiks. Vaadelgem lähemalt paari tuletist. Verbist *lendama* on võimalik tuletada frekventatiiv *lendlema*, samuti kui verbist *hüppama* — *hüplema*. Bubrichi hüpoteesi kohaselt oleksid need korduvat aspekti kandvad verbid, millele tuleks siis vastandada vastavad ühekordset tegevust väljendavad verbid. Kuid sellised momentaanid puuduvad. Selle kõrval tekib kohe küsimus: kui *hüplema* ja *lendlema* on korduvat tegevust osutav aspekt, mis aspekt on siis *hüppama* ja *lendama*. Kuid kõigele lisaks *lendlema* ja *hüplema* erinevus lihtverbist ei seisne ainult tegevuse korduvuses, vaid hoopis keerulisemas tähenduste kompleksis. Me ei saa neid verbe kasutada ainult korduvuse edasiandmiseks. Me ei saa öelda: „Täna ma *lendlesin* kogu päeva lennukil ühest linnast teise” või „Poiss *hüpples* kogu hommiku kaudust”. Ei saa aga sellepärast, et tegevuse deminutiivsuse nüanss teeb selle võimatuks.

Me ei saa õigesti vastandada ka frekventatiive ja momentaane. Momentaanid leiavad frekventatiividest endale vasteiks ainult väikese rühma onomatopoeetilis-deskriptiivse tüvega *i-*, *u-*sufiksilisi verbe. Tervele hulgale momentaanidele pole üldse frekventatiivseid vasteid: *hüüatama*, *kuulatama*, *naeratama*, *seisatama* jne.

Kõigele lisaks momentaansus ja frekventatiivsus võivad ühineda ühes verbis ja moodustada sel teel momento-frekventatiive, näiteks: *kärkima* (sufiks *-ki*, vrd. *kärama*, *käratama* jne.), *kuulatlema*, *naeratlema* jne. Kuhu me siis need paigutame?

Seega aspektikategooria loomine derivatsiooniliste sufiksitate alusel oleks võõrkehaks meie verbituletuses ja veelgi enam verbi konjugeerimises.

Peatugem lõpuks veel paaril Bubrichi teesil. Esiteks väidab ta, et aspektikategooria ulatub soome keeles üle verbimuutmise-tuletamise piiri. Aga kuhu siis? See osutab veelkordselt ta hüpoteesi nõrkadele külgedele ja näitab teiselt poolt seda, et antud juhul on ära segatud tähendused ja kategooriad, ehk veelgi õigemini: keelele püütakse iga hinna eest peale suruda talle võõraid kategooriaid.

Teiseks, väide, et aspektikategooria oli varem, s. o. vististi siis läänemeresoome algkeeles üldine ja laiaulatuslikum, jääb tõestamata. Seda aga ei saagi teha, selle teeb juba võimatuks denominaalsete ja deverbaalsete tuletussufiksitate varasem kokkukuuluvus.

11. Kokkuvõtteks. Morfoloogiline aspektikategooria puudub eesti keeles. Tegevuse lõpetatuse ja lõpetamatuse väljendamiseks kasutatavaid vahendeid pole võimalik ühendada grammatiliseks kategooriaks ühise grammatilise tähendusega. Nimetatud tähendused on kas ainult kõrvalvarjundeiks teiste tähenduste juures või nad antakse edasi puhtleksikaalsete vahenditega.

Derivatiivsete tähenduste (frekventatiivsus ja momentaansus) ühendamisel aspektikategooriaks ei ole eesti keeles ei sisulist ega

ka vormilist alust. See, et selline võimalus oli minevikus olemas, on põhjendamata.

Keele grammatilise struktuuri selgitamisel tuleb lähtuda keele enese materjalist, mitte aga lasta ennast kõrvale kallutada valmiskeemidest ja teistes keeltes eksisteerivaist süsteemidest. Kuhu me nii välja jõuaksime, näitab käesolevgi küsimus. Mida ütlesid õpetajad ja mida teeksid õpilased, kui neil tuleks kas või verb *laulma* pöörata olemasolevate vormide kõrval veel kahes aspektis, olgu need siis perfektiiiv ja imperfektiiiv või frekventatiiv ja momentaan. Selleni aga viiksid paratamatult katsed luua ka eesti keele grammatikas aspektilisi tähendusi kandev kategooria.

Tegevuse lõpetatust ja lõpetamatust on võimelised edasi andma enamik maailma keeli, kuid grammatilist tähendust omav aspektikategooria eksisteerib ainult mõningais neist.

ОТНОСИТЕЛЬНО КАТЕГОРИИ АСПЕКТА В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Х. РЯТСЕП

Резюме

В нашей лингвистической литературе не раз вскользь указывалось на то, что категория аспекта якобы существует и в эстонском языке. В настоящей статье представлены связанные с этой гипотезой высказывания, а также указаны те выводы и умозаключения, которые вытекают из подобных теоретических установок.

Мы знаем, что в славянских языках категория вида выражается и реализуется посредством определенных морфологических средств, причем в целом ряде других языков также устанавливаются или намечаются аналогичные видовые отношения.

На наличие аспекта в прибалтийско-финских языках одним из первых указывал Д. В. Бубрих¹, который ссылаясь при этом на глагольное словообразование в финском языке, приравнивая и сливая содержание понятия вида со значением однократности (моментальности) и многократности действия. По мнению Д. В. Бубриха, подобные аспектные значения были присущи большей части прибалтийско-финских языков еще в очень глубокой древности.

Совсем с иной точки зрения подходит к понятию аспекта Э. Н. Пялль², усматривающий категорию вида в приинфинитив-

¹ Д. В. Бубрих, Историческая морфология финского языка, Москва—Ленинград 1955, стр. 129—130.

² Э. Н. Пялль, О роли инфинитива в грамматическом строе эстонского языка, Институт языкознания АН СССР, 1954 г. (канд. диссерт.), стр. 364.

ных словосочетаниях и фразеологических единицах типа *jooksis minema* (убежал прочь), *lõi rohetama* (зазеленел, -а, -о), *sibas minema* (дал дёру, удрал) и т. д. По мнению Э. Н. Пялля, подобные словосочетания являются носителями категории вида законченности, завершенности действия, причем решающую роль в выражении этого значения играют эстонские инфинитивы, оканчивающиеся на *-ma*. Наряду с этим, Э. Н. Пялль усматривает аспектные оттенки значения также и в образованных при помощи особых префиксальных наречий сложных глагольных сочетаниях³.

В связи с вышеизложенными высказываниями считаю нужным указать на то, что категория аспекта представляет собою морфологическую категорию и принадлежит к морфологической системе данного языка. Приведенные в качестве доказательства формы не возможно и насильственно поместить в морфологию эстонского языка как видовые формы. Все это говорит о том, что искусственное введение понятия вида в учение о морфологической структуре эстонского языка приводит к нарушению основ эстонской грамматики.

В эстонском языке, не имеющем морфологической категории аспекта, значение незаконченности и законченности действия выражается иными средствами. Так, мы знаем, что понятие законченности действия в большинстве случаев тесно связано с формами так называемого тотального прошедшего времени, а в известных случаях также с формами настоящего времени, употребленного в значении будущего. Незаконченный характер действия выражается, наоборот, формами прошедшего простого времени и настоящим временем. Уже одно это обстоятельство, т. е. выражение дополнительных аспектных значений теми или иными формами категории времени, является неопровержимым доказательством отсутствия особой категории аспекта в грамматической структуре эстонского языка.

Вместе с тем, в эстонском языке носителем дополнительного аспектного значения является также и категория дополнения, в которой эти значения аспекта наслаиваются на основную смысловую нагрузку тотальности или парциальности объекта. С понятием парциальности тесно связано значение незавершенности действия, а с тотальностью — завершенность, законченность последнего.

Несомненно, что эстонские префиксальные наречия в известных случаях придают глаголам особый оттенок значения, подчеркивая и законченность обозначаемого ими действия. Однако, при этом не следует упускать из виду, что подчеркивание законченности действия является не единственным дополнительным значением такого сложного глагольного сочетания. В целом ряде случаев законченность играет второстепенную роль сравнительно с главным, определяющим значением такого нового глагольного соче-

³ Э. Н. Пялль, Учебник эстонского языка, Таллин 1955, стр. 217.

тания. Все это говорит о том, что в данном случае мы имеем дело со словообразовательными значениями, обусловленными спецификой глагольного словообразования, и поэтому установление категории аспекта в подобных сложных глагольных образованиях не представляется возможным.

В целом ряде случаев перфективность и имперфективность действия может выражаться чисто лексическими средствами: определение законченности и незаконченности такого действия возможно лишь при помощи контекста. С таким чисто лексическим способом выражения видовых значений мы имеем дело и в приводимых Э. Н. Пяллем словосочетаниях.

Попытка Д. В. Бубриха подвести две словообразовательные глагольные группы под морфологический строй языка обречена на явную неудачу, поскольку с образованием этих двух глагольных групп (глаголов повторного и моментального действия) связано формирование новых слов, имеющих иную смысловую нагрузку, причем как в первой, так и во второй группе мы имеем дело не с одним, а несколькими новыми значениями. Кроме того, при помощи тех же суффиксов образуются аналогичные глаголы повторного действия из имён. Что касается утверждения Д. В. Бубриха относительно наличия категории аспекта в прибалтийско-финском языке-основе, то за отсутствием данных это утверждение можно считать бездоказательным.

Таким образом, категория аспекта — как морфологическое понятие — не свойственна грамматическому строю эстонского языка, в котором законченность и незаконченность действия выражаются совсем иными средствами. Попытка привнесения понятия аспекта в грамматику эстонского языка свидетельствует о том, что языковеды, находясь в плену у других грамматических систем, нередко пытаются вводить чуждые для данной языковой системы понятия, уклоняясь в сторону от исследования и установления специфических особенностей грамматической системы исследуемого языка.

AFRIKAADID HARGLA MURRAKUS

S. NIGOL

Soome-ugri keeleteaduses nimetatakse afrikaadiks peamiselt ühte ja samasse silpi kuuluva sulghääliku t (ν , d) ja sellega homor-gaanse ahtushääliku s (z , z) ühendit. Ka niisuguste sõnasiseste ts -häälikute puhul kasutatakse terminit afrikaat, milles silbipiir asub häälikuühendi esikomponendi, s. o. sulghääliku keskel, nagu näit. lapi keeles¹, samuti eesti ühiskeeles sõnas *mešsà*².

Käesolevas kirjutises käsitletakse afrikaadina kõiki hargla murrakus esinevaid ts -häälikuühendeid, kusjuures lahtiseks jääb silbipiiri küsimus kui eksperimentaalfoneetika alale kuuluv probleem. Suurte erinevuste tõttu eesti murrete vahel ei saa ühiskeele suhtes kehtivaid seisukohti mehhaaniliselt üle kanda murretele, veel vähem lõuna-eesti murderühmale. Esineb ju viimaseis kõrvaga tajutava häälikuna ühte silpi kuuluv n. ö. pärisafrikaat dz (dz). Just dz olemasolu tõttu ongi käesolevas loobutud jätkamast eesti häälikuloo traditsioone, mille põhjal kõiki ts -häälikuid vaadeldakse silbilõpulise konsonantühendi nimetuse all³. Hilise konsonantühendi ja algse afrikaadiga sõnade vahel piiri tõmbamine nõuaks omaette eriuurimust, sellepärast pole püütud neid eraldada.

Alamal esitatud keelenäited on pärit lõuna-eesti murderühma võru murde läänealale kuuluvast hargla murrakust, mida kõnel-dakse võrdlemisi kitsal maa-alal vahetult Läti NSV piiril praeguses Antsla ja Valga rajoonis. Nii põhjast kui lõunast äärestatud asustamata aladega, kaugel linnadest ja suurematest keskustest, on see murrak säilitanud mitmeid huvitavaid jooni, mida ei esine mujal lääne-võru murdealal. Olles suhteliselt ühtlane idaosas Mõnistes (Mõn) ja keskel Taheval (Tah), muutub murdekeel tunduvalt läänepoolses Koikkülas (Koik), sellepärast on otstarbekaks peetud esitada näiteid igast mainitud punktist. Varem on kirjeldatud ala kuulunud 3 eri valla piiridesse, missugune asjaolu võiski tekitada mõningaid keelelisi erijooni seespool murraku raame.

¹ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. Finnisch-Ugrische Forschungen XIX, Helsinki 1928, lk. 1.

² Vt. P. Ariste, Eesti keele foneetika, Tallinn 1953, lk. 53.

³ Vt. L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, Helsinki 1929, lk. 41/42.

ts sõna algul.

Afrikaadiga algavate sõnade rohkus mitmetes soome-ugri keeltes viis E. N. Setälä mõttele, et *ts*-häälik pidi eksisteerima juba soome-ugri aluskeeles, seega väga ammu⁴. Afrikaate käsitlevates hilisemates eriuurimustes asutakse samal seisukohal⁵.

Läänemeresoome keeltes peegeldub nimetatud soomeugri häälik ainult karjala-aunuses, vepsas ja lõuna-eesi murdes. Teistes lähemates sugulaskeeltes on sõnaalguline *ts* taandunud, teda asendab kas *h*, *t* või *s*. Oletatavasti viitab eri keeltes samade sõnade algul esinev *ts*-häälik afrikaadi olemasolule ka läänemeresoome aluskeeles⁶.

Harglas nagu teisteski võru ja lõuna-tartu murrakutes on afrikaat sõna algul säilinud, esinedes kas palataliseerimata (*ts*) või palataliseeritud (*t's*) kujul. Alamal esitataksegi vastavad hargla sõnad liigitatuna kahte gruppi, olenevalt palatalisatsioonist. Olgu siiski tähendatud, et kirjeldatavas murrakus kohati raskesti kuuldava palatalisatsiooni eri ilme ja intensiivsuse tõttu ei tarvitse antud jaotus olla absoluutne.

1) *ts*

Mõn *tsacàma* 'raiuma', (kümmènD) *tsentti* 'kümme senti', *tsibiläze*[?] 'kapsaliblikad', *tsih't* (vrd. sks Sicht), *tsigani*[?] (vrd. vn *чиган*) 'mustlased', *tsihuķkeze* 'kübenakese', *tsiķsümmä* 'piiksuma (halvustavalt läti keele kõnelemise kohta)', *tsilgattumma* 'tilga kombel kukkuma (üks kord)', *tsillëndri* 'lambiklaas', (*timä*) *tsiþpèrðellēs* 'vähkreb, sipleb', *tsiþsèrg* 'sitsi seelik' (vrd. vn *сумей*), *tsoi'gma* 'songima', *ojàtsori* 'ojanire', *tsuñdzü* (*nümmè päl*), (*mu'tiķka*) *tsèittaze*[?] 'säased suruvad', *tsähälik* 'puude salk', *tsärizämmä* 'särisema', *tsärþmä* 'kirvega puid täkkima', *tsärþlikkatse*[?] 'sakilised', *tsäräbim* 'keedetud värske piim', *tsärättüs* 'seisnud piimale tekkinud veniv kiht', *tsäšt* 'vahend, millega kalapüüdmisel vette lüüakse', (*miñi*) *tsüškäs* 'torkab';

Tah *tsioà* *tsioàleþe* 'sigalasse', (*laþe*[?]) *tsiruþteze*[?] 'tiirutavad', *tsilkmine*, *tsillü* 'väikene', *tsiþþi* 'imepisikene', *tsirèli*[?], *tsirķ* 'lind', (*nü*) *tsirķseþe*[?] 'siristavad (heinaritsikatest)', *tsirþ* (vrd. vn *сепн*), (*timä*) *tsolgut* 'solgutas', *tsorinal* 'sorinal', (*ma*) *tsuřai* 'häirin,

⁴ Vt. E. N. Setälä, Zur finnisch-ugrischen Lautlehre. Finnisch-Ugrische Forschungen II, Helsinki 1902, lk. 247.

⁵ Vt. Y. Wichmann, Zur geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden affrikaten. Finnisch-Ugrische Forschungen XI, Helsinki 1911, lk. 281; Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 2.

⁶ Vt. sealsamas lk. 285.

vusserdan', *tsûge* 'pastlaid', (*ümbre*) *tsîri* 'ümberringi', *tsërikkum* (*loht*) 'ümmargune veeloik', *tsärbiliise?* 'sakilised';

Koik *tsačkîm* 'küna, kus sigadele toitu katki raiutakse', *tsappür* 'kübar (pejoratiivne), (vrd. läti *cepure*)', *tsehvi?* 'šefid', *tsibëri* (*settü*), *tsibi* 'tibi', *tsibistäze?* 'siutsuvad (kanapoegadest)', *tsigäri tubak*, *tsilî* 'silo', (*mahl*) *tsilguš tsilkst-tsilkst*, (*miñi*) *tsilgačkëni*, *tsirëli?*, (*veži*) *tsirizeš* 'niriseb', *tsiřsi* 'sitsist', *tsiřsmä* (vrd. sks *sitzen*), (*lašva ku*) *tsoppîn* 'sabinal (kanadest)', (*lařs sařtaš mahà nicü*) *tsořsařteš* 'sopsti', (*pimä*) *tsorizeš* 'soriseb', *tsuš* (vrd. läti *čūska*) 'uss, madu', *tsūwa?* 'pastlad', *tšedžë* 'isa õde', *tsiřiklänik* 'ümmargune puunõu piima hoidmiseks', *tsädzële* (*kařski*) 'räbalateks kulunud'.

2) *ts*

Mõn *tsaļouttepi* 'näriti', *tsäuk* 'salk', *kirveřsaksiga* 'kirvetäksiga', *tsaušt* 'pehme väike kapsapea', *tsomp* 'väike lohk, auk', (*veži*) *tsûgeļleš* 'pripsib', *tsūks* (*keřtün*) 'koriseb';

Tah *tsalk* 'sälk', *tsolkkine* (*veži*) 'solgine', *tsořbučkëne* 'lohukene', *tsučkëř* ~ *tsučkür* 'suhkur', (*tsigä*) *tsukleš* 'supleb', *tsūcuřti* 'pripsiti';

Koik *tsäk-tsäk* 'mingite lindude kisa', *tsaņku?* 'nokkida', (*ka-zuže*) *tsaļgäl* 'salga kaupa', *tsaunme* 'nokaga lõõma', *tsolkst-tsolkst* 'solksti', *tsučkëřbëdi* (*sēmën*), *tsukleme* 'suplema', (*liv*) *tsūcuřti* (*peřmādu pālë*) 'visati, puistati'.

Esitatud näidete põhjal saame hargla *ts-sõnad* sisuliselt jagada 3 suurde rühma.

1. *Laensõnad* vene, saksa või läti keelest, näit, *tšent*, *tsigäni?*, *tsiht*, *tsillendri*, *tsiřsi*, *tsāšt* (?), *tsirëli?*, *tsiřp*, *tsappür*, *tsuš*, *tsučkür*, *tsehvi?*, *tsibëri*, *tsigäri*, *tsilî*, *tsiřsmä* jt. Seejuures pole *ts*-iga esindatud mitte ainult algsed *z-sõnad* (Zigarre, Zucker, *cepure*, *čūska* jt.), vaid ka laenuandva keele *s*-ilised sõnad (*cumeu*, *Cuōupь* jt.).

Lõuna-eesti sõna *tsiřp* koos selle läti vastega *cirpis* peab V. Thomsen vene laenuks, kusjuures eesti sõnaalgulise afrikaadi ta arvab olevat tekkinud läti keele mõjul⁷. Siinjuures mainitagu aga, et samuti *ts*-ilisena esineb antud sõna ka karjala keeles, kuhu otsene läti mõju ei tohiks ulatuda. Laenuandvast keelest pärineva

⁷ Vt. V. Thomsen, Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen, Samlede Afhandlingar IV, København 1931, lk. 133.

sõnaalgulise *ts*-i kõrval tuleb arvestada üksikkeeltes *või* -murretes eri intensiivsusega läbi läinud tendentsi taotlevaks analoogiaks, mille alusel mujalt pärinevad *s*-sõnad muudetakse *ts*-ilisteks. Viimast võimalust mainib ka V. Thomsen⁸. Et vastav nähtus vanema põlvkonna keeles osutub elujõuliseks veel tänapäevalgi, seda tõestavad hilised laenud, nagu näit. *tsehvi*? (vrd. vn *ueφvi*), *tsili* (vrd. vn *euлoc*) jt.

2. Onomatopoeetilised sõnad, nagu *tsiksümmä*, *tsirk-seve*⁹, *tsorizeš*, *tsibistäze*?, *tsilkst-tsilkst*, *tsolkst-tsolkst*, *tsõp-pin*, *tsõpsatšes*, *tsäk-tsäk*, *tsärizämmä* jt. Y. Wichmann arvab, et ka onomatopoeetilised sõnad võivad olla vanad ja kuuluda keele algupärase sõnavara hulka. Loodushääli jäljendavates eesti sõnades konstateerib ta vaheldust *ts* (*s*) ~ *t* (soome keeles vastavalt *s* ~ *t*), näit. eL *tsärisemä* (eP *särisema* ~ *tärisema*), eL *tsorama* (eP *sorama* ~ *torama*⁹) jt. Vastavaid vahelduslike sõnade näiteid on siiski vähevõitu.

3) Algse afrikaadiga (*č*, *č'*) sõnad.

Y. Wichmanni sõnaloetelust selgub, et lõuna-eesti sõnaalguline *ts* on peamiselt palataalse afrikaadi *č'* jätkaja (vrd. *tsillü*¹⁰, *tsirk*¹¹, *tsirizeämmä*¹², *tsorinal*¹³, *tsukleš*¹⁴, *tsūce*¹⁵, *tsurkma*¹⁶, *tsärizämmä*¹⁷ jt.). Kakuminaalse afrikaadi esindaja arvatakse olevat sõnas *tsiukma*¹⁸, mida aga harglast pole kuuldud. Hari-likult jätkab *č*-d eesti *h* (*hang*, *hõhkuma*, *hukka*, *händ*) või *s* (*sõstar*, *süvä*)¹⁹. Ilma eriuurimuseeta pole iga eesti sõna puhul sugugi kerge kindlaks määrata, kas seal praegune *ts*-häälik eeldab varasemat *č*-d või *č'*-d, sest Y. Wichmanni sõnaalgulisi afrikaate käsitlev teos vaatleb peamiselt soome ja ungari suhteid. Märgitagu, et eriti permi, aga ka soome ja lapi keeles võib esineda ülemine- kuid *tš*-sarjast *ts*-i sarja, osalt ka vastupidist²⁰. Sama tuleb

⁸ Vt. V. Thomsen, Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen, lk. 133.

⁹ Vt. Y. Wichmann, Zur geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden affrikaten, lk. 285.

¹⁰ Vt. sealsamas lk. 265 ja 254.

¹¹ Vt. sealsamas lk. 195, 255 ja 283.

¹² Vt. sealsamas lk. 282.

¹³ Vt. sealsamas lk. 196, 267, 283.

¹⁴ Vt. sealsamas lk. 283.

¹⁵ Vt. sealsamas lk. 258.

¹⁶ Vt. sealsamas lk. 261.

¹⁷ Vt. sealsamas lk. 268.

¹⁸ Vt. sealsamas lk. 247.

¹⁹ Vt. sealsamas lk. 239—249.

²⁰ Vt. sealsamas lk. 273.

oletada ka eesti keele kohta, vastasel korral poleks meil *ts*-i esinemas nii *ts* (*tsirk*, *tsirizemä*) kui *ts* (*tsuklēs*). Teiselt poolt on aluskeele afrikaatide sari mõnikord kokku langenud *s*-häälikute sarjaga (vrd. näit. sõnades *sisalik*, *siil* jt.) nii nagu eri afrikaatide read omavahel²¹. Kuidas afrikaadiga algavate sõnade arv võib kasvada *s*-iliste sõnade kulul, selleks pakuvad laensõnad ilmeka näiteid (vt. lk. 6).

Eelmainitud segunemiste kõrval peab Y. H. Toivonen võimalikuks ka *t*-hääliku arenemist nn. hilistekkinud afrikaadiks *t's* või *t'sh* juhul, kui sellele *t*-le järgneb *i* (või *ü*). Nähtust, mis eriti vadja kukkosi murdes on üldine, esineb ka lõuna-eestis (vrd. vđj kukkosi *t'silkumä*, eL *tsilkma* ~ eP *tilkuma*, sm *tilkkua*, vps *tilkkuda*, lv *tilk*). Hilistekkinud *t's*-iga sõnade hulka asetab Y. H. Toivonen veel eL *tsipakene* (vrd. Har *tsiþþakkenē*) ja *tsibine* (vrd. Har *tsibi* 'kanapoeg')²².

Võib siis lühidalt konstateerida, et tänapäeval lõuna-eesti sõnade algul esinev afrikaat osutub mõnel juhul sekundaarseks, asendades algset *s*- või *t*-häälikut. Enamasti omavad aga *ts*-iga algavad sõnad afrikaadilisi vasteid mitmetes sugulaskeeltes, mis omalt poolt tõestab afrikaadi kui hääliku vanust soome-ugri keelteperes üldse, lõuna-eestis aga eriti. Korrigeerimist vajaks L. Kettunen seisukoht pidada eesti sõnaalgulist afrikaati hilistekkinud, taotleva analoogia mõjul levinud nähtuseks²³.

Võrreldes afrikaadi-algulisi lõuna-eesti sõnu nende põhja-eesti vastetega, selgub, et enamasti esindab viimastes afrikaati *s*-häälik, näit. *sipleb* (*tsiþþerðellēs*), *solgine* (*tsolkkine*), *särisema* (*tsärizämmä*), *sigä* (*tsioä*), *suskab* (*tsüskäs*), *sõts* (*tšędzę*) jt., harvemini *t*, näit. *tihu-kihu* (*tsihuķķezę*), *tilkuma* (*tsilkma*), *tibi* (*tsibi*), *tiirutavad* (*tsirulteze?*), *tänkida* (*tsanķķu?*) ja vähesed teised *t*-sõnad. Ka karjala-aunuses afrikaadiga algavatele sõnadele vastavad soomes ja põhja-eestis harilikult *s*-ilised sõnad²⁴.

ts sõna sees.

Kõigis läänemeresoome keelis 1. ja 2. silbi piiril üldiselt esineva *ts*-i kõrval tuntakse lõuna-eesti murderühmas afrikaati nii pearõhulise silbi järel kui ka kaugemal sõna sees. Seejuures on *ts* eri sõnades erineva kvaliteediga, sageli alludes astmevaheldusele.

²¹ Vt. Y. Wichmann, Zur geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden affrikaten, lk. 286.

²² Vt. H. Toivonen, Myöhäsyntyisistä afrikaatoista itämerensuomalaisissa kielissä, Virittäjä 1930, lk. 91.

²³ Vt. L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, lk. 93.

²⁴ Vt. H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki 1918, lk. 47.

Pearõhulisele silbile järgneva afrikaadi tutvustamiseks esita-
tagu hargla murraku näiteid järgmistes rühmades.

1) *ts* (: *ts*, *ts*, *dz*).

a) *ts*: *ts* lühikese vokaali järel, näit.

Mõn *viits*: *viitsaga*, *otsma*: *ma otsē* 'otsisin', *ots*: *otselē* 'otseli', *lotse*
(*aig*) 'lumelobjaku aeg', *ütsi* *otsē* 'järgemööda', *meitsnikkakke*
'metsnikuke', (*ma*) *tutsüdi* 'tutistasin', *päts*: (*üle*) *pät'si*, *ratsalla*
'ratsa': *ratsakkulla* 'kaksiratsa', *kuitsma*: *kuitsuttas* 'kutsutakse',
(*pibü*) *piits*, (*nä*) *liitsi*? 'litsusid';

Tah (*pül*) *pät'sikkeist*, *plätsi* (*müdü*), (*ahü*) *peits* 'ahjukapp', (*kinda*)
viits 'äär', (*tege*) *mäviitsa* (*hättä*) 'teeb või nõiub maalisi, s. t.
teatud haigust', *küviits*: *küviitsage*, *liits*, *kiitsi* (*man*), *kiitsébül*
(*oõmma kah mar'ja*?), *otspaja* 'rehetare otsmisesse seinä ehitatud
avaus, millest suits välja lastakse', (*nukkü*) *otšan* 'mätta otsas',
(*mar'ju*) *otsma*: *ot'sitti*, *meitshoppen* 'kiin', *meitsakkene*, *luits*: *luitsü*
(*kalä*), *kuitsma*: *kuitsutteš*, *niitsevarb* 'niievarb';

Koik (*seit*) *ratsalē* 'sõidab ratsa', *pläts*, *löväbäts*: (*üle*) *pät'si*, *kiits*:
kiitsē, *viits*: *viitsäoimp*, *pritsmä*, (*om*) *meitsa* (*lännü*?) : *meitsa* (*säre*?)
'metsatukad', *luitsü*?, *niitse*? 'niied': *niitse*? 'niis', (*lumē*) *lotse*? :
lotse (*aig*).

Vähestes lõuna-eesti sõnades on *ts*-iga esindatud põhja-eesti ja
mõnede lähemate sugulaskeelte häälikuühend *ps*, näit.

Mõn *läts*: *lätselē*, *küts*, *küdzänü* (*prüm*) 'sügav pruun';

Tah *läitse*?, *küdzäme* 'küpsetama, küpsema';

Koik *läts*, *küdzetti*.

H. Paasonen näitab, et *ps* sõnas *laps* kujunes varasemast
ps-ist või *pč*'-st²⁵. *c*-häälikut jätkavad läänemeresoome keeltes sea-
duspäraselt nii *ts* kui ka *s*²⁶, kusjuures *ts* on eriti tuntud lõuna-
eestis. P. Ariste selgitab lähemalt sõnas *läts* toimunud arengu
käiku, käsitledes samas paralleelselt ka sõna *küdzämä*. Tema järgi
oli juba läänemeresoome aluskeele lõuna-eesti murderühmale voo-
ras häälikukombinatsioon *pč*' või *ps*, sellepärast kadus *p* ja *č*' muu-
tus *ts*-iks. Põhja-eesti murderühm säilitas *p*-hääliku, ootuspäraselt

²⁵ Vt. H. Paasonen, Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen
lautgeschichte, Budapest 1917, lk. 248.

²⁶ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlauten-
den affrikaten, lk. 226.

toimus č' edasiarenemine s-iks. Afrikaadi olemasolu *lāts*-sõna varasemais vasteis tõestab P. Ariste mordva keelte abil²⁷.

b) Pika vokaali, diftongi või helilise konsonandi järel esinev *ts*, mis vaheldub *DZ*-ga kinnises silbis, näit.

Mõn *maitsa*? : *maidza*? (sa), *vaīts* : *vaīdzēga*, *krātsāmma* 'kraapsama' : *krādzāda*?, *eīdziline*, (ol̄) *eīdzin* 'oli õitsil', *hāitsem̄mä* 'õitsema'; (ärä) *hāidzenü*?, *vanāmū̄ts* 'vanamoor', *pī̄tsk* 'piits' : *pī̄dzā*, *kēr̄ts* : *kēr̄dzī*, *pār̄dzi*? 'pardid', (lehmä?) *vir̄tsaze*? : *vir̄dzādzē*? 'virtsaesed', *kal̄ts* : *kal̄dzu*?

Tah (*lihā*) *mā̄ts* (vrd. вп мяч) : *mā̄dzā*?, *lā̄tsi* : *lā̄dzā* (*rū̄ga*), *ī̄rū̄ts* 'rauts' : *ī̄rō̄dzige*, (*lihā ol̄*) *suītsumen* : *ärā suīdzūttu*?, *ū̄bā̄ts* 'paakspuu' : *ū̄bā̄dza*, *mā̄tse*? 'sõklad', *māidze*?, *ū̄dze*? : *ū̄tse* (*leib*); *vir̄tsi* (part.) 'vürtsi' : *vir̄dzī* (gen.), *mēl̄dzās* 'malts', *mēl̄tsa*?

Koik *lā̄dzā, aīgus* 'leetrid' : *lā̄tsige*, *krā̄tsma* 'kraapsima' : (*ma*) *krā̄dzī*, *lē̄ts* : *lē̄dzā manu*?, *tū̄ts* : *tū̄dzī* 'puss', *rū̄ts* : *rō̄dzī rahvās*, *āit̄seme* : *āidzenü*?, *sā̄ldzē* : *sā̄it̄smēs*, (*nimä*) *kaītsunu*? 'olevat kaitsnud', *suīts* : *suīdzūttēdēs* 'suitsetatakse', *vir̄ts* : *vir̄dzā (aūd)*, (*jär̄vē*) *ēr̄ts* 'õõtsuv kallas' : *ērdzū* (*pā̄le*), *sel̄ts* : *sel̄dzī*, *vūr̄dzū sār.*
c) *ts(k)* : *DZ*

Mõn *kītskma* : (*ma*) *kīdzū*, (*tī̄t*) *kātskīs* 'teed katki', *nētsk* 'nõgu, lohk' : *nēdzū*, *vātska* 'karaskit' : (*pā̄lt*) *vādzā*, *hītskmēid* 'külvirindu, külvikriipse' : *hīdzā*, (*timä*) *nū̄tsk* 'ta nuuksub' : (*ma*) *nū̄dzū*;

Tah *kātski*, *vātsk* : *vādzās*, *ītskmēide* : *idzā*;

Koik *pū̄dzē (torū̄ge)* 'õõnsa varrega', *kītsku*?, *vātsk* : *vādzā (sū̄)*, *kātski*.

Põhja-eesti murdes ja soome keeles vastab kirjeldatud sõnade *tsk*-le harilikult *tk* (vrd. eP *putk*, *nōtkuma*, *kitkuma*, sm *putki*, *notkua* jt.). Viimase asjaolu tõttu arvavad mõned uurijad, et siin on tegemist hilise häälikumuutusega *tk* > *tsk*, mida võis põhjustada *tk* naabruses esinev *i* (vrd. *kītskma*, *kātski* jt.). Pealegi pole č'-afrikaat läänemeresoome keeltes harilikult esindatud *tš* ja *ts*-iga, nagu ülalmärgitud sõnades²⁸. Teiselt poolt paigutatakse *tsk*-sõnad algselt afrikaadiliste sõnade hulka, missugust teguviisi õigustavad kaugemate sugulaskeelte vasted²⁹.

²⁷ Vt. P. Ariste, Miks on lõuna-eesti murdes 'lapse' asemel 'lāts'. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1955, nr. 2, lk. 318—319.

²⁸ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 222; Y. H. Toivonen, Myöhäsyntyisistä affrikaatoista itämerensuomalaisissa kielissä, lk. 95—96.

²⁹ Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941, lk. 46; E. A. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki 1946, lk. 123.

d) Vaheldumatu *ts*, näit.

Mõn *krītsūttāmma* : *krītsūtta?* 'kriiksutama', (*ma*) *tūtsūdi* 'tutistasin',
r̄ītsinūs (*el*) 'riitsinusõli';

Tah *rī'sik* : *hainarī'sige?*, *kū'sige?* 'kutsikad' : *kū'sikk̄ēid* (*imētteme*),
(*lum̄e*) *r̄ätsäkk̄uid*, *pētsädi?* 'teatud piimaseened', *nū'sakk̄ene*
'notsukene', *ē̄t'sik* 'kanapugu' : *ē̄t'sikk̄uge*;

Koik (*ānna*) *kū'säl̄e*, *kūtsär* : *kūtsärīl*, *rū'sī-rū'sī* . . . *nū'sä-*
nū'sä 'häälightsus sigade kutsumisel', *kēt'sī-kēt'sī* (*vällä*) 'hää-

2) *DZ*.

Tänapäeval puudub *DZ*-afrikaadiga hargla sõnadel astmevahel-

dus, kuid lühivärteliste sõnade partitiivis, 3-silbiliste sõnade nomi-

natiivis ja ka vastavates verbivormides esineb afrikaat kvantitee-

dilt tugevnenud kujul, seega *ts*-ina.

a) *DZ* (partitiivis *ts*), näit.:

Mõn *hǖbz̄l* : *hǖdz̄e*, *hǖt'sī*; *kidz̄l* 'kida'; *tsēdz̄e* 'isa õde'; *udz̄u*, *ūts̄u*
(part.), *lum̄erädz̄ü* 'lumelõrts', (*ajä*) *lum̄eräts̄ü*; *pūts̄aj* 'sulg':
pūdz̄aj̄e.

Tah *hǖdze?*, (*pāllü*) *hǖt'sī*; *udz̄u*, *ūts̄u* (*ajamē*), *mudz̄ü* 'aru', *mūts̄ü*
(part.), *pūdz̄ü* 'pudu, puru'; *pūdz̄ü* (*kū̄k*), *pūts̄ü* (part.), (*kir̄vē*)
kadz̄ä, *kāts̄ä* (part.); *tsēdz̄e*; *kǖdz̄äme* : *kǖts̄ä?*, (*nimä*) *kǖts̄i?*,
pūts̄aj : *pūdz̄aj̄e*.

Koik *mudz̄uge*, *mūts̄ü* (part.); *udz̄u* (*siz̄el*); *ūts̄ü* (part.); *ǖbz̄l* : *ǖdze?*,
ǖt'sī; *tsīts̄mä* : (*īstu* ja) *tsidzi?*, *pūts̄aj* : *pūdz̄aj̄e*.

b) Vaheldumatu *DZ*:

Mõn *k̄idzva* (*pü*) *k̄idz* *kāuge* 'kiitsuv puu kiitsub kaua'; *säl̄or̄üdz* :
säl̄gr̄ödzü, *säl̄ḡüdzü*; *ǖbädz* 'paakspuu' : *ǖbädza*; *plädzūttāmma*
'plaksutama, paugutama' : *plädzūtten*, *plädzähüs*; *n̄idzine* 'niinest';
kadz̄āttāmma 'kädistama (harakast)' : *kadz̄ātta?*; *hūbz̄ūttāmma* :
hūbz̄ūtta? 'kihutama, ässitama'; (*ub̄ina*) *pidz̄ähüze?* 'õunad pitsi-

vad', *ta* *pidzīttäs*; *rädz̄äk* 'lumelõrts' : *rädz̄ägu*, *kūbz̄är*.

Tah *kǖbz̄* 'küüs' : *kǖdz̄e*; *kǖübz̄* 'kõis' : *kǖüdz̄ege*; *kōdz̄el̄* : *kū̄dz̄li*;
rōdz̄u? : *rū̄dz̄e*; *l̄ēdz̄ūttem̄e* : *l̄ēdz̄ūttēl̄*; (*ärä*) *pidzīttü?* : *pidzītteme*;
kidz̄in 'kidin (kui vähid kotis end liigutavad)'; *mǖdz̄ǟüs* 'müts'.
Koik *kǖdze?* : *kǖbz̄ige*; *kōübz̄* : *kōüdze?*; (*tiä*) *k̄idz̄ūttēs* (*kramavõid*);
(*pīkkä*) *n̄idze?* 'niined'; *kōdz̄el̄* : *kū̄dz̄lede*; (*t̄ü*) *kidz̄izēs* (uksest),
(*sēid̄ettēs* *nigü*) *kidz̄in*; (*t̄ä*) *om tsädz̄ele kātski* 'räbalateks kulunud'.

Kui jälgida *ts*-häälikut 1. ja 2. silbi piiril, märkame tema esine-

muses üllatavat sarnasust mingi klusiiliga samas asendis. Näiteks vaheldussuhe *ts:ts* (*viits:viitsà*) lubab end kõrvutada geminaatklusiiliga *t(<tt):tt* (*koŕ:koŕ'ti*); pikale vokaalile või diftongile järgnev *ts:dz* (*väits:väidzè*) vastab suhtele *t:d* (*kũt:kõdì*), eelmisega sarnane vaheldus on tekkinud helilisele konsonandile järgnevas afrikaadis (*keŕts:keŕ'dzi* nagu *malk:malgà*); klusiili ees asetsev afrikaat *ts(k)* vaheldub *dz*-ga (*pũtsk:pũdzè*) nii nagu *t* ühendis *tk:d* (*riik:ridà*³⁰).

Veidi erinev on olukord lühikese, s. t. tänapäeva meediaklusiilile vastava afrikaadi osas. Kui kinnise silbi puhul klusiili nõrk vaste harilikult allub kaole (*kodà:kuà*), esinedes meediana vaid astmeüldistuse kordadel (*sugù:sugust*), siis *dz* püsib hoolimata talle järgneva silbi iseloomust (*kadzà:kadzà*). Sama *dz*-afrikaadi kvantiteet tugevneb aga partitiivis (*udzù, uŕsù*), seega tuleb ilmsiks nähtus, mida saab ühendada eesti lõunamurrete kõigile konsonantidele omase geminatsiooniga (vrd. *kodà, koŕtà*). Ka geminatsioonitüübile *pettäj:pedäje* leidub kvantiteedilt tugevnenud afrikaadiga vaste sõnas *pušsaj:pudzäje*.

Kirjeldatud vaheldustüüpidest tuntakse kogu eestis suhet *ts:ts*. *ts:dz* levikuala näit. sõnas *väits:väidzè* piirdub lõuna-eesti lõunapoolsemate murrakutega, mille hulka on täielikult arvatud võru ja mulgi murrakud, osaliselt ka tartu murre (Puh, Kam, Võn). Sõnas *maitsma* võib vaheldust *ts:dz* märgata peaaegu ainult võru murde kagurühmas (Lut, Se, Vas, Plv, Rõu, Urv, Har, Krl, Puh), kusjuures mujal lõuna-eestis esineb samas sõnas *ts:ts*. Saarte murrakutes, osalt ka kirde-eesti rannikumurdes esindab afrikaati kas *tt* või *d* (*maitta 'maitsta'*). Lühike vokaalidevaheline *dz:dz* näit. sõnas *udzù* esineb võru, lõuna-tartu (San, Ote, Kam, Puh) ja mulgi alal, geminatsiooni peegeldust (*uŕsù*) leiame sellel aga ainult võru ja tartu murde lõunarühma kuuluvates murrakutes (Se, Vas, Plv, Har, Krl, San, Kam). Umbes sama võib nentida näit. sõnast *kadzà*, millest *kaŕsa*-kujulist partitiivi tuntakse eesti lõunapiiril (Se, Vas, Plv, Har, Urv, Lei). Levikuala päris täpset piiritlemist ei võimalda suhteliselt ebaühtlase märkimisviisiga materjalid³¹.

Kõigist võru ja osalt ka lõuna-tartu murrakutest (San, Ote, Võn, Nõo) on registreeritud ka tüüp *pušsaj:pudzäja*³².

³⁰ Kuigi *tk*-ühend on lõunapoolses eestis üldiselt assimileerunud *kk*-ks, on harglas kuulnud vaheldust *tk:d* kahes sõnas, nimelt *kodaš:kotka* ja *riik 'naeris':ridä*.

³¹ Vt. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartooteek.

³² Vt. sealsamas.

3) *s* (< *ts*).

a) Mõned teistes lähemates sugulaskeeltes ja põhja-eestis sõnasiseses *ts*-afrikaadiga sõnad on hargla murrakus *s*-ilised, näit. *viizmä*³³ 'viitsima', ei *viizi*[?], *ezi*³⁴ 'ise'.

Sõnas *ezi* (*izè, izi*) avaldub varasem afrikaat *s*-i kujul peaaegu kogu eesti keelealal, välja arvatud kirde-eesti rannamurrete kirdenurk³⁵.

Sõnas *viizmä* piirdub *s*-iline esinemus peamiselt lõuna-eesti ja lõunapoolse lääne-eestiga.

b) Afrikaadi abil selgitatakse vähestes sõnades üldlõunaeestiliselt toimunud häälikumuutust *ps* > *ss*, mille näiteks esitatagu hargla sõna *nüsmä* (Mõn) ~ *nüšme* (Tah, Koik) 'lüksma', *nüšsik* 'lüksik'.

E. N. Setälä ühendab *ps*-i sõnas *lüksma pts*-iga (kuigi küsimärgiliselt). Oletades *pts* : *bts* astmevaheldust arvab ta nii läänemeresoome kui ka mordva vormid tekkinud olevat nõrga astme üldistusena (*pts, fts* < *BS* või *bts*)³⁶.

P. Ariste näitab, et läänemeresoome hilisem tüvi *lüksä* oli algsest *lüksä*, kusjuures lõuna-eestis *tts* < *pts* (*nütsä* < **nüptsä*). Samuti põhjendab ta, et praegune *ss*-iline sõnakuju on üldistunud neist vormidest, kus silbilõpulise konsonandi ees on *ts* seaduspäraselt muutunud *s*-iks (vrd. *nüstä* < **nüstä*, *nüsnü* < **nütsnük*)³⁷.

nüsmä-verb kuulub lõuna-eestis väga produktiivsesse verbi tüüpi, kus *da*-infinitiivis alati puudub tunnus *-da* (vrd. *meške*[?], *aštu*[?], *pühki*[?], *vetta*[?], *maitša*[?], *kütsä*[?] jne.). Tekib küsimus, kas *nüstä*- (< **nüstäk*) vormi asemel poleks eelmiste eeskujul pidanud esinema *nütsä*[?], *nud*-partitsiip oleks aga sel juhul kõlanud *nütsünü*[?] (vrd. *meškunu*[?], *aštunu*[?], *pešsünü*[?], *maitšunu*[?], *küdzänü*[?] jne.). Tundub, et enam põhjust on oletada afrikaadi muutmist *s*-iks just *p* järel, hiljem *ps* > *ss*, seega *pts* > *ps* > *ss*.

Eelnenud mõttekäigule pakub omalt poolt tuge lõuna-eesti sõnatüvi *nešse* 'niiske', *neštüttämmä* 'niisutama' (Mõn) (vrd. sm *nepšä* 'natuke niiske', eP *neps*, vps *néps*)³⁸, kus tuleb arvesse muutus *ps* > *ss*. *nešse*, *neštüttämmä* on registreeritud võru murdest, sel ajal kui *nepše* esinemisala piirdub saarte ja Lääne-Eesti rannikuga (Mar)³⁹.

³³ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 161.

³⁴ Vt. sealsamas lk. 137.

³⁵ Vt. A. Saareste, Eesti murdeatlas, Tartu 1941, k. 33.

³⁶ Vt. E. N. Setälä, Über den finnisch-ugrischen Quantitätswechsel. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XIV:3, Helsinki 1896, lk. 13/14.

³⁷ Vt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1955, nr. 2, lk. 319.

³⁸ Vt. L. Posti, Etymologisia huomioita. Virittäjä 1946, lk. 386.

³⁹ Vt. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteek.

1) *ts*-sufiksiga noomenid.

Soome-ugri aluskeelde tagasiulatava afrikaadiga sõnade rühmaks osutuvad kõikides sugulaskeeltes esinevad *ts*-sufiksiga noomenid ⁴⁰.

a) Sg. nominatiivis *ts*-lõpulised 2-silbilised sõnad.

Lõuna-eesti murretes ka nõrgarõhulises silbis toimuv astmevaheldus haarab harglas kaasa *ts*-sufiksigi, näit.

Mõn *tappits* 'puust ahjurop': *tappidze*, *tappitsēt*, *kuppats* 'kupits': *kuppādzi*, *klekkats*: *klekkādzi*, *kõhmäts* 'kühmakas inimene': *kõhmādzi*;

Tah *lazits* 'nirk': *lazidze*, *kiřbits* 'kõrvits': *kiřbidze*, *hūlits*: *hūlidze* (*vīrde*), *kařnits*: *kařnidzēdāūs*, *lohidze* 'lusika': *lohitseid*, *kořmīdze* *zēkkene* 'hurtsik, vana kõrvalhoone': *kořmitsede*, *mīlits*: *mīlidze*, *rautkařmitsede*: *kařmīdze*, (*keļ vai*) *lokkats* (lehmala kaelas), *koļgits* 'puu linade rabamiseks': *koļgidzege*;

Koik *kuppats*: *kuppādzikkēni*, *pīrits* 'nõel võrgu kudumiseks', *laznits* 'nirk', *vāřnits*, *kiřvits* 'kõrvits': *kiřvidze*, *lohits* (~ *luitš*): *lohitšide*, *matidze*? 'matused'.

Teiselt poolt ulatub Koikküla murrakusse lääne- ja põhjapoolselt alalt pärinev ainult *ts*: *ts*-ile tasandunud vaheldus, näit.

lohits: *lohitse*?, *kōmits* 'kõrvalhoone': *kōmitse* (*il*): *kōmitside* (*sizēl*). Kõige vanemad murdekõnelejad kasutavad harilikult ainult ülalesitatud mõniste ja taheva murrakule vastavaid vorme, noorematel esinevad esimesed paralleelselt alamaltoodutega.

Eespool kirjeldatud asendis on astmevaheldust *ts*: *DZ* märgitud hargla naabrusest, nimelt võru murde kaguosast (näit. sõna *kuppats*: *kuppādzi* puhul alal Se, Vas, Plv, sõna *lahits*: *lahidze* puhul alal Lut, Lei, Plv, Rõu, Krl) ⁴¹.

Kui silmas pidada umbes samal murdealal nõrgarõhulise silbi järel toimuvat geminaatklusiili astmevaheldust *kk*: *o* (*unik*: *unigu*), siis tuleb suhet *ts*: *DZ* pidada eelmisega täiesti paralleelseks ja ootuspäraseks.

b) *tsin*- (: *tsime*-) sufiksiga substantiivid.

Kogu rühm *tsin*-sõnu kuulub haruldaste sõnade hulka. Tavaliselt esinevad nad kas pl. genitiivi või partitiivi vormis, näit.

⁴⁰ Vt. T. Lehtisalo, Über die primären ururalischen ableitungssuffixe. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXII, Helsinki 1936, lk. 205—217; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 122; Y. H. Toivonen. Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 162—164.

⁴¹ Vt. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteek.

Mõn *heřgašimmi* (*manh*) 'hobuse sõrgatsi juures', *hütšimmi* (*alh*) 'püksivärvli all';

Tah *heřgašimmi* (*ořma*?) 'hobuse sõrgats(id) on', (*panę*) *käh'cišimmi* 'sukki ja jalgrätte (pastelde sisse)';

Koik (*eläjel ořma*) *kuhišimmi*? 'kubemed'.

c) Eraldi eelmistest tuleb tähele panna vormi *käetsimmi* (Mõn)⁴² 'kääelt kinni, käsikäes', kus ilmneb lõuna-eestis väga haruldase prolatiivkäände sufiks *-tsi* (vrd. eP *maitsi*, *meritsi*, sm *alitse*, *puolitse* jt.)⁴³.

Prolatiivsete sõnade rühma on mõned uurijad pidanud *ne-*(*tse-*) noomenite käänevormiks⁴⁴.

2) *ne-* noomenid.

Lõuna- ja lääne-eesti, kohati ka põhja-eesti murdeis muutuvad *ne-*noomenid käänamisel *tse-* või *dze-*tüvelisteks, samal ajal kui nad põhja-eestis ja kirjakeeles omandavad *se-*tüve.

Hargla murrakus on *ne-*noomenid alates omastavast käändest kas *šse-* või *dze-*lised, olenevalt asendist ja silbi kinnisusest või lahtisusest.

a) Pearõhulise pika silbi järel toimub *ne-*noomeneis vaheldus *šs:dz*, näit.

Mõn *mašgūdžę* (*pävä*?)

Tah *täidze* (*rešva*?), *pūdžę* (*inimize*?): *pūtšęidę* (pl. gen.).

Vaheldustüüp *šs:dz* osutub paralleelseks geminaatklusiili vaheldusele pika silbi järel (vrd. *kōdi:kūtte*).

Koikkülast kuulnud näide *lūtšę* (*lina*?), järelikul vaheldumatu *šs-*ühend on ilmne naabermurrete mõju.

b) Kaasrõhulise silbi järel valitseb suhe *šs:šs*, mis oli omane afrikaadile lühikeses pearõhulises silbis (vrd. *višs:višsà*), näit.:

Mõn *edemišse:edemišsi* (*käppi*), *igävešse:igävešsi*, *rōzakkašse:rōzakkašsi*, *lāškašse* (*pakle*) 'peenemad, teisest harjast läbi soetud takud', *kälüşkišse*? 'kälimehed', *rūtliikkašse*? 'ruudulised', *kabēhešse*? 'naised': *kabēhešsi*, *ōnliikkašse*? 'täis õõsi', *kirivātse*? 'kirjud', *keļlakkašse*? 'kollakad';

Tah *minēvaeštatšę*? 'mullused', *kabēhešse*? 'vanatüdrukud', (*heñnē*)

⁴² ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteegis leiduvad näited pärinevad samuti ainult Mõnistest (Har).

⁴³ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 164.

⁴⁴ Vt. E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 189; J. Krohn, Viron kieliooppi suomalaisille, Helsinki 1872, lk. 162.

sugumetsi 'enesetaolisi', *keřvãlitsi* (ašju), *naizilitsel* (mihel) 'naisemehel': *naizilitsi* (mih), *perãmitse*? 'viimased', *tsãrbilitse*? 'sakilised': *tsãrbilitsi*, *harẽlitsi* 'mitmeharulisi', *tũtrugutsen* (pãn) 'tũdrukuna';

Koik *iaãvetse* (vana?), *kicẽzugumetsẽ*? 'igasugused', *lãhiletsẽ* (*sucu-leze*?), (*koilmẽ*) *sořdiletsẽ*?, *varãletsẽ*? 'varajased', *rublãletsẽ* (*rahã*), *ũtsãdẽi*·*skuletsẽ* 'ũheksateistkũmmelise', *kolmẽlitsi*: *kolmẽlitsẽ*?, *edemitsi* (*poigẽ*).

š-i vaheldust *š*-iga kaasrõhulise silbi järel võib kõrvutada geminaatklusiiliga samas asendis (vrd. *kanariķku*:*kanariķķe*).

Nãib, et nãhtuse levikuala haarab kaasa võru murde kagurõhuma, nãit. tuntakse *lãškaitse*:*lãškaitsi* veel Se, Vas, Plv, Rõu ja Kan, vormi *kabẽhetse* (gen.) aga Se, Vas, Rãp, Rõu ja San murdarakus⁴⁵.

c) Nõrgarõhulise silbi järel esineb vaheldus *š*:*dz* (vrd. *unik*:*unĩcu*, *unikkuĩd*).

Mõn *umãdze*? 'omaksed': *umãtsẽid*, *tazãdze*:*tazãtsẽid*, (*kũmmine*) *kũmmĩdze*, (*rošsẽne* 'roostene'), *rošsẽdze*, *lãzĩdze*? 'klaasist', *hẽrnedãhĩdze* (*nãõga*) 'rõugearmilise nãoga', *nãllãdze* (*nẽõga*?) 'naljal', *vahãdze*? 'vahast', *tilgãdze*? 'urbadega', *paĩjũdze*? 'pajust', *kũllẽalũdze*, *rũwãdze*, (*reĩva*?) 'toiduga mãardunud', *vežĩdze* (*kottuzẽ*?), *vicãtsẽidẽ* (*jalguga*), *vãhvãtsẽid* (*naizi*), *mihĩtsẽidẽ* 'mesilaste';

Tah (*karvane*) *karvãdze* (*mar'ja*?), *neglãdze*? 'okkalised': *neglãtsẽid*, *muãdze*? : *muãtsẽidẽ* (*jalguga*), *vahãdze* 'kollased': *vahãtsẽid* (*jũssẽid*), *illãdze*? 'hilised', *sõlãdze*?, *vĩllãdze* (*reĩva*?), *segãne*: *segãtsẽid*, *ũzãdze* *jahu*? 'purusest halvast viljast valmistatud jahud', *ũleilãdze* 'ũleeile', *vĩmãdze*?, *nãllãdze*?, *tulĩdze*: *tulĩtsĩde* (*vaŋgerdege*), *kiĩdze*?, *veãdze*? 'vennad', *vẽrĩdze*? 'vãikese tera-ga vili, mis tuulamisel kõige kaugemale langeb', *mehĩdze*? 'mesilased', *sinĩdze*, *pidãlĩdeĩdze* (*lehmã*?), *udzũdze* *ĩmage* (*seřmẽ*) *pĩjũdze*? 'pikkused', *jãmmũdze*, *peřmũdze* 'loorist';

Koik *tũline*: *tũlĩtsẽp*, *teřvãne* 'vaigune': *teřvãtsẽid*, *ẽppẽdze* 'hõbedase', *kullãdze*?, *kẽllãdze* (*nuppi*?), *punãdze* (*sẽne*?): *punãtsẽs* (*jãnũ*?), *vĩmãdze*, *vicãdze*?, *oĩmãdze* 'uimased', *ilãdze* (*moķka*?), *tolmũdze*, *purũdze*, *vĩhmãdze*, *sõlãdze*, *mũřõĩdze*, *toĩmine*: *toĩ-*

⁴⁵ Vt. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteek.

mìdže, nällädže, mehìdže 'mesilase' : *mehitsìd, ummìdže* 'umbse',
rištìdže? 'ristsed', *mat'tìdže?* 'matused', *sinìdže* : *sinišìd, (peřve)*
alušìd 'kalda-aluseid', (näädäli) *pičkùdže* (ü?).

Vastavalt *ts*-sufiksiga noomeneile (tüüp *tappits*) on Koikküla alal vaheldus *ts* : *DZ* osaliselt tasandunud *ts*-i kasuks. Nooremad murdekõnelejad võivad mõlemaid tüüpe kasutada paralleelselt, seega lisaks eelmistele näiteks *umaše?* : *umašìd, teřvane* : *teřvaše, illaše* (kapsta?), *muštitse* (laulu?) 'muistsed laulud', *negiše?*, *emäše* (pihi), *küllèaluše* (pabi) jne.

Nõrgarõhulisele silbile järgneva *ts* : *DZ* levikuala *ne*-noomenite tüves pole võimalik täpselt piiritleda, kuid üldjoontes tuleb siiski öelda, et mainitud nähtust tuntakse võru murde lõunarühmas. Näit. vaheldust *mehìdže* : *mehitsì* ~ *mehitseid, mehitside* ~ *mehitseide* on registreeritud Se, Vas, Rõu, Har ja Krl murrakust, kuid vorm *mehìdže* esineb peale selle veel urvastes, leivus ja lutsis; sõna *karvädže* on *DZ*-lisena kirja pandud Se, Vas, Rõu, Har, Krl ja Lei murrakust, viimase alaga näib näit. sõna *rõstèdže* 'roostese' puhul liituvat ka Põlva. Mainitud murrakute põhja- ja läänepoolses naabruses levib *ne*-noomeni *tse*-line, astmevaheldusele mittealluv tüvi, näit. *karvaše* (Kan, San, Võn, Puh, Trv, Krk), *einäše* (San, Puh, Trv, Krk, Hls), *rõsteše* (Trv, Krk, San, Krl). Üksiksõnuti ulatub seesugune *tse*-tüvi kaugele Lääne-Eestisse, sporaadiliselt isegi Kesk-Eestisse, kus harilikum on siiski *-se*⁴⁶.

Võrdlemisel selgub, et *ne*-noomenite *tse*- (*dze*-) tüve astmevahelduslikud suhted osutuvad paralleelseiks geminaatklusiilidega samas asendis, olenevalt silbi positsioonist. Näit.

- 1) *pūdže?* : *pūšeidže* nagu *kōvi?* : *kūtte*;
- 2) *kellakkäše* : *kellakkätsi* nagu *kanaričku* : *kanaričke*;
- 3) *umädže?* : *umašeid* nagu *unikou* : *unikkuo*.

Varasemad uurijad on (*i*)*ne(n)*- (<*n*-) ja (*i*)*se* ~ (*i*)*tse*-sufikseid (<*-ñš* ~ *-ñš*) pidanud eri sufiksseiks⁴⁷. Hiljem tõestab D. B u b r i c h mordva keele materjalide abil, et *inen*-sufiks lähtub varasemast *n*-ist, *ise* ~ *itse*-sufiks on liitsufiks, mis lähtub kujust *-ñš*⁴⁸.

⁴⁶ Vt. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteek.

⁴⁷ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 38—54; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 106—108.

⁴⁸ Vt. Д. В. Бубрих, Происхождение имен на *-inen* с основой на *-ise* в прибалтийско-финских языках. Советское финноугроведение V, Петрозаводск

-(i)se ~ -(i)tse vaheldumise kohta obliikvakäänetes tunnustatakse üldiselt E. N. Setälä arvamust, et vahelduse põhjustasid rõhuolud: rõhulise silbi järel *ts*, rõhutu järel *s*⁴⁹. Eestis vastav suhe ei kajastu. Kus eesti *ne*-noomeni tüvi on juba *ts*-iline, seal vaheldub viimane nagu eri häälik kunagi, olenevalt silbi kinnisusest või lahtisusest.

Tänapäeva läänemeresoome keeltes on üldisem suhe -(i)ne(n) : -(i)se. *ne*-noomenite *tse*-lise tüve esinemust toetavad peale eesti murrete ka soome lõunamurded ja varasem kirjakeel, osalt ka vepsa murded⁵⁰. Tõenäoliselt mõlemad tüved osutuvad vanadeks.

3) *itse*-lõpulised enamasti noomenitest tuletatud verbid.

itse-sufiks arvatakse lähtuvat varasemast *ŋtš*-sufiksist, millele leidub vasteid meie kaugemates sugulaskeeltes⁵¹. Läänemeresoome keelte rühmas võib *itse*-lõpulisid verbe leida kõikjal, välja arvatud liivi keel, kus samad sõnad osutuvad *kš*-listeks⁵². Teiseks ilmneb erinevusi *itse*-verbide pööramisel. Kui näiteks eesti *itse*-sufiksi puhul kogu ühend harilikult säilib (vrd. *õngitsema*, *õngitseda*, *õngitsen* jne.), siis sugulaskeelte suuremas osas (soome, karjala, aunuse ja vepsa) vastab *itse*-ühendile mõningais muuteis *t* (vrd. sm *taritsen*, *taritkaa*, *tarita* < *tarittak*, *tarinnut* jt.), kusjuures kahtlevalt oletatakse *ts*-i muutumist *t*-ks⁵³. Seesuguse üldläänemeresoomelise esinemusega liituvad mõned lõuna-eesti kõige lõunapoolsemad murrakud (näit. *kahetsema*-sõna puhul Se, Plv, Rõu, Urv, Lei)⁵⁴, teiste hulgas ka hargla, näit.:

Mõn *rõviitsamma* : *rõvìda*?, *lõppitsemine* : *lõppìda*?, *ruhitsemma*
'rohitsema' : *ruhida*?, *kõbitsemma* : *kõbìda*?, (*silmä*?) *kiõppitseze*?
'kipitavad', (*nā*) *keõpitsaze*?, *mõliitsämmä* : (*ma*) *mõlìdzi*? 'tule-
tasin meelde', *mõlikke* (*tì*?), (*vanà*) *toõnits* 'tuhnis', (*kettu*)
keõviitsamma : *keõvìda*?, (*ma*) *keõvìdza*, *ahnittēn* 'ahnitsedes',
palõvìdza (*sa*?), *palõmitti* (*olest*);

1949, lk. 6—22; Д. В. Бубрих, Историческая морфология финского языка, Москва-Ленинград 1955, lk. 91; V. Hallar, Mordva keele verbaaltuletussufiksiste vasteid lähemates sugulaskeeltes, Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 178—181.

⁴⁹ Vt. E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 185; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 108.

⁵⁰ Vt. E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 184—186; H. Ojansuu, Suomen lounaismurteiden äännehistoria, Helsinki 1903, lk. 80 jj.

⁵¹ Vt. T. Lehtisalo, Über die primären uralischen ableitungssuffixe, lk. 215—222; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 255.

⁵² Vt. E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 181.

⁵³ Vt. sealsamas lk. 194.

⁵⁴ Vt. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteek.

Tah *ahnide?* 'ahnitseda', (*ma*) *kēbide?* : (*timä*) *kēbitse?* : *kēbide?*, *eñ'gitse?*, sa *eñ'gide?* : *eñ'gide?*, *sappitse?*, *sappitse?* : *sappinu?*, *ehvitse?* 'ahnitsema (kitsedest)', *egalitse?* 'õgima', *egalide?* 'õgida', (*ma*) *hālide?*, *mañitse?* 'mainima', (*sa*) *mañide?* : *mañide?*, *mañinu?*, (*eläieid*) *ravitse?* 'loomi söötma', *kahide?* 'kahetseda', *valide?* 'valitseda', (*nū*) *valide?*;

Koik *palmitse?*, *ma palmitse?* : *palmitse?*, *palmitse?* (*tõli pehi*), *sappitse?* : *sappinu?*, *kepritse?*, *ma kepride?* : *kepride?*, *eñ'gitse?* : *eñ'gitse?*, *kahitse?*, (*ma ei*) *kahitse?* : *kahinu?*, (*sa ärä*) *kahidu?*, *valitse?*, (*ma*) *valide?*, (*tiä*) *valitse?* : *valide?*, (*ma*) *kehvide?*, *silitse?* 'siluma', *immitse?* 'imema', (*tsicä*) *tohnitse?* (*mād*), *paakitse?* 'vajuma (kraavist)' : *paakitse?*.

Nagu selgub näidetest, on hargla *itse*-verbides *ts* asendunud *tt* või *d*-ga samades muudetes nagu soome keeles: 1) *da*-infinitiivis (*lippidä?*, *ahnitten*), 2) *nud*-kesksõnas (*sappinu?*), 3) *tud*-kesksõnas (*palmitse?*) ja kogu umbisikulises tegevuses (*eñ'gitse?*, *palmitse?*), 4) keeldkõne 2. isikus (*sa ärä kahidu*), peale selle sageli kokkulangevas käskiva kõneviisi pl. 2. ja 3. isikus (*meitsete?* ja *mēlikke* (*tī?*)). Teistes vormides allub *ts* astmevaheldusele samuti nagu *tt*-tüübis *kañguttamma* : (*ma*) *kañguda*.

ts-i vaheldumine *tt*-ga *itse*-verbide tüves, samuti *ts*-i astmevahelduslikud suhted on seni lähemalt selgitamata. Arvatavasti tuleb ühineda E. N. Setäläga ja arvata, et *itse*-verbid juba väga vara segunesid kontraktverbidega⁵⁵ (vrd. *sappinu?* nagu *teñmanu?*; *lippidä?* nagu *teñmāda?*), nii et mõlema tüübi nõrgastmelised vormid kujunesid sarnaseiks.

4) *ise*- (< **itse*-) sufiksiga verbid.

Deskriptiivsed *ise*-sufiksiga verbid, mis on laialt levinud läänemeresoome keeltes, esinevad s-ilistena ka harglas, näit.

Mõn *ühizämmä* 'tasakesi hirnuma', *krabize?*, *labize?* (*juž jūšk nigū labize?*), *rogizämmä*, (*kattaj*) *tsärizäs*, *räbize?* 'pragisema (puust)', *krobizämmä* (kasukast), *rägizämmä* 'ragisema (liivasest leivast hammaste vahel)';

Tah *tsärizeme*, (*oleš*) *kumisnu*, (*aina*) *kežize?*, *kogize?* 'häälitsema (väikesest lapsest)';

Koik *nurize?*, *urize?* 'urisema (koerast)', *torize?*.

Märgitagu siinjuures, et harglas sarnaneb mainitud tüüpi verbide *da*-infinitiiv soome vastava vormiga, näit. *ühistä?*, *krabista?*, *labista?*, *tsäriste?*, *kogiste?*, *nuriste?*, *uriste?*, *toriste?* jne. (vrd. sm

⁵⁵ Vt. E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 195.

väristä, sorista jne.), seevastu eesti kirjakeeles ja põhja-eesti murdeis liitub infinitiivi tunnus *-da* harilikult vokaalile, näit. *krabiseda*, *nuriseda* jne.

Niipalju kui võib järeldada kohati lünklikest murdematerjalidest, haarab konsonanttüvele liitunud *ise-* (*isa-*) verbide *da*-infinitiivi ja viimase eeskujul tuletuvate vormide (vähemalt *nud*-partitsiip, näit. Har *nerisnu*² ja imperatiivi 3. isik, näit. Kuu *kumisku*) levikuala täiel määral kaasa eesti lõunamurded, osaliselt ka mõned lääne-, ida- ja kirdemurrakud, näit *habista*² (Se, Vas, Har, Kan, Urv, Lut), *nerista*⁽²⁾ (Vas, Rõu, Har, Puh, Krk, Trv, Kse, Jäm), *kumista*⁽²⁾ (Vas, Rõu, Krk, Kuu), *krabista*⁽²⁾ (Vas, Kod). Ainult põhja-eesti keskmurre jääb väljapoole mainitud ala⁵⁶.

ise-sufiksi varasem lähtekuju arvatakse olevat **-itse*, seda enam, et *ts*-ilisi vorme leidub soome vanemas kirjakeeles ja *W i e d e m a n n i* järgi ka mõnes eesti murdes⁵⁷. Sufiksis esinenud *ts*-i olemasolu saab tõestada mordva keele abil⁵⁸.

Sõnasisest afrikaati soome-ugri keeltes on vastavas eriuurimuses käsitletud Y. H. Toivonen⁵⁹, kelle töö tulemused moodustavad tausta üksiku keele või murde afrikaadi käsitlusele. Toivoneni uurimusest lähtudes võib vastuse anda ka sellele küsimusele, millise *ts*-hääliku jätkajaks osutub sõnasisene afrikaat harglas, s. t. lõuna-eestis. Nii selgub, et kirjeldatud *ts* (*DZ*) on:

1) *c* vaste, nagu tavaliselt läänemeresoome keeltes (*oisma*, *meis* jt.)⁶⁰;

2) *č* vaste (*kuisma*, *säldzè*, *tšedzè*, *kadzà* jt.)⁶¹, kuigi sellest grupist on osa sõnu harilikult *s*-ilised, vrd. sm. *sisko*, *kasa* jt.;

3) *č* vaste (läänemeresoome keeltes jätkab viimast harilikult kas *t* või *h*)⁶², näit. *pudzù*⁶³ (vrd. e kirjak. *pudu*), *kûdz*⁶⁴ (vrd. e kirjak. *küüs*).

Lisaks *ts*-ühendile võib oletatud eri afrikaate tänapäeva läänemeresoome keeltes esindada veel *t*, *h* ja *s*⁶⁵.

Suur osa soome-ugri aluskeele afrikaate ongi afrikaatide sarjast välja läinud, milleks oletatavasti võisid kaasa aidata nii astmevahelduse suhted kui ka silbipiiri nihkumine⁶⁶.

⁵⁶ Vt. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteek.

⁵⁷ Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 234/5.

⁵⁸ Vt. V. Hallap, Mordva keele verbaaltuletussufiksiste vasteid lähemates sugulaskeeltes. Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 175/6.

⁵⁹ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten.

⁶⁰ Vt. sealsamas lk. 246.

⁶¹ Vt. sealsamas lk. 226.

⁶² Vt. sealsamas lk. 253.

⁶³ Vt. sealsamas lk. 236.

⁶⁴ Vt. sealsamas lk. 257.

⁶⁵ Vt. sealsamas lk. 253.

⁶⁶ Vt. sealsamas lk. 255.

Võrreldes põhja-eestiga on lõuna-eesti murderühmas afrikaadilisi sõnu märksa rohkem, näit. harglas on *ts-*(*dz-*)ilised:

a) mõned põhja-eesti *s*-sõnad, nagu näit. *käüdz* (kirjakeeles *köis*), *niise?* (kirjak. *niis~niied*), *hüdzl* (kirjak. *süsi*);

b) mõned põhja-eesti *d*-sõnad, nagu näit. *kidzì* (kirjak. *kida*), *kidzìn* (kirjak. *kidin*), *udzù* (kirjak. *udu*), *pudzù* (kirjak. *pudu*);

c) mõned põhja-eesti *tk*-sõnad, näit. *kaški*, *kiškma*, *nešjk jt.*

Nagu märgitud, esindavad afrikaati eesti eri murdeis erinevad häälikud. Y. H. Toivonen näitab, kuidas sama olukord valitseb udmurdi keeles, kus näit. sõnas *šuzal* 'puhastama' algset *č'*-d murdeti jätkavad 3 eri häälikut: *ž*, *dž* ja *ž*⁶⁷.

Suur *ts-* (*dz-*) ühendiga sõnade arv lõuna-eesti murdes näitab, et afrikaat on siin märksa tavalisem häälik kui põhja-eestis või mõnes teises läänemeresoome keeles. Kuigi afrikaati tuntakse ka vepsa keeles, on eriti *dz*-afrikaadi esinemuse osas lõuna-eesti võru murde olukord võrreldav ainult karjala keele mõnede murretega, kus lühike afrikaat säilib. Kõikjal mujal on vastava hääliku klusiiliosa kadunud ja jäänud vaid sisihäälik⁶⁸.

Nagu näitab Y. H. Toivonen, tuleb paljude tänapäeva soome-ugri keelte afrikaatide kireva esinemuse seletamiseks oletada soome-ugri aluskeelde pikki ja lühikesi afrikaate (*ttš*, *tš*, *tts*, *ts*) samuti kui geminaat- ja üksikkluusiile. Vastavalt viimastele on ka afrikaatide kvantiteedilt erinevate sarjade vahel eri soome-ugri keeltes toimunud palju segunemisi ja liitumisi⁶⁹.

Neil juhtudel, kui läänemeresoome eri keeltes esineb *tts-* ~ *ts*-ühend, s. o. pika afrikaadi jätkaja (näit. e *mets*, *otsima*, *litsuma*), kõrvutab Toivonen *t*-ainese esinemust läänemeresoome aluskeele geminaatklusiilidega. Lühemat, läänemeresoome aluskeeles tuntud *ts*-afrikaati jätkavad *s-*, *z-* ja *dz*-lised sõnad (vrd. sm *kasa*, krj (Tver) *ka,dž'a*, aunuse, lüüdi *kaza*, eL *ka,dzà*). Lühike afrikaat on säilinud vaid siin-seal karjalas ja lõuna-eestis⁷⁰.

Eespool nägime, kuidas hargla murraku *ts*-häälikud toetavad Y. H. Toivoneni väidet afrikaadist kui olemuselt klusiiliga sarnasest häälikust. Rohkem kui Toivonen ise arvas, kinnitab seda tõekspidamist *ts*-hääliku astmevaheldus harglas, mille kohta Toivonenil loomulikult puuduvad näited. Nimelt osutuvad hargla afrikaadi vaheldumise paradigmad vähemalt kvantitatiivse vahelduse osas täiesti paralleelseiks klusiiliga, olgu siis silp rõhuline või rõhutu.

⁶⁷ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 230.

⁶⁸ Y. H. Toivonen, Kantasuomen *tts* ~ *its* (*is*), *ts* ~ *s*, Virittäjä 1932, lk. 149.

⁶⁹ Vt. sealsamas lk. 146.

⁷⁰ Vt. sealsamas lk. 146 jj.

Omaette probleemi moodustab afrikaadi astmevahelduse iga. Nimelt arvavad mõned uurijad, et afrikaadid olid astmevahelduslikud juba soome-ugri aluskeeles, kuigi pole selge selle vahelduse laad. Samuti ei teata kindlasti öelda, missugust astet esindab iga varasema afrikaadi tänapäevane vaste⁷¹. Sekundaarsetegi astmevaheldussuhete tekkimist endiste baasil peetakse võimalikuks, nagu seda näib kinnitavat lapi keel⁷².

Jättes kõrvale kaugema mineviku tuleb meil lähtuda tänapäeval üldiselt tunnustatud seisukohast, mille järgi astmevaheldus tervikuna, seega ka afrikaatide astmevaheldus on tekkinud alles läänemeresoome keelte rühma erielu ajal. Arvatavasti osutub afrikaatide astmevaheldus tekkelt samaaegseks geminaatklusiilide astmevaheldusega. Seesugune vältevahelduse liik eksisteerib nimelt kõigis läänemere-soome keeltes.

Teiseks väärrib esiletõstmist ka afrikaadi puhul ilmnev klusiilide geminatsioonile vastav nähtus, millele Toivonen arvatavasti puudulike eesti materjalide tõttu ei saanud tähelepanu juhtida.

Kõige ülalmainitu põhjal saab selgeks, et lõuna-eesti afrikaat on iseseisev lihthäälik, mida kirjas võiks tähistada üksainus täht⁷³. Kui on tõestatud sõnasisesse afrikaadi kui eri hääliku olemasolu, pole põhjust arvata, et sõnaalgulise afrikaadi tekitasid mingisugused võõrmõjud. Pole kahtlust, et nii sõnaalgulises kui ka sõnasiseses positsioonis tuleb lõuna-eesti afrikaati pidada teiste kaugemate sugulaskeeltega ühiseks vanaks soomeugriliseks häälikuks, kuigi see läänemeresoome kõigis keeltes pole säilinud.

Provisoorseks jääb katse kindlaks määrata afrikaadiga seotud nähtuste levikuala, sest materjalid naabermurretest on sageli ebaühtlased. Siiski paistab silma, et omaette kompaktsed rühma moodustavad võru murde lõunamurrakud (Se, Vas, Plv, Rõu, Lei), mille hulka kuulub kindlasti ka hargla.

АФФРИКАТЫ В ГОВОРЕ ХАРГЛА

С. НИГОЛЬ

Резюме

В настоящей статье рассматриваются аффрикаты в начале слова и внутри слова в харгласком говоре, принадлежащем к западной части вырусского диалекта, который, в свою очередь, входит в южноэстонскую диалектальную группу. Критерием аффрикаты является принадлежность как *t*, так и *s* к одному и тому

⁷¹ Vt. Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, lk. 253.

⁷² Vt. sealsamas lk. 255.

⁷³ Vt. Kr. E. Moor, Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae II, 1, Budapest 1952, lk. 25.

же слогу, т. е. слитное произношение составных элементов этого звука. Это условие вполне подтверждает южноэстонское *DZ* в середине слова; при других вариантах аффрикат слоговая граница на слух трудно уловима.

В начале слова аффриката *ts* встречается только в говорах выру и в южном тарту, причем данные слова можно подразделить на две группы:

1) в начале слова встречается *ts* (*tsacàma* 'рубить', *tsilk* 'капля');

2) в начале слова встречается *ts* (*tsukkèr* 'сахар', *tsukleme* 'купаться'). При внимательном анализе можно обнаружить, что среди этих слов находится целый ряд заимствований [*tsigàni?* 'цыгане', *tsukkèr* 'сахар' (ср. нем. *Zucker*), *tsitsèro* 'сицевая юбка' (ср. русск. *сумец*) и др.], ономастопоэтические звукоподражательные слова (*tsorizèš* 'журчит', *tsõppin* 'шелест'), в которых появление аффрикаты следует относить к очень древнему периоду, а также известное количество слов, которым в более дальних родственных языках соответствуют слова с начальной аффрикатой, главным образом с *č'* (= *tš*) — напр. *tsûc* 'поршень', *tsillu* 'крохотный' и др. Можно предполагать, что часть палатализованных аффрикат перешла в группу непалатализованных и наоборот подобно тому, как и группа аффрикат расширилась или сузилась за счет звука *s*. В то время, как в отдаленно-родственных языках слова с начальными аффрикатами представляют собою обычное явление, в прибалтийско-финских языках они имеют соответствия лишь в карельских, южноэстонских и вепских говорах. В северноэстонском диалекте в начале соответствующих слов обычно встречается звук *s* (*sipleb* 'барахтается', *solgine* 'мутный, грязный'), реже также звук *t* (*tii-rutavad* 'кружат', *tänkima* 'комкать'). Наличие аффрикаты в начале одних и тех же слов в нескольких родственных языках свидетельствует об одновременном возникновении этой аффрикаты, в том числе и аффрикаты в южно-эстонском говоре.

В середине слова, как после первого слога так и в последующих за ним более отдаленных слогах качество аффрикат различное. При этом аффрикаты часто подчиняются правилам чередования ступеней. Особенно в том случае, когда они образуют границу I и II слогов, характер чередования ступеней аффрикат ничем не отличается от чередования смычных согласных на том же положении, напр. *ts*:*ts* (*viits* 'прут': *viitsà* 'прута') в полной мере соответствует чередованию *t*:*tt* (*koõ* 'мешок': *koõtti* 'мешка'); *ts*:*DZ* (*väits* 'нож': *väidzè* 'ножа'; *keõts* 'кабак': *keõdzì* 'кабака') соответствует чередованию *t*:*D* (*kõtt* 'цеп': *kõdì* 'цепа'); *ts(k)*:*DZ* (*pütsk* 'ствол, стебель':

püdzè 'ствола') соответствует *i(k) : d* (*rikk* 'репа, редька' : *ridà* 'репы, редьки'). При краткой аффрикате *dz* обнаруживается нечто сходное с удвоением согласных в южноэстонских диалектах явление, напр. *kadzà* 'бородка топора' : *kadzà* 'бородки' : *katsà* 'бородку' можно сравнить с *kodà* 'летняя кухня на дворе' : *kuà* 'летней кухни' : *koità* 'летнюю кухню'; *pušàj* 'перо' : *pužàje* 'пера', сравнивай с *peitaj* 'сосна' : *pedàje* 'сосны', а *küdzämä* 'печь' : *kütsä?* 'печь' : *nimä kütsi?* 'они пекли', сравни с *lugema* 'читать' : *lukke?* 'читать' : *nimä lukki?* 'они читали'.

И в других внутренних не во 2-ом слогах слова наблюдается аналогичное чередование ступеней аффрикаты, сходное с чередованием смычных согласных, напр. *edemišse* 'первого ~ первой' : *edemišsi* 'первых' соответствует *kanarišku* 'вереска' : *kanariške* 'вересков'; *tařpits* 'кочерга' : *tařpiže* 'кочерги' или *mehižse* 'пчелы' : *mehišeið* 'пчёл (парт. мн. ч.)' аналогично с *unik* 'куча' : *unigu* 'кучи' : *unikkuid* 'кучи (парт. мн. ч.)'; *melišsämmä* 'вспоминать' : *ma meližsi* 'я вспомнил' соответствует *kañguittaama* 'ломать' : *ma kañgüdi* 'я ломал'. В последней группе глаголов, в известных формах можно заменить аффрикату или *tt* или *d*. Такая же замена встречается и в финском языке, напр. *liřpivä?* 'льстить, заискивать', *ořma sařpini?* 'скребли (о курицах)' и др. Сходство с финским языком обнаруживается в говоре Харгла также в форме глагольной основы *da*-инфинитива, образованной при помощи суффикса *-ise* (<*-itse), напр. *kravista?* 'шуршать' — фин. *sorista* 'журчать' (ср. северо-эстонское *krabiseda* 'шуршать').

Основываясь на предположении о наличии в финно-угорском языке-основе трех видов аффрикат, мы устанавливаем наличие всех их соответствий и в южноэстонских диалектах [*c* (= *ts*) в слове *ořsma* 'искать'; *č* (= *tš*) в слове *pužü* 'мелкий'; *č'* (= *tš'*) в слове *kušma* 'звать']. Вместе с тем, южноэстонская аффриката иногда может заменять североэстонские звуки *s*, *d* и *tk*, напр. *käübz* ~ *köis* 'канат', *kidzi* ~ *kidà* 'хруст в суставе руки', *kišma* ~ *kiškuma* 'полоть'.

Подобно тому, как в разных говорах эстонского языка различные звуки обозначают бывшие аффрикаты, такое же явление наблюдается и в удмуртском языке.

Аффрикаты в южноэстонских говорах в полной мере соответствуют аффрикатам лишь в одном из прибалтийско-финских языков, а, именно, в некоторых говорах карельского языка, где сохраняется краткая аффриката. Некоторые виды аффрикат известны и вепсскому языку.

Аффрикаты в харгласком говоре подтверждают предположение Ю. Х. Тойвонена об аффрикате как о сходном, по своему существу, со смычным звуком. В харгласком говоре у многих слов с аффрикатой парадигмы чередования ступеней вполне соответствуют чередованиям смычных. При этом следует подчеркнуть и встречающееся при аффрикате явление, которое соответствует удвоению смычного. Следовательно, южноэстонская аффриката в середине слова является простым звуком древнего финно-угорского языка-основы. Поэтому нет основания предполагать, как думают некоторые исследователи, что аффриката эстонских говоров в начале слова образовалась под каким-нибудь чужим влиянием.

EESTI NOMINAALSUFIKSI *-sk* PÄRITOLUST JA SEMANTIKAST

I. KONT

Eesti murretes ja ka kirjakeeles esineb pejoratiivseid substantiive, mis on moodustatud *sk*-sufiksiga nii noomeni- kui verbitüvedest. Nimetatud sufiksi päritolu ega semantikat ei ole meie keeleteaduslikus kirjanduses jälgitud. On küll näidatud, et lõuna-eesti murretes leidub hulgaliselt *sk*-lõpuliselt vene laensõnu, ja arvatud, et mainitud sufiksi laialdane levik Lõuna-Eestis võib olla osaliselt seletatav vene keele mõjuga¹, kuid põhjalikum käsitus puudub. Seda lünka püüabki täita käesolev kirjutis, milles vaadeldakse *sk*-sufiksi päritolu, häälikulist külge ja tähendust, kusjuures arvestatakse nii murde- kui kirjakeele materjale. Artiklis esitatud murdenäited on võetud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnavarakogudest ja F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust².

Rikkalikku ning ühtlasi leksikaalselt huvitavat materjali pakuvad käsitletava sufiksi kohta eesti murded. Sellepärast on põhjust alustada käesolevat ülevaadet *sk*-liiteliste murdesõnade loeteluga. Murretes tuntakse järgmisi *sk*-tuletisi:

agaski 'lõhvard' (Sjn), *agašk*, *-i* 'õel' (Hel) [vrd. Wied. *hagama* 'schreien, anschreien, schreiend sprechen, zanken'];

aŗjуска (Khk), *aŗjusk*, *-i* (Vll), *aŗjuski* 'rändkaupmees, kes maad mööda ringi käis ja harju ning muid asju müüs' (Muh), *aŗjõski* (Mar), *aŗjusk*, *-i* 'rändav riidekaupmees' (Mär), *aŗjuskèd* (Kul), *aŗjusk*, *-èd* 'riide- ja harjakauplejad venelased' (Kse), *aŗjusk*, *-i* (Tõs, Aud, Hää), *aŗjuski* (Tor), *aŗjuski* 'rändkaupmees' hlv. (Juu), Wied. *harjusk*, *-i* (P) ~ *harjusk* 'Bürstenverkäufer', sõna on tuntud ka kirjakeeles: EÕS *harjusk* = harjakaupmees [*< hari : harja*];

edvišk ~ *edvi* 'edev tüdruk' (Krk) [*< edvistama*];

¹ J. Jõgever, Eesti keele grammatika, III aasta, Tartu 1920, lk. 26—27; M. Must, Vene-eesti suhete kajastumine lõuna-eesti murrete sõnavaras, Tallinn 1954 (kandidaadiväitekirj), lk. 236.

² F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage, St. Petersburg 1893.

emäšk, -i 'naisterahvas' van., hlv. (Krk) [*< ema*];
ezäšk, -i 'meesterahvas' van., hlv. (Krk) [*< isa*];
habašk, -i 'kergemeelne lobiseja' (Plv), *habašk* (= lobiseja)
om, *habisēs nîsama* (Vas);
harišk 'alati naerja' (Kan);
irisk 'iriseja' (Lüg, Jõh) [*< irisema*];
irvašk 'alp, edev inimene' (Saa) [*< irvama, irvitama*];
jobošk, -i 'tujukas inimene' (Kod) [*< jobu*];
junašk 'jõmpikas' [*< junà 'jõmpikas'*] (Hls);
jemašk 'poisijõmpikas' [*< jemà 'poisike'*] (Krk);
kahušk, -i 'sassis, karvane inimene, ka pea' (Hel), *kahušk*
'i lohakas, korratu inimene' (San), *kahušk*, -i 'sassis, karvane, kohe-
vil', tarvitatakse harilikult pea kohta, aga ka: *kâr kazuš nigù*
kahušk (Urv), *vanà kahušk vašsunu pâce* (Har) [*< kahu-*];
kēvisk 'kergemeelne inimene' (Puh), vrd. EÖS *keevesk* = kee-
valine inimene [*< keev*];
kībašk, *šāņē kībašk*, *šāņē heitļejā*, sõna tarvitatakse hobuse
või inimese kohta (Se) [*< kiipama*];
kiälešk, -i 'keelekandja, tagasirääkija' (Kod) [*< keel*];
kobesk 'vana kasukas' (Vas) [*< ?kobe*];
kolāšk, -i 'pikk' (Saa), *kolašk* 'suur asi, olend (hobune, saa-
pad)' (Krk), *kolašk* 'suure kondiga, suure peaga olevus' (Urv),
sõna esineb ka kirjakeeles: VÖS *kolask*, -i 'suur inimene' hlv.
[*< ?kola*];
krābāšk, 'ärakuivanud nahkese, kasukas, king' (Kuu);
kurašk 'vandesõna' (Iis), *kuraški* (Plt), *kurašk* 'vandesõna'
(Hls, Krk), *kurask*, -i 'vandesõna' (Puh) [*< vrd. kurat*];
kēluš 'kõhn inimene' (Plv), *kēluš* 'pikk, kõhn inimene' (Räp)
[*< kōõluma*];
kēresk, -a 'pikk ja kõhn inimene', *kēriskā* 'pikk ja peenike naiste-
rahvas' hlv. (Kod) [*< kērē 'sirge, sile, sale; kõrge; kuiv'*];
kōrišk, -i 'alati kõhiv ja rögalev inimene' (Kan), *vanà*
kōrišk, -i 'alati kõhiv inimene' (Urv) [*< kōrisema*];
lāberdask, -u 'suur laaberdaja' (Kuu) [*< laaberdama*];
lābusk, -i 'suurte korratute riietega' hlv. (Puh) [*< lābuma*
1) 'hästi edenema', 2) 'lohakile jääma, korrast ära minema' (eL)];
tabašk ~ *toḃisū* (Se), Wied. *labusk*, -i (S) 'Schwätzer';
tadrašk 'lobiseja, klatšija' (Se) [*< latrama*];
laraski leūceṭṭab ja naērāb peāle (Tor), *larašk* 'lobiseja, suure
jutuga inimene' (KJn), *larašk* 'lärmaja, lõugaja' (Kod), *larašk*

'palju rääkija' (Hel), *tū vanà igävene larašk naš'terahvas* (Kam), *larašk*, -i 'lobiseja, tühja jutu ajaja' (Kan) [*< larama*], Wied. *laraski* (P) 'Schwätzer', sõna esineb ka kirjakeeles: EÕS *larask* = latraja lobasuu;

laraški 'raiskaja' (Pil), *larask* 'joodik, pillaja' (Pst), *larašk*, -i 'laastaja, joodik' (Hls), *larašk larastes talù ärä* (Krk), *larask*, -i 'laristaja' (Ote) [*< laristama ~ larastama*];

lëdušk, -i 'sõimusõna' (Hel, Puh) [*< Leedu*];

libašk, -i, *libašk koèr* (KJn), *libašk*, -i 'maheda, kavala kõnega' (Vas) [*< libà* 'lipitseja, liiderlik naisterahvas' ~ *libàma* 'meelitama, lipitsema'], Wied. *libask*, -i 'Schmeichler, Fuchsschwänzer', vrd. ka EÕS *libask* = meelitaja, sabaliputaja;

libuski (Tõs), *libuski* 'liiderlik naisterahvas' (Koe), *oh_sà và libuški* (Plt), *ulačkkas naine one lipuski* (VNg), *libušk* 'libu, langenud naisterahvas' (Hls, Krk), *libuski ~ libušk* 'liiderlik' (Puh), *libuški tütričku* (San), *libusk*, -i 'liiderlik naine' (Krl), Wied. *libuski* (P) 'lüderliche Dirne, Umhertreiberin', vrd. ka EÕS *libusk* = libu;

lidušk, -i 'tüdruk, kes poistega tegemist teeb' (Krk) [*< lidù* 'libu, ilus neiu'];

lobaški 'sõimusõna' (Rap), *lobušk*, -i 'lobiseja' (Krk), *lobašk* (Se) [*< lobama*];

lobuski, *ô üks sùr ma.èà lobuski* (Kir, Mär), *lobušk* (Puh) [*< lobu*], sõna on tuntud kirjakeeleski: EÕS *lobusk* = suur, inetu, kohmakas ehitis;

loðašk, -i 'paks, lõtv inimene' (Kod) [*< lodà* 'muda, lõtv asi; pehme'];

logaski 1) 'logard', 2) 'vana, vilets masin, mööbel, hoone jne.' (Kse), *logaski* 'logard' (Tõs, Aud), *logask*, -i (Hää), *logaški* 'sõimusõna' (Rap), *logaski* 'laisk inimene' (JMd), *logaški* (Plt), *logašk*, -i 'laisk, hooletu, lohakas inimene' (KJn), *logask* 'vedeleja, laiskvorst' (Hls), *logašk*, -i 'sõimusõna' (Puh) [*< locama* 'vedelema, hulkuma, laisklema'], Wied. *logaski* 'Faulenzer, Bärenhäuter', sõna on tarvitusel ka kirjakeeles: EÕS *logask*;

logušk, -i 'lagunenud hoone' (Krk), sõna on tuntud kirjakeeleski: EÕS *logusk* = vilets, vana ehitis, loks [*< logu*];

lõgušk, *nicù vanà lõgušk, käü tan lõgutten* (Har);

loraški (Rap) 'sõimusõna', sõna on tuntud ka kirjakeeles: EÕS *lorask* = lorand, lorikõneleja, tühine inimene [*< lorama*];

lořbask, -u 'saamatu inimene' (Räp);

löröšk 'logeleja, laiskvorst, see, kes teeb tööd hooletult' (Mar),
lorošk, -i 'logard' (Kod) [*< loru*];

lebešk, -i 'hea lõuamees, osava jutuga inimene' (Pil), *levesk*,
-i 'vahva, tragi, julge inimene, tavaliselt tüdruk' (Kod), *lebešk*, -i
'laia jutuga inimene' (Plv), *lebišk*, -i 'palju rääkija, lobiseja, loba-
suu' (Urv) [*< leba* 'irvitaja; suure jutuga' ~ *lebi* 'lobiseja'];

lemašk, -i 'lõhkuja, raiskaja' (Krk) [*< lemama* 'purustama,
lõhkuma'];

lärašk 'lobiseja' (Lei) [*< lärama*];

lättuš 'lätlane' hlv. (Hls) [*< Läti*];

mulišk 'palju rääkija inimene' (Ote), *mulašk*, -i 'lobiseja, tühja
jutu ajaja' (Plv) [*< mulisema, mulama*];

müräšk, -i 'alati pahane, tuim, jututu inimene' hlv. (Kan),
müräšk 'pahane, mossis inimene' (Rõu);

nattask, -i 'poisinolk' (Kod) [*< natt : nati* 'kerge sõimusõna';
natt : nata 'tatt'];

nēluš ~ *nīluš* 'ahne' (Krk, Puh, Ote, Plv, Urv), *va nīluš*
koer (Trv), Wied. *nēlaš* ~ *nēlusk* ~ *nīlusk*, -i 'Leckermaul, gie-
riger Schlinger', vrd. EÖS *neelask* = õgija, täitmatu sööja [*< nee-
lama*];

nohisk, -u 'tuim inimene' (Jõh), *nohisko* 'nohiseja, töss ini-
mene' (Vai) [*< nohisema*];

nuräšk 'nüri nuga' (Rõu) [*< nurä* 'vana, kulunud terariist'],
Wied. *nurašk*, -i (d) 'schlechtes, stumpfes Messer';

neñašk 'ninamees' (Rõu), Wied. *nenašk* (d) ~ *nõñašk* (d), -i
'Vordermann, Erste im Zuge (bei Vögeln und Fischen)' [*< nenä ~
nenä*];

näräšk 'see, kes kunagi rahul ei ole, nuriseja; jonnakas' (Rõu)
~ *nüräšk* 'nuriseja, rahulolematu' (Plv, Urv);

palašk 'vana, kulunud terariist, vana, kulunud asi' (Kan, Vas,
Räp), *palašk* ~ *pēlaš* 'nüri, kõlbmatu terariist, kulunud asi' (Urv)
[vrd. soome *palja* 'sepahaamer, pealelöögihaamer', lüüdi *pallane*
'sepahaamer'];

pirisk, -u 'viriseja' (Lüg, Jõh) [*< pirisema*];

purašk 'vandesõna' (Puh), *purask* ~ *purašk* 'kurat' (Võn, Ote),
purašk 'vandesõna' (Plv, Rõu, Vas), vrd. ka EÖS *purask* 'vana-
pagan';

vanašk, -i 'vanamees (enamasti hellitusena abikaasa kohta)'
(Krk) [*< vana*];

vedosk, -i 'laisk, vedeleja' (Kod), *vedeš'k*, -i 'vedel, hooletu inimene' (Se) [*< vedama*];

venòsk, -i ~ *venuska* 'laisa sõimunimi' (Kod), *vēnusk*, -i (Hls) [*< venima*], vrd. ka EÕS *veenusk* = vedeleja, logard;

vibask, -i 'peenike ja pikk olend' (Kod) [vrd. *vibalik*];

vilask, -i (Tor), Wied. *wilask*, -i 'langer, hoch aufgeschossener Mensch', sõna esineb ka kirjakeeles: EÕS *vilask* = vilamus [*< vilama* 'kiiresti pikaks kasvama'];

virisk, -u 'viriseja' (Lüg, Jõh) [*< virisema*];

hüräšk, -i 'vihane, pahur inimene, tuim, vähese jutuga inimene' (Plv), *üräšk*, -i 'pahur, kuri inimene' (Urv) [*< üräma* 'ürisema, jürama'].

F. J. W i e d e m a n n i sõnaraamatust võib nimetada lisaks eespool toodud *sk*-substantiividele veel järgmisi: *paenusk*, -i 'Alp' [*< painama*], *reošk*, -i (d) 1) 'Besudelung, Verunreinigung, Lästörung, Schimpf'; 2) 'Unkraut, Scheusal, Gespenst' [*< rigu : reo*], *rimaski* (P) 'zerlumptes Kleidungsstück, Lumpen' [*< rimama*], *tološk*, -i (d) 'Töpel, dummer, einfältiger Junge' [*< tolu*], *kõliski* 'Schelle' [*< kõlisema*].

Esitatud näidetest selgub, et *sk*-liitelisi nimisõnu leidub peaaegu kogu eesti keelealal. Produktiivseks sõnatuletuslikuks vahendiks on *-sk* saanud lõuna-eesti murretes, eriti võru murdes (umbes pool esitatud sõnadest on tuntud ainult lõuna-eesti murretes). Uusmoodustisi andnud sufiksina esineb *-sk* veel ka kirde-eesti rannamurdes ja eesti idapoolsetes murrakutes, kuna läänepoolsetes murrakutes leidub vaid üksikuid *sk*-lisi substantiive. Peaaegu tundmatu näib see liide olevat saarte murdes. Seega võib *sk*-sufiksi põhiliseks levikualaks pidada Ida- ja Lõuna-Eestit. Samal alal, eriti just Lõuna-Eesti kaguosas esineb rohkesti ka *sk*-lõpulisõnu perekonnanimesid.

Käsitletav sufiks ei ole oma päritolult ühtlane. On tõenäoline, et läänemeresoome keeltes on esinenud genuinne *ska*-sufiks, mis aga võrdlemisi varakult on muutunud ebaproduktiivseks ja tuleb tänapäeval esile ainult vähestes sõnades. Nõnda näiteks esitab A. Ahlqvist oma teoses „Suomen Kielen Rakennus“ soome *ska*-sufiksi tähenduselt „hämarate“ liidete rühmas ja toob vastavaid näiteid: *samaska* 'segane, sogane, tume; mustus, soga', *limaska* (*< lima*) 'põhjasoga, -pori; (bot.) lemmel, perge' jne.³ E. Lönnrot nimetab oma sõnaraamatu eessõnas seda liidet deminutiivsufiksitate hulgas ja annab näitena *haaruska* (*< haaru* 'haru')⁴. Y. Wichmann konstateerib vastava liite olemasolu terves reas soome sõnades (*latuska*, *lituska*, *tahmaska*, *haiska* ~ *haaska* jne.). Ta näitab, et *ska*-tuletisteks tuleb pidada ka sõnu

³ A. Ahlqvist, Suomen Kielen Rakennus, Helsinki 1877, lk. 37.

⁴ E. Lönnrot, Suomalais-ruotsalainen sanakirja I. Toinen manulmenetelmällä jäljennetty painos, Porvoo 1930, lk. VI.

roisk, soome *roiska* < *rojo* ja *raisk*, soome *raiska* < *raja* (sama tüvi esineb eesti sõnas *rajakas*), karjala *raiska*, aunuse karjala *raiška*, vadja *raiska*, liivi *raiskat* 'raiskama, kulutama'⁵. Samale seisukohale asub sõna *raisk* suhtes J. Kalima⁶. Sõnades *raisk* (< *raja*) ja *roisk* (< *rojo*) on toimunud Wichmanni arvates *j*-häälikule järgnenud rõhutu vokaali kadu, mis võib ulatuda tagasi isegi läänemeresoome aluskeele perioodi⁷.

On usutav, et *raisk* ja *roisk* on tuletatud sõnu, sest nendega häälikuliselt ja tähenduselt ühendatavad tüvisõnad (*raja*, *rojo*) on keeles olemas. Eesti keeles esinev astmevaheldus mainitud sõnades (*raisk* : *raisa*, *roisk* : *roisu*) on võinud tekkida selliste sõnade, nagu *laisk* : *laisa*, *luisk* : *luisu*, *vask* : *vase* jne. analoogial ega tarvitse rääkida vastu eespool nimetatud seisukohale.

Eelnevast selgub, et eesti keeles esineb genuinne *sk*-sufiks vähemalt kahes sõnas. Sufiksi tähendus on aga niivõrd tuhmunud, et vastavaid sõnu ei tajutagi enam tuletistena. On võimalik, et sel ebaproduktiivsel sufiksil on teatav seos eesti keeles hoopis hiljem kujunenud pejoratiivse *sk*-sufiksiga (sõnad *raisk* ja *roisk* on halvustava tähendusega), kuid viimast tuleb siiski pidada põhiliselt laensufiksiks vene keelest.

Nimelt leidub vene keeles *sk*-sufiksile häälikuliselt ja tähenduselt sobiv vaste *-шка*, *-ушко* (täpsemalt *-ушка*, *-юшка*, *-ишка*, *-ишко*)⁸. Need sufiksiväljendavad ühelt poolt deminutiivsust, teiselt poolt aga pejoratiivsust. Seda, et nimetatud vene sufikseid on liidetud eesti tüvedele, näitavad F. J. Wiedemanni sõnaraamatus ja murretes esinevad sõnad, nagu Wied. *plikuska* 'junges Mädchen, halberwachsenes Mädchen; lits', *wennuska* 'Brüderchen', Kod *venuska* ~ *venòsk* 'laisa sõimunimi', Vai *nohisko* 'nohiseja, töss inimene'. Selle kasuks, et pejoratiivsufiks *-sk* on laenatud vene keelest, räägib seegi asjaolu, et ta on produktiivne Ida- ja Lõuna-Eestis, s. o. alal, kus kokkupuüted vene keelega on olnud kõige tihedamad ja kus esineb rohkesti venepoolseid sõnavaralisi laene.

Samad vene sufiksiväljendid on laenatud ka teistesse läänemeresoome keeltesse, kus nad esinevad deminutiiv-pejoratiivsufiksitena: vdj *näpuška* 'näpuke', *sarviško* 'sarvik, sasipea', *irviško* 'irvitaja, irevil olevate hammastega'⁹, is *irviško* ~ *irviško* 'irvitaja'¹⁰, krj *irviškò* 'irvistelijä, raollaan oleva', *kähmiškò* 'kömpelö käsistään'¹¹,

⁵ Y. Wichmann, Sananselytyksiä, Virittäjä 1916, lk. 22—24.

⁶ J. Kalima, Parista *haaska* merkitsevystä sanasta, Virittäjä 1916, lk. 119—120.

⁷ Y. Wichmann, *op. cit.*, lk. 23 (joonealune märkus).

⁸ Vastavate vene sufiksiväljendite kohta vt. Современный русский язык. Морфология (Курс лекций). Под редакцией акад. В. В. Виноградова, Москва 1952, lk. 124.

⁹ P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948, lk. 126.

¹⁰ Näide on saadud prof. P. Aristelt.

¹¹ P. Pohjanvalo, Salmin murteen sanakirja. Täydennysosa, Helsinki 1950.

puoliško 'puoli, puolikas', lumpuška 'lompakko'¹², vps korišk 'koo-ruke'¹³ jne.

Vene *шка-*, *шко-* sufiksist lähtub ka lõuna-eessti perekonnanimes-
des esinev *sk-* sufiks¹⁴. Nagu juba märgitud, on Lõuna-Eestis roh-
kesti *sk-lõpulisi* perekonnanimesid¹⁵, näit. *Annask* ~ *Annusk*
(Kod), *Dobrask* (Võn), *Erusk* ~ *Jerrusk* (Võn, Kam, Kan), *Hal-*
lisk (Võn), *Heidosk* (Võn), *Häidesk* (Võn, Rõu), *Härmask* (Võn),
Ivask (eL ja ka eP), *Kimmask* (Kam), *Kivask* (Kan), *Klimask* ~
Limask ~ *Liimask* (Võn, Ráp), *Kurrusk* (Võn), *Kõvask* (Krl),
Liibusk ~ *Libusk* (Ran, Võn, Kam), *Narrusk* ~ *Narusk* (Võn,
Kam, Rõu), *Oinask* (Kam), *Olesk* ~ *Ollesk* (Võn, Kam, Kan,
Rõu), *Soekarusk* (Võn), *Tarask* ~ *Tarrask* (Kam, Rõu), *Timusk* ~
Timmusk (eL ja ka eP), *Tolmusk* (Rõu, Plv), *Tsirnask* (Võn),
Vallask (Võn) jne.

Osa loetletud nimedest on laenatud otseselt vene keelest, näit.
Annask ~ *Annusk* < ? *Аннушка*, *Ivask* < *Ивашка* ~ *Ивашко*,
Klimask ~ *Limask* ~ *Liimask* < *Климашка*, *Olesk* ~ *Ollesk* <
Алешка, *Timusk* ~ *Timmusk* < *Тимошка* jne. Nendest on *-sk*
kandunud paljudesse mittevene päritoluga perekonnanimesesse.
Viimased on tekkinud peamiselt kahel viisil: 1) *-sk* liitumise teel
juba keeles olemasolevatele perekonnanimedele (*Härmask* <
Härma, *Heidosk* < *Heido*); 2) algselt *s-lõpuliste* perekonna-
nimede muutumise teel *sk-lõpulisteks* (*Oinask* < *Oinas*, *Narusk*
< *Narus*).

Laensufiksi *-sk* levimist ida- ja lõunapoolsetes murretes on
soodustanud seal esinevad *sk-lõpulised* vene laensõnad. Nen-
des laensõnades vastab *-sk* mitmesugustele erinevatele hääliku-
ühenditele, seega mitte ühele kindlale sufiksile, näit. *ragašk*
'rogusk' < *рогожка*, *parask* 'baranka' < *барашки* (pl.), *sakušk*
'suupiste' < *закуска*, *kasatšk* 'teatav tants' < *казачок*: *казачка*
jne.¹⁶ *sk-lõpulistel* laensõnadel puudub tavaliselt halvustav tähen-
dusvarjund ja usutavasti suurelt osalt nende eeskujul on *-sk* siirdu-
nud ka mõnedesse neutraalse tähendusega sõnadesse. Nõnda näi-
teks esineb analoogiline *-sk* järgmistes sõnades:

kjävuski 'väike, vilets inimene' (Juu), *kiävusk*, *-i* 'vanaldane,
väike, vilets olevus' (Kad), vrd. *kääbus*;

kodášk (Se) = kotkas;

källüšk 'kälimees' *källüskitse?* (Rõu), *kälusk*, *-i* 'käli' (Vas),

¹² P. Pohjanvalo, Salmin murteen sanakirja, Helsinki 1947.

¹³ L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu II, Tartu 1922, lk. 97.

¹⁴ Leidub üksikuid vene keelest laenatud perekonnanimesid, kus *-sk* võib
vastata mõnele muule häälikuühendile, näit. *Parusk* (Rõu) < ? *но-русски*.

¹⁵ Suurem osa esitatud nimedest on võetud Tartu Riikliku Ülikooli eesti
keele kateedris leiduvast käsikirjalisest perekonnanimede kogust. Samuti on
vastavat materjali kogunud ja allakirjutanule kasutada andnud aspirant
E. Turu.

¹⁶ M. Must, Vene-eessti suhete kajastamine lõuna-eessti murrete sõnavaras,
Tallinn 1954 (kandidaadiväitekirj), lk. 236.

kälüsk, -i 'naise õemees' (Räp), *kälüsk* ~ *kälusk*, -i 'naise õemees' (Se), Wied. *kälušk*, -i (d), *kälišk* = *käli*, *kälüskitse* (d), *käliskitse* = *käliksed*;

pedäšk = *pedastik* (Wied.)

tēnusk 'teenistus' (Plv), vrd. *teenus*;

teräšk (Har) = *teras*;

vaṁmušk (Har) = *vammus*.

Sama nähtust kohtame hilislaenudeski:

kallusk (Har) = *kaloss*;

pagask (Trv) = *pagas*, *pakk*;

präusk ~ *prāošk* ~ *prāwusk* (Wied.) = *praost*.

Analoogiamoodustiste hulka kuuluvad mõned küllaltki vanad sõnad, mis eesti keeles (isegi kirjakeeles) esinevad üldiselt *sk*-lõpulistena, kuid algselt on olnud *s*-lõpuliselised:

kūrask, -i (Pp) 'Messer' (Wied.), sõna *kurask* 'nuga' esineb ka rahvalauludes, vrd. sm *kuras* : *kuraksen*, vdj *kuraz*;

linask, -i ~ *linašk*, -i ~ *liṅnask*, -i, ~ *linaški* (eP, eL), Wied. *linask*, -i (P, SO) ~ *linnask*, -i 'Schleie, Schusterfisch', EÖS *linask* (kala : *Tinca vulgaris*, *Schleie*), võru murdes ka *liṅnaš*, Gutsclaffil *Linnas*¹⁷, vrd. lv *liṅdž* ~ *liṅž* < lt *lūnis*, ld *lūnas*¹⁸;

puraski 'suur vanaraua tükk' (Jür), *purāšk*, -i 'peitel, muistne sepa tehtud peitel' (Trv, Pst, Hls), *purask*, -u ~ -i 'peitel' (Puh), *purask* ~ *purāšk*, -i 'peitel' (Võn, Kam, Ote, San, Kan, Plv, Urv, Krl, Vas, Räp), Wied. *purask*, -i (SO, S) ~ *porask*, -i (d) 'Meisel', EÖS *purask* 'peitel', võru murdes ka *purāš*, vrd. lv *purāz*, sm *puras* : *puraan*, krjL *puraz*;

sisask 'ööbik' (Kod, MMg, TMr, Puh, Kam, Võn), *sisāšk* 'ööbik' (SJn, Trv, Pst, Hel, San, Kan, Krl, Har, Räp, Se), Wied. *sizašk*, -i (d) 'Nachtigall', EÖS *sisask* = *ööbik*, võru murdes ka *sizaš*, Gutsclaffil *szussas*¹⁹, vrd. sm *sisas*, *sisava*.

sk-tuletised käänduvad *i*-tüveliselt. Põhja-eesti keskmurdes ja läänemurdes, kus leidub ainult üksikuid *sk*-tuletisi, esineb *i* ka ainsuse nimetavas: *logaški* (Aud), *lobaški* (Rap), *libuski* (Koe). Siin on tegemist genitiivse sõnakuju üldistumisega ainsuse nimetavasse. Et käsitletav sufiks esineb kujul *-ski*, mitte aga *-ska*, *-sko* ~ *-sku*, nagu oleks ootuspärane, see on tingitud asjaolust, et eesti keeles on hakatud mingitel põhjustel tüvevokaalina eelistama *i*-vokaali (*i*-tüvelised on alam- ja ülemsaksa laenud, enamik

¹⁷ J. Gutsclaff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*, Dorpat 1648 (sõnastikus).

¹⁸ Läti ja leedu vaste on võetud teosest K. Mülenbachs. *Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns*. II, Rīga 1925—1927.

¹⁹ J. Gutsclaff, *op. cit.* (sõnastikus).

sk-lõpulis vene laensõnu²⁰ jne.). Kirde-eesti rannikumurdes on sufiksi vokaaliks *u*, näit. *läberdask*, *-u* (Kuu), *pirisk*, *-u* (Lüg), *nohisk*, *-u* (Jõh).

Järgnevalt peatume *sk*-sufiksiga moodustatud substantiivide tähenduslikul küljel. Valdav osa *sk*-liitelistest substantiividest on pejoratiivid, mida tarvitatakse isiku, harvemini mõne muu olevuse kohta. Sageli on neile omane deskriptiivne laad. Denominaalid jagunevad kahte ossa.

1. Tuletised, milledes *-sk* ei muuda tüvisõna põhilist leksikaalset tähendust. Siia kuuluvad *sk*-substantiivid on halvustavad nimetused, kus humoristlik-pejoratiivse tähenduse kandjaks on nii tüvisõna kui sufiks, näit. *libuski* 'liiderlik naisterahvas' (Koe), *lēbešk* 'hea lõamees' < *lēbà* 'irvitaja, suure jutuga', *lēbì* 'lobiseja' (Pil), *junašk* = *junà* 'jõmpsikas' (Hls), *jemašk* = *jemà* 'poisike' (Krk) jne.

2. Tuletised, milledes *-sk* muudab tüvisõna põhilist leksikaalset tähendust ja annab sellele samal ajal halvustava varjundi:

a) nimisõnadest ja kohanimedest moodustatud tuletised *kiālešk* 'keelekandja' (Kod), *nenāšk* 'ninamees' (Rõu), *lāttušķ* 'lätlane' hlv. (Hls), *lēdušk*, *-i* 'sõimusõna' (Hel, Puh) jne.

b) omadussõnadest moodustatud tuletised *kēvisķ* 'kergemeelne inimene' (Puh), *vanašk* 'vanamees' (enamasti hellitusena abikaasa kohta) (Krk) jne. On üsna tavaline, et deminutiivsust ja hellitlust märkivad sufiksivõivad anda sõnale halvustava varjundi. Karksi murrakust kirja pandud tuletise *vanašk* puhul on aga tegemist vastupidise nähtusega.

sk-liitelised deverbaalid tähistavad isikut või olevust kui verbis väljendatud tegevuse sooritajat, kusjuures see tegevus iseloomustab vastavat isikut (resp. olevust) pahelisest või naeruväärsest küljest. Sageli on tüvisõnaks pejoratiivne verb. Näiteid: *iřvašk* 'edev inimene, kes alati naerab' (Saa), *läberdask* 'suur laaberdaja' (Kuu), *vedosķ* 'laisk, vedeleja' (Kod), *ladrašk* 'lobiseja, keelepeksja' (Se) jne.

Murretes on ka mõningaid *sk*-sufiksiga tuletatud pejoratiivseid esemenimetusi: *maēà lobuski* (Mär), *krāvāšk* 'ärakuivanud nahkese, kasukas, king' (Kuu), *nurāšk* 'nüri nuga' (Rõu), *kobesķ* 'vana kasukas' (Vas). Esineb üksikuid *sk*-tuletisi, mis tähistavad nii esemeid kui olevusi, näit. *kolašk* 'suur asi, olend (hobune, saapad)' (Krk), *logaski* 1) 'logard', 2) 'vana, vilets masin, mööbel, hoone' (Kse). Sageli kasutatakse *sk*-sufiksilisi nimisõnu omadus-

²⁰ On arvatud, et *i* on laensõnadesse siirdunud *i*-sufiksiga tuletatud genuiinsete sõnade analoogial. Vt. Л. Х а к у л и н е н, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 105.

sõna tähenduses, näit. *virisk inimene* (Jõh), *tü vanà isa*vene *larask naš'terahvaš* (Kam), *va nīlušk koer* (Trv).

Tähelepanu vääriavad vandesõnad *kurask* ja *purask*. Sõnad *kurask* ja *kurat* on tuletatud ühisest tüvest²¹, kusjuures *kurask* on tagasihoidlikum ja pehmem vandesõna kui *kurat*. *purask* on tõenäoliselt eufemistlik teisend sõnast *kurask* (sõnas on *k* asendatud *p*-ga). Iseloomulik selles suhtes on Paistust kirja pandud seletus: kes ei tahtvat öelda otseselt *kurat*, see ütlevat pehmemalt ja viisakamalt *purask*²². Asjaolu, et *purask* esineb tähenduses 'peitel', ei ole osutunud segavaks (vrd. *kurask* 'vandesõna' ja *kurask* 'nuga').

Neutraalse tähendusega *sk*-substantiivid väljendavad isikut (*harjusk*, *kälusk*), mingit muud elusolendit (*sisask*), eset (*purask*) jne., kuid need ei olegi *sk*-tuletisi selle sõna otseses mõttes, sest et nendes esinev *-sk* on analoogiline (tegelikult on need sõnad *s*-lõpulised).

Käsitlevat liide on saanud pejoratiivsufiksina tarvitavaks kirjakeeleski. Nimetada võib järgmisi sõnu: *kolask*, *larask*, *latask*, *lobusk*, *logask*, *logusk*, *lorask*, *veenusk*, *veerusk*, *vilask*, *volask*, *neelask*, *panisk* (= palta metsavaim) jne. Kirjakeeles on *sk*-liidet kasutatud ka üksikutes neutraalse tähendusega putukanimetustes: *ürask* 'putukas, kes uuristab käike puidus ja puukooses', *ninask* 'termiitide sõdur' (nimetus on antud pika terava nina järgi). Mõlemad sõnad on soetatud prof. J. V. Veski poolt. *ürask* on saanud mõnevõrra tuttavaks isegi murdekeeles, näit. Krk *üräšk* 'väike putukas, kes kuivanud puu koort lahti ajab'.

Käesoleva sajandi 30-ndate aastate keskpaiku tehti katset laiendada kirjakeeles *sk*-sufiksi tähenduspiirkonda ja võtta ta tarvitusele sugulasi tähistavas sõnarühmas. Nii leiame F. Karlsoni ja J. V. Veski „Õigusteaduse sõnastikus” (Tartu 1934) selliseid oskussõnu, nagu *emask* 'Adoptivmutter; усыновительница', *isask* 'Adoptivvater; усыновитель', lapsesk 'Adoptivkind; усыновленное дитя', *pojask* 'Adoptivsohn; усыновленный сын', *tütresk* 'Adoptivtochter; усыновленная дочь', *vennask* 'Adoptivbruder; усыновленный брат' ja *õesk* 'Adoptivschwester; усыновленная сестра'. Need kohmakad, mitterahvapärased moodustised ei ole juriidiliste terminitena tarvitusele tulnud. Kirjakeeles kasutatakse liitsõnalisi väljendeid: *kasuema*, *-isa*, *-poeg*, *-tütar* jne.

Seega on *sk*-sufiks, mis osaliselt on genuinset, osaliselt laenuist algupära, kujunenud eesti keeles ühelt poolt humoristlik-pejoratiivse tähendusega liiteks, teiselt poolt aga küllaltki produktiivseks perekonnanimeses esinevaks liiteks.

²¹ *kurat*-sõna etümoloogia kohta vt. A. Saaberki, *Kurat*, Eesti Kirjandus XIII, lk. 242—245; O. Loorits, Liivi rahva usund II, Tartu 1927, lk. 227—241; J. Mägiste, Läänemeresoome keelte kuradinimestikust, Eesti Keel 1927, lk. 76—78; L. Kettunen, Eesti *kurat*, liivi *kure*, Eesti Keel 1927, lk. 84—89.

²² O. Loorits, *op. cit.* lk. 230.

EÕS = Eesti õigekeelsuse sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat“ II täiendatud ja parandatud trükk. I—III, Tartu 1925—1937; Wied. = F. J. W i e d e m a n n, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage, St. Petersburg 1893; VÕS = Väike õigekeelsuse sõnaraamat, Tallinn 1953; hlv. = halvustav; van. = vananenud.

ПО ПОВОДУ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И СЕМАНТИКИ ИМЕННОГО СУФФИКСА *-sk*

И. КОНЬТ

Резюме

В эстонских диалектах, а отчасти и в литературном языке существует целый ряд образованных при помощи суффикса *-sk* имен существительных, имеющих в большинстве случаев пейоративное значение. Особенно часто мы сталкиваемся с этим словообразовательным типом на территории восточной и южной Эстонии — в западных говорах подобных слов очень мало. В состав эстонского литературного языка входят такие образованные с суффиксом *-sk* существительные, как *kolask* 'верзила', *larask* 'болтун, пустомеля', *logask* 'лодырь', *veenusk* 'бездельник, лежебока', *neelask* 'обжора', *panisk* 'леший', *lobusk* 'полуразвалившаяся избёнка' и т. д.

Суффикс *-sk* имеет различные источники происхождения. Так, исконно прибалтийско-финское происхождение имеет этот формант в таких словах, как *raisk* 'падаль, мерзавец' и *roisk* 'гниль' — в других прибалтийско-финских языках устанавливаются аналогичные соответствия. Вполне возможно, что этот мало продуктивный суффикс в более позднее время начал до известной степени увязываться с пейоративным по значению суффиксом *-sk*, заимствованным из русского языка (*-шка, -шко*). О русском происхождении суффикса *sk* в целом ряде эстонских слов свидетельствует распространение последних преимущественно на территории восточной и южной Эстонии, т. е. в тех местностях, где соприкосновение с русскими было особенно тесным и продолжительным. Русское происхождение имеет суффикс *-sk* (< *-шка, -шко*) также и в южноэстонских фамилиях типа *Ivask* < *Ивашка* ~ *Ивашко*, *Timusk* ~ *Тимуск* < *Тимошка* и т. д. По аналогии с этими чисто русскими именами образуются фамилии на *-sk* также и от эстонских слов — *Härmask* < *Härma* (*härm* 'иней'), *Oinask* < *Oinas* (*oinas* 'баран') и др.

Распространению этого заимствованного по своему характеру суффикса способствовало до известной степени также и наличие в говорах восточной и южной Эстонии целого ряда русских заимствований на *-sk*, не имеющих пейоративного, пренебрежительного

оттенка значения — напр. *ragas'k* ~ *rogusk* 'рогожа', *sakus'k* 'закуска', *parask* 'баранка' и т. д. Под влиянием этих русских заимствований нейтрального значения суффикс *-sk* проникает в такие не имеющие пейоративного значения эстонские диалектные слова, как *teräšk* — *teras* 'сталь', *vaimušk* — *vammus* 'армяк' и др.

Итак, преобладающее большинство образованных при помощи суффикса *-sk* имен существительных имеет пренебрежительное, пейоративное значение, характеризующее с этой стороны чаще всего того или иного человека и значительно реже вещь или предмет. Все образованные с этим суффиксом отыменные имена существительные подразделяются на две различные группы: 1) на словообразования, не изменяющие основного лексического значения исходной формы слова (*libuski* — *libu* 'проститутка') и 2) на словообразования, привносящие в основное значение слова новый, а именно пренебрежительный оттенок значения (*kiälesk* 'болтун'). Отглагольные образования на *-sk* обычно характеризуют исполнителя действия с отрицательной стороны (напр. *lorask* 'пустомеля').

Некоторые имеющие пренебрежительное значение словообразования на *-sk* характеризуют не ту или иную личность, человека, а определенный предмет — напр. *maeà lobuski* 'полуразвалившаяся избёнка'.

MÕNINGAID SÕNATÄHENDUSLIKKE KÜSIMUSI SEoses KREUTZWALDI „KALEVIPOJAGA”.

E. LAUGASTE.

Kreutzwald kui XIX sajandi eesti kirjanduse kõige silmapaistvam kuju tekitab mitmekesist huvi ka oma keeletarvituse poolest. Tema teoste, eriti „Kalevipoja” keeles leidub rohkesti omapärast, kõigepealt sõnavara osas, mis on pakkunud eepose kommenteerijaile palju peamurdmist. Kreutzwaldi sõnade tuletamise viisid ja sõnade tähenduslik külg on erakordselt huvitav ning keerukas küsimus. Vaevalt tarvitseb juurde lisada, et Kreutzwald oma mõttevarjundite täpsemaks väljendamiseks kasutab sõnastuslikust küljest rohkesti mitmesuguseid lühenes, mille olemasolu ja väljendamise vajadust ta tunnetas selgemini kui keegi teine enne teda või tema kaasajal. Kogu probleem oleks õpetlik omaette uurida terves ulatuses. Seejuures küsimus pole ainuüksi keeleline, vaid haarab samal ajal ka rahvaluuleteadlase ning kirjandusloolase huvipiirkondi kõigepealt sellepärast, et kasutatud keeleliste nüansside mittemõistmisega ei läheks kaotsi autori mõttekäik ega heidetaks sellele väärvalgust. Viimane on seda kergem, et Kreutzwald on arhailisi, talle endale arvatavasti tema nooruses tuttavaks saanud sõnu kasutanud vägagi ulatuslikult, samal ajal on ta neist kujundanud mitmesuguseid uudistuletisi ja, nagu öeldud, sõnade tuletamise viisid Kreutzwaldi poolt pakuvad küllaldaselt tähelepandavaid probleeme.

Käesolev lühivaatlus peab oma otseseks ülesandeks jälgida ka seda, kuidas Kreutzwald tema poolt kasutatavaile sõnadele üsnagi tihti on andnud oma sisu, tähendusvarjundi; kuidas need tähendusvarjundid siis on kujunenud, kui kaugele need võivad minna üksikute sõnade piirides, ühe sõnaga, jälgitakse ka Kreutzwaldi mõningate „Kalevipojas” esinevate sõnade kujunemise ja kasutamise meetodeid. Käesolev lühiuurimus ise annab ainult õige murdosalise valimiku selle küsimuse alla käivaist sõnadest.

„Kalevipoja” sõnade seletusi taheti Kreutzwaldilt juba 1862. aastal ning soovitati tal endal koostada detailne sõnaraamat, mille väljaandja oleks olnud Õpetatud Eesti Selts¹. W. Schultzile kui

¹ W. Schultz'i kiri Fr. R. Kreutzwaldile 24. II 1862. H. v. Kaiserberg, Ueber die Form der estnischen Poesie, Inland 1862, vg. 65—70.

seesuguse ettepaneku vahendajale vastab Kreutzwald, et akadeemik F. J. Wiedemann on 1861. aasta suvel Võrus olles kõik keelelised andmed „Kalevipoja” sõnade seletamiseks ära kasutanud ja Wiedemanni sõnaraamatu ilmumine muudaks ülearuseks „Kalevipoja” erisõnaraamatu koostamise ning trükkimise. Pealegi olevat autor küllalt orjalikult, seega usaldatavalt, kinni pidanud rahvapärasest materjalist, mis teeb antud sõnade kogu täpp-täpilt usutavaks². Nagu võib siiski kogeda, ei sisalda Wiedemanni sõnaraamat kuigi ulatuslikult „Kalevipojas” esinevaid sõnu ja sõnatähtsusi koos mitmesuguste erivarjunditega ning meil tuleb kogu küsimus võtta üksikasjalisele uurimisele. Praegu pole kaugeltki küllaldane see, mis Kreutzwaldile tundus küllaldane.

Järgnevast peaks küll selguma, kui vajalik on „Kalevipoja” erisõnaraamatu olemasolu, seda rohkem, et praegu on veel võimalik andmeid hankida loomulikust allikast — rahvasuust. Ilma sellise sõnastikuta on poolik iga katse „Kalevipoega” kommenteerida.

aru

Sõna *aru* on eesti keeles mitmetähenduslik, on kujunenud seliseks keeleajalooliselt eri tüvedest (1. < aro; 2. < arvo), ja seda mitmetähenduslikkust on kasutanud ka Kreutzwald. Eesti kirja-keeles ja murretes tähendab *aru*

1) a) pehmet heinamaad; b) põõsastega kaetud kuivemat maad (Hupel, Wb.; Wied., Wb.); c) viljakandvat kuiva maad, aasa, head põllumaad (Hupel, Wb.; Wied. Wb.); d) karjamaad, „karj-aru”; e) kõva, madala rohuga kaetud maad, kadakate ja leppade, vahel ka kaskedega (vrd. a r u k a s k). Kõik mainitud variandid leiduvad ka TA KKI sõnasedelite kogus. *Mööda aru, orgusida* (Kalevipoeg V 326); *Aruheina haua peale* (Kalevipoeg II 361) jm.;

2) mõistust, arusaamist (Wied., Wb.). Kreutzwaldil siin ka mitmuses: *Pööras aru d pööraseksa* (Kalevipoeg VI 580); sellest: *aru pidama* — 'mõtlemä; kaalutlemä';

3) arvamine, arusaamine. *Tee oma aru järele*³;

4) arv, nii ka *arurikas* — 'arvurikas'; arupäevad — 'tähtpäevad (aruandmise päevad, arvele võetud päevad)'; *aru tegema* — 'arvet tegema' (Wied., Wb., vrd. ka Hupel, Wb.);

5) harva, haruldasel viisil; redupliktiivselt — *aruharva*.

² Fr. R. Kreutzwald W. Schultzile 4. III 1862. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, Tallinn 1956, lk. 464. „Kalevipoja” sõnatähtsuste saamise kohta Kreutzwaldilt vt. ka Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn 1953, lk. 211. Kreutzwaldi juures peatub Wiedemann ka hiljem, nii 1865, 1866, 1867, 1868 jm. aastail, nagu selgub tema matkapäevikust Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

³ Kus allikat pole märgitud, tähendab see, et andmed pärinevad ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektoris leiduvast murdesõnade sedelite kogust.

Üldises kasutuses esineb harva, Kreutzwaldil on aga küllalt produktiivne viies tähendus — 'harva esinev, haruldane'. „Kalevi-
pojas” on kasutamist leidnud näiteks järgmised liitsõnad:

aruleid — 'harva esinev kallis vara, haruldus'. *Aruleidu
astmetesta* (Kalevipoeg XIII 135). Esineb ka omadussõnana:
aruline — 'haruldane, harva esinev' (vrd. soome *arvollinen*).
*Arulista*⁴ *leidanenud* (Kalevipoeg XIX 909).

Viimast tähendust kohtame ka Kreutzwaldi muudes teostes,
näit. „Paar sammukest” (1853):

„Rumalus on see, kui seesuguste inimeste seas *arulist*
(= haruldast — E. L.) nähtavaks tõusvat vaimuväge, kui nime-
tatud riikide ja rahva karistaja sees elas, tahetakse salata või vale
läbi pisendada...” (Fr. R. Kreutzwald, *Jutud*, 206).

h a l e t a m a

'nutma, kurb olema; kurvaks tegema; leinama'.

Ahju ääred haletasid (Kalevipoeg II 511).

Kreutzwald seletab ise: *haletama* — 'weinen, betrüben, sich
abhärmen'. (Fr. R. Kreutzwald C. Reinthalile 20. I 1857.
Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 488).

Kreutzwaldi „Kalevipojas” tähendab sõna siis — 'nutma, kurb
olema, murest, kurbusest otsa jääma, kurtma'.

Koguteoses „Sipelgas” II on sõnal ka tähendus leinama:

Kül olen targaks saanud,
Mind häda õppetand;
Kül olen *haletanud*
Ei nuttu lõppetand.

(Kreutzw., Sipelgas II,
39, Üks laul kulla-maal.)

Kõik need tähendused esinevad ka murdeis, kust sõna on
tulnudki Kreutzwaldi kasutusse. Nii esineb tähendus 'nutma,
kurtma' Häädemeestes; 'leinama, valutama' Vastseliinas; *halelema*
— 'kahju tundma, taga kurtma' Urvastes.

Samast verbist esineb Kreutzwaldil „Kalevipojas” tuletis
haletis-ase — 'leinaase, nutuase'. Vaeslapse kaebus, milles
see sõna esineb, kuulukse järgmiselt:

Mul on kodu kurvad sängid,
Ahju ees *haletis'asemed*,
Taga nurgas nutusängid!

(Kalevipoeg XII 871—873.)

⁴ Vaatlusaluste sõnade või sõnavormide sõrendused siin ja edaspidi on
käesoleva kirjutuse autorilt.

kaelakandja

on rahvapärases tähenduses üldiselt noor inimene, kes juba iseisvalt suudab midagi teha ja ette võtta.

Linda oli laulusuuga
Viburidva vibutelles
Kangeid poegi kasvatanud ...
Oli anderohkel rinnal ...
Kaelakandjaks kosutanud.

(Kalevipoeg II 16—22.)

Sõna on juba rahvasuus tuttav moodustis fraseoloogilisest ühendist *kaela kandma*. Kreutzwald kasutab sõna siin lapse, noore inimese tähenduses, „kes oma kaela suudab tööikike alla painutada” (vrd. Rosenpl., Beitr. V [1816], lk. 113, 114).

Murdeis on sel tuletisel mitu erinevat tähendust (või tähendusvarjundit), näit.: ‘natuke vanem laps, noormees, täiskasvanu; kasutatud ka looma kohta’ (Muh); ‘[nooruk], kes hakkab ise endale leiba teenima’ (Ris); ‘kahekuine laps’ (Vas); ‘kolmekuine laps, kes kannab kaela’ (VJg, Juu); ‘lapsepõlvest väljas’ (Sim, Lai, Kuu, KJn); ‘poisikese- või plikaeas nooruk, kellele võib iseseisvaid ülesandeid usaldada’ (Hel, Lg.); ‘töövõimeline laps’ (Krk).

„Kalevipoja” tekstis esineb tähendus — ‘väikelapse põlvest väljas, kellele võib juba mõne iseseisva ülesande täitmist usaldada, kellest saab „sammu lühendaja”’. Nii kõneldakse paralleelses episoodis; kuidas Linda imetas hulga poegi „kaelakandjaks”, isa nad aga oma rinnal kangelaseks kasvatas.

Isapoolne episood kuulukse:

Kuude valgel taadi rinnal
Kangelaseks karastanud,
Mõistelikuks muisutanud:
Kunni asja a’ajaks kasvid,
Sammu lühendajaks saivad.

(Kalevipoeg II 24—28.)

kerikanne

„Kalevipoja” esimeses loos kujutatakse kaht pulma: Salme ja Tähe ning Linda ja Kalevi. Refraänina korduv ja varieeruv värsirühm „Ristitantsi tantsitie...” peab kujutama pulmade hoogsuse kasvavat kulgu. See refräänina kasutatud värsirühm saab hoogu ja vägevust lisava järgmise värsirühma siis, kui hakatakse kirjeldama Kalevi pulma:

Senni kui tõuseb sõrga soosta,
Sõrga soosta, märga maasta,
Veerik varvaste vahelta,
Kerikanne keskeelta!

(Kalevipoeg I 669—672 jm.)

Tsiteeritud episood ise on kui sisult hämaravõitu saanud varem mõnesuguseid tõlgitsusi ja pole minu arvates veel praegugi täiesti selge ega ühemõtteliselt lahendatud, kõigepealt sellepärast, et kõigi sõnade tähendused ei ole kõigis varjundeis täpselt teada. Üks seesugune sõna on *kerikanne*. Rahvapärase seletuse järgi on *kerikand* — 'kolmejalgne alus kerinaga asetamiseks' (Kad), 'püstkerilaud' (Sim); 'kerilaua alus' (Hlj, Lüg), 'kerilaua jalg' (Lüg).

Kreutzwald ise seletab, et *kerikand* (*kerikanna keskeelta*) tähendab kerijalga: Tants vältab, „kuni keset sood on kasvanud kerijalg (kuni võsuna mõeldud puu on aeglaselt kasvataval soopinnal pikkamööda 3—4 jala pikkuseks saanud, nii et seda võib maha raiuda ja kerijalaks kasutada). Puukrooni hargi moodi äralõigatud oksad keeratakse alla, sirge tüvi püsti üles ja selle külge kinnitatakse telje abil tiibadekujuline kerilaud. — Seda nimetan ma luuleliseks liialdamiseks, et tantsulusti väljendada!”⁵

Poetiliselt liialdava fantaasia olemasolu kohta, õigemini tahte kohta poetilise liialdusega väljendada Vana Kalevi pulmatantsu, ei ole mingit kahtlust; milliste vahenditega aga saadakse taoteldud pilt, seda on juba raskem ütelda. Peeter Org „Kalevipoja” kooliväljaande sõnaseletustes arvab, et see on ring, milles tantsijad tütarlapsi ümber kannavad. Tantsumaa muutub suurest tantsuhoost soiseks ja muda tuleb varvaste vahelt välja rullikeste (veerik) kujul.

Kreutzwaldi seletus on raskepärane, Oru seletuse esimene pool võimatu, sest pulmatantsu ei löödud muidugi palja jalu, teisiti oleks seletus nonsens.

On aga veel üks seletamise võimalus, aluseks võttes rahvapärast ristitantsulaulu, milles leiduvad järgmised värsid:

Kuni touseb sorka suosta,
sorka suosta, marka maasta,
viering varvaste vahelda,
veri kinne kieramista.

(H II 40, 688 (30) < Simititsa < Kuusalu,
1892. VK III, lk. 89.)

Sõna *viering* võiks olla hõõrdunud koht, vist ka vill, kuna Kuusalus *vieremä* tähendab kuluma, hõõrduma. Haljalas tähendab *veerdik* — 'verele hõõrdunud koht; veri naha all'. Sõna on haruldane. (Hlj, Lg.)

Asi muutuks veel selgemaks, kui *kerikanne* asemel oleks *keriking*, mis tähendab madalaid pastlaid, mille ornud peaaegu juba jala all ja mida kanti Kuusalus veel käesoleva sajandi alguaastail. Keriking mõnes variandis esinebki. Ka *Vestringi* sõnaraamatu käsikirjas antakse:

⁵ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 13. VII 1847. Vt. ka Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 24.

Kerri King — 'Pasteln, Baur-Schu'. Rev. (144). *kieram*, -i on koht kederkondil, kus kinga paelad ümber sääre on seotud (Kuu, Hlj).

Seega saaksime järgmise pildi: tants kestab nii suure hoo ja jõuga, et varbad on verele hõõrdunud ja tantsumaa soiseks muutunud.

kiir, -u

'mingi kivim, liik graniiti'.

Nurgakivid põhja kiirust

(Kalevipoeg XV 712).

Kirjas C. Reinthalile 17. X 1859 seletab Kreutzwald ise, et siin on tegemist soome graniidiga, millel on omadus enne vihma värvi muuta, nagu on kirjutanud O. W. M a s i n g. Masing kõneleb tõepoolest kivist, mida ta nimetab *ilma-kiuru*⁶, Kreutzwald muudab selle aga *põhja kiiruks*. Seejuures annab Kreutzwald eeposes mütoloogilise kõrvalvarjundi. Termini enda kasutamine iseloomustab ühtaegu Kreutzwaldi meetodit mütoloogilisi kujutelmi ka ise kujundada, kas või ainult lühikese terminoloogilise märkuse alusel⁷.

koogalane

Kolmas *koogalaste* kodu,
Koogalaste korjuspaika.

(Kalevipoeg XIX 518—519.)

Koogalane on sülelaps, kes veel ei räägi, aga õpib rääkima ja oma eneseavaldustes teeb väljahingamisega koos kurguhäälitsusi. Sellega seoses *koogama* tähendab 'kurguhäälitsust tegema' (Khk), 'joru ajama, lallitama' (Sim); *koogamiseks* nimetatakse ka tuvide häälitsust (Khk).

⁶ Somemaalt. Meie maal, tagga pohja pol, on üks suur kivvi, keda tallorahvas jo vannastki teadnud ja tundnud, agga kellest õppetud innimesed vast tännavode teadust sanud. Sesamma kivvi, keda seälatse ma rahvas ilma-kiuruks nimmetab, näitab ilmu: kui vihm on tullemas, siis ta lõeb mustaks; agga kui ilm kuivale lähheb, siis tõmbab ennast valvakaks, ja nähtakse temmale valged plekkid külge lõvad. Sedda ei pea immeks arvama, sest et mitmes paigus, mitmed tõised asjad ka nähtakse, mis innimessele ettenäitavad, et ilm tõistvisi hakkab minnema. (O. W. M a s i n g, Marahva Näddala-Leht 1821, lk. 11.)

⁷ „Põhja kiir heisst nach O. W. Masing ein in Finnland vorkommender Granit, der durch Veränderung seiner Farbe gleich einem Barometer die Witterungsveränderungen anzeigen soll.” (Fr. R. Kreutzwald C. Reinthalile 17. X 1859. Vt. ka Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 550). Sama seletuse andis Kreutzwald juba varem, 12. IX 1847 kirjas A. H. Neusile. (Vrd. sama Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 38 ja 43, allmärkus 2.)

Kreutzwaldi *koogalaste kodu* tähendab seega siis 'kodu, varjupaika sülelastele'.

kortel

Kasvis *kortel* kolmat kuuda

(Kalevipoeg I 161.)

Üle-eestiliselt tähendab kortel vedelikumõõduna veerandtoopi, harvem pikkusemõõduna veerand arssinat (7 tolli) või veerand küünart (6 tolli). Karksist pärineb praktiline juhend: *korten* — esimese sõrme otsast kuni viimase nukini.

Kortel on kasutusel ka kuuveerandi tähenduses: *kuu jääb viimse kortli pääle* (VJg); *kuu on kortli vanus* — 'kuu esimene veerand' (Kuu). Viimases tähenduses sõna esinebki „Kalevipojas”.

marukas

'Kalevipoja varandus, suur varandus'.

Matan *maruka* magusa

(Kalevipoeg. XX 74.)⁸

Wied. Wb.: *marukas*, G. *maruka* — 'reich an Stürmen, angestüm, unruhig', seega tuletis *maru*-tüvest, ei ole mingis sisulises seoses „Kalevipojas” esineva sõna tähendusega.

Kreutzwald ise seletab: „Nagu kõigis vanemates eesti rahvalauludes on selleski laulus paar tumedat kohta ja mõned haruldased keelekäänud. Esimeste hulka kuulub sõna *maruka* (rida 4), mille ma sõnaga „Schatz” (varandus) olen tõlkinud; pean aga tunnistama, et ma seda sõna kunagi varem kuulnud ei ole. Minu *famulus*⁹ arvab, see võiks ehk *marjuke* asemel seista: *Matan marjukese magusa*. Mina aga ei või teksti muuta, võib-olla laseb see sõna end soome keele abil seletada?”¹⁰

Laulu algus on järgmine:

Murro põue, mulla alla,
Sõmerliva lihtinessa,
Savvi silla süggavalla
Mattan *maruka* (?) maggusa,
Kukkutan kullase kübbara,
Langutan lahingii livitsa...¹¹

⁸ Vt. ka Kreutzwald Neusile 11. III 1849.

⁹ Võru kooliteenija Märt Mohn, kellelt Kreutzwald ütleb oma rahvalulukogudes palju rahvalaule üles kirjutatud olevat.

¹⁰ Altetnisches Volkslied. Erschwörungsformel beim Vergraben eines Schatzes. Einige Bemerkungen zu diesem Liede. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, fond nr. 64, mapp 4:5. Vt. ka Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 77.

¹¹ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, fond nr. 64, mapp 4:5.

Sõna sellesisulisena näib olevat kasutusel ainult Kreutzwaldil, raske lõplikult kinnitada, kas siin on tegemist haruldaseks muutunud sõnaga või selle juhusliku tähendusega.

nõlgatille

Kuus oli kuiva nõmmikuida,
seitsesada nõlgatille,
Kaheksa karja aruda.

(Kalevipoeg 1857—1861
IV 194—196.)

Sõna on selles kontekstis raskesti seletatav. On aga ilmne, et siin parallelismiga ei ole midagi korras. See parallelismirühm on üles ehitatud nn. väikeste arvude seadusele, seega seitsmesaja asemel peaks olema seitse, nagu rahvalauluski: kuus, seitse, kaheksa moodustab järjepanu ootuspärase ja loogilise rea.

P. Org „Kalevipoja” 1904. a. ilmunud lühendatud väljaande sõnastikus annab seletuse, lähtudes eelmisest paralleelreast „Kuus oli kuiva nõmmikuida”: „nõlgatille: (liivaväljad); pehme maa sisse jälgi järele jättes; nõlgatelema: sisse vajuma”.

Samast tüvest esineb „Kalevipojas” veel teinegi tuletis — nõtkandile, mille kohta Org seletab: „nõtkandila: sisse vajudes; nõtkandelema: käima pehme maa peal, mis jalgade all sisse vajub, järele annab, heljub”.

Sõna esineb „Kalevipoja” tekstis kahes kohas, eri vormides:

- (1) Käisid mööda lagedada,
Mööda nõmme nõtkendille,
Mööda sooda sõtkutille.

(Kalevipoeg III 438—440.)

- (2) Nemad käisid neljakeste,
Tüki teeda, marka maada,
Mööda nõmme nõtkandila,
Mättastiku müttandila.

(Kalevipoeg XVI 446—449.)

Samast tüvest esineb „Kalevipojas” veel nõtkuma, tähenduses 'painduma, vajuma, ka kõndima, käima', nagu esineb ka vana-sõnades — *kes kõik nõmmed nõtkub, see kõik marjad maitseb*. Või nõelamängulaulus „Nõtku, nõtku, nõelakene...”

Siidi riided rippusivad
Ümberringi seina külles,
Siidi nõõrid piki tuba
Nõtkusivad siidi alla.

(Kalevipoeg XIV 202—205.)

Nõtkusivad annab siin pildi siidriide raskuse tõttu looka vajunud nõõridest. Samuti ka järgmine värsirühm:

Suured sammetised vaibad
Jooksivad piki põranda,
Sammet nõõrid piki tuba
Nõtkusivad sammetissa.

(Kalevipoeg XIV 237—240.
Vt. ka XIV 277.)

Wiedemann ei anna vormi *nõlgatile* ega ka *nõtkandila*, küll aga *nõlgatelema*, *nõtkandelema* (-len, -lla), mida ta seletab: 'auf weichem Boden gehen (der unter den Füßen nachgiebt, einsinkt)'. Näib, et P. Oru seletus pärineb Wiedemanni sõnaraamatust.

Kust on võtnud Kreutzwald selle tuletise, mis on andnud palju peamurdmist teose kommenteerijaile? Ta ei lepi selle vormiga, vaid tuletab samast tüvest veel noomenigi:

Ei ole kuivi nõmmikuida,
Vahel kuskil *nõlgatille*¹².

(Kalevipoeg IV 288—289.)

Selle koha noomeniline iseloom on hoopis selgem „Kalevipoja” 1853. a. redaktsioonis:

Ei ole kuivi nõmmikuida,
Nõlgatillisi ei aro,
Ei ole üba jõgesida
Ega külma allikaida.

(Alg-Kalevipoeg II 175—178.)

Seesama rändmotiiv, mis on üles ehitatud loetelule väikeste arvude seaduse alusel, esineb kohandatult mitmes laulutüübis, näit. kiigelauludes:

Kies, kies, kiigekene,
kies kiike korgeelle,
korgeelle, kaugeelle.
Mis sialt korgelta näikse?
Viis aga väljada näikse,
Kuus aga kuivada jogeda,
seitse suoda sitkemada,
kaheksa kalamereda,
ühiksa hüva jogeda,
kümme külma allikada.

(ECS VIII 1371/2 (70) < Kuusalu.)

Või veel väljavõte laulust „Kiige toomine”:

Viis oli hallida eessa,
kuus oli kõrvi kõrvustiku,
seitse selget mustukesta,

¹² Esimeses trükis on alaleütleva lõpul -lle, teises trükis -le. Kreutzwald ise ütleb, et -ll on õigem kui -l (jumalalle, kuningalle), nii on häälendamisele ligemal. Nii soovitab ta ka korrigeerida (Kreutzwald Reinhthale 25. XI 1856.).

kaheksa kalevi kõrvi,
üheksa hüva hoosta,
kümme künniruunakesta.

(H II 13, 14 (5) < Koeru 1888.)

Meie kahtlused ja ebaselgused lahendab aga allikas, kust Kreutzwald on ammutanud oma teksti. Kreutzwaldi poolt üleskirjutatud rahvalaulude kogus *Amblast* 1825. aastast leidub pealkirjata laul, kus ongi lõik, mida Kreutzwald „Kalevipoja” loomisel just märgitud koha väljatöötamiseks on kasutanud, sõna esineb deverbaal-atributiivses funktsioonis:

Viis on järvede vahela,
Kuus oli kuiva nõmmekesta
Seitse sooda *nõtkatille*
Kaheksa karja arruda,
Üheksa übba jõgeda,
Kümme külma allikasta¹³.

Selles katkes on ootuspärane parallelismi loogika koos väikeste arvude seaduse rakendamisega, samuti värss „*Seitse sooda nõtkatille*” on hoopis arusaadavam ja loogilisem, kui sõna *nõtkatille* viime tagasi *nõtkuma* tüvele ja kogu värss saaks seletuse — vahel takistuseks on seitse pehmet nõtkuvat sood, mis vajuvad jalaastel.

s a h k a m a

- 1) 'kündma'. *Hakkas sooda s a h k a m a i e* (Alg-Kalevipojast);
- 2) 'jutustama, kõnelema, ütlemä', ka — 'luuletama'. *Sahkageme sõnasida | Vanajutu jälgedele* (Kalevipoeg I 59—60);
- 3) edasi-tagasi liikuma. *See koosnes kahest poolest, mis edasi-tagasi s a h k a s i d . . .* (Semper, Sillatalad).

Eriti teises tähenduses (ootuspärase esimese kõrval) on sõna kasutamist leidnud peale Kreutzwaldi ka teiste kirjanikkude poolt. Nii esineb *F a e h l m a n n i l*: „*Läksin tuppa tagasi juttu s a h k a m a*” [= juttu ajama] või: „*Meie veel mõndagi teist asja sel korral s a h k a s i m e*” („Tühhi jut . . .”)

Juhan *L i i v*: „*No sant vähemalt ta ei ole,*” *s a h k a s M a r t*.” („Jaan, vaata, kes sealt tuleb! . . .”)

u r a n g (u u r a n g)

'vee poolt või kunstlikult uuristatud koobas kaldas või mujal maapinnas; koopaline kallas'. „Kalevipojas” esineb sõna vastavalt Kreutzwaldi seletusele tähenduses 'maa-alune käik', sõnast *urgas*: *urka*; 'maa-alune pelgupaik sõjaaegadel' (Fr. R. Kreutzwald

¹³ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Kreutzwaldi kogu, mapp 3 (A), lk. 351—352 (258) < Ambla 1825.

A. H. Neusile 13. VII 1847). „Kalevipojas” esineb see sõna sõja-
saadiku jutustuses, kus kõneldakse laste peitmisest vaenuvägede
eest:

Eit aga peret peitemaie,
Pisukesi pillutama
Uranguie, varanguie,
Pae paksu murranguie.

(Kalevipoeg IX 193—196.)

See lühike värsirühm omakorda pärineb Neusi poolt avaldatud
rahvalaulust:

Eit võttis pillata perreta,
Lahutada lapsokessi
Uranguie, varanguie,
Kivvi kildude seggaje,
Pae pakso murranguie.

(Inland 1847, vg. 1086.)

vanavara

„Kalevipoja” esimese trüki XV loos leidub värsipaar:

Võtsin koorma *vanavara*,
Kue vaka võrra kulda

(Kalevipoeg XV 211—212).

mis antakse saksakeelses tõlkes järgmiselt:

So viel nahm ich von dem Plunder,
Sechs Lof Gold mit eingerechnet.

Saksakeelne tekst Löwe tõlkes (1900):

Eine Last für zwanzig Ochsen;
Nahm vom alten Schatz, was Noth that.

Eestikeelne tekst on kattuv kõigis Kreutzwaldi eluajal ilmunud
„Kalevipoja” väljaannetes (1857—1861, 1862, 1875).

Oma sõnaraamatus seletab *Wiedemann*: *vanavara* —
‘Vorrath’.

Gösekeni sõnaraamatus antakse tähenduse saksakeelseks
vasteks ‘Schatz (thesaurus)’ (vt. lk. 351.)

Varanduse tähendus on kahtlemata nii Kreutzwaldi kui *Wiede-
manni* tekstis, Kreutzwaldil tähendab see muidugi hinnalisemat
vara, nagu järeldub ka paralleelvärsist, kus kõneldakse kullast.

Niisamuti „Alg-Kalevipojas”:

Kui sul lunastuse hinda,
Mõega võrra *vanavara*.

(III 553—554.)

Või ka hinnalise säästuvara lisatähendusega: „Kallist *vanava-
rara* nossides toitsin ma sallamahti oma pääd” (Reinovadder
Rebbane 1850, lk. 54).

Sõnal on praegu ainult arhailine etnograafilis-folkloristliku ter-
mini tähendus: *vanavara*, see on ‘rahvaluuleline aines, etnograafi-
lised esemed, arheoloogilised leiud’, *vanavarakorjaja* — ‘muinsus-
esemete ja rahvaluuleliste tekstide koguja’; *vanavarahoidja* —
‘vastavate kogude hoidja’ (Post. 3. I 1890, nr. 3). EPost. 1887,

nr. 6, lk. 3 kõneleb (arheoloogilistest) „kaevamistest ja vanavara otsimisest”.

Sõna populaarsus XIX saj. teisel poolel ei pärine niipalju „Kalevipojast” kui just intensiivsest etnograafiliste esemete ja rahvaluule kogumisest, mis toimus alates XIX sajandi 80-ndaist aastaist eriti suure hooga, kusjuures seda tööd juhtis J. Hurt, kes *vanavara* hakkas süstemaatiliselt kasutama terminina. Võrreldes „Kalevipoja” *vanavaraga* esineb siin ülekantud tähendus, tõsi, Kreutzwald kasutas sõna kord ka selles tähenduses: „Seal ärkas ühe korraga õppetud meeste hulgast tuline kihutus, niisugust vana vara (= rahvaluulet), kus ial võimalik kokku koguda ja korrale seada...” (Kreutzwald, Sippelgas II, lk. 27). Kas ei pärine sõna selleski tähenduses temalt?

Sõnaga näib „Kalevipojas” olevat tekkinud mingi metamorfoos. Esialgu on Kreutzwald mõtelnud hoopis midagi muud, kui leidub „Kalevipoja” tekstis. Kirjas Reinthalile 17. X 1859 seletab Kreutzwald:

„„Võtsin koorma *vakavara*”... [Kalevipoeg XV 211].

Virumaal olid vanasti kiristudes eriti laastudest valmistatud ümmargused kaanega karbid, milles rikkad inimesed oma kokkuhoitud raha tavaliselt linaste kangarullide all hoidsid. Seda vara nimetatakse *vakavaraks*.”

Kiri on kirjutatud ajal, millal „Kalevipoja” tõlkimise protsess kestis, ja see on mõeldud tõlkijale C. Reinthalile abistavaks selektuseks. „Kalevipoja” käsikirjas oli siis *vakavara*. Kuidas vakavarast sai vanavara, on selgusetu. Arvatavasti tekkis selline muutus siiski Kreutzwaldi poolt või tema teadmisel ja nõusolekul, sest hiljem ei ole ta seda enam „vakavaraks” muutnud ja see on vanavarana käibel tänapäevani. Seepärast ei saaks üles kerkida ka küsimus sõna *vakavara* viimisest „Kalevipoja” teksti.

varang

‘metsatihnik, padrik (vt. *urang*) sõnast *vaarik*, *vaariku*, tihe mets’ (Fr. R. Kreutzwald, Kirjavahetus II, lk. 25). Wiedemanni sõnaraamatus esineb sõna aga hoopis erinevas tähenduses: *vārang* G. *vārangu*⁵ (pt) Höhle (vrd. *urang*).

varistama

- 1) alla langetama;
- 2) (vihma) vaheaegadega sadada laskma, eriti sügisest vihma perioodiliste hoogudena. (Viru-Nigula, Lg.)

Uduvihmada varistab.

(Kalevipoeg I 231.)

- 3) regivärsse laulma.

Vanast ajast varistanud.

(Kalevipoeg I 8.)

Varistama seletus regivärsse laulma (muidugi üle kantud tähenduses, piltlikult esineda laskma) esineb ka kirjanduses:

„Endise Alutse (Narva) jõe ja Kulgu külast ei leidnud meie mitte ühte vana inimest, kes meile mõnda Eesti regevärssi ette oleks „varistanud”, nagu navakad seda oma keelemurrakus ütlevad.” (Hans Ots. EKirj 1915, lk. 190.) On muidugi mõnevõrra võimalik, et siin on aluseks olnud ka onomatopoeetilis-deskriptiivne sõna *uristama*.

KIRJANDUSE LOETELU (KOOS LÜHENDITEGA)

1. EKirj = Ajakiri „Eesti Kirjandus”.
2. EPost = Ajaleht „Eesti Postimees”.
3. Fr. R. F a e h l m a n n, Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik. Tarto ja Võro-ma Kalender ehk Tähtraamat 1842.
4. Hupel, Wb = Ehnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Herausgegeben von August Wilhelm Hupel. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage, Mitau 1818.
5. Inland = Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, Dorpat 1836—1863.
6. Fr. R. K r e u t z w a l d, Jutud, Tallinn 1953.
7. [Fr. R. K r e u t z w a l d], (Kalevipoeg 1857—1861) = Kalevipoeg. Eine estnische Sage, Dorpat 1861.
8. Fr. R. K r e u t z w a l d, Kalevi poeg. Uks ennemuistene Eesti jut, Kaheskümnes laulus, Kuopio linnas, Soome maal, 1862. (Tsiteerimisel rooma number märgib lugu, sellele järgnev araabia number märgib värssi.)
9. [Fr. R. K r e u t z w a l d], Kalevipoeg. Aus dem Estnischen übertragen von F. Löwe. Mit einer Einleitung und mit Anmerkungen herausgegeben von V. Reiman, Reval 1900.
10. Fr. R. K r e u t z w a l d'i Kalevipoeg. Lugulaul Eesti muinasajast. Lühendatud kujul nelja lisaga Eesti nooresoole P. Org, Tallinnas 1904.
11. Fr. R. K r e u t z w a l d'i kirjavahetus, II — Tallinn 1956, III — Tallinn 1953.
12. K r e u t z w., Sippelgas I = Fr. R. K r e u t z w a l d, Sippelgas. Essimene jäggo. Välja antud Maarahva kele ja kirja koggoduse polest, Tartu linnas 1843.
13. K r e u t z w., Sippelgas II = Fr. R. K r e u t z w a l d, Sippelgas. Teine jagu, Tartus 1861.
14. Juhan Liiv, Jaan, vaata, kes sealt tuleb...
15. O. W. M a s i n g, Marahva Näddala-Leht 1821.
16. Post. = Ajaleht „Postimees”.
17. Rosenpl., Beitr. = Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. 1813—1832.
18. J. S e m p e r, Sillatalad, Tartus 1927.
19. Wied., Wb — Ehnische-deutsches Wörterbuch von Dr. Ferdinand Wiedemann. Zweite vermehrte Auflage. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redigirt von Dr. J. Hurt, St. Peterburg 1893.
20. VK = Vana kannel. I — Tartu, 1875—1886; II Tartu 1886; III Tallinn 1938.

Käsikirjalised:

1. Alg-Kalevipoeg = Fr. R. K r e u t z w a l d'i Kalevipoja 1853. a. versioon.
2. Fr. R. K r e u t z w a l d'i rahvalaulude kogud Eesti NSV TA Fr. R. K r e u t z w a l d'i nimelises Kirjandusmuuseumis.

3. Vestring, Sõnaraamat = Lexicon Esthonicum germanicum concinnatum a S. H. Vestring.
4. Lühendiga „Lg” on varustatud autori poolt isiklikult kogutud andmed.
5. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektori murdearhiiv.

К ВОПРОСУ О СЕМАНТИКЕ СЛОВ В «КАЛЕВИПОЭГЕ» ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА

Э. ЛАУГАСТЕ

Резюме

Литературное наследство наиболее выдающегося эстонского писателя XIX века Фр. Р. Крейцвальда, собравшего и обработавшего эстонский народный эпос «Калевипоэг», представляет несомненный интерес и с языковой точки зрения. Так, в «Калевипоэге» Крейцвальд нередко прибегает к таким архаическим словам и выражениям, которые уже утрачены в общенародном эстонском языке, причем он образует от этих архаических корней новые производные слова, придавая в известных случаях этим новым словообразованиям особый дополнительный оттенок значения. Все это приводит к тому, что в обработанном Крейцвальдом «Калевипоэге» мы нередко сталкиваемся с «темными», т. е. не совсем понятными местами именно потому, что рисуя и описывая далекое прошлое эстонского народа, писатель употребляет мало известные и необычные с точки зрения словообразования слова и выражения. Автор пытается дать истолкование некоторых из этих слов, причем, помимо самого объяснения значения слова, им по мере возможности прослеживается и образование грамматической формы того или иного не совсем понятного слова.

PANDIVERE, PANDJA JA PANDJU

P. ARISTE

Väike-Maarja rajoonis asub *Pandivere* (*pañ'divere*) küla. Samas oli varemalt *Pandivere* mõis ning on olemas *Pandivere* kõrgustik Põhja-Eesti keskse kõrgustikuna. Sama kohanimi esineb ka Kanepi Valgjärvel kujul *Pandvere* (*pañdvere*). Uurimuses eesti kohanimede päritolust on L. Kettunen oletanud, et see toponüüm võiks olla ühenduses eesti sõnaga *pant*, omastav *pandi* 'Pfand, Geisel'¹, mis on laensõna germaani keeltest (< alamsaksa *pand*). Et L. Kettunenil oli andmeid, nagu oleks *Pandivere* kohalik hääldustava *pañ'divere*, on ta edasi oletanud, nagu olevat selle kohanime varasem kuju olnud **pantia*. Ühes Hiiumaa toponüümikat käsitlevas töös on allakirjutanu selle kohanime tüvega ühendanud veel kaks kohanime, nimelt Reigist *Pandja* (*pañdja*, *pañdjo*) küla ja Harju rajoonist *Pandju* (*pañ'dju*, *pañ'djo*) rahu². See rahu on saareke, mis keskosas on 8—10 meetrit veepinnast kõrgemal. Murdekogude andmeil võib Jõelähtme murrakus *pandju* tähistada üldse meres olevat väikest maatükki.

Hiiumaa kohanimest *Pandja* on L. Kettunen arvanud, et see kuulub ehk ühte verbiga *panema*, murdeti *pandma*, millele on liitunud sufiks *-ja*³. Mis puutub selle toponüümi sufiksisse, siis on L. Kettunenil kindlasti õigus. Ei ole aga kuidagi semantiliselt ega fonetiliselt seletatav, et verbist *panema* (Reigis *panèm*) oleks moodustatud *Pandja*.

Ka kohanime *Pandju* on juba etümologiseeritud. Ida-Harjumaa ja Naissaare kohanimede kohta olevas monograafilises uurimuses on P. Wieselgren arvanud J. Mägiste toetudes, et *pañdju(mä)* kuulub ühte soome sõnaga *pantio* 'ümmargune taras-

¹ L. Kettunen, *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen*, Helsinki 1955, lk. 289.

² P. Ariste, *Ortnamnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö*, *Svio-Estonica* 1938, Tartu 1938, lk. 39, 50.

³ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 48.

tis linnupüügiks või vajutise all olev kala' ('runt stängsel för fågel-fångst eller fisk under dungd')⁴.

Foneetiliselt samakõlaline tüvi on seega saanud mitu erinevat etimoloogilist seletust. Neist pole aga kõik sellised, et neid võiks pidada kindlaks.

Kõigepealt peab esile tõstma seda seika, et usutavasti on tegemist kahe erineva tüvega, mis üksnes juhuse tõttu on samakõlalised.

1. *Pandju*. Soome keeles on olemas sõna *pantio* (murdeti ka *pantia*), millel on veel mitmeid muid tähendusi peale nende kahe, mis ülal on esitatud. *Pantio* võib olla vajutuse all olev, sageli auku tehtud säilitushunnik sammalt, põdrasammalt (*jäkäläpantio*), tohtu, naeri- või kapsalehti (*naattipantio*). *Kalapantio* on väikeste kalade püügiseadeldis, mis koosneb 2,5—3-meetrilise läbimõõduga kerest, millesse on taotud teibaid umbes 50—60 sentimeetri kaugusel üksteisest. Sees on kasehagu. Sügisel kinnitatakse selliste seadeldiste ümber mõrdu⁵. Soome keele alal on ohtrasti kohanimed, kus esineb *pantio* iseseisvalt või liitsõna esimese osana, nagu *Pantiosaari* Vuokse alal, *Pantia* Virolahel, *Pantio* Leppävirral, *Pantioniemi* ja *Pantioranta* Ristiinas jne.⁶. Eesti *pandju* ja kohanimi *Pandju* vastavad häälikuliselt täiesti soome sõnale *pantio*. On küll mõningaid semantilisi raskusi mõlema sõna ühendamisel, kuid need pole siiski ületamatud. Kohanimi *Pandju maa*, nagu see esineb lähimate randade kalurite keeleuusus, on võinud ju kõigepealt tähistada maatükki meres, millel olid *pandjud* või mille ääres olid *pandjud*, nagu soomegi kohanimed *Pantiosaari*, *Pantioniemi* ja *Pantioranta* on tähistanud asjaomast saart, neeme või randa, kus on olnud *pantio*. Eesti keeles on toimunud aja jooksul semantiline nihe, nõnda et *pandju* on hakanud tähistama meresolevat maatükki, millel on *pandju* alguses tähenduses.

Niihästi soome *pantio* kui ka eesti *pandju* arvatakse olevat õige vana germaani laen < **bandiō*, **bandiā* (gooti *bandi*, saksa *Band*, rootsi *band*) 'side, köide'⁷.

2. *Pandivere* ja *Pandja*. Neid kohanimesid on semantiliselt raske ühendada eelmisega. Toponüümides *Pandivere* ja *Pandvere* on *-vere* sufiks (omaaegne iseseisev sõna), mis esineb õige laialt eesti toponüümikas⁸. Kohanimes *Pandja* on lõpus

⁴ P. Wieselgren, *Ortnamnen och bebyggelse i Estlands forna och hittillsvarande svenskbygder, Ostharrnen och Nargö*, Lund 1951, lk. 124.

⁵ E. Lönnrot, *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*, Helsinki 1874—1880; A. H. Kallio, *Lisäviikko Elias Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaan*, Helsinki 1886; L. Hakulinen, *Suomen kielen rakenne ja kehitys I*, Helsinki 1941, lk. 131; V. Nissilä, *Vuoksen paikannimistö I*, Helsinki 1939, lk. 194.

⁶ V. Nissilä, *loc. cit.*, lk. 194.

⁷ K. Donner, *Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter*, Helsinki 1937, lk. 251; E. Erämetsä, *Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter II*, Helsinki 1953, lk. 95.

⁸ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 39 jj-d.

sufiks *-ja*, mis samuti on üsna levinud kogu eesti keele alal⁹. Sufiksitate lahutamisel sõnadest jäävad järele tüved *pand-* ja *pandi-*, mille ühtekuuluvuseks pole foneetilisi takistusi. Kõnesolevate toponüümide ühtekuuluvuse oletusele annab liiatigi tuge nende geograafiliste alade topograafia, mida tähistatakse ülalmainitud nimetustega. *Pandivere* on tuntud kõigepealt just maastikuliselt kõrgema alana. Valgjärve *Pandvere* praeguses Elva rajoonis on õige mägisel ja künklikul alal. Hiiumaa *Pandja* asub ümbrusega võrreldes samuti kõrgemal kohal. Nõnda siis on tüvega *pand-* (*pandi-*) nimetatud mitmesuguseid ümbrusest kõrgemuse poolest erinevaid kohti.

Eesti keele alal on mitmeid niisuguseid kohanimesid, mille tähendus pole tänapäeval läbinähtav, mis on aga lähtunud omal ajal keeles leidunud sõnadest. Eesti kohanimeses pole säilinud üksnes vana soomeugrilist üldist sõnavara, vaid ka vanu isikunimesid, mis on ammu unustatud. Kõnesolevaistki kohanimedest on võimalik väita, et nad on tuletatud sõnast, mis aja jooksul on eesti keelest kadunud. Mordva keeltest saab nimelt nende kohanimedega kõrvutada ersa *пандо* ja mokša *панда* 'mägi, kõrgendik'¹⁰, mis mõlemad lähtuvad varasemast kujust **panda*. Ei ole foneetilisi ega semantilisi raskusi mordva keelte esitatud sõnade ühendamiseks eesti kohanimedega, mis kõik, nagu on öeldud, tähistavad kõrgendikke. Valgjärve *Pandvere* palataliseerimata *n*-ga saab lähtuda otse varasemast kujust **pantavēre-*. Samast tüvest on võinud lähtuda ka Hiiumaa *Pandja* < **pantaja*. Eesti keelele omase lõpu- ja sisekao tõttu on kadunud teises silbis esinenud vokaal. Toponüüm *Pandivere* lähtub aga tüvest, millele oli liitunud veel sufiks *-i*: **pantai*¹¹. Selle sufiksi *i*-ga on tuletatud niihästi nimi- kui ka omadussõnu¹². Eesti keeles on omaaegne diftong asendunud üksikvokaali *i*-ga nagu muudelgi asjaomastel juhtudel. Selliseid sõnu, kus leidub tüvega liitunud sufiks *-i*, on eesti keeles näiteks *sepi* (*paja*) < **seppäipaja* < **seppäi paja*; *keř'virät'* 'pearätt' (Torma) < **keřvai-rätti* < **korvai rätti*; *igihēris* 'Erzschelm = peakelm', *igipētis* 'Erzbetrüger = peapettur', *igihäbi* 'grosse Schande = suur häbi' (näidised on Wiedemanni sõnaraamatust), milles *igi-* tuleneb sõnast **ikäi*; koeranimi *Musti* (*muš'ti*) < **mustai* jne. On olemas ka mitmeid *vere*-lõpulisid kohanimesid, kus võib kohata omaaegset *i*-sufiksit, nagu *Karivere* < **karjivēre-* < **karjai vēre-*, *Võsivere* < **vęsai vēre-*, *Vilivere* < **viljai vēre-*, *Kihlivere* < **kih-*

⁹ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 273 jj-d.

¹⁰ H. Paasonen, *Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatischen abriß*, Helsingfors 1909, lk. 104; M. H. Коляденков — Н. Ф. Цыганов, *Эрзянско-русский словарь*, Москва 1949; С. Г. Потапкин — А. К. Имяреков, *Мокшанско-русский словарь*, Москва 1949.

¹¹ Sufiksi kohta vt. muide L. Hakulinen, *Suomen kielen rakenne ja kehitys I*, Helsinki 1941, lk. 38 jj., 105 jj.

¹² L. Hakulinen, *sealsamas*.

lai *vēre-*, *Tabivere* < **tapai vēre-* (vrd. *Tabasalu*) jne.¹³. Need *i-lõpulis*ed tuletised, algsed omadussõnad, on moodustatud sõna-dest *karja* 'kari', *vesa* 'võsa', *vilja* 'vili', *kihla* 'kihl', *tapa* 'tava'. Sufiksi *-i* järgi on olemas muudiski kohanimedes, nagu *Kodijärve* < **kotai järve-* (< sõnast *kota* 'koda').

Et eesti kohanimesid pole veel täies ulatuses kirja pandud, võib ehk leiduda veel mõni toponüüm, kus esineb kõnesolev sõnatüvi. Keele ja Kirjanduse Instituudi kohanimetogude andmeil on olemas talunimesid, mis võiksid siia kuuluda, nagu *Pantsu* (= *pant̄sus*) talu Kadrina Hulja külas < ? **pantasō*, s. o. *panta* + *soo*, *Panjaku* (= *pañ'jakku*, illatiiv *pañ'jakkōhe*) Vastseliina Juraski külas < **pantajakoi* < **pantajakkai* mitme tuletusliitega. Kohanimed on sageli sedavõrd häälikuliselt kulunud, et nende endiste kujude rekonstrueerimine on raskesti teostatav, kui pole olemas vanu kirjalikke mälestisi.

Kõik need kohanimed, kus esineb tüvi **panta*, peavad olema väga vanad. Et sõna **panta* on eesti keelest aja jooksul kadunud, kuigi topograafiline sõnavara on üldiselt püsiva iseloomuga, pole siiski erakordne. Eks ole ka sõna *voor*, omastav *voore*, murretes säilinud üksnes kohanimedes. Rahvuskeelde on see sõna elustatud soome sõna *vuori* mõjul.

МЕСТНЫЕ ИМЕНА *PANDIVERE*, *PANDJA* И *PANDJU*

П. АРИСТЭ

Резюме

Вышеприведенные местные имена этимологизировались разными авторами по-разному. На основании фактического материала из архива Института языка и литературы Академии Наук Эстонской ССР автор показывает, что эти топонимы неодинакового происхождения. Название острова *Pandju* и слово *pandju* 'мелкий островок', а также финские слова *pantio*, *pantia* — древние германские заимствования < **bandiō*, **bandiā*. В местных именах *Pandivere* и *Pandja* (корни *pand-* и *pandi-*), которыми обозначаются топографические единицы, находящиеся на возвышенностях, имеют прямые соответствия в мордовских языках: эрзянское *пандо* и мокшанское *панда* 'гора, возвышенность'. Эстонские корни *pand-* и *pandi-* восходят к первоначальным формам **panta-* и **pantai-*.

¹³ Esitatud kohanimed on võetud L. Kettuneni eespool mainitud teosest.

OSMI OLEMUSEST

U. MASING

„Osmi haiguseks” nimetatud eesti rahvalaulu riisemeile¹ ei ole rahuldavat seletust, sest peategelase *Osmi* (Jä 1. 4) ehk *Osme* (Jä 2) olemuse suhtes arvamused lahknevad. A. V. Koskimies on väitnud, et K. Krohni postuleeritud *osmo* 'isand' kuulub etümooloogiliselt kokku soome sõnaga *osma* 'Gulo borealis; õgija, ahm; Vielfrass; fjellfross, jerv; glutton, wolverene; pocomaxa'². J. Mägiste, mainides seda seletust ja tähendades, et tema teada seda pole pooldanud keegi, arvab, et nõnda ehk on juba mõtelnud A. Ahlqvist, tõlkides vadja pulmalauludes sõna *ozmut* 'väike karu' (liten björn (?))³. Kaunis üldiselt tunnustatakse või tsiteeritakse arvamust, mille esitas J. Krohn⁴ ja arendas K. Krohn⁵. Sõna *osmo* olevat laenatud Skandinaaviast ning ta lähteks on muinasskandinaavia *ásmundr* 'malm' (rootsi *osmund*, millest eesti (Saaremaa) *osman*, *osmus* 'malm') või sellest viikingiaegne isikunimi *Ásmund*. Eestlased, asudes Soome, viinud kaasa selle sõna. Seega siis ka „Osmi haigus” kajastab aega, millal skandinaavlastel olid härradeks Eesti rannikuil. Vältides küll juba O. Rudbecki ajast saadik kummitavat arvamust, mille kohaselt kogu maailm täitus skandinaavlastega, arutleb põhiliselt ometi üsna sarnaselt ka A. Anni⁶, üteldes laulu pärinevat talupoeglikust miljööst, kuid selles kõneldavat hellitatud ja saamatust noormehest, kes oli kuulsa mehe poegi ja väga tähtsa suguvõsa liige ning kes haigestus üsna

¹ Eesti Rahvalaulud. Teine köide, Tartu 1932, lk. IX—XI. 41—44 (nr. 14). Edaspidi lühendatud ER ja kasutatud sealseid signatuure.

² K. Krohn, Kalevalankysymyksiä I, Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXXV, 1 (1918), lk. 213 märkuses.

³ A. Ahlqvist, Wotisk grammatik, Acta Societatis Scientiarum Fennicae V, 1, Helsingforsiae 1856, lk. 141.

⁴ J. Krohn, Suomalaisen kirjallisuuden historia, Helsinki 1884, lk. 237.

⁵ K. Krohn, Kaleva und seine Sippe, Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXX, 35 (1913—1918) (edaspidi lühendatud: SUSA), lk. 22—26; K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, Porvoo 1914, lk. 305—308; K. Krohn, Kalevalankysymyksiä I, lk. 148. 210—213; 215—216; 224—225.

⁶ A. Anni, F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg” I, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B (Humaniora) XXXII, Tartu 1934, lk. 173—179, eriti lk. 177 jj.

lihtsa töö juures. O. Okkonen on arvanud⁷ Osmo ühendatavaks foiniikia-puunis (eriti Siidonis tuttava) jumaluse Esmuniga⁸. Ei ole vist sellel vaatel olnud pooldajaid, kuigi Soomes paistab leiduvat inimesi, kes püüavad põhjendada teooriat, mille järgi egiptuse kultuuri on ulatunud Läänemere mailegi. Arvustades kaht viimati mainitud vaadet on Mägiste⁹ mu meelest piisavalt näidanud nende puudulikkust, seepärast ma neid edasises ei puuduta. Mägiste arvates on sõna *osmo* kahepalgeline. Üks homonüüme on laenatud vene keelest, kus ta lähteks on sõnad, nagu *озими* 'озимые посевы, поля, зеленыя, осенние всходы'; *озимница* (Pskov, Tver) 'taliniisu'; omadussõnad *озимовый, озимный, озимый* jt., põhitähendus seega 'talivilil, tõuvilil' (Winterkorn, Getreide)¹⁰. Teine *osmo, osma* tähendab 'mingi loom' (irgendein Tier), 'metsloom' (wildes Tier), kes kord olevat karu (Suomen kansan vanhat runot II, 595 — Muujärvi), kuid enamasti määramatu loom, kelle luudest ja sarvedest on juttu¹¹. Mõlemad esinevad soome, isuri ja karjala rahvalauludes, eesti rahvalauludes aga sõna teises tähenduses puuduvat. Kunagi see teine homonüüme tähendanud küll „Gulo borealis”, kuid, et „selle vähe tuttava või üldse tundmatu arktilise looma nime tähendus oli ähmaseks muutunud”, siis laulikud ise ja laulude üleskirjutajad pidevalt vahetanud ära Osmo küндjana, külvajana ja kosilasena ning Osmo loomana¹². Sõna esimesest tähendusest võivad olla tuletatud eesti *osmik*, mis kunagi olnud ainult 'teravilja säilituspaik' (Aufbewahrungsort für Getreide)¹³, ja mõned kohanimed kunagisel liivlaste alal¹⁴. Teises tähenduses esineb sõna Soomes isikunimena ja teda on kasutatud kohanimede moodustamisel¹⁵. Siia kuuluvat kindlasti ka mõned liitsõnad ja nimelt:

osmankäämi „kafveldun, kasedun (typha)” (Lönnrot); „typha latifolia” ja „typha angustifolia” (P. Suhonen, Suomalaiset kasvinnimet, lk. 385 jj.);

osmonkääpä „typha latifolia” (P. Suhonen, Suomalaiset kasvinnimet, lk. 386 Ylöjärvis); Impilahti karjala murdes *osmankiäbä*.

Et nende liitsõnade algusosaks on loomanimi, ei ole kaheldav, sest sama taime tavalisema nimetuse algusosaks on eesti ja soome

⁷ O. Okkonen, Kalevalaseuran Vuosikirja XIV (1934), lk. 111—129.

⁸ Selle jumaluse nime etümoloogia on vaieldav ja ta seemi algupära kahtlane. Kreeklastes samastasid ta oma arstjumaluse Asklepiosega. Ta kuulub seemi maailmas tavaliselt surevate ja taaselustuvate jumaluste hulka. Tema kohta vt. W. W. Baudissin, Adonis und Esmun, Leipzig 1911.

⁹ J. Mägiste, Der ostseefinnische Osmo und seine Sippe, Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936, Tartu 1938 (edaspidi lühendatult Mägiste, Osmo), lk. 177—244 (kriitikat lk. 236—244).

¹⁰ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, Москва 1955, II, lk. 582.

¹¹ J. Mägiste, Osmo, lk. 177 jj. 216.

¹² J. Mägiste, Osmo, lk. 235.

¹³ J. Mägiste, Osmo, lk. 230—232.

¹⁴ J. Mägiste, Osmo, lk. 228.

¹⁵ J. Mägiste, Osmo, lk. 234.

keeles „hunt” (hundinui, hundipurikas) ehk „susi” (soetõlv, sudenkurikka, sudenmiekk) ¹⁶. Kuid *osmo*, *osma* tähenduses '(tali)vili' võivad esineda kahes teises liitsõnas, nimelt:

osmanmesikka 'gul honningsklöfver (melilotus officinalis)' (Lönnrot);

(h)*osman solmu*, *osmon solmu* 'nodus artificiosus, wallknut' (D. Juslenius, Suomalaisen Sana-Lugun Costus 1745, seletatud taoliselt hilisemaiski sõnastikes): „kuidagi seemnepunga meenutav vikatilõele, sirbi-, reha- ja kirvevarrele sisse lõigatud kaunistus, nõiasõlm veiste arstimisel jne.”

karjala *ožmonšolmu* (Tunkua'st) 'teatava nõiasõlme nimetus' (Bezeichnung eines gewissen Zauberknotens).

Osmanmesikka nähtavasti tähendab Mägiste arvates kindlasti „viljamesik”, kuid *osmansolmu* võivad siiski olla ühendatav loomanimetegagi ¹⁷. Selle sõna seletamisel suudab iga teooria leida endale vabandusi. Krohn, rõhutades, et ta on „armastusesõlm” (der liebesknoten), väidab, et sellist sõlme just seepärast hüütud Osmasõlmeks, et sõlmgigi oli „võõrast päritolu” (von fremder Erfindung) ¹⁸. Mägiste meelest on sõlm viljakõrres müstilisim ja vallandatamatuim ning seepärast võivad küsida, „kas see äkki ei võinud saada 'nodus artificiosus', saksa keeli 'Liebesknoten' tähenduse?” ¹⁹.

Edasises katsun näidata, mispärast Mägiste teooria on puudulik, ja siis mõnede argumentidega põhjendada vaadet, et *osma*, *osmo* on kõikjal nimetuseks olnud inimesena kujuteldud loomale. Kriitika ei hõlma kõike Mägiste juures vaieldavat või puudulikku ning argumentid ei riiva kõiki probleeme, mida põhjustab Osma oma „perega”.

Esiteks on *osmo* laenamine vene keelest aastate 900—1200 vahel üsna ebatõenäoline. Mägiste ise tunnistab ²⁰, et vanemal laenudel on vene *o* vasteks *a*; kuid ka *i* (enamasti rõhulise) jäljetu kadumine oleks analoogiata. Liiatigi, kui enne a. 1200 mitmel pool läänemeresoome rahvaste alal sõltumatult üksteisest oleks laenatud sõna, mis tähendas „talivilil”, siis on kahtlane, kas selline vajalik ja lühikene termin eesti ja soome keeles oleks täiesti kadunud igapäevasest sõnavarast. Ja kui eeldadagi, et see sõna vene keeles eksisteeris juba tollal, oleks Mägiste ometi pidanud näitama, et Novgorodi-Pihkva-Polotski aladel oli tollal taliviljade kasvatamine keskse tähtsusega. Et vastav vene sõna on üsna hiljuti laenatud vepsa keelde ja lüüdi murdeisse ²¹, siis vähemalt järgneb, et sel laenaval põlvel polnud aimugi mingi vanema samatähendusliku ja peaaegu samakõlalise (laen)sõna olemasolust.

¹⁶ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 233 jj.

¹⁷ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 227, 233.

¹⁸ K. Krohn, *SUSA XXX*, 35 (1913—1918), lk. 26.

¹⁹ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 227.

²⁰ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 230.

²¹ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 177 jj.

Teiseks, mu meelest on võimatu aastate 900—1200 vahel talivilja isikustamine sel moel, et *Osm(er)o*, *Osmotar* on ühtaegu talivilili ja õllevalmistaja. Pealegi, õlut tavatsetakse valmistada otradest. Rukkiõllest pole vist iial suuremat hoolitud. Kui pulmalauludes *Osmero* oleks 'viljamees' (Getreidemann)²², siis peaks vähemalt järeldama, et *osm-* on 'oder'. Kuid müütides ja muinasjuttudes loomadki pruulivad õlut. Meil on ju rahvalaul „Tihane tegi õlut” ja ühes vene muinasjutus teeb seda varblane²³.

Kolmandaks, kuigi ei oleks absoluutselt võimatu, on üpris ebatõenäoline, et samas laulus peigmehe meelitusnimi tuleneb sõnast *osm-* 'vili' ja hoone kirjeldamisel *osmo* tähendab looma²⁴. Kui arutella, kumb tähendus võiks olla tavalisem, siis pole kahtlustki, et teine. Esineb ju *osma* loomana „Kalevalaski”. Mägiste deklaratsioon²⁵ aga, et loom olnud „vähe tuttav” (wenig bekannt) ja „vaevalt iialgi soome-isuri-karjala alal nii suure majandusliku tähtsusega, et talle oleks antud auline nimi *osma* (=teravili)”, on ainult tõestamist vajava eeldamine tõestatuks ja katse kummutada reaalselt sellega, mida eeldatakse reaalseks. Sest see loom ei ole nii haruldane, et tohiks väita ta täiesti tähtsusetuks ennemuistesseski majanduses. Kaks isendit on püütud talvel 1875/76 Kuramaal ja 1890 olevat üht nähtud Rakvere läheduses²⁶. Karu ja huntigi pole enamik eestlasi näinud metsas, rääkimata ilvesest ja teistest hävitatud loomadest, kas siis see õigustab ütleva, et nad kunagi a. 1200 paiku olid „vähe tuttavad”? Kui aga *osma* oli võrdlemisi tuttav loom, siis on aga — risti vastupidi Mägiste väitele — vaja tõestada, kuidas oli võimalik, et austatavale taliviljale laenati nimeks sõna, mis häälikuliselt langes kokku hinnalise looma nimega, kelle nahk oli enam-vähem tulusalt müüdav.

Neljandaks, kui juba nõustuda, et rahvalauludes esinev *vilja* võib olla 'metsloom'²⁷, siis oleks tulnud näidata, miks seesama epiteet pulmalauludes tingimata peab tähendama 'teravili'. Meile vähemalt ja küllap muistseile inimestelegi tundus olevat loomulik armastatud või ülistatud inimese võrdlemine loomadega või taimedega ning nende konkreetsete osadega või saadustega. Ütelda, et keegi on „teravili”, oleks sama sobimatu stilistiliselt nagu kin-

²² J. Mägiste, *Osmo*, lk. 225.

²³ J. Hurt, *Vana Kannel*. Tõine kogu, Tartus 1886, nr. 419, lk. 294 (Kolga-Jaani); sama E. Laugaste, *Valimik eesti rahvalaule*, Tallinn 1948, nr. 382; O. Dähnhardt, *Natursagen III* (Tiersagen), Leipzig und Berlin 1910, lk. 238.

²⁴ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 182—209 (SKVR VII, 2: 648 Suojärvi). Küllap nõnda mõnes muuski laulus.

²⁵ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 236. Ei ole ehk ülearune osutada, et В. Даль, Толковый словарь IV, lk. 104 tsiteerib näiteks *росомаха* juurde just ning ainult lause „*росомашья шапка чухонца*”. Sellest järgneb vähemalt, et ahmi nahka hiljaeegu soome, isuri ja karjala aladel kasutati üsna sagedasti.

²⁶ K. Grevé, *Säugetiere Kur-Liv-Estlands*, Riga 1909, lk. 71.

²⁷ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 235 jj.

nitada, et ta on „kalasaak”. Aga ka siis, kui *vilja* ei oleks „metsloom”, vaid „vili”, ei järgneks sellest midagi temaga rööbiti esineva *osma*, *osmut* kohta, sest epiteedid ei tarvitse kuuluda samasse kategooriasse, esinedes kõrvuti. J. Mägistelegi tundub imelik, kuidas just pulmalauludes peigmehele tavaliseks epiteediks on midagi viljalist, ja ütleb, et põhjuseks olevat olnud „see keskne asend, mis oli teraviljal ja põllundusel üldse nende laulude loojate ja lauljate elus”²⁸. See vägivaldne Läänemere rahvaste põllumehestamine küünib selleni, et peigmehe viljaliste epiteetidena tsiteerib J. Mägiste lauludes esinevaid lugupidamisavaldusi leiva vastu. Peale nende esitab ta ainult ühe sellise epiteedi, nimelt vadja nimetuse mõrsjale *kaura-(kagra-)kappa*. Et järgmises laulureas esineb *osmut*, siis on J. Mägistel siin võimalik kasutada sedasama meetodit, mida *vilja/viljyt* ja *osmo* kõrvuti esinemisel. Ta teebki seda, üteldes, et „nähtavasti on ka siin *osmut* paralleelne väljend peaaegu sünonüümsele sõnale *kaura-*, *kagra-* ja tähendab järelikult '(mingi) teravili’²⁹. Aga ka siis, kui selles laulus mõrsja iseend nimetaks *osmut*, on J. Mägiste lause ainult üks eksegeesiviga. Tekstis

Einämytty eltyyepi,
kakrakappa kalliepi,
se (SKVR IV, 3 : 700; minä 728;
miä : 711) on (puudub 711, 728)
osmut (700, 711; ozmut : 728)
ootavabi

Ein Heubündel ist geldeswerter,
ein Schöpfer Hafer ist teurer,
Osmut, die ist (ich, Osmut, bin) billiger.

ei ole *kakrakappa* üldse epiteet ega ole seda ka *einämytty*. Kuitahes keskse tähendusega oleks põllunduski, ükski neid ei hakkaks end nimetama kaerakapaks või heinakimbuks. Mõlemad terminid on ainult hindamisalused ja, kui varblane oleks kellestki kallim, siis ei järgne, et keegi oleks peaaegu varblane. Aga ka siis, kui *einämytty* ja *kakrakappa* oleksid paralleelepiteedid, ei saa nende varal midagi tõestada *osmut* kohta. Kui võiks, siis tingimata ju tuleneks laulust (SKVR IV, 3 : 722)

Lô oweza ozmueni,	Schlage das Pferd, mein Ozmut,
lô oweza, od'd'a entäs,	schlage das Pferd, hüte dich,
kumartákka kultoeni,	neige dich, mein Goldchen,
kahé' põlê' kaloeni	nach beiden Seiten, mein Fischchen

peigmehest *ozmut*'i kohta, et see on mingi veoloom. Sedasama järeldest tagaksid isuri (Soikkola) ühes pulmalaulus (SKVR III: 316) taoliselt järjestikku esinevad *osmoi* ja *kalo*i. Mu meelet need kaks kohta — kindlasti on taolisi rohkem — ei anna midagi otsustavat J. Mägiste vaate vastu, sest mõlemad võivad olla riknenud. Arvan seda ka eelmisena tsiteeritud stroofi

²⁸ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 219.

²⁹ J. Mägiste, *Osmo*, lk. 222.

viimasest reast³⁰. Sest, kuigi ka K. Krohn tõlgendab rida taoliselt³¹, laulu mõttekäiku see komparatiiv enam ei tundu sobivat. Kas siin kunagi ei seisnud küsimusena ja seega eitusega „mis on osmust odavam?“ või uue algusena ja kokkuvõtvalt „mina olen osmust odavam“?

Viiendaks, liivlaste alal Väinajões esineb XIII sajandil *Osmesare*, mis J. Mägiste arvates tähendab „Viljasaar“ (Getreideinsel)³². Kuid ometi sel „ainult üks kord konstateeritaval kohanimel loomulikult puudub absoluutne kindlus ja tõestavus“, mis vist tähendab, et J. Mägiste arvates pole kindel, kas nimi sellisena on esinenudki. „Viljasaar“ oleks siiski veidravõitu, nagu „Rukkisaar“ või „Leivasaar“. Ja kui *Osmesare* tähendaks „Viljasaar“, siis peaks *Osmu(s)saar* Eestis ometi olema olnud vähemalt viljakaubanduse keskusi. Kuigi ma ei tea, kuidas seda saart Väinas nimetatakse praegu, ta eksisteerimine ei ole vaieldav ning on kaunis kindel, et *Osmes* selles tähendab looma. Esmakordselt nimi ei esine Läti Hendrikul, vaid 15. märtsil 1226 reserveeritakse *Osmesare* Modena Wilhelmi ürikus Maarja kirikule³³. Varsti on aga veerand *Osmesare*'st läänistatud ja kiriku kapiitel peab vajalikuks vähemalt üriku, milles veerand *Osmesare*'st tunnistatakse talle kuuluvaks³⁴. Sellest lastakse 13. mail 1433 Lübeckis teha transsumpt, seega siis tollal saart veel nimetati nõnda³⁵. Ta paistab aga olnud ülalpool Riiat, sest ühes ürikus on järjestatud „insula Lapidia“ (Steinholm), „Tamegare“ ja „insula Osmesare“³⁶. Saare praegune nimi ei tarvitse olla mingis seoses kunagisega, kuid Väinas on olnud üks teinegi loomanimeline saar, üks „laid Daugavpils juures, mille ümber voolab Väina, hüütud Wulfesholm“³⁷, mis on kaua kuulunud Padise kloostrile. Eesti *Osmu(s)saar* ei ole kindlasti moonutis talle rootslaste poolt antud nimest *Hothensholm*³⁸, mille asemel kohalikud sakslased ütlevad *Wodensholme*³⁹ ja *Wodesholm*⁴⁰. Sellest tohiks ehk järeldada, et nad teadsid Odini ja Wodani identsust. Teatavasti on Odini loomadeks kaks hunti: Geri 'kugistaja' ja Freki 'ahmija' ning need nimed olidki põhju-

³⁰ SKVR IV, 3:700, 711, 728.

³¹ K. Krohn, SUSA XXXV, 1 (1918), lk. 148.

³² J. Mägiste, Osmo, lk. 228.

³³ F. G. v. Bunge, Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch I, Reval 1853, nr. 78 (edaspidi lühendatult UB köite ja ürikunumbriga).

³⁴ UB I, 162 (1239) ja UB I, 164 (21. III 1240) läänistamisest ning UB I, 198 (1248) peapiiskop Nicolause kinkimisürik.

³⁵ UB VIII, 683.

³⁶ UB I, 168 (u. 1240).

³⁷ UB VII, 778 (28. I 1429).

³⁸ UB III, 216 u. 1250, sama vist ka *Odesholm* UB IX, 386 (16. XII 1438). (16. XII 1438).

³⁹ UB VIII, 29 (9. VII 1429).

⁴⁰ UB IX, 428 (1. III 1439); UB X, 562 (9. III 1449).

seks, miks rootslasile *osmu* kuulmisel ja ta tähenduse teadmisel⁴¹ assotsieerus Odin. Et hunt ja osmu võivad teineteist asendada, seda näitavad ju sama taime nimedena „hundinui” ja „osmankäämi”. Liiatigi, Aegna saare nimeks on tollal *Wulvesoe*⁴², seega siis jällegi saarel võib olla loomast võetud nimi ka Tallinna ümbuskonnas.

Kuuendaks on kaunis kindel, et *osmansolmu* ei tähenda 'vilja-sõlm'. Sest see kujutelm on kaudselt ühendatav üsna üldiselt tuttava lapi looga, milles loomad on ambumas põhjapõtra ja igaüks neist jätab temasse oma tähise tulevastele põlvedele. Karasjoki teisendis „ahm laskis turja, mistõttu põhjapõder seal on säilitanud ahmi noole jälje”⁴³, Inari teisendis *te ketki päijil pännäläšan, mast täliw li vala kēdhi-ōda* 'ahma ampui yläleukaan, jossa nytkin vielä on ahman-ydin'⁴⁴. Et aga selline tüüp lugusid — loomad määravad mitmesuguste olendite omapära — on väga tavaline totemistlikel Põhja-Ameerika indiaanlasil, siis julgen siit järeldada, et ka *Osm-* oli üks sääraseid totemloomi ja edasi, et „Osmi haigus” ürgsel kujul oli laul säärasest poolloomast. Küllap on mitmed sangarid Kalevalas taolised olendid. Kuigi E. N. Setälä seletab natuurmütoloogiliselt Väinämöineni ja Joukahainenini võidulaulmist, ta mainib, et *joukahainen* tähendab luike⁴⁵. Ja ma arvan, et Osmiga sageli koos esinev *Lemminkäinen-Lemming* ongi 'lemming' ja see sõna Skandinaavias on laenatud soome või lapi keelest. Igatahes on see seletus mu meelest reaalsem kui oletada, et skandinaavilased oleksid suvatsenud sellist ikkagi hiiretaolist looma nimetada „haukujaks”⁴⁶. Kuigi põhiliselt need loomisikud on põlvkondudest vanemad, pole imelik, et nad jõuavad järele ühiskonna arengule. Kui isuri lauludes odras on *osmo(nen)*⁴⁷, siis see ei tarvitse olla lihtne loom. Oli ju Saaremaal kombeks hirmutada vilja tükkivaid lapsi ütlemisega „viljahunt tuleb!”⁴⁸ ja Valgevenes on *рос(с)омаха* kanepipõllus elutsev pahaloomuline haldjas⁴⁹.

⁴¹ Et tähendusi teati ja osati kaunisti moonutada, seda näitab ilmseimalt saarenimi *de blote Kaerll* (UB VIII, 16 (23. VI 1429)), mis muidugi ei ole „paljas Karl” või „paljas meesterahvas”, vaid **Paljaskari(l)* saksastamine. Ja ometi esineb juba u. 1250 (UB III, 216) selle saare nimena *Karlsö*, mille tekkimine jääks lausa mõistatuseks, kui UB VIII, 16 ei selgitaks.

⁴² UB VIII, 54. 61. 81. 241. 262 (1429—1430). 850 (1434).

⁴³ O. Dähnhardt, *Natursagen* III, lk. 74 (allikaks Poestion, *Lapp-ländische Märchen* lk. 11 jj.).

⁴⁴ A. V. Koskimies ja T. Itkonen, *Inarinlappalaista kansantietoutta* (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XL (1917), lk. 137). Sama loo teisendis (lk. 142) ei tegutse kaasa ahm ja loomade lastud tähised on „nooled”.

⁴⁵ E. N. Setälä, *SUST* XXXV, 13 (1914), lk. 43.

⁴⁶ H. S. Falk und Alf Torp, *Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1907, tüvi olevat **lēm-*.

⁴⁷ SKVR IV, 1:7. 25.

⁴⁸ J. B. Holzmayer, *Osiliana; Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* VII (1873), lk. 113.

⁴⁹ В. Д а л ь, *Толковый словарь* IV, lk. 104.

Nõnda on tublisti kahanenud nende kohtade arv, milledest J. Mägiste leiab tõendeid oletusele, et Osmi on ka 'vili, viljamees'. On aga võimalik näidata vastupidist. Pulmalauludes ometi ei kujuteldaks peigmeest viljakesena-osmikesena, vaid hellitatakse teda loomanimedega. J. Mägiste ise tsiteerib Viljandimaa (Tarvastu?) „Ehtimislaulu” (ERA, Hurt II 43, 136) ja ühendab sellega taolise osa Setu „Kosjasõidust”⁵⁰, mida on juba teinud K. Krohn⁵¹. Selles seoses vastavad teineteisele read:

Oota, oota Osmi ärgä;	Oota üks oota, osmimeessi,
koruta Koruli pulli,	kannatõlõ purjos poissi! (Soelaane)
wiidä aiga Wella sõnni;	

Veidra *koruli* on K. Krohn juba kuulutanud laenuks vene keelest ja J. Mägiste teda täiendanud, kirjutades vastava sõna vene kirjatähtedega. Paraku, mõlemad on vist arvanud, et „Vana Kannel” ei sisalda midagi olulist. Kuid Kolga-Jaani „Ehtimislaulus” on need read järgmised:

Uot, uot, uot, uot Oizo härgä,
kannata Kalevi pulli⁵².

Kindlasti on *Kalevi* vanem kui *koruli* ja *oizo* muidugi näitab, et hääldatai *osmo*. Viimast on oletanud J. Mägistegi⁵³. Kuid nagu *koruli* on moonutis, nõnda on moonutis ka „Wella sõnni”. Ja see vist ei ole muud kui *vellota(n)ni*, sest midagi sellist näib seisnud setu „Kosjasõidu” ütteski, mis tavaliselt küll on kujundatud hoopis erinevaks, nagu

Ime üks ütël: Ta vellota!
(SL I, nr. 491, lk. 509 Härmä)
Oh sa küri kosjolane,
vilets viina toojanel!
(SL I, nr. 494, lk. 513 Setu)

Velekene, helläkenel!
Peä üks, peä pääsokõnõ,
kanna, kanna kanasõni.
(SL I, nr. 489, lk. 505 Räpina)

Kaarma laulus hobusteotsimisest (ERA, Hurt I 3, 65: „Ot oli osmus [teisendeis: *ormas, ohmas, ohmus, lemme*] poisikeine”) on osmuspoisike muidugi seesama tüüp olendit ega ole põhjust arvata, et ida poolt tulnud Osmi „siin kohaliku apellatiivi *osmus* 'malm' toimel on rahvaetümoloogias modifitseerunud” või et algselikult juba on mõeldud *osmuspoissi* „(malmipoiss, Gusseisen-Junge)”, kes mujal Eestis on tundmata⁵⁴. Küllap on siin -s umbes samuti ülearune nagu *põllusmaa, karjasmaa* tüüpi liitsõnades. Ja „osmuspoiss” on samaugune moodustis nagu „koer poiss”.

⁵⁰ J. Hurt, Setukeste laulud. Esimene köide. Helsingis 1904, nr. 45, lk. 63 (lühendatult SL I). Teine köide Helsingis 1905 (lühendatult SL II).

⁵¹ K. Krohn, SUSA XXX, 35, lk. 25.

⁵² J. Hurt, Vana kannel. Tõine kogu. Tartus 1886, nr. 461, lk. 360 (edasises lühendatult VK I ja VK II); A. Anni, F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg” I. Tartu 193, lk. 183 tsiteerib seda kohta ainult „Kalevi” suhtes. Taolist ütet võiks esineda „Salmelauluski”, kuid ta puudub.

⁵³ J. Mägiste, Osmo, lk. 216.

⁵⁴ J. Mägiste, Osmo, lk. 240.

Kõige öelduga ei ole väidetud, et XVI sajandil iga laulik veel teadis *osm*- olevat looma või koguni aimas, näiteks „osmimeessi” esialgset tähendust. Loomanimed ei ole ju täiesti kindlapiirilised ja tollal võidi *Gulo borealist* hüüda juba hoopis teisiti. Sobivaiks näiteiks on siia „hunt” ja „susi” suhe, see, et ostjakkidel esineb kohati (Vach) koera nimetusena *k'amlak'ù* 'koiran nimi (ahma-) / hundename (vielfrass-)' ⁵⁵ ja, kui öeldakse „Metsän Osmo, metsän Onni, / metsän kultainen kuningas” ⁵⁶, võib ju olla kaunis kindel, et Osmo siin on nimeks karule. Aga nii nagu *soetõlv* taime-nimena võib püsida sealgi, kus enam ei kasutata kumbagi liitosa-dest iseseisvalt, nagu juba praegu on vähe inimesi, kes teavad veel, mida tähendavad esimesed osad nimedes, nagu *küüvoits, näsiniin / naseniin, õispuu / oispuu*, nõnda on mu meelest nende minu oletatud igimuistsete totemistlike lauludegagi. Aina nad kahanesid, lühenesid viimaks mõneks reaks, millede ümber kuhjati uut ja hoopis võõrast ainest sageli hoolimata tekkinud vasturääkivusist. Laulude esialgse mõtte taastamiseks puudub otsene materjal, kuid kaudset on rohkem, kui tahame arvata. Pole ju, paraku, inimest, kes tunneks kõiki meie rahvalaule piisavalt, et ütelda midagi lõp-likku mistahes probleemi arutlemisel. Sessamas Kolga-Jaani laulik-
 us on ometi kolm teisendit laulust „Põdesin mina, põdesin”, mis ilmselt vähemalt samavõrd kuuluvad kokku „Osmi haiguse” ja eriti selle esimese, Osmi-redaktsiooniga kui selle laulu teine, Lemmingäne-redaktsioon esimesega ⁵⁷. Et Kolga-Jaani laulus „püssi” rööbikuks on „tinanuoli”, siis laul ise peab olema tekkinud ajal, mil veel mäletati noole kasutamist jahil. Laulik siin läheb otsima hobuseid (A, on koertega väljas — B) ja kohtab „põdra põosa'asta, sinisarve saare peältä” (B, põdra ja karu — AC), ruttab koju kutsuma vend Jaagukest laskma seda looma. Vend laseb (AB, kuid kutsumisest hoolimata laulik ise — C), loom langeb, aga „minu pea lõksatelles” (AB, „minu pea aga põrkas haava” — C). Viimases riknenud ja vastset moodsamaks tehtud teisendis seletatakse ka, et püssi raskus on põhjustanud äparduse (C). Pea lõksatamise või haavataasaamise tulemuseks on siis

Põdezin mina, põdezin (ABC):
 kuuzi kuivada suveda (ABC),
 kümme külmä talvekesta (A)
 kümme külmädä talveda (B),
 seitse seisvat talvekesta (C),
 kümme külmädä kevädet (C)
 kuuzi sängi ma kulutin (A),
 sada sammasta mäenzin (A).

⁵⁵ K. F. Karjalainen, Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von H. Toivonen, Helsinki 1948, lk. 406b.

⁵⁶ K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, lk. 306.

⁵⁷ Vana Kannel II, nr. 291, lk. 204—207, kolm teisendit A, B, C. Pidasin end esimeseks, kes need laulud ühendab arutlusse. Kuid seda on tehtud juba paar aastat enne mind (vt. M. Kuusi, Lemmingi isa podie, Virittäjä 1954, lk. 301). Kui aga kaks sõltumatult on avastanud midagi, siis on leitu usutavam.

Sugulased Harjust, Paidest, Virust, Soomest tulevad haiget vaata-
tama, tuues maiuspalasid. Laulik keeldub aga neid võtmast, ooda-
tes nähtavasti surma, ja nõuab, et talle ei tehtaks puukirstu, vaid
„kivine kirstu, sikasarvista sagarad” (AB), „põdrasarvist põõna-
kesed” (A, „põdraluista põõnad peäle” — B). Hauda „Viru kiriku”
ja „Paideje” (AB) tuleb ta kanda kätel. Teisendis A järgneb siis
veel esimene osa „Neiu ja poisi matusest”, teisend C lõpebki sele-
tusega, millised vead on olnud Jaagukese püssil, et ta võis põrgata
vastu lauliku palet. Kas selles laulus esialgu üldse esines lauliku
vend, paistab mulle kahtlane.

Selle laulu lõpposana esinev „Juhatusi matjaile” leidub ka
„Luuda minekuks” nimetatud laulus⁵⁸ ja mujalgi⁵⁹. Kuid „Luuda
minek” ise on jällegi üks „Suisa suuda” kuju selle suure erinevu-
sega, et siin peab surema neid nooruki tapmise eest ning nende
hauad lastakse siis olla sarnased „Neiu ja poisi matuses” kirjelda-
tuga. „Suisa suuda” omakorda kuulub ju Kalevi tsükklisse ja see-
pärast ei olegi nii imelik, et „Osmi haiguse” Kaleviga arvestavaist
teisendeist kaks⁶⁰ lõpevad „Neiu ja poisi matusega”. Küllap kuu-
lub sinna aga ka eelnevas mainitud Kaarma „Ott oli osmus poisi-
keine”. Kolga-Jaani laulu esimesele osale on paralleele Ingeris,
temaga kuulub kokku ka võrdlemisi tavaline „Põder põllul”⁶¹.
Setus on sellest heietatud ja korrutatud „Põder põllalt — müügiks
müürilt”⁶². Laulik kohtab „sinisarve” põtra (298, 299, 301, 582;
sinisikka vas’k 302, simmesikka, vaskisarve 303, vrd. 304, sikko
lagasarvi 1288) või põtra ja karu (300, 580), kelle ta vend tapab.
Järgneb tapetud põdra veider müütamine, lugu, mille ainsa taoli-
sena tean „Salmelaulu” selle alguse, kus esineb „kulli Kuuramaalta,
Sini sarve Saksamaalta”⁶³. „Neidude naljalaulus”⁶⁴ viib aga must
mees ära põdraliha, laulikule ja ta vennale jääb sarv, millest sepal
lastakse teha vanker vehmriga, umbes nii nagu Kolga-Jaanis sarv
kasutatakse kirstu valmistamiseks. Küllap on seegi laulik, kellelt
on üks mandunud „Salmelaul”⁶⁵, kunagi kuulnud laulu „Põdesin
mina, põdesin”, kui mitte mingit muud laulu põdra laskmisest.
Ingeri lauludes paistab esinevat haigestumine, setu uusmoodustises
on see joon peaaegu jäljetult kadunud.

Võiks nüüd arvata, et Kolga-Jaanis või kuskil endisel Järvamaal
on riismed „Osmi haigusest” soetatud mingisse primaarsesse laulu,
mis jutustas põdra tapmisest ja ehk ka põdra müütamisest. Kuid
säärasele liitlaulule oleks koostaja leidnud kuitahes armetu moti-
veeringu. Teisendis AB pole aga jällegi põhjendamisest, C sisal-

⁵⁸ SL I, nr. 81, lk. 98; nr. 92, lk. 111 ja VK I, nr. 124.

⁵⁹ VK IV, lk. 133, 396 ja ER II, lk. 15.

⁶⁰ ER Jä 1 ja ER Jä 4.

⁶¹ VK III, nr. 320, lk. 292. Sageli selles laulus jääb põdema põder.

⁶² SL I, nr. 298—304, lk. 347—351, liitlauludes nr. 580, lk. 646; nr. 582,
lk. 648 ja „Neidude naljalaul” SL II, nr. 1288, lk. 386.

⁶³ ER, II, lk. 184 [VI 26a (Suure-Jaani)].

⁶⁴ SL II, nr. 1288.

⁶⁵ ER II, lk. 493 [TA (VI) 24 (Nõo (Helme))].

dab küll katse, kuid ilmselt ju täiesti sekundaarse. Lauliku tervise sõltumus põdrast on täiesti mõistetav ainult siis, kui selle põdra tapmine on roim, kui just see põder on lauliku hingeloom, tema kaitsehaldjas, tema „õnn”⁶⁶. Kui nüüd Osmi „Osmi haiguses” rakendab hobust, look talle vastu rindu lööb ja ta sellest põdema jääb⁶⁷, siis on ometi võimalik, et see sündmustik on sellise vanema sündmustekäigu moodsamaks ja tuttavamaks tegemine, milles hobuse asemel esines põder ja looga asemel amb. Tegelikult esineb säärane äpardus loogaga palju harvemini kui aisaga, laulikule aga nähtavasti amb annab assotsiatsiooniks looga. Kui look või ais on löönud kellelegi rindu, siis on lausa võimatu, et „ei ustud häda hädaksi / tõbe tõveksi”⁶⁸, kuigi kiratseda „kümme külma talvekesta”⁶⁹ pole sel puhul mõeldamatu. Hoopis teine on lugu siis, kui põdra surm põhjustab tema tapja aeglase suremise. Laskja kehal pole ühtki viga, sest ainult ta „pea lõksateles”.

Põdra asemel on ühes variandis⁷⁰ löödavaks ja tapetavaks „Sulevi poega / Kalevi poega”. Lööja jääb siiski haigeks ning tema põdemist ei usuta. Võimalik, et eksisteeris sääranegi laul, kuigi harilik „Suisa suuda” lõpeb neiu õigustamisega⁷¹. Võimalik, sest setu „Luuda minek” arvestab neiu surmaga ega motiveeri, miks peaks kannatama see, kes kaitsnud ennast.

Seni avaldamata rahvalauludes leidub kindlasti veelgi kaudset materjali, mis lubaks täpsustada eelnenud oletusi. Kuid nagu Kolga-Jaani laul⁷² täiendab Osmi-redaktsiooni, nõnda minu arvates M. Veske kogus variant Viljandi 7⁷³ selgitab tublisti Lemmingäne-redaktsiooni tekkimislugu. Olen kaunis kindel, et siin on tegemist kahe lauluga, kuigi esimene neist⁷⁴ on ainult fragment. Lauu algus ja lõpp ei ole ehk rekonstrueeritavad enam iialgi. Hoolimata sellest ei paista aga põhjust, miks Kuusalu rahvas oleks pidanud võtma soomlasilt Lemmingi nime või laulu enda⁷⁵. Teise laulu moodustavad mõlemad Viljandi teisendid ja

⁶⁶ Analoogilised nagualistlikud laulud on väga tuttavad mordvalasil. Ühes on koguni juttu hobusest, kes tapab põdralehma ja sureb, kuid sureb ka hobuse peremees, väänates oma sõrmi (H. Paasonen ja P. Ravila, Mordwinische Volksdichtung. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 77 (1938), lk. 394, taolisi lk. 343—358 ja samas 81 (1939), lk. 543—546).

⁶⁷ ER Jä 1. (2). 4. 5. 6.

⁶⁸ ER Jä 3. 5. 6 (Ha 1) As 1 abc.

⁶⁹ Ainus kõigile teisele ühine rida: VK II, 291 AB(C); ER Jä 1. (5) 6 abc VI 1. 2 As 1 abc.

⁷⁰ ER Jä 3.

⁷¹ A. Anni, F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg” I, lk. 166—173.

⁷² VK II, 291 ABC.

⁷³ K. Krohn, Kalevalan runojen historia, lk. 404; A. Anni, F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg” I, lk. 175.

⁷⁴ ER Ha 1 ab.

⁷⁵ „Kuldnaise” Kodavere teisendis (Ta 6 ER I, lk. 103) „Lemming poega poisikene”, leidnud kuldnaise sobimatu, toob endale naise Toonest. Kas äkki ei olnud Kuusalu lauluski Lemmingi põdemise põhjuseks magamine Kalmust toodud emandaga? Lemmingi haruldus rahvalauludes ei ole piisav alus väita, et ta on laenatud Soomest.

seada võiks nimetada „Lemmingi ema himustamine”. Siin ei esine voodi pehkimist ega uskmatus haiguse tõelisuse suhtes. Variantis VI 1 on haige „Lemminge emä”, variantis VI 2 küll isa ja ema, kuid arvan, et „esa” on sünenenud laulu sisse alles ta lagunemisel. Ennemuiste laul sisult küllap sarnanes muinasjutuga reetlikust emast⁷⁶: poja vaenlasega amelev ema teeb end haigeks ja läkitab poja tooma kiskjate piima, eluvett jt. Variantides VI 1 ja VI 2 on toodavaks olnud „elu kala”, mis ju võib tähendada „elus” või „värske” (vrd. SL II, lk. 282 „elukala katlalle”), kuid kunagi ehk hoopis isesugust olendit. Sest vähemalt esimene variant (VI 1) jätkub „Vellamo neiu” laulust tuttava inimkala kirjeldusega. Ja As (Ha) 1 abc on nende kahe laulu kontaminatsioonid. On ju vaevalt kujuteldav, et mingis muistses laulus üteldi pojalt olnud nii vähe lugupidamist oma vanemate vastu, et ta nende haigust ei pidanud haiguseks enne voodi mädanemist ning siis ka alles kellegi teise sundimisel läheb otsima vahendit nende ravimiseks.

Siin esitatud seletuskatsed erinevad täiesti M. Kuusi omast⁷⁷, mille järgi „Lemmingi isa podie” on „Vipusessa käynti” teisend. Selle olevat asunikud toonud kaasa Soomest ja Kuusalus moodustatud uus laul, milles olnud säilinud üks Soomeski kadunud joon „Vipusessa käynti” M. Haavio rekonstrueeritud vormist. See laul jutustanud lõvesse langenud šamaanist, kelle hing on viibinud liiga kaua kalana ega saa enam tagasi oma mädanema hakanud kehasse. Noor noid — poeg või mitte — peab otsima üles selle kala, et terveks teha pehkijat ja saada talt endale vajalist. Et aga selle laulu üksikjooned polnud arusaadavad, siis ta Kuusalus moondus tublisti. Nõnda on soome 'mädanemine oma nõiasõnades' (luoteissansa) muutunud 'voodis mädanemiseks'⁷⁸ ja seetõttu nõia hädaks saanudki haigus, mille kirjeldamiseks võetud jooni mujalt. Uskumatuse haiguse suhtes on eestlasest luuletaja pannud juurde oma käest⁷⁹ ja isale sünenenud juurde ema. Kuid Kuusalu algredaktsioonis olnud säilinud nõia haul kasvavad puud (kuusk, lepp, pedakas) ning Lemmingi isa teade, et teda on võimalik terveks teha. See laul levinud Lõuna-Eestini, siis tekkinud Järvamaal Osmi-Roosna redaktsioon teiste laulumotiivide mõjul ja viimati ka uus „Põdratapja” laul, mis jõudnud levineda Ingerisseggi. Sellest muidugi järgneb, et Osmi-Roosna redaktsioon on olnud kunagi palju laiemal levikuga⁸⁰.

Et Siberis ja indiaanlastel leidub taolisi jutte, siis see „Vipusessa käynti” seletus tundub mulle võimalik, kuid mitte „Osmi haiguse” kokkukuuluvus temaga, samuti mitte selle pärinemine

⁷⁶ Aarne-Thompson 590 (Stith Thompson S 12. 1; H 1212), vt. The Types of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography, FF Communications No. 74, Helsinki 1928, lk. 99.

⁷⁷ M. Kuusi, Lemmingi isa podie, Virittäjä 1954, lk. 294—308.

⁷⁸ Sealsamas, lk. 305.

⁷⁹ Sealsamas, lk. 307.

⁸⁰ Sealsamas, lk. 302.

Soomest. Mu meelest just pikk haigus ja selle mittepிடamine haiguseks on laulu põhitunnus, mida ei tohi eemaldada tema algkujust enne, kui on näidatud laulud, kuhu see alguslikult siis kuulus.

Kuid võib paista ülearune ja ekslik ühe põdemismotiivi ümber konstrueerida lugusid nii, nagu olen teinud, sest haigus pole midagi iseäralikku. Kuid on Euroopaski veel üks maa, mille lauludes sarnane motiiv esineb tublisti erinevais lugudes — Makedoonia. Et tunnen ainult kaht teost, siis küllap seda motiivi leidub veelgi sagedamini ja ehk koguni lauludes, mis sisultki oleksid taolisemad meie omadele. Tavalisimas neist lauludest on juttu kangelasest, kes on olnud haige kolm või üheksa aastat, kulutanud sama arvu voodeid ja patju. Et ta ei sure ega tervene, siis pärib talt ema, millist pattu ta on teinud. Poeg tunnistab, et rumala noorukina koos teistega harrastades noorele makedoonlasele kombekohast röövliametit on nad kohanud kaht noort inimest, sidunud need viinapuuväätidega tamme külge ja jätnud surema. Kolm aastat hiljem tulevad nad saniale kohale. Tammed on kuivanud, viinapuule kasvanud kobarad. Nooruk on nendest söönud ja siis haigestunudki nii rängalt. Ema aga saagutab, et poeg olgu haige sama aja, mille ta juba olnud, ja ärgu tervenegu iial, sest ta on tapnud oma venna ja õe. Nõnda juhtubki ja haige pea läheb kuldseks. Selle põhjust ei seletata⁸¹. Draganovi antud teisendid on hoopis pikemad, on loendatud rohkem kuritegusid ja kirjeldatud neid üksikasjalisemalt⁸². Nendes öeldakse

140: siis ka lamas üheksa aastat,
siis ka pehastas üheksa voodit,
üheksa voodit ja patja.
Ei ta surnud, ei ta tõusnud,
ei andnud hinge Jumalale
40: kesse lamas üheksa aastat otsa,
kulutas kolm üheksa voodit
41: kui ta lamas ega tõusnud,
ta lamas ka kolm aastat,
ta kulutas ka kolm voodit,
kolm voodit, kolm patja.

да и лежалъ девин'ъ години,
да и раскапалъ девин'ъ постели,
девин'ъ постели и перници.
Ни умира, ни станова,
ни на Бога душа дава.
шчо ми лежа време три години,
ми искина, три деветъ постели
к'а ми легналъ, не станалъ,
ми лежалъ до три години,
ми скиналъ до три пустели,
три пустели, три пирници.

Teiseks, vist üsna tavaliseks looks on jutt kangelasest, kes ütle mata jäänud põhjusel

113: lamas haige kolm aastat, ...
ei ta surnud, ei ta tõusnud
114: kui ta lamas kolm aastat,
kui ta kulutas kolm voodit,
ei ta surnud, ei ta tõusnud

болень леже три години, ...
ни умира, ни станува
к'а си леже три години,
к'а скинува три постели,
не умира, не станува

⁸¹ A. Dozon, Premier rapport sur une mission littérature en Macédoine, Archives des Missions Scientifiques et littéraires III, 1 (1873), lk. 71.

⁸² П. Драгановъ, Македонско-славянскій сборникъ съ приложениемъ словаря. Выпускъ 1, Записки Императорскаго русскаго географическаго общества по отделению этнографіи. Томъ XXII, вып. I, СПб. 1894, пр. 140, lk. 189—192; пр. 40, lk. 78; пр. 41, lk. 78j.

ning ta õde läheb talle tooma Doonaust külma vett. Kuid õde eksib teel ja kangelane sureb üksinda ⁸³.

Kolmandas loos kangelane teeskleb kolm aastat haiget, et piiluda oma ema ja jõuda selgusele, kellega koos see sööb ja magab. Ta saab kätte, et selleks meheks on üks neeger. Siis ta tahab tappa ema, kuid tapmiskatsel kuivab ta käsi ja suu läheb kuldseks. Kuigi see juba on juhtunud, ema ometi saagutab teda viibima haigena nii nagu enne ja higiga leotama kolme voodit ja kolme patja. Selle saagutuse peale kuivab pojal käsi, suu läheb kuldseks, ta sureb ja lennutatakse taevasse ⁸⁴.

Neljandas loos kangelane on kolm aastat viibinud taevas, unustanud ema ja naise. Naine läheb tagasi oma isa juurde ja päike teatab juhtunust kangelasele. Saanud loa minna maale ja jõudnud koju, leiab kangelane õue võssa kasvanult ja kihutab oma ema lohakuse pärast majast välja. Ema saagutab ta kolmeks aastaks haigeks. Kangelane palub surma, aga surmahaldjas ei saa oma riistaga tal lõigata ära pead. See muutub kuldseks. Teise palve peale kangelane lennutatakse taeva ⁸⁵. Draganovi tekstides esineb koguni üks naisroimar, kes süütamiste eest

lamas haigena üheksa aastat,
kulutas üheksa voodit,
üheksa voodit, üheksa patja ⁸⁶

болна лежала деветъ години,
ми искинала деветъ постели,
деветъ постели, деветъ перници.

Jutustatakse ka kangelasest, kelle nimi on Bolen Doitšin, sest ta ütleb:

Nõnda ma laman kolme aasta päevad,
voodi läbi on rohi kasvanud,
luude (?) läbi on ludo (= juda?)
lennanud ⁸⁷.

Дака легамъ три години дьна,
низъ постеля трава проникнала,
низъ коске ми лудо е пролетеле.

Võib olla, et neil lauludel on koguni rohkem ühist meie omadega kui esialgu paistab, sest mõnedki nendest meenutavad setude laule. Ja „Osmi haiguse” ühe variandi (Jä 5 6abc) saladuslik *Roosna* (*poisikene*) kindlasti ei ole lihtlabane kohanimi, kuigi üleskirjutaja seda arvab. Draganovi variandis nr. 140 on röövliapäalikuks *Rusõ Vojvoda* ning mingi taoline nimi võiks ju olla põhjustanud *Roosna* tekkimise Osmist ⁸⁸. Tuleb ju arvestada võimalusega, et eestlaste hulka on sulanud väga mitmesuguseid muulasi. Neissamus teisen-

⁸³ П. Драгановъ, Македонско-славянскій сборникъ, нр. 113, lk. 168j; нр. 114, lk. 169j.

⁸⁴ A. Dozon, Deuxième rapport, Archives III, 1 (1873), lk. 242.

⁸⁵ A. Dozon, Deuxième rapport, lk. 196 jj. Esimese laulu on Dozon kirjutanud üles ise, teised kaks on pärit Verkovitši kogudest.

⁸⁶ П. Драгановъ, Македонско-славянскій сборникъ, нр. 165, lk. 215.

⁸⁷ П. Драгановъ, Македонско-славянскій сборникъ, (нр. 8, lk. 24); нр. 10, lk. 30.

⁸⁸ Kui lihtne epiteet „mu madara” võib moonduda sõnadeks „turnaraada” (Pä 17) või „turma raata”, „turma ringa” (Pä 18) (ER II, lk. 145 jj.), mis, muide, tõestavad rahvalaulude skandeerimist, siis ei ole *Osmi* moondumine *Roosna*’ks päris kujuteldamatu.

deis (kuid ka Jä 3) on ju ka eriti rõhutatud, et „padjad peened pehastasid” nagu Makedooniaski⁸⁹.

Kui nüüd Makedoonia lauludes motiiv on nii lähedane, siis ometi paistab minevat ülearuseks oletada, et „Osmi haiguses” on säilinud midagi totemistlikku. Tavalised surelikudki võivad olla haiged. Aga Makedoonia lauludest paistab läbi, et nende kangelased ennemuiste ei ole olnud lihtlabased röövlid. Seepärast on mu meelest sobivaim arvata, et motiiv ise ometi on pärit väga kaugest minevikust ja meil ühelt joonelt säilitanud vanima kuju. Seda joont on säilitatud tema haaravuse pärast. Hoolimata sellest, et haige all pehkib voodi, keegi ometi ei usu teda olevat haige.

Ja just see pehkimine meenutab lugu⁹⁰ loomast, kes teisele vihastunult teeskleb raibet nii osavalt, et püüab kinni selle raibet armastava ja maksab talle kätte. Samas loos ikka on juttu sellestki, et püütav esialgu raibet ei pea raipeks. Selle motiivi vanadust tagab ta esinemine Paabelis ning indiaanlasil⁹¹. Tema arvestamist „Osmi haiguse” puhul õigustab mu meelest just see, et raibet teesklejal on vanaema, kes on endale võtnud meheks Karu. Pojapoeg luurab neid, viimaks tapab vanaema armukese, kuigi kumbki ei paista olevat talle teinud midagi halba⁹².

Osmo(nen), *Osmotar* õllesepana Lemminkäise laulus⁹³ meenutab mulle seetõttu, et linnasteks on ainult mõned terad, muinasjuttu, milles üks loom väga vähesest suudab oma külalisele valmistada palju, külaline aga, püüdes omakorda talitada taoliselt, hukkab enda või oma perekonna. Seda lugu⁹⁴ tunnevad vist kõik Põhja-Ameerika indiaanlased, aga midagi sarnast esineb vene muinasjuttudeski⁹⁵.

Ma ei tea ühtki indiaanlaste juttu *Gulo borealis*'est, mis oleks võrreldav „Osmi haigusega” ja muude andmetega ahmi kohta. Ta paistab olnud tähtis evenkidele, jakuutidele ja eskimotele. Even-

⁸⁹ See haigusemotiiv ei ole liiatigi ainus haardekam sarnasus bulgaaria ja eesti folklooris. Meie palju kahtlustatud „Koidu ja Hämariku” müüdi lähim ja ainus paralleel Euroopas esineb samuti Bulgaarias. Muudki sarnast leidub seal võrdlemisi rohkesti.

⁹⁰ Aarne-Thompson 56, Stith Thompson K 571, K 911.

⁹¹ Paabelis Etana müüdis (A. Ungnad, Die Religion der Babylonier und Assyrer, Jena 1921, lk. 135), indiaanlasil: Iowa (J. Skinner, Journal of American Folk-Lore XXXVIII (1925), lk. 478, 487), Chippewa (B. Blackwood, Journal of American Folk-Lore XL (1929), lk. 339 jj.), Koasati (J. R. Swanton, 88 Bulletin of the Bureau of American Ethnology, Washington 1929, lk. 211); Kektši-Mopan (J. E. S. Thompson, The Moon Goddess in Middle America, Carnegie Institution Contributions to American Anthropology and History V, no. 29, Washington 1939, lk. 170).

⁹² Iowa (J. Skinner, Journal of American Folk-Lore XXXVIII (1925), lk. 497); Menomini (W. J. Hoffmann, XIV Annual Report of the Bureau of American Ethnology, Washington 1896, lk. 175) jt.

⁹³ J. Mägist, *Osmo*, lk. 190—200.

⁹⁴ Stith Thompson J 2425.

⁹⁵ F. Boas, XXXI Annual Report of the Bureau of American Ethnology, Washington 1916, lk. 694—702; Живая Старина XXI (1912), lk. 280 (Vjatka) jm.

kide ühes müüdis luuakse esmalt linnud, siis loomad ja need reas: ahm, karu, rebane, hunt, kuigi selle teisendis karu on esimene loom⁹⁶. Samu jutte räägitakse karust ja ahmist⁹⁷. Jakuutidel on kindlasti selliseidki jutte. Tean ainult üht, milles „öeldakse, et kahekesi viibisid üks linnukene ja üks ahm (millega siin ei mõelda looma, vaid rahvalikult-metafoorselt inimest)” ja edasises on juttu linnukeste tekkimisest seitsmest ühest⁹⁸. Siit võib siis koguni järeldada, et ahm on jakuutidele inimese iseloomustamiseks vähemalt samuti omane, nagu meil „karu”, „rebane”, „koer”, „siga” jne. Eskimotel paistab olevat esinenud lugu, milles esimesed olendid maailmas pärastpoole moonduvad ahmiks ja hundiks⁹⁹. Et mul pole nimetada täiesti täpseid vasteid, see ei tähenda, et neid poleks. Ainult Kaarma Osmuspoisikese laulule leiduks päris lähedane. Selles Sarsi loos ahm moondub tüdrukuks, kelle leiab hobuseid otsiv nooruk. Nooruk abiellub moonunuga, läheb hulluks ja sureb¹⁰⁰. Aga selliselt — vastupidisena Kaarma loole, — milles ju ahm otsiks hobuseid — ei ole see ometi vana, sest hobused said indiaanlased eurooplastelt.

КТО ТАКОЙ ОСМИ?

У. МАЗИНГ

Резюме

Относительно главного действующего лица народной эстонской песни «Болезнь Осми» высказывались в свое время самые различные предположения. Так, например, К. Кроон и Ю. Кроон считали, что в данном случае мы имеем дело со скандинавом по происхождению (*Åsmundr ~ Osmo*), в то время как О. Окконен возводил это слово к названию одного из финикийских божеств (*Esmun ~ Osmo*). Некоторые ученые предполагали, что прообразом Осми является то или иное животное. Так, по мнению А. В. Коскимиеса, словом *osma ~ osmo* обозначается 'Gulo borealis', т. е. россомаха.

Ю. Мягисте относит слово «осми» к русским заимствованиям (*óзими ~ osmo*), причем основываясь на распространении этого слова и производных от него словообразований, он утверждает,

⁹⁶ Т. М. Василевич, Материалы по эвенкийскому фольклору. Вып. 1, Ленинград 1936, стр. 30, лк. 29j; стр. 67, лк. 216.

⁹⁷ Т. М. Василевич, Материалы, стр. 21, лк. 22 jj. ja стр. 22, лк. 23 jj.

⁹⁸ O. Dähnhardt, Natursagen IV, лк. 512. Hudjakovi venekeelne algtekst polnud kättesaadav.

⁹⁹ O. Dähnhardt, Natursagen III, лк. 337. Kuid ühe Loucheaux' jutu järgi on ahm ja hunt abielus (F. Russell, Journal of American Folk-Lore XIII (1900), лк. 15).

¹⁰⁰ P. E. Goddard, University of California Publications in American Archaeology and Ethnology XI (1915), лк. 269.

что земледелие было основным занятием всех прибалтийско-финских племен около 1200 г. н. э. Ю. Мягисте считает, что «осмо» могло употребляться в значении росомахи лишь в финском и карельском языках, носители которых были знакомы с этим видом арктических животных — в других местах росомаха, по его мнению, не встречается.

Предположения Ю. Мягисте не имеют достаточно прочных обоснований, поскольку в образе Осми мы имеем дело прежде всего с тотемическим получеловеком-полужверем. Из этого тотемического прообраза и сложился впоследствии обыкновенный человеческий герой народной эстонской песни. Аналогичные тотемические прообразы встречаются и в целом ряде других народных песен. Так, например, имя эстонского и финского героя Лемминг — Лемминкяйнен, означает «лемминг» (скандинавы это слово заимствовали из финского), а имя Йоукахайнен — 'лебедь'. В опровержение теории Ю. Мягисте считаю нужным привести следующие соображения:

1. Русскому *бзими* не может соответствовать эст. *osmi*, т. к. согласно фонетическим закономерностям *бзими* должна давать форму *asim*.

2. Личности слова *osmo*, *osmero*, *osmotar* связаны прежде всего с изготовлением пива, и поэтому представляется невероятной такая мифическая личность, которая самого себя «перерабатывает», изготавливает из самого себя пиво, не говоря уже о том, что из озимых никогда пива и не делали. Вместе с тем, в народных песнях и рассказах очень часто в роли пивоваров выступают не только люди, но и животные.

3. По мнению Мягисте, Осмо выступает в роли животного по крайней мере в одной такой песне, где этим же словом называются и *бзими*, хлеба (*osmo*). Такое параллельное сосуществование двух значений следует признать совершенно невозможным. Ошибочным следует признать также и утверждение Мягисте относительно очень редкого появления таких животных, как росомаха, в наших эстонских границах. Северной границей проживания росомахи является приблизительно та широта, на которой расположен Ленинград, причем известно, что в Эстонии еще в 1890 г. одну росомаху видели в окрестностях города Раквере.

4. Никак нельзя согласиться и с предположением Ю. Мягисте, будто бы весьма употребительный во время свадебных пиршеств эпитет жениха и невесты *osmo*, *osmut* обозначает хлеба. Следует иметь в виду, что подобные неясные, расплывчатые по значению эпитеты вообще не свойственны языку народного творчества, причем приведенные автором параллельные формы с неменьшей достоверностью могут свидетельствовать о том, что *osmi* является рыбой.

5. Если даже и можно согласиться с тем, что упоминаемый под 1226 г. ливский остров *Osmesaar* носит название, обозначаю-

щее «Остров хлебов» или «Хлебный остров», хотя подобного параллельного названия мы нигде и не устанавливаем, то никак нельзя признать правильным указанием на такой же параллелизм в названии эстонского острова Осмусааре, поскольку почва этого острова крайне неплодородна. Значительно более достоверным следует признать сближение названия этого острова с наименованием зверей, тем более, что в окрестностях Таллина и в Даугаве мы встречаемся с такими названиями, как Хундисаар («Волчий остров»). Известно, что в шведское и немецкое время эстонский остров Осмусаар назывался также Одинсхолм, что предположительно указывает на то, что со словом Осми ассоциировалось представление о известных в мифологии волках Одина. О смешении названия волка и росомахи, в свою очередь, свидетельствует эстонское и финское обозначение растения *turpa latifolia* 'рогоз широколистый', которое в эстонском языке ассоциируется со словом *волк* ('hundinui' «волчья жердь»), в то время как в финском языке первой составной частью этого сложного названия является слово росомаха (*osmankäämi*).

6. Встречающееся в финском языке слово *osmansõlmu* также не связано с озимыми хлебами, а обозначало чего-нибудь похожего на саамскому 'мозг росомахи'.

7. Если Осми и появляется в известных случаях среди озимых хлебов, то это еще совсем не означает, что он символизирует собою сами хлеба. Несомненно, что образу Осми в этом отношении соответствует на острове Сааремаа так называемый *viljahunt* 'хлебный волк', а в Белоруссии фольклорная росомаха, «злой дух, человек со звериной головой и лапами; живет в коноплях».

Нельзя согласиться и с толкованием М. Кууси, так как в этой песне долгая болезнь героя и убеждение окружающих его, что он притворяется — основные черты, которых нельзя удалить при реконструкции более древних форм этой песни.

Поскольку в песне «Болезнь Осми» наблюдается немало совпадений с песней «Хворал я, хворал», можно предполагать, что в первой редакции песни «Болезнь Осми» в свое время причиной болезни Осми считалось убийство последним тотемического оленя. Второй редакции песни «Болезнь Осми» предшествовали, по-видимому, два более древних варианта. В одном из этих вариантов, не имеющем ни конца, ни начала, *Лемминг* или сам *Осмо* (но не его отец) страдает от тяжелой болезни. Только после того, как начинает прогнывать кровать, на которой лежит больной, окружающие поверили, что больной не притворяется. Во втором варианте мать Лемминга, или Осмо, которую никто не подозревает в обмане, на самом деле притворяется больной, чтобы заставить сына взяться за невыполнимые поручения. Аналогичный мотив заболевания встречается и в македонских народных песнях. Причиной болезни героя иногда считается совершенное им убийство близкого родственника. Иногда причина заболевания вообще не указывается, но из последующего изложения мы узнаем, что

ухаживающему за больным препоручаются те или иные трудные по выполнению задания. В известных случаях больной притворяется, чтобы быть свидетелем любовных походов своей матери. Иногда сын, выгнавший из дому свою родную мать, заболевает в результате проклятий матери. Следует отметить, что в эстонском и болгарском фольклоре имеется целый ряд сходных особенностей, не встречающихся в фольклоре других европейских народов. В основе этих сходных мотивов лежат, несомненно, единые древние тотемические представления. Так, например, аналогичную с Осми ситуацию рисует алгонский рассказ о Манабожо, который притворяется падалью, мертвечиной, чтобы отомстить изголодавшемуся по мертвечине врагу. Последний очень долго сомневается в том, что падаль в действительности является мертвечиной. Тот же Манабожо убивает медведя, с которым находилась в любовных отношениях его бабушка.

Несомненно, что черты сходства намечаются еще более рельефно при сравнении с фольклором эвенков и якутов, в народном творчестве которых россомаха играет весьма существенную роль. Выявление этого единства требует более детального ознакомления с соответствующими фольклорными материалами.

MÕNINGAID KAUDSEID ANDMEID KAASAEGSETE SOOME-UGRI KEELTE ÜKSİKUTE RÜHMADE KUJUNEMISE AJAST

B. SEREBRENNIKOV

Ühtse soome-ugri aluskeele lagunemise perioodi kindlaksmääramine osutub sama raskeks kui indo-euroopa aluskeele lagunemise aja kindlaksmääramine.

Tõsi, esineb mõningaid kriteeriume, mis lubavad kõige üldisemates joontes teha järeldusi aluskeelte lagunemise vanuse kohta. Üheks niisuguseks kriteeriumiks on keeltevahelise läheduse aste. Nõnda näiteks on üksikud läänemeresoome keeled omavahel palju tihedamini seotud kui päritolult sugulaslike soome-ugri permi rühma keeltega. See tõendab, et läänemeresoome aluskeele lagunemine toimus tunduvalt hiljem kui ühise soome-ugri aluskeele lagunemine.

Siiski osutuvad need kaalutlused sobivaiks ainult erinevate aluskeelte lagunemise väga ligikaudse ja, nagu alati, ebatäpse suhtelise kronoloogia kindlaksmääramiseks.

Pealeselle ei sõltu suuremad erinevused üksikute sugulaskeelte vahel alati aluskeele lagunemise ajast. Keeltevaheliste erinevuste suurenemisele aitavad sageli kaasa looduslikud tingimused. Erinevuste suurenemist soodustavateks üldtunnustatud teguriteks on näiteks niisugused faktid, et metsade ja mägede rajoonides on erinevused keelte ja murrete vahel enam märgatavad kui tasandikel asuvate keelte ja murrete vahel.

Samuti ei saa ka sõnade ja vormide kulumise aste olla aluskeeles lagunemise ea absoluutseks kriteeriumiks. Sõnade ja vormide deformatsiooni aste sõltub tavaliselt mitmesuguste foneetiliste seaduste toimest. Nende seaduste ilmumine pole aga otseses sõltuvuses selle või teise keele vanuse astmest. Aluskeelte lagunemise ligikaudset aega on võimalik kindlaks määrata, kui tugineda niisugustele faktidele, millede kronoloogia on teada kui mitte täpselt, siis igal juhul vähemalt ligikaudselt.

Suur tähtsus üksikute aluskeelte lagunemise aja kindlaksmääramisel on leksikaalsetel laenudel teistest keeltest. Kahjuks tuleb konstateerida, et tänapäeva soome-ugri keeltes esinevad mitmesugused indo-euroopa keelte laenud sobivad vähe selleks otstarbeks. Oma tuleku ajalt üksikutesse soome-ugri keeltesse osutuvad vahest kõige vanemateks laenud iraani keeltest. Vanimad neist lae-

nudest lähevad kahtlemata tagasi sküütide ajastusse V—VI sajandil e. m. a. Nende laenude äärmiselt ebahütlane jaotumine soome-ugri keeltes tõendab seda, et juba tol ajal eksisteerisid soome-ugri keelte üksikud rühmad. Mis puutub laenamistesse teistest keeltest, näiteks balti, slaavi, germaani ja türgi keeltest, siis need on toimunud tunduvalt hiljem ja ei paku selles suhtes suuremat huvi. Paratamatult tuleb otsida mingisuguseid teisi leksikaalseid laene, mis ulatuksid tagasi varasematele epohhidele.

Suurt huvi pakub selles suhtes karjandusalase terminoloogia uurimine.

Eesti keeles esines nähtavasti kunagi iseseisvalt sõna *vārss* 'noor härg, vasikas'. Kaasaegses keeles on see säilinud liitsõnas *härjavārss* 'noor härg, härgmullikas'¹. Kahtlemata on sõna laenatud balti keeltest, vrd. ld *veršis* 'vasikas', lt *vērsis* 'härg'.

Selle sõnaga on mõnel määral sarnane mari keele sõna *npeze* 'vasikas' (murretes *nopese*). Näib, et ei ole tõsist alust kahelda ld *veršis*, lt *vērsis* ja mr *npeze* päritolu ühtsuses. Nad kuuluvad ühte mitte ainult tähenduste läheduselt, vaid ka tüvekonsonantide $v \sim r \sim s = p \sim r \sim z$ teatud ühtsuse poolest. Indo-euroopa päritoluga sõna on mari keele, võib-olla mingi tema kauge eelkäija pinnal tugevasti deformeerunud.

Samasse rühma võiks arvata ka Põhja- ja Kesk-Volga mõnedes dialektides levinud sõna *nopoz* 'härg', kuid vaevalt küll võib oletada, et mari keele *npeze* põlvneb vene keele murdelisest sõnas *nopoz*.

Need sõnad lähevad kahtlemata tagasi mingile ühele allikale, kuid üks või teine keel laenas need eraldi ja töötas vastavalt ka ümber.

Sõna *nopoz* mitteslaavi päritolu on niivõrd ilmne, et ei vaja erilisi tõestusi.

Hobuse nimetus, mis esineb mõnedes obi-ugri keeltes (vrd. mns *luv*, ung *ló*), läheb arvatavasti samuti tagasi mingile indo-euroopa allikale. Seda võiks kõrvutada läti keele sõnaga *lops*, *lopi* 'kariloom' ja albaania keele sõnaga *lope* 'lehm'. Teatud vormilise läheduse puhul märkame siin küllalt suurt tähenduslikku erinevust. Ent karjakasvatuse terminoloogiasse kuuluvate sõnade tähenduslik erinevus ei tohiks eriti hämmastada. Selle kategooria sõnades esinev suur tähenduslik erinevus on üsna tavaline nähtus, vrd. kr *bovs* 'härg', iraani-india *gauš*, kuid sks *Kuh*, tadž *zob*, arm *kov* 'lehm', samuti sm *härkä* 'härg'; viimane on laen leedu keele sõnast *žirgas* 'hobune'.

Mingis indo-euroopa keeles tähistas sõna, mis on materiaalselt sugulane läti keele *lops*, *lopi* 'kariloom' ja albaania keele *lope* 'lehm' sõnadele, hobust. Seda tõendab vanasooe sõna *lupo* 'mära', mis on samuti laenatud soome keelde mingist indo-euroopa keelest.

Mari keele oina nimetus *raga*, mis esineb ka naabruses asuvates türgi keeltes (vrd. tšuv *taka* tat *тәкә*), mongoli keeltes (näiteks

¹ Vt. J. Tamm, Eesti-vene sõnaraamat, Tallinn 1955.

burjaat-mongoli keeles) ja isegi mõnedes kaukaasia keeltes, langeb kõlaliselt ühte leedu keele sõnaga *tekys* 'oinas'.

Üsna mõistatuslik on mari keele sõna *вольык* 'kari, kariloomad' päritolu. Tõsi, tšuvaši keeles esineb samatähenduslik sõna *выллах*, kuid ei mari keelele sugulaslikes teistes soome-ugri keeltes ega tšuvaši keelele sugulaslikes türgi keeltes pole võimalik leida min-geid paralleele, mis aitaksid selgitada selle sõna etümoloogiat.

Näib, et mari keele sõna *вольык* 'kari, kariloomad' võiks kõrvu-tada albaania keele sõnaga *blegtor* 'karjakasvataja'. Sõna *blegtor* jaguneb kergesti kaheks komponendiks *bleg* ja *tor*. Viimane ele-ment kujutab endast tegijanime sufiksit ja on sugulane ladina ja kreeka keele sufiksile *tor*, vrd. kr *ὄρατωρ* 'oraator'. Mis puutub esimesse elementi *bleg*, siis osutub see nähtavasti verbitüveks ja vastab tähenduslikult ilmselt vene keele verbile 'künda', vrd. alb *blege* 'karjatüdruk' (kaasaegses albaania keeles seda verbi ei ole).

Võimalik, et mingis indo-euroopa keeles oli moodustatud sellest verbitüübist substantiiv tähendusega 'kari, kariloomad', mis kõlas umbes nagu *bleg*. Pidades võimalikuks selle sõna mitmesuguseid erivariante, nagu *beleg*, *veleg*, *vileg*, *vilik* jne., oleks võimalik sel-gitada ka mari keele sõna *вольык*.

Tähelepanu väärib samuti täku nimetus mõnedes idapoolsetes soome-ugri keeltes, vrd. kS *уж*, udm *уж*, mr *оужо*, mida võiks kõr-vutada leedu keele sõnaga *ožys* 'sikk'.

Nende paralleelide taustal ei näi imelikuna ka udara nimetuste hämmastav kokkulangemine soome-ugri ja indo-euroopa keeltes, vrd. mdE *odap*, mr *vodap*, sm *udar* ja kr *ὀρθαο*, vrd. sks *Euter*, ld *uber* sõnast *udher*.

Indo-euroopa karjakasvatajad hõimud, kes asustasid NSV Liidu Euroopa-osa keskvoõtme metsatsooni, pidid loomulikult hoidma tal-vel karja lautades. Mõnedes soome-ugri rahvaste keeltes võib samuti leida lauda nimetusi, milliseid võiks seletada laenukena indo-euroopa keeltest, näiteks sürjakomi *карпа* 'laut' on kahtlemata seotud ersamordva sõnaga *кардоз* 'karjaaed, tara'. Mordva sõna *кардоз* loetakse tavaliselt laenuks mingist indo-euroopa keelest, vrd. ld *gardas* 'tara, aed'.

Sürjakomi teist lauda nimetust *гуд* võiks samuti seletada lae-nuna mingist indo-euroopa keelest, kuid see on sattunud tugeva foneetilise deformatsiooni alla. Selle sõna paralleelidena võib arva-tavasti vaadelda läti keele *kūts* 'laut' ja leedu keele sõna *kūti*.

Seoses sellega tekib küsimus, millisesse aega dateerida neid laene indo-euroopa keeltest. Võib oletada, et need laened tulid soome-ugri keeltesse tunduvalt enne laene sküütide perioodi iraani keeltest. Nähtavasti tulid need sõnad soome-ugri keeltesse juba III või II aastatuhandel e. m. a., kui Volga ja Kljazma jõgede vaheli-sel alal elasid indo-euroopa päritoluga karjakasvatajad hõimud. Need hõimud jätsid järele erilise materiaalse kultuuri, mis on arheoloogias tuntud fatjanovo kultuuri nime all.

Fatjanovo kultuur tekkis arheoloogide väidete kohaselt

NSV Liidu Euroopa-osa metsavöötmes umbes III aastatuhande lõpul e. m. a. See erines järsult teda ümbritsevatest neoliitilise laadiga kultuuridest.

Tekib küsimus, kust tulid fatjanovo hõimud Volga ja Kljazma jõgede vahelisele alale.

Nõukogude arheoloog N. A. Mongait väidab, püüdes vastata sellele küsimusele, et viimasel ajal märgitakse „fatjanovlaste” sisetungi võimaliku teena Volga ja Kljazma jõgede vahelisele alale Kesk-Dneprit, kus asuvad nn. keskdnepri kultuuri hõimude mälestusmärgid, mis on lähedased fatjanovo kultuurile. Pronksiaja „fatjanovo” keskdnepri hõimud kuuluvad rea tunnuste poolest hõimurühma hulka, kes on saanud „kammkeraamika” hõimude nimetuse. Need karjakasvatajad hõimud, kellele moodustumise algus Lõuna-Vene steppides kuulub III aastatuhandesse, ilmusid II aastatuhandel e. m. a. Kesk-Euroopasse. NSV Liidu territooriumil hargnesid nad mööda Podooliat ja Volööniat, Alam-Dnestri ja keskmise Alam-Dnepri aladel, Baltikumi kaguosas, aga samuti ka Ülem- ja Kesk-Volgamaal².

Antropoloogiliste andmete põhjal otsustades pidid fatjanovo hõimud tublisti erineva kohalikust elanikkonnast ka oma laadilt. On põhjust oletada, et fatjanovo kultuuri loojad kõnelesid mingit indo-euroopa keelt.

Nagu ülalmärgitust nähtub, ei tulnud need laenud mitte kõikidesse soome-ugri keeltesse, vaid ainult mõningatesse neist. Nii näiteks esineb sõna *капра* 'laut', kui mitte arvestada sellega võib-olla ühtekuuluvat ersamordva sõna *кардаз*, ainult sürjakomi keeles, kuid see sõna puudub udmurdi, mari ja läänemeresoome keeltes. Sõna *luv* 'hobune', mida, nagu me nägime ülalpool, oleks võimalik ühendada läti *lops*, *lopi* 'kariloom' ja albaania keele sõnaga *lopë* 'lehm', esineb ainult obi-ugri keeltes, kuid seda ei ole soome-ugri keelte permi ja volga rühmas, samuti ka läänemeresoome keeltes. Sõna *мөс* 'lehm' (tüvi *мөск*) esineb ainult sürjakomi ja handi keeles, kusjuures viimases on ilmselt laenatud sürjakomit; see sõna puudub udmurdi, mordva, mari ja läänemeresoome keeltes. Täpselt samuti esineb sõna *вольык* 'kari' ainult mari keeles ja puudub teistes soome-ugri keeltes. Sõna *тага* 'oinas' esineb soome-ugri keeltest ainult mari keeles, kuid puudub permi, mordva ja läänemeresoome keeltes.

Sõna *презе* 'vasikas' mari keeles on tõenäoliselt sugulane eesti keele sõnaga *värss*, kuid nende sõnade kuju tõendab, et need laenati eri keelte poolt erineval ajal.

Nende faktide alusel saab teha ainult ühe järelduse: kui laenatud sõnad ei tulnud kõikidesse soome-ugri keeltesse, siis tõendab see vaid seda, et juba III aastatuhandel e. m. a. ei olnud ühtset ühist soome-ugri aluskeelt. Viimane oli selleks ajaks juba lagunenud üksikuteks soome-ugri keelteks. Sellepärast piirdus indo-

² Л. Л. Монгайт, Археология в СССР, Москва 1955, lk. 134—135.

euroopa keeltest laenatud sõnade levik ainult üksikute keeltega. Võib oletada, et sel perioodil eksisteerisid sürjakomi, udmurdi ja mari keel, samuti soome-ugri keelte rühm, mis oli nihkunud tunduvalt lääne poole ja millest hiljem arenesid läänemeresoome keeled. Kõik see sunnib meid viima ühissoomeugrilise aluskeelega lagunemise perioodi palju kaugematele aegadele, võib-olla V ja isegi VI aastatuhandesse e. m. a.

НЕКОТОРЫЕ КОСВЕННЫЕ ДАННЫЕ, КАСАЮЩИЕСЯ ВРЕМЕНИ ОБРАЗОВАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ ГРУПП СОВРЕМЕННЫХ ФИННОУГОРСКИХ ЯЗЫКОВ

Б. СЕРЕБРЕННИКОВ

Резюме

Определение периода распада общего финно-угорского языка основы представляется весьма трудной и сложной задачей. Большое значение и существенную помощь в этом отношении могут оказать лексические заимствования из других языков. По времени проникновения в отдельные финно-угорские языки заимствования из иранских языков, пожалуй, являются наиболее древними. Древнейшие из этих заимствований восходят несомненно к скифской эпохе V—VI веков до нашей эры. Что же касается заимствований из других языков, например, из балтийских, славянских, германских и тюркских, то все они совершались значительно позднее. Необходимо искать какие-то другие лексические заимствования, которые восходили бы к более древним эпохам.

Большой интерес в этом отношении представляет изучение скотоводческой терминологии. Во многих финно-угорских языках мы имеем дело с такими словами из области скотоводства, которые должны быть отнесены к заимствованиям из какого-то индоевропейского языка — напр. эстонское *varss* 'жеребёнок' и марийское *презе* 'телёнок'; мансийское *luv* и венгерское *ló* 'лошадь'; марийское *тача* 'баран', *вольык* 'скот, рогатый скот'; эст. *udar*, эрзаморд. *одар* и марийское *водар* — 'вымя' и т. д.

Можно предполагать, что эти заимствования проникли в финно-угорские языки значительно раньше заимствований из иранских языков скифского периода. Их появление следует, вероятно, относить еще к III или II тысячелетию до нашей эры, когда в Волго-Клязьминском междуречии существовали скотоводческие племена индо-европейского происхождения, оставившие особую материальную культуру, известную в археологии под названием фатьяновской. Есть основания предполагать, что создатели фатьяновской культуры говорили на каком-то индоевропейском языке.

Поскольку вышеприведенная скотоводческая терминология

встречается не во всех финно-угорских языках, мы можем утверждать, что уже в III тысячелетии до н. э. не существовало единого финно-угорского языка-основы. Вполне возможно, что к этому времени уже выделились коми-зырянский, удмурдский, марийский языки, а также языки, составившие впоследствии прибалтийско-финскую языковую группу. Все это заставляет отнести период распада общепинноугорского языка-основы к более отдаленным эпохам, может быть, к пятому, даже шестому тысячелетиям до нашей эры.

SOOME-UGRI *l*-KÄÄNETEST

E. PAJUSALU

Teatavasti oli soome-ugri aluskeeles suhteliselt vähe sufikseid. Algselt üht tähendust omav sufiks muutus keele arenedes aga mitut funktsiooni täitvaks: sama sufiks võis olla näit. kategooriatunnuseks, iseloomustada teatavat vormi ning ühtlasi moodustada uusi sõnu. Selle tõenduseks võib leida võrdlevaid näiteid kogu soome-ugri keelkonna ulatuses. Näit. *n*-sufiks on algselt olnud lokatiivse tähendusega. Oma ürgse funktsiooni on *n*-aines säilitanud mõnedes adverbides. Näit. sm *kotona* 'kodus', *kaukana* 'kaugel', *ulkona* 'väljas', *luona* 'juures'; vdj *tüvenä* 'juures'; lv *koügān* 'kaugel', *tagān* 'taga'; e *kodunt*, *tagant*; (murdelised) *man* 'juures' ja *mant* 'juurest'; lpI *oläkün* 'väljas' (*oläkü-* 'välimine, väline'); lpK *vylne*, *yūln* 'all' (*vylle-* 'alumine'); mr *tüne* 'väljaspool'; ung *bänn* 'sees' < **bäln* (vrd. *bälē* 'sisse' sõnast *bēl* < *bäl* ~ *bälä-* 'sisemine, sisene'); mns *älŋ*, *älən* 'ees' (*äl* 'eesmine'); h *kāmən* 'väljas' (*kim* 'välimine'), *nōmən* 'ülal' (*nüm* 'ülemine'); kS *ulyñ* 'all' (*ul-* 'alumine'); udm *ulŋn* 'all' (*ul-* 'alumine')¹. Hiljem, juba kitsamate keeleüksuste raames, on arenenud *n*-sufiksi teised funktsioonid (superessiiv, temporaal, essiiv jne.). Samal ajal on *-n* ka mitmust väljendavaks elemendiks soome-ugri keeltes, esinedes mainitud funktsioonis asesõnadega ja possessiivsufiksites. Näit. lv *mū*, *munt* 'muu, muud' või mdE *цѣранзо* 'tema pojad' (*цѣра* 'poeg', *цѣразо* 'tema poeg') ja kS *пуңзо* 'nende puu' (*ny* 'puu', *nyz* 'tema puu').

Et vorme moodustavad sufiksids on soome-ugri keeltes tihedasti seotud uusi sõnu moodustavate sufiksitega, seda näitab ka käändesüsteemis esineva *l*-elemendi lähem vaatlemine.

Läänemere keeltes, mari keeles ning permi keeltes leidub mitmeid käändelõppe, millede ühiseks elemendiks on *-l* (näit. e *-l*, *-lt*, *-le*; sm *-lla*, *-llä*, *-lta*, *-ltä*, *-lle*; mr *-lan*; kS, kP *-lañ*; udm *-len* jt.). Selle *l*-elemendi päritolu ja olemust on keeleteaduses mitmeti seletatud². Usume kindlasti, et siin tuleb näha vana soome-ugrilist

¹ Vt. J. Szinyei, Finisch-ugrische Sprachwissenschaft, Leipzig 1910, lk. 63 jj.

² Näiteks ühendatud sõnadega *liki* ja *luo* või sõnaga *ala* jne.

kohta osutavad tuletussufiksit *-la, *-lä³, mis on sellisena säilinud läänemere ning permi keeltes. Näit. e *edel* 'lõunalääs (ilmakaar)', *manala* 'hauatagune maailm', (murdeline) *põhjala* 'rehealune'; sm *etelä* 'lõuna (ilmakaar)', *pohjola* 'põhi', *takala* 'tagumine koht', *miehelä* 'mehe maja, mehe kodu' (samuti näit. e *eestlane*, *saarlane*, *linlane*, (murdeline) *põhjalane* 'mütoloogiline olend; pl. virmalised'; sm *täkäläinen* 'siinne elanik', *maalainen* 'maaelanik', *suomalainen* 'soomlane'; vps *вепсләне* ~ *бепсләне* 'vepslane', *оталәне* 'aiaga piiramata karjamaa'; vdj *vad'd'alain* 'vadjalane', *pakolain* 'pagulane', *rantalain* 'randlane' jne.); udm *гурла* 'küla ümbrus' (*гурт* 'küla'), *кузала* 'piki; pikkus' (*куза* 'pikk'), kS *бөрла* 'tagakülg' (*бөр* 'tagumine, tagu-, taga-'), *водзла* 'esikülg' (*водзь* 'eesmine, ees-, esi-').

Sama *l*-sufiks on ühtlasi ka vana soomeugriline kollektiivsuse väljendaja⁴, milline funktsioon on tihedasti seotud sufiksi kohafunktsiooniga. Kollektiivsust väljendava *l*-sufiksi (-la) kohta on näiteid mari keelest. Näit. *кожла* 'kuusemets, s. t. koht, kus on palju kuuski' (*кож* 'kuusk'); *кожерла* 'koht, kus on palju kuusikuid, paljude kuusikute kogu' (*кожер* 'kuusik').

Mari keel näitab ühtlasi, et aja jooksul on kollektiivsust näitav *la*-sufiks võinud omandada mitmuse tunnuse funktsioonid⁵. Nimelt esineb *la*-sufiks murdeti tihti pluuralitunnuse tähenduses, näit. Uržumi *боžла* 'juured' (*боž* 'juur'), Malmõži *piilak* 'koerad' (*pii* 'koer')⁶.

Käsitletava vana soomeugrilise *l*-sufiksiga on, nagu juba märkisime, moodustatud käändeid mitmes soome-ugri keelkonna alarühmas. Ürgne kohafunktsioon ilmneb *l*-sufiksil eriti selgesti tunnuselemendina läänemere keelte kolmikkäänderühmas *-lna ~ *-lnä, *-lta ~ *-ltä, *-len, mida, olenevalt *l*-sufiksi põhiliselt väliskohta osutavast iseloomust, nimetatakse väliskohakääneteks e. *l*-kohakääneteks. Kuna aga jälgi nimetatud funktsioonist võib leida *l*-sufiksil ka mõnedes mari ning permi käandelõppudes, samuti teatavates mordva ning lapi adverbides, siis on selles nähtud alust läänemere *l*-kohakäänete varase tekke otsimiseks, s. t. on

³ Seda oletavad juba Budenz, Setälä ja Szinnyei, hilisematest autoritest on sellel seisukohal Ravila, Lehtisalo, Collinder, Hakulinen. Vt. J. Budenz, *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*, Budapest 1884—1894, lk. 296; E. N. Setälä, *Yhteissuomalainen äännehistoria*, Helsingissä 1899, lk. 409; J. Szinnyei, *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*, lk. 63; P. Ravila, *Die stellung des lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen sprachfamilie*. *Finnisch-ugrische Forschungen XXIII*. Helsinki 1935, lk. 43; T. Lehtisalo, *Über die primären uralischen ableitungssuffixe*. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXII*. Helsinki 1936, lk. 155 j. B. Collinder, *Uralaltaisch*. *Ural-Altäische Jahrbücher XXIV*, Wiesbaden 1952, lk. 11; Л. Хакулин, *Развитие и структура финского языка I*, Москва 1953, lk. 89.

⁴ Vrd. T. Lehtisalo, *op. cit.*, lk. 150.

⁵ Vrd. ka karjala ja isuri -loi, -löi, -lai, -läi (näit. *tüttöLöillä* 'tüdrukutel, tüdrukutele') ning vadja -loi, -löi, -lai, -läi (näit. *mind'aloilä* 'miniatele', *setamehiläil* 'sõjameestel').

⁶ T. Lehtisalo, *op. cit.*, lk. 150.

ühendatud soome-ugri keelkonna eri rühmade *l*-käänded ühistekkelisteks.

Küsimusele lähenemiseks on otstarbekas vaadelda lähemalt nimetatud *l*-käändeid eri keelterühmades. Esitame kõigepealt ülevaate läänemere keelte *l*-kohakäändetest.

Kohalolemist, -viibimist väljendav *l*-kääne, adessiiv, esineb läänemere keeltes järgmiste lõppudega. — Liivi keel: *-l* (~ *-lā* ühesilbilistes tüvedes)⁷. Näit. *mōl* ~ *mōlā* 'maal', *lovāl* 'voodil', *jevāl kādā* 'paremal käel, paremat kätt', *pērandāl* 'põrandal', *lē-inakstāigal* 'lõunaajal'. Rudimentaarsed vormid on *siela puol* 'siinpool' (adessiiv sõnast *sie* 'see'), *tuoła puol* 'sealpool' (< **siellä*, **tuolla*). — Eesti keel: *-l*. Näit. *tal*, *mul*, *temal*, *omal*, *tütrel*, *paremal*, *sirgemal*. Ühesilbiliste tüvede puhul lühikese vokaali järel *-l* hääldub pikana (*tal*, *mul*, *sel*, *su* jne.). — V a d j a keel: *-llä*, *-лла* (peamiselt); *-lle*, *-лле*, *-lä*, *-ла*, *-l̄*, *-l̄*, *-l*, *-л*⁸. Näit. *mälla* 'maal', *meillä* 'meil', *poigalla* 'pojal', *süregalla* 'suuremal', *tüttärikolla* 'tüdrukul'; (lausefonetiliselt:) (*pietti*) *vizikkoi* *kuhilai* '(peeti) viisikkuhilates', *meil* (*velli jäi kotō*) 'meil (vend jäi koju)'; Jõepära *nurmel* 'põllul, nurmel'; ida-vadja *pl'odgala* 'piitsaga'. — S o o m e keel: *-lla*, *-llä* (murdeti *-lla*, *-llä*, *-la*, *-lä*, *-l*). Näit. *pellolla* 'põllul', *pöydällä* 'laual', *kaduilla* 'tänavail'; Pomarkku *tämmöiselläkin sateella* 'sellisegi vihmaga', Kemijõe *talola* 'talus', Rauma *suvel* 'suvel', *talvel* 'talvel'. — I s u r i keel: *-l*, heva murdes ka *-lla*, *-llä*⁹. Näit. *pellol* 'põllul', *rannal* 'rannal', *pojezdal* 'rongiga, rongil', *toisel päiväl* 'teisel päeval'; Heva *plügil* 'raudatradega', *iŋgeroizil* 'isuritel', aga: *seřbillä* 'sirbiga'. Mujal on geminaadiline adessiivi lõpp säilinud ainult possessiivsufiksile või nende jäänuste ees, näit. Soikola (*tü pittä tehä*) *ajallä* '(töö tuleb teha) õigel (omal) ajal'¹⁰. — K a r j a l a keel: päriskarjala ja valdai murdes *-lla*, *-llä*, *-l'la*, *-l'lä*, *-lla*; aunuse murdes *-l*, *-la*, *-le*, *-le*; lüüdi murdes *-l*, *-u*, *-la*, *-l*. Näit. *jalalla* 'jalal', *ripakolla* 'nartsul, nartsuga', *kat'illa* 'katlal, katlaga', *üöl'lä* 'öösel (*inheimizen*) *iänellä* '(inimese) häälega, (inimese) häälel', *sillä hinnalla* 'selles hinnal, selle hinnaga', (henki) *lähtömäisillä* '(hing) (on) just välja minemas (= suremas)', *kevöäl'lä* 'kevadep', *Tunguol'la* 'Tunkual'¹¹; krjA *suol* 'sool', *puuloil* 'puudel', *huomenizen päiväl* 'homsel päeval, homme', *miehele*

⁷ Vrd. L. Kettunen, Hauptzüge der livischen laut- und formengeschichte, Helsinki 1947, lk. 69.

⁸ Vt. P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948, lk. 32 jj.

⁹ A. Laanesti 1956. a. suvel kogutud isuri materjalide põhjal.

¹⁰ Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedri materjalidest.

¹¹ H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsingissä 1918, lk. 86.

da naizele 'mehel ja naisel'¹²; krjL *kahtel hebol* 'kahel hobusel, kahe hobusega', *naufšau* 'pingil', *päivīla* 'päevadel, päevadega', *tāmīl kupt'sil* 'neil kaupmeestel'. — Vepsa keel: kesk- ja lõnamurdes *-l, -u* või sonandi pikendus, *-l'* (*i* järel), põhjamurdes *-l, -la* (possessiivsuffixi ees). Näit. vpsP *mägel* 'mäel', *mal* 'maal', *sirpil* 'sirbil, sirbiga', *kohtu.nazē* 'kõhuli', vpsK *sol* 'sool', *t'älou* 'täna öösel', *sirpil* 'sirbiga, sirbil', vpsL *keu* 'kel, kellel', *täumau* 'siin ilmas', *käzil* 'kätel, kätega', *kaikjä* 'kõikjal'.

Esitatud vormid lähevad tagasi adessiivi ühisläänemere varasele algkujule **-lna, *-lnä*. Viimases on eespool käsitletud suffiksile **-la, *-lä* lisatud lokatiivne suffiks **-na, *-nä* (vt. eespool), mis esineb, hilisema arengu tulemusena, ka näit. temporaalses, essiivses, superessiivses jm. tähenduses (näit. soome *päivänä* 'päeval', *lapsena* 'lapsena').

Kohalt lahkumist, eemaldumist väljendav *l*-kohakääne, *ablatiiv*, on läänemere keeltes järgmine. — Liivi keel: *ld* (~ *ldə* ühesilbilistes tüvedes)¹³. Näit. (*tu'l*) *mōld* (~ *mōldə*) '(ta tuli) maalt', *lovəld* 'voodilt', *jevəlt k'əddəld* 'paremalt käelt, paremalt poolt'; *pērandəld* 'põrandalt'. Salatsi murdes *-lt*: *məlt* 'maalt', *vaeltəst* 'vahelt'. — Eesti keel: *-lt*, murdeti ka veel *-ld* (rannamurdes, osalt saarte, mulgi ja tartu murdes). Näit. *mult*, *maalt*, *kanalt*, *pōrandalt*, *tütarlapselt*; (rannamurdes) (*rohō*) *pəld*, *kevəld*, *pe'lūld*. Viru-Nigulast on registreeritud konservatiivseid *lva*-lõpulisid vorme. — Vadja keel: *-lta, -ltä, -lte, -lte, -lt*¹⁴. Näit. *mānta*, 'maalt', *miltä* 'mult'; (lausefoneetiliselt või kuluvormina) *perəlt* (*menti*) 'päras (läksid)'¹⁵, *mitä progonənt levvəd* 'mida karjatänavalt leiad'¹⁶; Jõepära *värttenelte* 'värtnalt'. — Soome keel: *-lta, -ltä*, murdeti ka *-lt*. Näit. *pellolta* 'põllult', *pöydältä* 'laualt', *kaduilta* 'tänavatelt'; Eurajoki *vanhalt* 'vanalt', *viaralt mailt* 'võõrailt mailt'; Heinola *toistelt* 'teistelt'. — Isuri keel: kirja-keeles *-lt*; heva ja rosona murdes *-lt*, soikola murdes *-ld*. Näit. isH *viimeizelt* 'viimaks'¹⁷; isR *hevoilt* 'hobustelt'¹⁸; isS *itkō änelə* 'nutab (suure) häälega, häälekalt'¹⁹. Vokaallõpulisid ablatiive leidub

¹² H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, lk. 72.

¹³ Vrd. L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 69.

¹⁴ P. Ariste, Vadja keele grammatika, lk. 34.

¹⁵ P. Ariste, Vadja keelenäiteid. Tartu 1941, Tartu Ülikooli Toimetused. B. Humaniora. XLIX, Tartu 1942, lk. 28.

¹⁶ Samas, lk. 24.

¹⁷ V. Porkka, Ueber den ingrischen Dialekt, Helsingfors 1885, lk. 128.

¹⁸ J. Mägiste, Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned, Tartu 1925, lk. 17.

¹⁹ A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeröismurteesta, Suomi-kirjan eripainos 5. Uusi sarja, Helsinki 1944, lk. 137.

ühenduses possessiivsufiksitega, näit. Soikola *kiireeltää* 'ruttu'²⁰. — Karjala keel: päriskarjala murdes *-lda, -ldä, -l'da, -l'dä, -lda*. Näit. *paimenelda* 'karjaselt', *käperäldä* 'täbarasti', Tunkua *kenel'd'ä* 'kellelt', *muššalda* 'mustalt', *hebozelda* 'hobuselt'. Aunuse murdes on teatavasti kõik väliskohakäanded sulanud ühte adessiivikujuliseks käändeks ning ka lüüdi murdes langeb ablatiiv kokku adessiiviga (vt. adessiivi). — Vepsa keeles ei ole mingit jälge läänemere aluskeele **lta-, *ltä-*lõpulisest ablatiivist. Ablatiivi funktsioone täidab postpositsionaal (adessiiv + partikkel *pei*). Näit. *tanhalpei* 'karjatarast'; *pyudoilpei* 'põldudelt'. Vepsa murretes tarvitatakse ablatiivi väljendamiseks kas postpositsionaali või, veel sagedamini, pelka adessiivi. Näit. vpsL *veljüpä* 'vennalt, venna juurest', *heil* 'nendelt, nende juurest', *kuivā mau* 'kuivalt maalt', *jälgmä* 'lõpuks'; vpsK *mehelepäi* 'mehelt, mehe juurest', *fami-liou* 'sugunime järgi'.

Ablatiivi läänemereleine algkuju on olnud **lta, *ltä*. Siin on *l*-elemendile liitunud uraali aluskeelde tagasiminev ablatiivne sufiks **-ta, *-tä*, mis on hiljem omandanud partitiivi funktsiooni. Seegi sufiks on oma algses tähenduses säilinud adverbides²¹. Näit. sm *luota* 'juurest', *kaukaa* 'kaugelt' (< **kaukada*), *kotoa* 'kodunt', *takaa* 'tagant' (< **takada*), *tüköä* 'juurest' (< **tüköä*); lpI *allēt* 'läänest', *pad'd'ēt* 'ülalt'; mr *tüc* 'väljast' (vrd. *tünä* 'väljas'); mns *äll, äläl* 'eemalt' (*äl-* 'eesmine, ees-, esimene, esi-'); h *tol-tä* 'sealt' (*to-* 'see, too').

**ta-, *tä-*sufiksi ablatiivset iseloomu näeme selgesti mordva keele ersa murdes, kus vastavalõpuline kääne kannabki ablatiivi nimetust, kuid on omandanud ka partitiivi funktsioone. Näit. (abl.) *мон молям кудодо* 'ma lähen maja juurest', *мон молям веледе* 'ma lähen külast', (part.) *мон ярсам умарьдо* 'ma söön õunast, s. t. õuna'. Ilmselt on mainitud sufiksi partitiivne funktsioon arenenud ajal, mil oli veel volga ja läänemere keelte ühtsus²².

Kohale liikumist, tulemist, saabumist väljendaval *l*-kohakäändel, allatiivil, on läänemeresoome keeltes järgmised lõpud. — Liivi keeles on allatiiv samalõpuline adessiiviga (vt. adessiiv). Ainult salatsi murdes on mõningate adverbide puhul vahe adessiivi ja allatiivi vahel (*julle* 'peale', *jull* 'peal'²³). — Eesti keel: *-le* (*mulle-tüübis -lle*); murdeti *-le, -lle* ja *-l*. Näit. *emale, maale, põrandale, mulle, sulle*; Vigala *lehtedele*, Laiuse *ovustelle*, Kõpu *po.eäl*. — Vadja keel: *-llē, -ллē, -lle, -лле* või *-lē, -лē, -le, -лe*²⁴. Näit. *tšellē* 'kellele', *sēsareллē* 'õele'; *võlē* 'vööle',

²⁰ V. Porkka, *op. cit.*, lk. 128.

²¹ J. Szinnyei, *op. cit.*, lk. 65 jj.

²² Vrd. Л. Хакулинен, *op. cit.*, lk. 299.

²³ J. A. Sjögren, *Livische Grammatik nebst Sprachproben*. Bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann, St. Petersburg 1861, lk. 105.

²⁴ P. Ariste, *Vadja keele grammatika*, lk. 30.

naizele 'naisele', *sulle* 'sulle', *meile* 'meile', *bäbuška* 'vanaemale'. — Soome keel: kirjakeeles *-lle*, murdeti ka veel *-le*, *-l*, *-(l)la*, *-(l)len*, *-(l)le* ja *-(l)let*. Näit. *pellolle* 'pöllule', *pöydälle* 'lauale', *kaduille* 'tänavatele'; smT *kirkole* 'kiriku juurde, kirikusse', smE *poial* 'pojale', smH *onkella* 'õngele, õngitsema'; Skandinaavia metsasoomlaste keeles *sarvillen* 'sarvedele'; savo murrete põhjaosas *annak kanallen kauraja* 'anna kanale kaeru'; smH *sillek kelpas* 'sulle kõlbas', smT *ei hället olè* 'ei temale ole', *meilet* 'meile'. — Isuri keel: kirjakeeles ja soikola murdes on allatiivi lõpuks *-lle*, näit. *mälle* 'maale', *kohalle* 'paigale', *neljaksille* 'neljaks'; heva murdes *-len*, *-lek*, ka *-llen*, *-lle* ja *-le*²⁵, näit. *päilen* 'peadele', *lühtehilen* 'vihkudesse', *alahalek* 'alla', *köllen* 'kokku', *müdüllen* ~ *müdülle* 'kimpu', *kuitahite* 'kuhilatesse'. Loomulikult on geminaat säilinud ka possessiivsufiksi ees, näit. *surmallees* '(sina) oma surmale', *päälleen* '(mina) oma peale'. Rosona murdes leidub *lle* (*lla*-) lõpuliste allatiivide kõrval rohkesti kulu vorme ning vaheastmena redutseerunud lõppvokaaliga allatiive, näit. *varkäl* 'vargile', *enòl* 'onule, onu juurde', *ühel* 'ühele, ühe jaoks', *kahel* 'kahele, kahe jaoks', *lapsüll(ä)* 'lastele', *korväll(A)* 'kõrvale, kõrva peale' jne. — Karjala keel: päriskarjala ja aunuse murdes on allatiiv langenud kokku adessiiviga (vt. adessiivi). Ainult mõnedes aunuse adverbides on possessiivsufiksi ees geminaadilist allatiivi lõppu (*järilleh* 'tagasi', *elävälleh* 'elusalt, elusana'). Karjala lüüdi murdes leidub *le*-, *le*-lõpulisi allatiive üldesinemuslike *l*-, *l*-lõpuliste, adessiiviga samakujuliste allatiivide kõrval (*koñd'ijale* 'karule', *šilmile* 'silmadele', *õngele* 'õngele, õngitsema'). — Vepsa keel: põhjamurdes *-l'e* (~ *-l'è*) (ka kesk- ja lõnamurdes mitmuses ja *i*-elemendi järel), kesk- ja lõnamurdes tavaliselt *-le* ~ *-le*. Näit. vpsP *kaikil'e lindijle* 'kõigile lindudele', *päl'e* 'peale'; vpsK *kahtele mehele* 'kahele mehele', *papil'e* 'papile'; vpsL *pätšil'e* 'ahjule', *mil'èñ* 'minule'. Geminaadilist allatiivi esineb ainult pronoomenites (*hällle* 'temale', *mil'l'e* 'minule').

Allatiivi varasemaks üldläänemereeliseks lõpuks on olnud **-leñ* > **-len*. **-ñ* on latiivne sufiks, mis on esinenud datiivses genitiivis ja illatiivis²⁶. **-ñ* > **-n* arvatavasti läänemere aluskeeles varasel perioodil, tõenäoliselt pärast lapi keele eraldumist.

Et läänemere aluskeeles on allatiiv olnud **n*-lõpuline, seda tõendavad säilinud *n*-lõpuga allatiivivormid soome murretes, näit. savo murrete põhjaaladel *kanallen (kauraja)* 'kanale (kaeru)', häme murrete põhjaosas *jollenka* 'missugusele', lõuna-pohjanmaa murdes *maallen* 'maale', *vaimollen* 'naisele', Skandinaavia metsasoomlaste keeles *sarvillen* 'sarvedele' jne. Sama kõnelevad vanema

²⁵ Viimased kolm on fikseeritud A. Laanesti 1956. a. suvel kogutud materjalide põhjal.

²⁶ Л. Хакулинен, *op. cit.*, lk. 89.

kirjakeele mälestusmärkide andmed, näit. Agricola keelepruugist *kuningaillen* 'kuningatele', *aneilen* 'palvetele' jne. Seaduspärane *n*-lõpp on allatiivil ka isuri heva murdes (*miulen* 'minule', *mīheilen* 'mehele' jne.). *n*-lõpulist allatiivi esindavad pika lõppvokaaliga vadja vormid (*naizealē* 'naisele', *kanalē* 'kanale', *nailē* 'nendele', *tōlē* 'tööle' jne.), kus *-n* on vokaliseerunud, samuti eesti (*emale*, *tüttele*, *põrandale* jne.) ning vepsa (*põudole* 'põllule', *irdal'e* 'välja' jne.) allatiivid, milledes *-e* säilimine üldiselt toimunud lõpukao tingimustes näitab, et algselt on vormid olnud konsonantlõpulisel.

Usutavasti on juba algselt, s. t. läänemere keelte ühtsuse ajal, esinenud **lek*-lõpulisi allatiive põhiliste, **len*-lõpulistele kõrval²⁷. Seda oletust toetab eriti asjaolu, et isuri heva murdes, kus allatiivi *len*-lõpp on säilinud ja üldine, leidub mõnedes adverbides allatiivi lõppkonsonandina *-k* (*alahalek*, *tōalek*)²⁸. *k*-lõpulisest allatiivist annavad tõendust ka mitmed soome murded (edela- ja häme murded ning ulatuslikult põhjapoolsed murdealad). Soome murretes esinev allatiivi *t*-lõpp on ilmselt hilisem ja kohalik nähtus.

Kuna allatiivi lõppkonsonandist on mitmetes eri läänemere keeltes jälgi, siis tuleb arvata, et selle häälikuseaduslik kadu on toimunud võrdlemisi hilisel perioodil, eri läänemere keeltes eri aegadel.

Osas läänemere keeltes esinev geminaadiline allatiiv annab põhjust oletada, et juba üsna varakult, veel läänemere aluskeeles, on allatiivi **-len* > **-llen* ja seda ilmselt adessiivi mõjul²⁹, kus geminaat on häälikuseaduslik. Hiljem on osas keeltes toimunud uuesti geminaadi taandumine üksiklateraalile.

Selliseid keeliti täheldatavaid erinevusi läänemere keelte väliskohakäänetes, mis on tulenenud iga konkreetse keele arenemise sisemiste seaduste toimest, leidub, nagu nägime, rohkesti. Siia kuulub eelkõige näit. allatiivi lõppkonsonandi kadu enamikus keeltes, selle säilimine aga isuri ja soome murretes, siis liivi, eesti, isuri ja vepsa keeles (ka karjala vepsastunud murretes) toimunud lõpukadu, aga lõppvokaali säilimine kolmes ülejäänud keeles, samuti ülalmainitud geminaatlateraali lühenemine nii allatiivis kui ka adessiivis. Märkida tuleb ka *lt*-ainelise ablatiivi puudumist vepsa keeles ning tugeva vepsa superstraadiga karjala murretes, samuti adessiiviga kokkulangenud allatiivi liivi ning karjala keeles.

Hoolimata erinevustest kaasaegsetes keelevormides on kõigi läänemere keelte väliskohakäänded seaduspäraselt tagasiviidavad vastavatele alusvormidele **-lna* (~ **-lnä*), **-lta* (~ **-ltä*), **-len*.

Küsimus on aga nende alusvormide vanuses, s. t. kas nõustuda antud vormide tekke viimisega soome-permi³⁰ (või isegi soome-

²⁷ Vrd. E. N. Setälä, *op. cit.*, lk. 218 ja 385.

²⁸ V. Porkka, *op. cit.*, lk. 64.

²⁹ Vrd. E. N. Setälä, *op. cit.*, lk. 414; Л. Хакулинен, *op. cit.*, lk. 89.

³⁰ Vt. J. Szinnyei, *op. cit.*, lk. 74 jj.; E. N. Setälä, *op. cit.*, lk. 409.

ugri³¹) ühisaega, nagu seda on keeleteaduses tehtud aastakümneid, või pidada usutavamaks kaasaja keeleteaduses avaldatud arvamusi (L. Hakulinen, P. Ariste) läänemere *l*-kohakäänete hili- sest, täiesti iseseisvast tekkest³².

Permi keeltes on terve rida *l*-elementi sisaldavaid kään- deid³³. Genitiivi (родительный) lõpuks on nii sürjakomi kui ka permikomi murdes *-len*, udmurdi keeles *-len*. Daativ (дательный): sürjakomi murdes *-li*, permikomi murdes *-le*, udmurdi keeles *-li*. Possessiiv (притяжательный) on sürjakomi murdes lõpuga *-lis*, permikomi murdes lõpuga *-lis*, udmurdi keeles *-les*. Näit. kS *аркежлө Степанлөн ставыс нин даь* 'sügiseks (on) Stepanil kõik juba valmis' (к осени у Степана все уже готово)³⁴; *чойлөн пальтоыс мича ~ пальтоыс чойлөн мича* 'õde palitu (on) ilus' (пальто сестры красивое)³⁵; kP *умоль кайлөн умоль сьылөм* 'halval linnul (on) halb laul' (у плохой птицы плохое пение); *мортлись чер босьны* 'inimeselt (on) võetud kigves' (у человека, от человека взято топор); *ме семі вöвлö турун* 'ma andsin hobusele heina' (я дал лошади сена)³⁶; udm *Анна Машалы карандаш сөтэ* 'Anna annab Mašale pliiatsi'³⁷.

Nendel *l*-ainelistel käänedel on valdamist, omamist väljendav iseloom. Käänete kohafunktsioonist saaks kõnelda ainult tinglikult (näit. *мортлись* 'inimeselt, inimese käest ≈ inimese juurest').

Peale eelmainitute on komi keeles veel kaks *l*-elementi sisalda- vat käänet: *lan*-lõpuline aproksimatiiv (приблизительный) ja *la*-lõpuline konsekutiiv (достигательный). Esimene kuulub komi väliskohakäänete hulka ja väljendab eseme resp. olendi liikumist teise eseme resp. olendi suunas (vastates seega vene daativile ees- sõnaga „к” või „по направлению к”). Näit. *ме муна вöрлань* 'ma lähen metsa suunas' (я иду по направлению к лесу)³⁸. *la*-lõpuline konsekutiiv on sürjakomi murdes põhjust, permikomi murdes sihti, eesmärki väljendavaks käändeks, seega tinglikult ka kohta osutav.

Mar i kirjakeeles on *l*-käändeid üks, *lan*-lõpuline daativ³⁹. Sel- lel on põhilise, datiivse funktsiooni kõrval veel teisi: nimetatud käändega väljendatakse sihti, eesmärki, samuti ka predikatiivsust (kellenagi, millenagi olemist; kellekski, millekski saamist jne.).

³¹ Vt. M. A. Castrén, Versuch einer ostjakischen Sprachlehre, St.-Petersbourg 1858, lk. 27 jj.

³² Vt. Л. Хакулинен, *op. cit.*, lk. 88 jj.

³³ Vt. В. И. Лыткин, Древнепермский язык, Москва 1952, lk. 102 jj.

³⁴ Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка, Ленинград 1949, lk. 44.

³⁵ Samas.

³⁶ И. И. Майшев, Грамматика коми-пермяцкого языка, Москва—Ленинград 1940, lk. 38.

³⁷ С. П. Жуйков, Р. М. Поторочин, А. З. Ларионов, Учебник удмуртского языка, Ижевск 1931, lk. 23.

³⁸ И. И. Майшев, *op. cit.*, lk. 40.

³⁹ Я. Г. Григорьев, Марийский язык, Йошкар-Ола 1953, lk. 114 jj.

Murdeti esineb mõnikord kohafunktsiooni⁴⁰: käändega väljendatakse kellegi resp. millegi juurde suundumist, minemist, näit. Kosmodemjanski *malān kenā* 'kuhu, s. t. mille juurde läheme', *nān-geä jara-tāmā m^āloietslān^džā* 'läks oma armsa poja juurde'⁴¹. Peale selle aga väljendab kääne põhjust, ostuhinda, abi-nõu ja vahendit ning aega.

Murretes esinevat *let's-lõpulist* ablatiivi näeme kohatähendusli-kuna väga harva (näit. *šoptəržā lopleč* — *lopeš šočēs* 'punane sõstar sünnib soo pealt soo peale'⁴²). Sagedamini väljendab see murdeline kääne omamissuhteid, esinedes ühenduses verbidega *paluma, küsima, saama, kuulma* jne. Võrdluse puhul väljendatakse ablatiiviga eset, olevust jne., kellega (millega) midagi võrreldakse.

Nii permi kui ka mari *l*-ainest sisaldavad käänded ei anna oma morfoloogilise ega ka tähendusliku külje poolest mingit kaaluvat alust oletuseks, nagu oleksid permi rühma, mari ja läänemere *l*-käänded ühistekkelised. Vaadeldes ühelt poolt permi ja mari, teiselt poolt läänemere *l*-käändeid, pidades sealjuures silmas ka permi *l*-käänete suhtelist rohkust, näeme kahte kindlaimelist, omavahel täiesti erinevat *l*-käänete süsteemi. Tõsi, mõlemas kää-nete grupis näeme põhiliselt samu sufikseid. Kuid ei permi ja mari käänete *l*-aines, *n*-element permi genitiivis ja aproksimatiivis ning mari daativis ega ka *t*-aines mari murdelises ablatiivis nõua maini-tud käänete samastamist vastavate läänemere käänetega, kui mee-nutada veel kord soome-ugri keelte iseloomulikku joont: algset sufiksrite vähesust, kuid nende tähendusvarjundite ja funktsioonide rohkust. Seetõttu on loomulik, et sugulaskeeltes esineb samu sufik-seid ning isegi sarnaseid põhimõtteid nende sufiksrite abil liit-sufiksrite moodustamises, kusjuures nende sufiksrite sisu võib olla aga hoopis erinev. Antud juhul näemegi, et soome-ugri *l*-aines, mis oli algselt ainult lokatiivsuse väljendajaks, on peatselt omandanud ka datiiivse sisu ning saanud sellisena permi ja mari põhiliselt datiiivsete *l*-käänete moodustajaks. Asjaolu, et mõnede permi ja mari *l*-käänete puhul saame siiski kõnelda ka teatavast lokatiivsest tähendusvarjundist ja et teiselt poolt läänemere *l*-käänded väljen-davad peale lokatiivsuse ka näit. omamissuhteid, ei ole mingil määral otsustav kahe *l*-käänete rühma tekke ühendamiseks. On täiesti loomulik, et näit. mari murretes esinev *let's-lõpuline* ablatiiv võib oma põhitähenduse kõrval mõnikord olla ka kohatähenduslik, kui pidada silmas *t*-ainese ürgset ablatiivsust. Nagu juba märgitud, tõendavad viimast mitmed ablatiivse sisuga *t*-sufiksilised adverbid (näit. sm *kotoa* < **kotoda* 'kodunt') ning mordva ablatiiv-partitiiv (näit. *күдодо* 'majast'), aga samuti *l*-tuletuslikud adverbid, nagu seda on mari *küdnlšän* 'lähedusest' ja handi *тол-тә* 'sealt'. Taolisi on ka mordva *удалдо* 'tagant', *икельде* 'eest' jt., milles tuleb näha

⁴⁰ Ö. Beke, Cseremisiz nyelvtan, Budapest 1911, lk. 209 jj.

⁴¹ Sealsamas, lk. 209.

⁴² Sealsamas, lk. 214.

ablatiive-partitiive vastavatest *l*-tuletuslikest adverbidest (*yđalo* 'taga', *ukelle* 'ees' jt.), ning lapi *orjelt* 'lõunast', *goab'beld* 'kummalt(ki) poolt, kummal(gi) pool', *đl'dě* 'peal, pealt', *vuol'dě* 'all, alt' jne., mis on ablatiivide-partitiividena ühendatavad *l*-tuletuslike adverbidega, nagu *dab'bel* 'siia', *māņnel* 'järel', *goab'bel* 'kummale poole' jne. Sama võimalik ja loomulik on kohatähenduslikkuse ilmumine *lan*-lõpuliste mari daativi ja permi aproksimatiivi ning *la*-lõpulise permi konsekutiivi puhul, kuna *l*- ja *n*- on algselt ikkagi lokatiivseid sufikseid. Võrdluseks olgu toodud kas või näit. mari keeles esinevad adverbid *ümbälne* 'pinnal, ülaosas, peal' ja *küđđlnđ* 'läheduses' või koola lapi *vylne*, *yuln* 'all' jne.

Tähendab, ka niisuguse ühtse adverbidesüsteemi olemasolu — sest taolisi adverbe on samuti näit. sm *täältä* 'siit' või *täällä* (< **täyäl-nä*) 'siin', e *sealt* jne. — ei saa olla aluseks läänemere ja permi ning mari *l*-käänete tekke ühendamiseks. Vastupidi. Et vastavaid adverbe leidub kaugemateski sugukeeltes, see tõestab ainult kõnealuste lokatiivsete *l*- ja *n*- ning ablatiivse *t*-elemendi varast esinemist soome-ugri aluskeeles ning näitab ühtlasi, et soome-ugri keelkonnale on varakult olnud omane moodustada kohatähenduslikke adverbe *l*-tuletuslikele sõnadele primaarsete käändelõppude lisamise teel. Mainitud põhimõttel on arvukalt kohaadverbe moodustatud läänemere-volga ühiskeeles, eriti aga läänemere aluskeeles pärast volga keelte eraldumist. Need *l*-tuletuslikud adverbid ongi saanud otseks aluseks läänemere *l*-käänete kujunemisele. Nimelt võimaldas lokatiivse *l*-elemendiga moodustatud kohatähenduslikkude adverbide kasutamine üldkohakäänetes hakata *l*-elemendis aja jooksul nägema mitte enam tüvesse, vaid muutelõppu kuuluvat elementi⁴³. Näit. sm *täällä* 'siin' < **täyäl-nä* (vrd. *täkälä* 'sinne paik'), *siellä* 'seal' < murdeline *siällä* < **siyäl-nä* (vrd. *sikälä* 'sealne paik'), *yllä* 'ülal' < **yl-nä* (vrd. *ylä-* 'ülemine'), *alla* 'all' < **al-na* (vrd. *ala-* 'alumine') jne., resp. *täältä* 'siit' < **täyäl-tä*, *sieltä* 'sealt' < dial. *siältä* < **siyäl-tä*, *yltä* 'ülalt' < **yl-tä*, *alta* 'alt' < **al-ta* jne. Analoogiliselt hakati moodustama ka teisi adverbe lõppudega **lna*, **lnä*, **lta*, **ltä* ning *sealt* kandus vastavate liitsufiksrite tarvitamine muudessegi sõnadesse: tekkisid üldtarvitatavad väliskohta märkivad käänded⁴⁴, mis aja jooksul on omandanud muidki funktsioone.

Teisal näeme iseseisvalt kujunenud *l*-käändeid mari ja permi keeltes. Nendegi aluseks on saanud soome-ugri ürgne sufiks **la*, **lä* (ning pole võimatu, et, vormilisest küljest vaadatult, siingi

⁴³ Vrd. Л. Хакулинен, *op. cit.*, lk. 86, 88 jj.

⁴⁴ Et läänemere *l*-kohakäänded on kindlasti hilisemad läänemere-volga ühisajast pärinevatest *s*-kohakäänetest, seda aitaksid tõestada ka väljendid, nagu e *kindad käes*, *müts peas*, *sukad jalas*, *müts varnas*, *käsi puusas*; sm *ajaa hevossessa* 'sõidab hobusega, hobusel'; *is hattu päs* 'müts peas' jne., millistes avaldatud mõte oleks *l*-käänete olemasolu puhul nõudnud viimaste kasutamist.

on teatav mõju olnud *l*-tuletistest primaarsete käändelõppude abil moodustatud adverbide olemasolul). Kuid peaks olema usutav, et mari ja permi *l*-käänded on juba kujunedes olnud datiiivse, possessiivse iseloomuga, s. t. et *l*-aines on ilmselt juba volga-permi ühisajal saanud lokatiivsuse kõrval kohati ka datiiivsuse, possessiivsuse väljendajaks ning sellisena võimaldanud permi ja mari *l*-käändete tekke. Seevastu läänemere aluskeeles tekkinud ja väljakujunenud *l*-käänded olid algselt puhtlokatiivsed. Alles hiljem, kuigi ikkagi veel läänemere aluskeeles raames, omandasid nad, vastavalt keele väljendusvõimaluste rikastamise vajadusele, arvukalt uusi funktsioone, nende seas ka datiiivse funktsiooni, mida oli seni kandnud **n*- (< **n̄*-) lõpuline datiiivne genitiiv.

Niisiis usume kindlasti, et läänemere ja teisalt permi ning mari *l*-käänded ei ole ühistekkelised⁴⁵, vaid et soome-ugri sufiks *-*la*, *-*lä* on saanud produktiivseks kahes eri keeltegrupis, sealjuures eritähenduslikuna ja eri aegadel. Läänemere *l*-käänded on kujunenud välja alles läänemere aluskeeles, pärast lapi keelekuju eraldumist, ning moodustavad nii vormiliselt kui ka sisuliselt kindlailmelise ja omapärase terviku.

PEAMISI NÄIDETE ALLIKAID

Liivi keel:

L. Kettunen, Hauptzüge der livischen laut- und formengeschichte, Helsinki 1947.

J. A. Sjögren, Livische Grammatik nebst Sprachproben. Bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann, St. Petersburg 1861.

Eesti keel:

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis asuvad murdekogud.

Vadja keel:

P. Ariste, Vadja keele grammatika, Nõukogude Soome-ugri Teadused, 9, Tartu 1948.

P. Ariste, Vadja keelenäiteid. Tartu 1941, Tartu Ülikooli Toimetused. B. Humaniora. XLIX, Tartu 1942.

P. Ariste, Wotische Sprachproben, Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, Tartu 1935.

Soome keel:

L. Kettunen, Suomen murteet. I. Murrenäytteitä, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 188. osa, Helsinki 1930.

L. Kettunen, Suomen murteet. II. Murrealueet, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 188. osa, Helsinki 1930.

⁴⁵ P. Ravila ja V. Tauli siiski ei välista läänemere ja permi ning mari *l*-käändete ühise tekke võimalust. Igatahes ei kõnele nad midagi läänemere *l*-käändete iseseisvast tekkest, vaid vaatlevad kõiki soome-ugri *l*-käändeid ühiselt, võttes tunnuselemendiks *l*-ainese, ning jätavad nende käändete sisulise külje täiesti puudutamata. Vt. P. Ravila, *op. cit.*, lk. 44; V. Tauli, Bemerkungen zum Ursprung der uralischen Kasusysteme, Ural-Altische Jahrbücher XXIV, Wiesbaden 1952, lk. 32, 35.

L. Kettunen, Suomen murteet. III B. Selityksiä murrekartastoon, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 188. osa, Helsinki 1940.

H. Ojansuu, Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Vokaalioppi, Suomi. Kolmas Jakso. 19 Osa, Helsingissä 1901.

H. Ojansuu, Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Konsonantit, Suomi. Neljäs Jakso. 2 Osa, Helsingissä 1904.

Isuri keel:

A. Laanesti poolt 1956. a. suvel kogutud isuri materjalid.

J. Mägiste, Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned, Tartu 1925.

V. Porkka, Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte, Helsingfors 1885.

A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkerois-murteesta, Suomi-kirjan eripainos 5. Uusi sarja, Helsinki 1944.

Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedris asuvad isuri materjalid.

Karjala keel:

H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsingissä 1918.

H. Ojansuu, Lyydiläisiä kielennäytteitä. Koonneet H. Ojansuu, Juhon Kujola, Jalo Kalima ja Lauri Kettunen, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. LXIX, Helsinki 1934.

A. Genetz, Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä. Kielennäytteitä, sanakirja ja kielioppi, Helsingissä, 1880. Suomi. Toinen Jakso. 14 Osa, Helsingissä 1881.

A. Genetz, Tutkimus Aunuksen kielestä. Kielennäytteitä, sanakirja ja kielioppi, Suomi. Toinen Jakso. 17 Osa, Helsingissä 1885.

E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä. I. Tverin ja Novgorodin karjalaa, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 193. osa, Helsinki 1932.

E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä. II. Aunuksen ja Raja-Karjalan murteita, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 193. osa, Helsinki 1934.

E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä. III. Ent. Poventsan ja Kemin kihlakuntien karjalaismurteita, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 193. osa, Helsinki 1936.

Vepsa keel:

L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu. I. Konsonandid, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. B. Humaniora. II, Tartu 1922.

L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu. II. Vokaalid, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. B. Humaniora. III, Tartu 1922.

E. A. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 228. osa, Helsinki 1946.

ПО ПОВОДУ /-ОВЫХ ПАДЕЖЕЙ В ФИННОУГОРСКИХ ЯЗЫКАХ

Э. ПАЮСАЛУ

Резюме

Как известно, в финноугорском языке-основе было сравнительно небольшое количество суффиксов, причем нередко с тече-

нием времени на первоначальное, исходное значение того или иного суффикса нашла новую функциональную нагрузку. Поэтому один и тот же формант мог быть, например, признаком определенной грамматической категории, и, вместе с тем, выполнять функцию словообразовательного и формообразовательного суффикса. Это наблюдение подтверждается также и при ближайшем рассмотрении и изучении грамматического элемента *-l*, входящего в деklinационную систему финноугорских языков. Несомненно, что в системе древнего финноугорского языка формант *-l* первоначально выполнял роль словообразовательного суффикса, придавая слову оттенок местного значения. В настоящее время этот словообразовательный тип сохраняется в прибалтийских и пермских языках (напр. эст. *edel* 'юго-запад', финск. *mieheliä* 'дом мужа', удм. *гуртла* 'окрестность села' и т. д.). При помощи того же древнего суффикса *-l* образуются в финноугорских языках слова, имеющие собирательное значение, а в известных случаях формант *-l* выполняет так же функцию признака множественного числа.

В целом ряде подгрупп финноугорской языковой семьи элемент *-l* является признаком падежей, причем древнее исходное местное значение этого суффикса особенно четко даёт о себе знать в трех прибалтийских внешне-местных падежах. Известные следы аналогичного местного значения прослеживаются и в некоторых оканчивающихся на *-l* падежах пермских и марийского языков, а также в целом ряде мордовских и саамских наречий. Все это приводило к предположению, согласно которому возникновение и образование прибалтийских *l*-овых падежей относилось к очень древнему периоду — сторонники этого предположения пытались доказать единство происхождения *l*-овых падежей в различных группах финноугорской языковой семьи.

Закономерными исходными формами внешне-местных падежей в прибалтийских языках следует считать формы на *-*lna* (\sim *-*lnä*), *-*lta* (\sim *-*ltä*), *-*len* (\langle *-*leñ* \rangle). Несмотря на то, что в составе *l*-овых падежей в пермских и марийском языках мы имеем дело с аналогичными исходными элементами (напр. в удмуртском языке в генитиве на *-len* и дативе на *-li*; в языке коми в оканчивающемся на *-lan* апроксимативе; в марийском языке — в дативе на *-lan* и в диалектном окончании аблатива на *-let's* и т. д.), нельзя на основании такого чисто внешнего сходства и совпадения отождествлять пермские и марийские падежи, выражающие в основном значение принадлежности, с внешне-местными падежами в системе прибалтийских языков. Поскольку в финноугорском языке-основе мы имели дело с очень небольшим количеством суффиксов, которые нередко являлись выразителями и носителями не одного, а нескольких значений, постольку вполне возможно, что древний финноугорский элемент *-l*, наряду с исходным местным значением со временем приобрел в некото-

рых диалектах притяжательное, possessивное значение, в результате чего и становился признаком пермских и марийских, по характеру в основном притяжательных *l*-овых падежей. При таком положении дела нет ничего удивительного в том, что *l*-овые падежи в вышеуказанных языках сохраняют в известной мере также и исходный местный оттенок значения, присущий суффиксу **-la, *-lä*.

Совершенно иное происхождение имеют *l*-овые падежи в прибалтийских языках, образовавшиеся на базе исконно угрофинских наречий места, имеющих элемент *-l* (срв. финск. *täällä* 'здесь', *täältä* 'отсюда', эст. *seal* 'там', *sealt* 'оттуда', саамское *juol'de* 'внизу, снизу', мордовское *удало* 'сзади', *удалдо* 'сзади', марийское *küdeľnā* 'поблизости', *küďnlššn* 'вблизи', хантыйское *тол-тā* 'оттуда' и др.). Эти наречия отличались особенной продуктивностью именно в общеприбалтийском языке, в результате чего с течением времени в языках этой группы происходит переразложение основы: формант *-l* перестаёт быть частью основы и становится признаком окончания наречия (напр. финск. *täällä* 'здесь' < **tääl-nā*, срв. *täkälä* 'здешнее место'). В дальнейшем сфера употребления такого слитного наречного суффикса расширяется за счет имен существительных, в категории которых со временем и оформляются общепотребительные *l*-овые падежи со значением места, или так называемые внешне-местные падежи. Несколько позже, но еще в рамках прибалтийского языкового единства, *l*-овые падежи приобретают также и другие смысловые оттенки значения, поскольку развитие и обогащение средств выражения мысли приводило к дополнительной функциональной нагрузке падежей. В это время прибалтийские *l*-овые падежи приобретают в известных случаях и притяжательное, possessивное значение, выражавшееся первоначально формами генитива на **-n* (< **-ń*).

Таким образом, можно с полной достоверностью утверждать, что *l*-овые падежи в прибалтийских языках, с одной стороны, и в пермских и марийском языках, с другой, имеют по-существу совершенно различное происхождение как по времени образования, так и по смысловым оттенкам значения. Древний финноугорский элемент *-l*, получивший распространение в двух различных языковых группах финноугорской языковой семьи, еще в период прибалтийского языкового единства, после выделения саамского языка лег в основу трех внешнеместных падежных форм всех прибалтийских языков. Эти три падежа представляют собою и по внешним грамматическим признакам, и по значению четко выраженное, своеобразное целое, которое нельзя соединить и отождествить с *l*-овыми падежами пермско-марийской группы.

VADJA TAIMENIMESID

G. VILBASTE

Juulikuu lõpus 1956. a. oli mul võimalik külastada mõningaid külasid Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis, et siin elavatel vadjalastelt koguda vadja taimenimesid. Selleks lülitas prof. P. A r i s t e mind keeleteaduslikku ekspeditsiooni, mille korraldas Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateeder materjali kogumiseks isuri keele kohta. Lõpetanud töö Soikola neemel isuri taimenimede kogumisel, tahtsin ma saada ülevaate ka vadja taimenimede iseloomust ja seepärast läksin ma ühes aspirantide A. L a a n e s t i ja M. K r i s t i a n i g a edasi sama rajooni idaosa küladesse, kus teati veel elavat vadjalasi. Kahe päeva jooksul, 23. ja 24. juulil, käisime läbi Mati, Savvokkala, Korovaisi, Kõrvõttula ja Verdijevka küla. Nendest küladest, peale Verdijevka, saingi ma andmeid taimenimede kohta. Ka oli võimalik saada rahuldavaid andmeid Kattila ümbruse taimenimedest vanemalt naisterahvalt (Jevdokia G r i g o r j e v a, üle 65 a. vana), kes on üles kasvanud Mati külas, kuid elab praegu Savvokkala külas.

Vadjalased elavad neis külades üksikute perekondadena või ka üksikisikutena, kusjuures enamik külade elanikke on venelased. Kui vadjalased elavad perekonnana, kõnelevad vanemad inimesed omavahel kodusel elus veel vadja keelt. Nooremad inimesed avaldavad oma mõtteid ainult vene keeles. Samuti on üldised kõnelused avalikus elus venekeelsed. Üsikumad inimesed, näiteks vadjalasest naine vene perekonnas, ei kõnele enam kuigi sagedasti vadja keelt ning see keel on määratud ununemisele, sest selles on tal võimalik mõtteid avaldada väga harva, kui saadakse kokku oma kodustega või teiste vadjalastega. Üldiselt avalikult vadja keelt palju ei kõnelda. Seepärast on isegi raskusi vadja keelt mõistvate inimeste ülesotsimisel, sest ei teata kuigi kindlalt, kes on vadjalane. Üldse on mõiste 'vadjalane' (vene keeles 'вoдь, вoди') vähe tuntud või isegi tundmatu, sest keelt, mida kõnelevad kas vadjalased või isurid, ei osata venelaste hulgas isekeskis eraldada ja kõiki märgitakse väljendiga 'чудейский язык'. Sellise keele mõistjate ülesotsimisel sattusime niihästi vadjalaste kui ka isurite juurde. Viimastelt täiendasin ma isurikeelsete taimenimede kogu.

Ülaltähendatud külades puutusin ma taimenimede kogumisel kokku peamiselt naisterahvastega ja vaid üheainsa mehega (Ste-

pan Grigorjev, 66 a. vana). Botaanilisi nimesid kogusin enamikus sel viisil, et näitasin taimi otse looduses või siis kaasavõetud taimi. Kasutasin ka kaudset pärimist nende taimede kohta, mille puhul eeldasin, et neid üldiselt tuntakse. Materjali kogumisel kasutati ka vene keele abi, seda eriti just puude, põõsaste, tera- ja keeduviljade, samuti ka marjade ja seente puhul. Märgatavalt suurt taimede tundmist ei võinud ma just tähele panna, kuid võib siiski öelda, et tähtsamaid taimi kodu ümbruses tuntakse.

Et oleks kindlam ja ka otstarbekohasem töötada kohapeal, tutvusin juba enne tööle asumist nende andmetega, mis oli võimalik kasutada vadja keele kohta ilmunud töödes, mida on paraku aga võrdlemisi vähe. Samuti on andmed vadjakeelsete taimenimede või ka botaaniliste mõistete kohta väga napid. Esimesi vadjakeelsete taimenimesid leidub H. A. Reinholmi töös „Suomalaisia kasvu-nimejä” (Suomi X/1850/, Helsingfors 1851), kuid siin on toodud vaid veidi üle kümne nime. Veel vähem on taimenimesid V. Alava teoses „Vatjalaisia häätapoja” (Suomi IV, 7, Helsinki 1909). Ligi sada botaanilist mõistet on D. Tsvetkovi vadjakeelses sõnavaras Emakeele Seltsi kogudes sõnasedelitena. Need on enamikus eesti- või venekeelsete vastetega ning nende alusel on neile lisatud juurde ka ladinakeelne teaduslik nimi. Mõnikümend taimenime on ka prof. P. Ariste töödes: „Wotische Sprachproben” (Tartu 1935), „Vadja keelenäiteid” (Tartu 1941) ja „Vadja keele grammatika” (Tartu 1948). Nendes töödes esitatud taimenimesid on kohapeal kontrollitud, seejuures on aga juurde saadud ka palju uusi nimesid, nii et nende arv on tõusnud üle 250. Kuid lühikese aja tõttu, mis oli võimalik kasutada töötamisel, ei saanud küsida ja üles märkida kaugeltki kõiki rahva keskel olevaid taimenimesid ning seepärast ei saa veel pidada täielikult ammendatuks vadjakeelsete taimenimede hulka ning nende kogumist tuleb jätkata laiemal ulatusel külades, kus on veel vadja keele mõistjaid ja kõnelejaid. See töö peaks toimuma juba lähemal ajal.

Kõik minu poolt kogutud taimenimed esitatakse siin transkriptsioonis. Kirjandusest väljakirjutatud nimedes on säilitatud autorite kirjaviis, kusjuures eriti lahkuminevad sõnad on antud sulgudes. Samuti on mõne nime juures, mida ma ei võinud kontrollida, toodud autori vaste sulgudes täielikult.

VADJA TAIMENIMED

<i>agatsi</i> — <i>Caragana arborescens</i> (Tsv)	<i>bābukaz</i> — <i>Rubus idaeus</i> (Ast)
<i>akātsia</i> (Tsv) — vt. eelmine	<i>bābukez</i> (Tsv) — vt. eelmine
<i>apila</i> — <i>Trifolium pratense</i> (Rnh)	<i>boba</i> — <i>Vicia faba</i> (Tsv)
<i>araganaba</i> — <i>Aegopodium podagraria</i>
(Mat)	<i>borkkōn</i> — <i>Daucus carota</i> (Tsv)
<i>āp</i> — <i>Populus tremula</i> (Tsv)	<i>boroviķ</i> — <i>Boletus edulis</i> (Tsv)
<i>āpa</i> (Kat, Ast) — vt. eelmine	<i>brukva, brukvad</i> — <i>Brassica napus</i>
(Ast)
<i>āpobahka</i> — <i>Boletus rufus</i> (Mat)	<i>brāgātši</i> — <i>Rhamnus frangula</i> (Ast:
tūrnpuu)

- erne, ernēD* — Pisum sativum (Mat, Tsv, Sav, Ast)
fassol' — Phaseolus vulgaris (Tsv)
fiank — Viola (Tsv)
fōkla — Beta vulgaris rubra (Tsv)
georgin — Dahlia variabilis (Kor, Sav, Tsv)
glaiz — Scirpus lacustris (Tsv)
gretšin — Fagopyrum sagittatum (Tsv)
grizovnik — Ribes grossularia (Tsv)
gruzd — Lactarius piperatus (Tsv)
grūši — Pirus communis (Mat)
hapo-ublikez — Rume acetosa (Tsv)
hoŋk-puu — Pinus silvestris (Tsv)
hren — Armoracia rusticana (Tsv)
härküli — 1. Trifolium pratense, 2. Vicia cracca (Kat — Rnh)
imettši — Lamium (Ast)
ivan-da-marja — Melampyrum nemorosum (Mat)
iri-ernēD — Vicia cracca (Tsv)
jalaaje — Ulmus montana (Tsv)
jatšmen — Hordeum sativum (Kor)
jevikez (Tsv: brusnika) — Oxycoccus quadripetalus
jolka — Picea excelsa (Mat)
jōmukka — Vaccinium uliginosum (Kat, Mat)
juhtiein — Nardus stricta (Tsv)
jevikaz (Kat) vt. *jevikez*
jevikka — (Ast) vt. eelmine
jänesekapuz — Oxalis acetosella (Tsv)
jänese ublikez (Tsv) — vt. eelmine
kāli — Brassica oleracea (Kat — Rnh)
kagr — Avena sativa (Tsv)
kagra (Mat, Sav, Ast) — vt. eelmine
kahtši, kazgeD — Betula (Mat, Kor, Ast)
kahtšibahka — Boletus scaber (Mat)
kalimmarjepū — Viburnum opulus (Tsv)
kalina (Ast) — vt. eelmine
kanarbikko — Calluna vulgaris (Mat)
kaneppi — Cannabis sativa (Rnh — Kat, Ast)
kanervo — 1. Calluna vulgaris, 2. Epilobium angustifolium (Tsv: metskanepid — veronika)
kanevo — Cannabis sativa (Tsv, Ast)
kaniva (Mat) — vt. eelmine
kapo-rski tšai — Epilobium angustifolium (Mat)
kapuś — Brassica oleracea (Tsv)
kapussa — Brassica oleracea (Mat, Sav)
karumarje — Rubus caesius (Tsv: karumurak, karuvabarn)
karu-pudgeD — Heracleum sibiricum (Tsv: karuputked)
karusammea — Polytrichum commune (Tsv)
kassēroho — Agrostis jt. kasteheinad (Sav)
kataga — Juniperus communis (Kor, Mat, Ast)
katage — (Tsv) — vt. eelmine
katikāpālād — Antennaria dioeca (Tsv)
kaunizmarja — Ribes rubrum (Kat)
kaunizmarje (Tsv) — vt. eelmine
kaunis smarōda (Mat) — vt. eelmine
kaunis smāroda (Kor) — vt. eelmine
kāli (Kat-Puh) — vt. *kapussa*
kedre — Pinus cembra (Tsv: seeder, kedr)
kissalapaD — Ecopodium clacatum (Kor)
klēver — Trifolium (Mat)
kl'on — Acer platanoides (Kor)
koivu — Betula (Tsv, Ast)
kolokotšiik — Campanula persicifolia (Kor)
križovnik — Ribes grossularia (Tsv)
križovnikka (Kat, Mat) — vt. eelmine
kuremarjeD — ? Oxycoccus quadripetalus (Tsv)
kūsi — Picea excelsa (Kor)
kehtakukka — Raphanus raphanistrum (Mat)
landešši — Convallaria majalis (Tsv)
lanttu — Brassica napus (Tsv)
lep — Alnus (Tsv)
leppä (Kat, Kor, Mat, Ast) — vt. eelmine
leppäpū (Ast) — vt. eelmine
lillikkain — Rubus saxatilis (Mat)
lina — Linum usitatissimum (Mat, Tsv, Ast)
lipa — Tilia cordata (Mat)

luht — Carex (Tsv: *ossoka*)
lūk — Allium cepa (Tsv)
lūka (Ast) — vt. eelmine
lūkke (Tsv) — vt. eelmine
lūmarja — Rubus saxatilis (Tsv)
mal'ina — Rubus idaeus (Mat)
māk — Papaver somniferum (Sav, Tsv)
mārijakoivu — Betula verrucosa (süülise tüvega, Tsv)
mārijapū — Prunus cerasus (Tsv)
mārijaroho — Thymus serpyllum (Kat)
māmuna — Solanum tuberosum (Tsv, Ast)
mā omēna (Rnh — Kat) — vt. eelmine
māzikaz — Fragaria vesca (Mat)
māzikez (Tsv) — vt. eelmine
meriroho — Fucus vesiculosus (Tsv)
meri-rōko — Phragmites communis (Tsv)
metsäputke — Angelica silvestris (Mat)
morkovka — Daucus carota (Sav)
murag — Rubus chamaemorus (Tsv)
murakka, muragaD (Mat) — vt. eelmine
musikka — Vaccinium myrtillus (Kat, Ast)
musikez (Tsv) — vt. eelmine
mussamarja (Kat) — Ribes nigrum (Tsv)
mussa smāroda (Kor) — vt. eelmine
muš-marje — vt. eelmine
muš-sešser (Tsv) — vt. eelmine
musta smorōda (Mat) — vt. eelmine
mūraga — Rubus chamaemorus (Kat)
māntpū — Pinus silvestris (Ast)
mātāpā — Rubus idaeus, kollane (Tsv)
nagriz — Brassica rapa (Tsv)
nezabutki — Myosotis (Mat)
nisu — Triticum vulgare (Mat, Sav, Ast)
nini — Tilia cordata (Tsv)
ninipū (Kor, Ast) — vt. eelmine
negez, nekezeD — Urtica, peamiselt U. dioeca (Mat, Sav)
nemme katag — Juniperus communis, mis kasvab nõmmel (Tsv)
neṃmi — Calluna vulgaris (Mat)

obahka — seen, peamiselt Boletus (Mat)
obaḱ (Tsv) — vt. eelmine
omēna, omēnaD — Solanum tuberosum (Mat, Sav)
orjamarja — Rubus caesius (Kat)
orjamarjappū — Rosa canina (Ast)
paju — Salix, peamiselt põõsaspajud (Kat, Mat, Tsv, Ast)
pajupū — Salix, peamiselt puud (Kat)
perttsa — 1. Capsicum annum (Mat), 2. (Piper nigrum) Mat
petrušk — Petroselinum sativum (Tsv)
petruška (Sav) — vt. eelmine
petāje — Pinus silvestris (Tsv)
petājā (Ast, Kor) — vt. eelmine
pihlaja — Sorbus aucuparia (Kor)
pihlaga (Kor, Mat) — vt. eelmine
pihko — Pinus silvestris (Kat, Mat)
pihku (Kor, Ast) — vt. eelmine
pihl, pihl-pū — Sorbus aucuparia (Tsv)
pihlapū (Ast) — vt. eelmine
pihlepū (Ast) — vt. eelmine
porošello — Trollius europaeus (Tsv)
pōla — Vaccinium vitis idaea (Kat, Mat)
pōlekež — Vaccinium vitis edaea (Tsv)
pōllaz (Alv) — vt. eelmine
pul'pukaz — Nymphaea candida (Alv)
putke — Anthriscus silvestris (Mat)
peḱdikež — Urtica dioeca (Tsv)
pāhtšempū — Corylus avellana (Tsv)
pāhtšenpū (Mat) — vt. eelmine
rautanekežeD — Urtica urens (Mat, Sav)
rautaroho — Achillea millefolium (Mat, Sav)
rautkukaD (Kat) — vt. eelmine
raut-nekežeD — Urtica urens (Ast)
rautpaju — Salix pentandra (Tsv: *iva lavrolistnaja*)
rautroho — Achillea millefolium (Tsv: *gussinaja trava*)
redisk — Raphanus sativus radicular (Tsv: *rediska*)
rettšā — Raphanus sativus (Tsv: *red'ka*, Ast)
romašk — Anthemis tinctoria (Tsv)
romaška — Achillea ptarmica (Mat, Sav)

- rõko* — Phragmites communis (Mat, Tsv, Ast)
ruiskuk — Centaurea cyanus (Tsv)
ruiz — Secale cereale (Kat, Mat, Ast, Tsv)
rüiz (Ast) — vt. *ruiz*
rüttšë-kuk (Tsv) — vt. *ruizkukk*
särnapü — Fraxinus excelsior (Mat)
särni (Ast) — vt. eelmine
sarnpü (Tsv) — vt. eelmine
saksä küsi — Larix (Tsv)
saksä paju — Salix alba (Tsv: verba)
saviroho — Chenopodium album (Tsv)
šessara — Ribes rubrum (Ast)
sigämarjad — Arctostaphylos uva ursi (Kat, Sav)
sinikukka — Campanula rotundi folia (Sav)
sipuli — Allium cepa (Tsv, Ast)
siren — Syringa vulgaris (Kor, Mat)
sireni (Tsv) — vt. eelmine
sini — Russula (Ast: pilvik)
sitnik — Juncus (effusus) (Tsv: sitnik)
skorospek — Primula officinalis (Tsv: skorospelka)
sliivappü — Prunus domestica (Kor)
slivei (Mat) — vt. eelmine
smäroda — Ribes (Kor)
smoröda (Mat) — vt. eelmine
suviruiz — Secale cereale aestivum (Tsv)
šenajalgad — Aspidium jt. (Sav)
šeroješka — Russula (Sav)
šesser — Ribes rubrum (Tsv)
šuppulehod — Arctium tomentosum (Mat, Ast)
taitšinmarja — Ribes alpinum (Mat)
tammi — Quercus robur (Kor, Mat, Ast)
tatšimmarjapü — Ribes alpinum (Ast)
të-lehto — Plantago major (Tsv)
timofeik — Phleum pratense (Tsv)
tömi — Prunus padus (Mat, Ast)
tömikaz (Kor) — vt. eelmine
tömikka (Rnh — Kat) — vt. eelmine
tömikkäd (Mat, Kor) — vt. eelmine
tömikpü (Mat) — vt. eelmine
tömipü (Tsv, Ast) — vt. eelmine
tömippü (Ast) — vt. eelmine
tšünnäppäine — Ulmus campestris (Rnh: tšchynnäppäinen)
turnips — Beta vulgaris campestris (Tsv: turneps)
teikva — Cucurbita pepo (Sav)
terokuk — Viscaria viscosa (Tsv: smoljovka)
täkki — Arctium tomentosum (Tsv: repeinik)
upa, uvad — Vicia faba (Tsv, Ast, Mat, Sav)
ublikez — Rumex acetosa (Tsv)
uguritsad — Cucumis sativus (Ast, Sav)
ugurits (Tsv) — vt. eelmine
umal — Humulus lupulus (Tsv)
umala (Alv) — vt. eelmine
umalad (Mat, Sav) — vt. eelmine
uni-roho — Origanum vulgare (Tsv: maioran dikij)
vahtera — Acer platanoides (Rnh)
valerjanik — Valeriana officinalis (Tsv)
valkä paju — Salix alba (Tsv)
valkeä griba — Boletus edulis (Sav)
varežmarja — Empetrum nigrum (Tsv)
vassilki — Centaurea cyanus (Mat)
vähter (Tsv) — vt. *vahtera*
vähterpü (Tsv) — vt. eelmine
värpukka — Rubus idaeus (Rnh — Kat)
viki — Vicia sativa (Tsv)
viilpä — Eriophorum (Tsv)
vika — Vicia sativa (Mat)
vilžeimarijöpü — Prunus cerasus (Tsv)
v'jogla — Beta vulgaris rubra (Sav)
vohomarja — Rubus caesius (Mat)
võhka — Calla palustris (Mat)
ezra — Hordeum sativum (Mat, Sav, Ast)
erazroho — Agropyron repens (Tsv)
ezr (Tsv) — vt. *ezra*
ez' — Equisetum (Tsv)
ezžad — Equisetum sp. (Ast)
gunappü — Pyrus malus (Kat, Krv, Alv, Ast)
gunapu (Mat) — vt. eelmine
ärüd — Trifolium pratense (Tsv)

MUUD BOTAANILISED MÕISTED

<i>ed'd'elmo</i> — õietolm (Ast)	<i>pēzaz</i> — põõsas (Mat)
<i>einü</i> — hein, rohi (Ast)	<i>rōkozikko</i> — roostik, roovik (Mat, Ast)
<i>elko</i> — 1. õitseae (Mat), 2. õis (Ast)	<i>sarja</i> — kobar (Ast)
<i>griba</i> — seen (Tsv)	<i>särnizikko</i> — saarik, saarepuu-mets (Ast)
<i>kahtšikko</i> — kaasik (Mat)	<i>sēmē, sēmened</i> — seeme (Mat, Ast)
<i>kahtšintoho</i> — kase toht (Mat)	<i>sīni</i> — seen, peamiselt lehikulised (Mat)
<i>kahtšizikko</i> — kaasik (Ast)	<i>svetka</i> — õis (Mat)
<i>kahtšuurvad</i> — kaseurvad (Mat)	<i>tammikko</i> — tammik (Mat)
<i>kalimmarje</i> — kibuvitsamari (Tsv)	<i>tammizikko</i> (Ast) — vt. eelmine
<i>kukka</i> — lill (Ast)	<i>tara</i> — viljapuu-ae [puud ja marja-põõsad], rohtaed (Mat)
<i>kęrsi</i> — kõrs (Ast)	<i>toho</i> — toht [kasel]
<i>lehto</i> — leht (Mat, Ast)	<i>tsvetka</i> — õis [taimedel] (Sav)
<i>leppüzikko</i> — lepik (Ast)	<i>umpiroho</i> — umbrohi (Tsv)
<i>mahla</i> — mahl (Mat)	<i>urpa</i> (Mat, Ast) — vt. eelmine
<i>marja</i> — mari (Ast)	<i>vaikko</i> — kirsivaik [mitte okaspuude vaik] (Mat, Krv, Ast)
<i>mettsü</i> — mets (Ast)	<i>vešo, vezod</i> — võsu (Mat, Ast)
<i>ngemmi</i> — nõmm (Ast)	<i>ęgaspü</i> (Tsv) — okaspuu
<i>nittu</i> — niit, heinamaa (Ast)	<i>ęhsa</i> — oks (jämedam), haru (Mat, Ast)
<i>obahka</i> — seen (Ast)	<i>ęatši</i> — õlg, kõrs (Ast)
<i>petüzikko</i> — männik, pedastik (Ast)	<i>ęzd'ezikko</i> — osjastik (Ast)
<i>pihkuęerva</i> — männivaik (Krv)	<i>ęun</i> — õun (Tsv)
<i>pihkozikko</i> — männik (Mat)	<i>ęuna</i> — õun (Kat, Mat, Sav, Ast)
<i>pü</i> — puu (Mat, Ast)	
<i>püomen</i> — õun (Mat)	
<i>pähtšen</i> — pähkel (Mat, Ast)	

LÜHENDITE LOEND

a) Külad

- 1) Kat — Kattila küla
- 2) Kor — Korovaisi küla
- 3) Krv — Kõrvõttula küla
- 4) Mat — Matti küla
- 5) Sav — Savvokkala

b) Kasutatud kirjandus

- Alv — V. Alava, Vatjalaisia häätapoja. Suomi IV, 7, Helsinki 1909.
 Ast — P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1946; P. Ariste, Vadja keelenäiteid, Tartu 1941; P. Ariste, Wotische Sprachproben, Tartu 1935.
 Rnh — H. A. Reinholm, Suomalaisia kasvu-nimejä. Suomi X [1850], Helsingfors 1851.
 Tsv — D. Tsvetkov, Vadja keele sõnavara Emakeele Seltsi kogudes sõnasedelitena.

1. Grigorjev, Stepan, 66 a. vana, üles kasvanud Savvokkala (Savikino) külas ja ka praegu samas külas.
2. Grigorjeva, Jevdokia, 65 a. vana, üles kasvanud Mati külas, eelmise abikaasa.
3. Pavlova, Jevdokia, vanem naisterahvas Savvokkala külas, kes üles kasvanud ja alati elanud sellises külas.
4. Petrova, Jekaterina, 67 a. vana, üles kasvanud Mati külas, seal ka elanud peale mõne aasta mujal. Hea keelejuht.
5. Stepanova, Tatjana, 82 a. vana, üles kasvanud Korovaisi (Karavajevo) külas, nüüd Kõrvõtula külas.
6. Zaitseva, üle 50 a. vana, üles kasvanud Kõrvõtula külas ja praegugi seal.

О НАЗВАНИЯХ РАСТЕНИЙ НА ВОДСКОМ ЯЗЫКЕ

Г. ВИЛБАСТЕ

Резюме

Летом 1956 г. мне удалось побывать в некоторых селах Кингисепского района Ленинградской области, в которых проживают потомки древней воды, причем целью посещения этих населенных пунктов было выяснить названия растений на водском языке. Следует иметь в виду, что молодое поколение воды уже плохо владеет родным языком, употребляя в качестве разговорного языка преимущественно русскую речь. Хорошо знают водский язык лишь представители старшего поколения, и потому в течение своего двухдневного пребывания в этих местах я имел дело со стариками. За это время мне удалось опросить шесть человек, причем запись названий и собирание сведений происходило чаще всего путем показа того или иного растения на месте его естественного произрастания. Иногда приходилось прибегать также и к показу собранных в ботанизируку растений.

Во время опроса и собирания сведений контролю и проверке были подвергнуты также и те названия растений, которые были выписаны из прежних работ, словарей и исследований по водскому языку, но, наряду с этим, записывались и фиксировались новые названия, которых удалось собрать большое количество. На основании проделанной работы мною был составлен список названий растений на водском языке. Следует отметить, что этот перечень никак нельзя считать законченным и полным, т. к. работу, несомненно, необходимо продолжить, учитывая важность и срочность более обстоятельного обследования этого вопроса. Мы знаем, что вода никогда не имела письменности на своем родном языке — терминология и лексика сохраняются, пока что, лишь благодаря тому, что старшее поколение владеет родной речью. Со смертью стариков запись и собирание сведений по водскому языку станет неосуществимой задачей.

MÄRKMEID KARJALA VALDAI MURDEST

P. PALMEOS

Karjala valdai murret oskab tänapäeval kõnelda karjalaste vanem põlvkond Novgorodi oblasti Valdai rajooni mõnes külas. Nooremad ja keskealised saavad karjala keelest küll veel pisut aru, oskavad mõne üksiku tšastuška, kuid kõnelda nad seda enam ei oska, sest kodus räägitakse kõikjal vene keelt. Nii on vanemgi generatsioon tegelikult kakskeelne. Ainult üksikud vanainimesed kõnelevad ka isekeskis karjala keelt.

Novgorodi oblastisse on karjalased asunud nähtavasti osalt juba XVI sajandi lõpu poole, eriti aga XVII sajandil. Teatavasti langes osa Karjalast Stolbovo rahulepinguga 1617. a. Rootsile. Rootsi valdusse läinud Karjala osa muutus koloniaalpoliitika objektiks rootsi aadlile, kellele valitsus annetas siin suuri mõisu¹. Rootsi valitsus teostas okupeeritud maa-alal rea reforme: kehtestas uue administratiivse jaotuse, alistas talupojad teoorjusele, keelas karjalastel kohaliku külakauplemise, hakkas õigeusklikke karjalasi luteri usku pöörama jne. Karjalased said tunda Rootsi feodaalse riigi ja üksikute rootsi feodaalide rõhumist, kuid samuti rahvuslikku ja religioosset, kultuurilist orjastamist². Kõige selle eest hakkasid karjalased Venemaale põgenema. Esiialgu polnud see ümberasumine kuigi laiaulatuslik. Märgatavalt suurenes ümberasujate arv 1625. aastast ja eriti XVII sajandi 30-ndail aastail³. Karjalasi asus arvukalt elama Volga ülemjooksu alale. „Kõige suurem ümberasujate vool suundus juba varasemate põgenike teadete järgi tuntud Novgorodi ja Tveri ümbrusse, aga osalt isegi edasi — Volgale ja Okale.”⁴ Karjalased olid nähtavasti esiteks tulnud siia XVI sajandi teisel poolel⁵. Järgmine kolonisatsiooni laine Lääne-Karjalast Novgorodi ja Moskva-taguse maa-alale toimus ajavahemikus

¹ Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в. Под редакцией: доктора исторических наук А. А. Новосельского, кандидата исторических наук Н. В. Устюгова, Москва 1955, lk. 763.

² А. С. Жербин, Переселение карел в Россию в XVII веке, Петрозаводск 1956, lk. 37.

³ Sealsamas, lk. 40.

⁴ Д. В. Бубрих, Происхождение карельского народа, Петрозаводск 1947, lk. 42.

⁵ Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в., lk. 765.

1617—1650, aga kolmas aastail 1656—1658⁶. Arvatakse, et ümberasujate arv Lääne-Karjalast XVII sajandi 60-ndate aastate alguseni ulatus umbes 25 000 või isegi 30 000 inimeseni⁷. See oli tolle aja kohta tohtu hulk.

Kesk-Venemaa oli XVII sajandi algul Poola-Rootsi interventsiiooni tõttu tublisti kannatanud — mõned vallad olid talupoegadest päris tühjaks jäänud. Neile tühjaks jäänud aladele siirduski rohkesti karjala põgenikke⁸. Interventsiooni-aastail XVII sajandi algul purustatud feodaalse majanduse taastamine põhjustas tööjõu nõudmist⁹. Karjalasi asus rohkel arvul kloostrite maadele. Nii on andmeid, et Valdai lähedal Iveri kloostriga maadel elas rohkesti karjalasi. Valdai piirkonnas oli palju külasid, kus elasid eranditult karjala asunikud. Näit. on karjalaste tagatiskirjas 1661. aastast mainitud 22 karjala küla¹⁰. Osa karjalasi sattus mõisnike võimu alla, kuna viimastel oli rohkesti maad, aga puudus tööjõust. Et meelitada karjala asunikke, pakkusid kloostrid ja mõisnikud neile rea privileege¹¹. Eramaaomanikud püüdsid laenu teel oma mõisades kinni pidada saabunud karjalasi, kellel puudusid inventar ja tööloomad¹². Lõpuks oli saabunutest huvitatud ka Vene riik. Et meelitada karjalasi ümber asuma riigi maadele, pakkus Vene valitsus asunikele rea privileege, lubades neile raha ja vilja laenuks jne.¹³

Valdai rajooni metsakülade karjalased on siis nende aasta kolmesaja eest sinna rännanud põgenike järglasi. Küsimus, kust põgenikud on lähtunud, on seni täpsemalt selgitamata. Arvatavasti pärinevad nad kuskilt Laadoga lääne- või põhjaranniku aladelt, mis läksid Rootsi valdusse. Tänapäevalgi elab karjalaste hulgas mõnevõrra veel mälestusi, et „*tu.adih tänne,*” kuigi ei teata, kust tuldi ega millal tuldi — „*konž tu.adih, tōžē emmä k'i je,*” nagu mäletab vanaisalt olevat kuulnud 63-aastane O. V. Vassiljev Markova külast. Siinseis külades tasusid talupojad mõisnikule teorenti. Nii jutustatakse möödunud sajandist ja käesoleva sajandi algusest, et kolm päeva nädalas töötati mõisnikule, kolm kodus või nagu mäletab Neblitšä külast pärinev 71-aastane G. N. Morozov 1955. a. suvel: „*mejām mužikat i kaikki rõattih bajaranlla kolme päivöä, a kolme rõattih koišša.*“

Karjala valdai murdest pole palju ülestähendusi. Esimesena on kevadtalvel 1892. a. seal käinud soome üliõpilane V. R. Petrelius, kes on üles tähendanud muinasjutte ja mõistatusi Neblitšä, Starina ja Makušina külast. Need on avaldatud E. Leskineni poolt teoses „Karjalan kielen näytteitä” I (1932). Peale selle on

⁶ Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в., lk. 765.

⁷ Vt. A. C. Жербин, *op. cit.*, lk. 43; Д. В. Бубрих, *op. cit.*, lk. 43.

⁸ Vt. A. C. Жербин, *op. cit.*, lk. 44.

⁹ Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в., lk. 765.

¹⁰ Vt. A. C. Жербин, *op. cit.*, 67—68.

¹¹ Vt. A. C. Жербин, *op. cit.*, lk. 68.

¹² Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в., lk. 765.

¹³ A. C. Жербин, *op. cit.*, lk. 71.

1906. aastal käinud Neblitšäs rahvalaule kogumas dr. V. Salmi-
nen. Petreliuse ja Salmineni kogutud rahvalaule on avaldanud
A. R. Niemi teoses „Suomen kansan vanhat runot” II (1927).
Petreliuse tekstid pole foneetiliselt täpsed, kuna ta oligi need kogu-
nud mitte karjala keele uurimiseks, vaid rahvaluule näideteks.

Tartu Riiklikus Ülikoolis on karjala valdai murde uurimisel
teatav minevik. Prof. P. Ariste ettepanekul saatis ülikooli rektor
1951. aastal Valdai rajooni täitevkomiteele järelepärimise sealsete
karjalaste kohta. Saabunud vastuses märgiti külad ühes neis elavate
karjalaste arvuga, nimelt: Navolok (3 inimest), Haritonihha
(9 in.), Gvozdkii (4 in.), Kostelovo (11 in.), Starina (23 in.),
Trufanovo (5 in.), Makušina (3 in.), Markova (70 in.), Neblitšä
(72 in.), Jakonovo (21 in.), Jablonka (15 in.), Okunovo (5 in.).
„Kõik oskavad rääkida karjala keelt, aga igapäevases elus kasu-
tatakse suuremalt osalt vene keelt,” öeldakse kirjas.

Alates 1951. aastast kuni tänini on soome-ugri keelte kateeder
viiel suvel korraldanud üliõpilastega ekspeditsioone ja suviseid
praktikume karjala murde materjalide kogumiseks. Kaht esimest
ekspeditsiooni juhendas prof. P. Ariste, kolme viimast allakirju-
tanu. Töötatud on peamiselt Jakonovo, Jablonka, Neblitšä ja Mar-
kova külas, kuid on käidud mujalgi karjalaste juures, muuseas
1953. a. ka naaberrajoonis Demjanskis Klimova ja Balujevo külas.
Kõige elavam on murre Markova külas.

Nende ekspeditsioonide tulemusena leidub kateedri arhiivis kuul-
delisi tekste, sõnasedeleid ja muud ainekku. Eriti rohkesti on
kirjapanekuid Jakonovo külas elavalt 74-aastaselt Matrjona Dmit-
rijevna Trofimovalt, kes on sündinud ja kasvanud 6 km
kaugusel asetsevas Neblitšä külas. 1956. a. talvel viibis Matrjona
kaks nädalat Tartus, kus tema kõnet jäädvustati ka magnetofoni-
lindile.

Trükis pole seni karjala valdai murde kohta avaldatud ühtki
eriuurimust. Küll on aga olemas käsikirjalisi uurimusi, millest
kõige silmapaistvam on Valmen Hallapi diplomitöö „Valdai
karjala murde ajalooline foneetika” (1952). Peale selle leidub
soome-ugri keelte kateedri arhiivis veel paarkümmend üliõpilaste
eriseminar- ja kursuse- ning diplomitööd.

Alljärgnevas kirjutises püütakse kõigepealt mõnevõrra iseloo-
mustada karjala valdai murret. Seejärel käsitletakse mõningaid
huvitavamaid tähendusemuutusi, mida muu keelilise ainekku
kogumisel on märgatud. Kui näidetel pole juures külanime, on
need üles tähendatud Jakonovo külast, mujalt pärinevatele näiteile
on lisatud külanimi.

Karjala valdai murre on kolm sajandit arenenud omaette tugeva
vene keele mõju all. Nähtavasti sellest tingituna leidubki siin eri-
jooni, eelkõige häälendamises, mis teistes karjala murretes puuduvad.
Nii on foneetiliselt tähelepandav esimese silbi vokaali pike-
nemine kahesilbilistes sõnades, kui mõlemad silbid on lühikesed.
Vokaal tundub olevat poolpikk, nagu vene keeles rõhuline vokaal

lahtises silbis, kuigi olenevalt lausefoneetilisest tingimusest võib see olla ka pikk. Eksperimentaalselt seda mõõdetud ei ole. Näit. *kàzi* 'kass', *kàla* 'kala', *màdo* 'uss', *hèbo* 'mära', *èli* 'elas', *kègo* 'kuhilas', *vàlu* 'külml', *šiga* 'siga', *òli*, *tùli*, *vàvü* 'väimees', *kàzi* 'kási', *hüvü* 'hea', *pühä* 'paastuaeg' jne. Vrd. sellevastu: *kažit* 'kassid', *kaalat*, *mavot* 'ussid', *el'imä* 'elasime', *vilut*, *oadih* 'nad olid; ollakse', *tul'ima* 'tulime', *vävün* 'väimehe', *hüvän* 'hea (gen.)' jne., kus teine silp on kinnine või sõna pikem.

Millal see vokaali pikenemine on toimunud, pole muidugi võimalik kindlaks teha. Igal juhul näib juba mõõdunud sajandi lõpus seda vähemalt mõnevõrra olevat esinenud, sest Petreliuse tekstides on mõnedes sõnades esimese silbi vokaal märgitud pikana, mida tekstide avaldaja on veaks pidanud. Nii leiduvad Leskineni teoses „Karjalan kielen näytteitä” I selle kohta järgmised näited: *närä*, *näre* 'kuusk', aga *närjästä* (lk. 136), *kaik šubi* 'kõik viimseni' (lk. 136) [vrd. sm *supi* 'täiesti, puht-'], *lumi* (lk. 163), *ei ni kúvo* 'ei koo' (lk. 164). Tõenäoliselt pole siin tegemist vigadega, vaid just esimese silbi vokaali kvantiteedi pikenemisega, mida Petrelius on õigesti märganud.

Üks iseloomulikke jooni karjala valdai murdes on tugev palatalisatsioon, mille esinemus on õige keerukas¹⁴. Ühelt poolt on selle areng toimunud karjala keele omade arenguseaduste järgi. Näit. *kòd'i* 'maja, kodu', *kàzi* 'kass', *pàni* 'pani'; *mal'la* 'kauss', *pal'laš* 'paljas', *nel'lä* 'neli', *minä* 'minia'; *ròadòášsa* 'töötades', *hivuošša* 'ihudes', *kuot'elen* 'katsun, proovin' jne. Samasugust palatalisatsiooni esineb ka muudes karjala murretes. Teiselt poolt võime palatalisatsiooni puhul tähele panna vene keele mõju, nii et eesvokaalide ees on sõna algul ja sees kõik konsonandid palataliseerunud, kuigi mitte just alati. Näiteks *vejell'ä* 'vee peal', *met'tšäh* (ill.) 'metsa', *el'in* 'elasin', *hül'gäiz'in* 'hülgaksin, jätaksin maha', *mämmi* 'linnasejahust puder', *šöämi* 'täidis', *hüpel'lä* 'joosta' jne. Niisugust palatalisatsiooni leidub ainult vene keelele territoriaalselt lähedal asetsevais karjala murdeis.

Vene keele tugevast mõjust on tingitud ka *i* (harvemini *e*) ees esinevate *t'* ja *d'* palatalisatsioon, mis on niivõrd tugev, et *t'* asemel hääldub *k* ja *d'* asemel *g*. Näib, et muudes karjala murdeis seda ei esine. Karjala valdai murdeski on viimasel puhul tugevaid kõikumisi, sageli isegi sama keelejuhi kõnes. Näit. *t'iedäv* ~ *kiedäv* 'teab', *t'ih* ~ *kih* 'säask', *kñeh* 'tiine', *leht'i* ~ *lehki* 'leht', *lähkietäh* ~ *läht'ietäh* 'lähevad; minnakse', *per't'i* ~ *perkki* 'tare, maja, tuba', *nat'tie* ~ *nakkie* 'põrand' jne. Vrd. ka vene laensõna-

¹⁴ Palatalisatsiooni esinemust ja eri palatalisatsioonikihistuste vanust on üksikasjaliselt käsitletud V. Hallapi diplomitöös „Valdai karjala murde ajalooline foneetika”, lk. 9—29.

des: *t'el'egä* ~ *kel'egä* 'vanker', *d'iga* ~ *giga* 'koduhani', *d'engat* ~ *gengat* 'raha'.

Selle kõrval esineb aga ka vastupidist tendentsi. Nimelt võib *k'* asemel hääldata *t'* ja *g'* asemel *d'*. Nii näit. on allakirjutanu Jakonovost (A. Nikitinilt) märkinud: *t'izata* 'mängida' ~ *höän k'izòaw* 'tema mängib'; *it'seldä l'eikkain t'öän* 'loikasin endal käe (katki)'; *tabawduw kait'ina* 'meeldib kõigile' ~ *mòatah kaik'in šubi* 'magavad kõik viimseni'; *ruis' t'er'diw* 'rukis valmib'; *mur'dina* ~ *murg'ina* 'hommikusöök'; *mie t'sud'en land'en šel'vin* 'vähe puudus, (et) ma ei langenud selili'; *mòamo òta it'sent'el'ä* 'ema võta endaga'. Samuti Markoval: *kaik'in* ~ *kait'in* 'kõigi' jne.

Morfoloogiliselt on karjala valdai murdes tähelepandavad kolm hilistekkinud kääned: adadessiiv-adallatiiv, abablatiiv ja komitatiiv, mis on tekkinud postpositsioonide liitumisel.

Peale väliskohakäänete — adessiivi-allatiivi ja ablatiivi — on veel juuresolemist-juurdetulemist väljendav kääned adadessiiv-adallatiiv ja juurest lahkumist väljendav abablatiiv. Adadessiivi-adallatiivi lõpp on *-люо*, *-l'üö*, *-лю*, *-l'üö*. See on arenenud valdai murdes praegu kadunud, kuid teistes karjala murretes ja soome keeles tänini iseseisvalt esineva postpositsiooni *luo* 'juurde' (resp. *luona* 'juures') liitumisest genitiiviga, kusjuures genitiivi lõpp *-n* on selle alguskonsonandiga assimileerunud: *tòatoluо* 'isa juures, isa juurde' < **toaton luо*. Abablatiivi lõpp on *-lduo*, *-l'düö*. See on analoogia teel arenenud: kui olid kõrvuti *tòatoluа* 'isal, isale' ja *tòatoluо*, siis pidi *tòatolda* 'isalt' kõrvale saadama ka *tòatolduo* 'isa juurest'.

Näit. *miwla pimie p'ertiššä, ikkunalluo šurwi koivu* 'mul on toas pime, akna juures suur kask'; *tuodih školalluo* 'toodi kooli juurde'; *miwla ei šòa tulma kiwgoalluo* 'mul pole võimalik tulla ahju juurde'; *rubiemma molemma kävelemäh' ühellüö, tüttöllüö* 'hakkame mõlemad käima ühe tüdruku juures'. Markova: ... *i hänel'l'üö täl'l'üö tütöl'l'üö istuot's'in rewnòah* '... ja tema juurde, selle tüdruku juurde istusin kõrvale'; *rabieššamma toižilluo padažilluo* 'paneme teiste potikeste juurde'; *i mie hänel'düö läksin kod'ih mõatoluо* 'ja mina tema juurest läksin koju ema juurde'. Neblišä: *höän uijedi omaolduo mõatolduo* 'ta sõitis oma ema juurest ära'; *höän s'eizo ovello* 'ta seisis ukse juures'.

Komitatiivi lõpuks on *-ke*, *-kel*, *-kel*, *-kela*, *-kelä*, mis samuti on arenenud murdes praegu veel ainult adverbina esinevast iseseisvast sõnast *keralла* 'kaasa, kaasas' (vrd. näit. *otan veit's'en*

keralla 'võtan noa kaasa'; Neblitšä: *miwla ei ollu keralla ružjõa* 'mul polnud püssi kaasas'). Näit. *äijä gorõa hänenke toi-konke* 'palju muret tema kuradiga'; *lapsiňke kavotti pòametin* 'lastega kaotas mälu'; Markova: *kuožali.loiňke kävelimä* 'keder-vartega käisime'; *mie sizäreňkel elän kahen keššä* 'ma õega elan kahe-kesi'; *mie jäin kolmenkela lapsenkela* 'ma jäin kolme lapsega'; *müö mänimä sizäreh' tütõňkelä* 'me läksime tüdrukuga õe juurde'.

Et eelesitatud juhtudel postpositsioonid on käändelõppudeks muutunud, osutab see, et nad on sõnatüvega tihedalt liitunud, alluvad vokaalharmooniale ja adjektiiv-atribuut kongruerub ka neis käändeis (nagu kõikjal) oma põhisõnaga¹⁵. Peale selle on komitatiivi lõpp tunduvalt kulunud ja nõnda oma esialgselt lähtesõnast kaugenenud.

Need kolm käänet on karjala valdai murdes kujunenud ilmsesti alles võrdlemisi hiljuti. Näib, et kõige vanem neist on komitatiiv, sest juba Petreliuse tekstides esineb see enam-vähem järjekindlalt. Vrd. näit. *šarviloňke* 'sarvedega' (lk. 138), *toizenke vellenke* 'teise vennaga' (lk. 146), *vierahaňki tütäreňke* 'võõrastütrega' (lk. 154) jne., kuid selle kõrval siiski ka: *toizen tütõň-ke* 'teise tüdrukuga' (lk. 153), *poijaň kela* 'pojaga' (lk. 154).

Hoopis harva leidub Petreliusel juhtumeid, mida võiks pidada adadessiiviks-adallatiiviks. Näit. *ovel luo* 'ukse juurde' (lk. 155), *hänel lüö* 'tema juurde' (lk. 157), *ikkunal luo* 'akna juurde' (lk. 161). Tavaliselt on ta märkinud genitiivi ja järgneva postpositsiooni. Näit. *akan luo* 'eide juurde' (lk. 134), *hänen luo* (lk. 137) ~ *hänen lüö* 'tema juurde' (lk. 148), *tämän mužikan luo* 'selle mehe juurde' (lk. 148) jne. Sellest hoolimata, et Petreliuse märkimisviisis valitseb väga suur ebajärjekindlus ja tal on palju vigu, võib järeldada, et adadessiiv-adallatiiv hakkas juba tol ajal kujunema. Vrd. selleks veel näit. *mäni täl lüö goran luo* 'läks selle mäe juurde' (lk. 143).

Nende käänete hilist teket tõestab muuseas ka asjaolu, et need puuduvad enamikus karjala murdeis. Nende asemel kasutatakse nimelt noomenite genitiivi ja postpositsiooni nagu soome keeleski. Ainult kohati võib komitatiivi ja adallatiivi ka muudes karjala murdetes käändeiks pidada, nagu näit. aunuse (livviku) murdes¹⁶, kuigi kongruentsi seal veel harva esineb. Samasugune komitatiiv esineb vepsa kesk- ja põhjamurdes¹⁷. Niisiis näeme siin eri murretes ja keeltes teatavat iseseisvat paralleelset arengut.

¹⁵ Käändekategooria kohta soome-ugri keeltes vt. lähemalt К. Е. Май-тинская, К вопросу о категории падежа. Когутеос «Вопросы грамматического строя», Москва 1955, lk. 226—249.

¹⁶ Vt. З. М. Дубровина, Об образовании вторичных падежей из последоженных конструкций в прибалтийско-финских языках. Вестник Ленинградского Университета № 14. Серия истории, языка и литературы. Выпуск 3, Ленинград 1956, lk. 78 ja 80.

¹⁷ Vt. L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, SUST LXXXVI, Helsinki 1943, lk. 363—364.

Verbide rektsioonis avaldub karjala valdai murdes tugev vene keele mõju. Nii näit. kasutatakse *auttõa* 'aidata', *häküttõä* 'segada', *mešaija* 'segada', *naija* 'naituda', *zavīduija* 'karestada', *uškuo* 'uskuda', *vierie* 'uskuda' koos adessiiv-allatiiviga (nagu vene keeles vastavaid verbe *помогать* 'aitama', *мешать* 'segama', *жениться* 'naima, naist võtma', *завидовать* 'karestama', *верить* 'uskuma' daativiga): *šie miun goʹalla et auta* 'sina mu muret ei aita'; *rišt'ikanža häküttäw miwla* 'inimene segab mind'; *èl'ä mešai miwla* 'ära sega mind'; *mužikka naizen ajo, nait'tši toizella* 'mees ajas naise ära, abiellus teisega'; *hänel'l'ä zavīduijah rahvaš* 'rahvas karestab teda'; *šie miwla et uškun* 'sina mind ei uskunud'; *nügüenä emmä rubie ni kellä vierimäh* 'nüüd me ei hakka kedagi uskuma'. Samuti kasutatakse ka impersonaalset verbi *himottaw* 'on tahtmine, himu': *miwla himottaw midä nibut* 'mul on isu millegi järele' (vrd. vn *мне хочется что-нибудь*).

Verbi *ambuõ* 'lasta, tulistada' kasutatakse illatiiviga. Näit. *tül'i poiga,ambu kondieh* 'tuli poeg, tulistas karu' (vrd. vn *стрелять* 'tulistama', mida kasutatakse prepositsiooni *в* ja akusatiiviga).

Kui *kävellä* 'käia' väljendab pidevalt kuskil käimist, siis kasutatakse seda illatiiviga. Näit. *rubei kävelemäh* 'školah 'hakkas koolis käima'; *kävelimä tšöäššovnäh*, *õli prožaniekka* 'käisime kabelis, oli püha'; *mie olin tüttöne, kävelin lādakezroh kuožaliijke* 'ma olin tüdruk, käisin õhtuketrusel kedervarrega' (vrd. vn *ходить*, mida samas tähenduses kasutatakse prepositsiooni *в* ja akusatiiviga, näit. *ходить в школы* 'koolis käima').

Valdais kasutatakse *k'izata* 'mängida' samuti nagu vene vastavat verbi: *šidä kizaima hõät* 'siis pidasime pulmad' (vrd. vn *играть свадьбу* 'pulmi pühitsema'). *brihat karttih k'izatah, garmoñih k'izatah, väl'il'l'iššetäh* 'poisid mängivad kaarte, mängivad harmoonikat, teevad vallatust' (vrd. vn *играть в карты* 'kaarte mängima').

Tihti pole aga piiratud ainult tõlkimisega, vaid on vene keelest terveid lauseid või lauseosi üle võetud. On ju karjala keel kõnelejaskonna enamikul tegelikult ikkagi enam või vähem ununenud, passiivseks muutunud: ilmselt on peaaegu kõigil kergem kõnelda vene keelt. Näit. Neblitšä: *mie naitšin f,šemnašatom vuotta* 'ma abiellusin 17-ndal aastal'; *õl'i vošem t'šeloček lašta* 'oli kaheksa last'; Markova: *hõän do polnoč'si õl'i drūgušša* 'ta oli kuni keskööni armukese juures'; *jo šemnašad godov vaņguw lapši* 'juba 17 aastat karjub laps'.

Sõnavaaras on tähele pandav vene laensõnade rohkus. Nagu igas keeles on siingi laenuid tulnud tarvitusele genuiinsete sõnade või vanemate laensõnade kõrvale. Nõnda on tekkinud arvukaid sünonüüme. Et tegemist on kaksikkeelse kõnelejaskonnaga, siis on

need sünonüümid tihti tähenduselt kattuvad, kuigi nende esinemis-
sagedus võib eri kõnelejail erinev olla. Allpool näiteid niisugustest
sünonüümidest, esikohal üldisemalt kasutatav sõna.

beška ~ orava : *beška koftšiw pūloja müö* 'orav hüppab mööda
puid', *öli pieñštä otettu meillä orava* 'oli väikselt võetud meil orav';

b'ežimännoi šormi ~ nimitöi šormi 'nimetu sõrm';

bõaba ~ keřinakka 'haralisest puust tehtud kerilaua alus';

đengat ~ rahat 'raha' : *äijä đengõa* 'palju raha', *miwada viedih'*
rahat 'mult viidi raha';

keřhã ~ b'ednoi 'vaene' : *müö jogainuõ olima keřhãt* 'meie
olime alati vaesed', *b'ednoi rištikanža keřhã, hãñellä ei jõa ni*
mĩdã 'vaene inimene on kehv, tal ei ole midagi';

kuin ~ tšim 'kui' : *teillä briha vaľhteľow kuin sivoi hebõne* 'teil
poiss valetab kui hall hobune', *i miwla liew hũvã elãndã tšim*
koišša 'ja mul on hea elu nõgu kodus';

paišša ~ govorie 'kõnelda' : *ruvettih pahõa pagizemah* 'hakati
halba kõnelema'; *govorie ei jõa hũvã* 'kõnelda ei ole hea';

provažaija ~ kaimata 'saata' : Markova : *brihat meidã prova-*
žaidih (~ *kaimattih*) *kodih* 'poisid meid saatsid koju', Jakonovo :
kẽdã hoš, kuin provažaitšet, nĩn kaimata karjalazĩn šanotah 'keda
tahes, kui saadad, siis *kaimata* karjala keeli öeldakse';

rohkie ~ smeloi 'julge' : *rohkiella rištikanžalla äijã tovariššõa*
'julgel inimesel on palju sõpru', *hõãn on smeloi* 'ta on julge';

šarvõa ~ stroija 'ehitada' : *miwla pidãw pẽrfti šarvõa* 'mulle
tuleb tare ehitada', *pãha pẽrfti, pidãw stroija uži* 'halb tare, tuleb
ehitada uus';

ženiha ~ šulahãne 'peigmees' : *on hũvã ženiha, voit männã*
miehel'lã 'on hea peigmees, võid minna mehele', *šulahãne tũl'i*
mĩlma miehel'lã ottamah 'peigmees tuli mind mehele võtma'.

Taolisi sünonüüme on õige rohkesti. Valdav enamik neist on
substantiivid, kuid neid leidub ka teiste sõnade hulgas, välja arva-
tud pronoomenid, mida pole laenatud.

Teatavasti ei püsi keeles tavaliselt samatähenduslikud sünonüü-
mid, vaid „sama või lähedase tähendusega sõnad mõjuvad üksteise
tähendustele”¹⁸, põhjustades mitmesuguseid muutusi. Ka karjala
valdai murdes on sõnade tähendustes toimunud muutusi.
Vaadeldagu kõigepealt mõningaid juhtumeid, mil tähendusemuu-
tuse on põhjustanud laensõna tarvituseletulek.

Nii näit. on tähendus kitsenenud vanas balti laensõnas

¹⁸ M. Airila, Johdatusta kielen teoriaan I, Sanain merkityksen muut-
tuminen, Porvoo-Helsinki 1940, lk. 49.

hanhi, mis praegu tähendab ainult 'metshane'.* Vrd. *šügžül'lä lennetäh hanhet lämbimäh* *пуолек* 'sügisel lendavad metshaned soojale poole'. Selle põhjuseks on uus laensõna *d'iga*, mis tähendab 'koduhanne'; samuti ka *d'igàne* 'haneke, hanepoeg'; *миула ò'li seit't'semen d'igòà* 'mul oli seitse hane'. Sõna *d'iga*, gen. *d'igan* on hiline vene laen murdesõnast *дига, диганька*, mis Dali sõnaraamatu järgi esineb pihkva murdes ja tähendab 'тига, тиженька, тега, кличка гусей'. Muudes karjala murretes näib sõna olevat tundmatu.

Samuti on tähendus kitsenenud balti laensõnas *taivaš*, mis tähendab üksnes 'selge taevas'. Tähenduses 'taevas' kasutatakse soome-ugrilist sõna *pil'vi*, mille esialgses tähenduses on tarvitusele tulnud vene laen *tüt'tša* 'pilv'. Vrd. selleks järgmisi lauseid: *pil'veššä kävel'läh* *tüt'sat* 'taevas käivad pilved'; *on šinihe, on i valgie, kaikennävõstä pil'vie* 'on sinine, on ka valge, igasugust taevast'; *pil'vi on jogainuo, pil'vi ei kavo ne kunne, taivaš konža on, konž ei jòa* 'taevas on alati, taevas ei kao kuskile, selge taevas millal on, millal ei ole'; *üöl'lä äijä tähkõä pil'veššä, äijä liew marjòa* 'öösel palju tähti taevas, palju tuleb marju'; *ka on šelgie taivaš, šelgie pil'vi liew taivaš; pimie päivä, ei jòa taivašta* 'vaat on selge taevas, puhas taevas, on selge taevas; pime päev, ei ole selget taevast'; *taivahašša ei jòa tüt'tšòa* 'selges taevas ei ole pilve'.

Tähendusemuutused sõnades *pil'vi* ja *taivaš* on ilmselt toimunud Valdai karjalaste eraldi elu ajal, sest teistes karjala murretes, muuseas ka P o h j a n v a l o sõnaraamatus „Salmin murteen sanakirja” esineb *pilvi* tähenduses 'pilv' ja *taivas* 'taevas', niisiis samas tähenduses kui teistes läänemeresoome keeltes (välja arvatud liivi keel, kus *tõvaz* peale 'taeva' tähendab ka 'tormi'). Mis puutub sõnasse *tüt'tša*, siis on see hiline laen, mis esineb ka salmi murrakus, kuid lumesaju, tuisu tähenduses (vrd. *tuuttšu* 'lumisade, tuisku').

Tähenduse kitsenemist põlistes soome-ugri sõnades *rokka* ja *liemi* on põhjustanud vene laensõna *süpa* tarvituselevõtmine üldise supinimetusena. Vrd. näit. *müö keitämmä it'sel'lä supòa* 'me keedame endale suppi'. Selle kõrval kasutatakse peamiselt kapsasupi nimetusena *rokka*, mis peale selle koos vastavate täiendsõnadega võib aga tähendada muidki suppe. Näit. *babàne keittäw rokkòa* 'eit keedab kapsasuppi'. Vrd. veel *nõattirokka* 'kapsasupp', *hernehrokka* 'hernesupp', *liharokka* 'lihasupp' ja *kid'žurokka* 'kuivatatud kaladest supp'. Salmi murrakus tähendab *rokku* hernesuppi või -putru nagu soomegi *rokka*, vadjas aga *rokka* kapsasuppi. Sugulaskeeliti on sõnal tähendus 'puder'. On võimalik, et see on algselt tähistanud taimseist produktidest valmistatud toitu. Harvemini ja ainult

* Lisatagu, et V. Ruoppila teoses „Kotieläinten nimitykset suomen murteissa” II arvab, et *hanhi* ongi algselt tähendanud metshane (lk. 138).

kalasupi nimetusena kasutatakse Valdais *liemi* nagu salmi mur-rakuski. Viimase sõna esialgne tähendus arvatakse olevat olnud 'keedetud liha- või kalaleem'¹⁹.

Laensõna on võinud põhjustada aga mitte ainult tähenduse kit-senemist, vaid ka muid muutusi. Nii näit. on algselt mütoloogilise tähendusega genuinne sõna *arba*, gen. *arvan*, mille vasted (sm *arpa*, vps *arp*, e *arp*) tähendavad 'loosi, liisku', saanud tähenduse 'loosimisel saadud heinamaatükk.' Loosi, liisu tähenduses kasuta-takse *bobàñe* 'puust tehtud loos heinamaade väljaloosimiseks'. Vii-mane on hiline vene laen, kuigi *боба*, mis võiks olla selle originaa-likes, tähendab D a l i järgi lapse mänguasja. Niisiis on esialgne loosi nimetus üle kantud objektile, mille pärast liisku heideti. Vrd. näit. järgmisi lauseid: *heinaijašša mužikat loajitah kolme bobašta, kot'sjitetah, kel'l'ä müwtüz dostoaniel't'sow arba* 'heinaajal mehed valmistavad kolm puust loosi, hüpitavad, kellele milline heinamaa-tükk osaks saab', *kežäl'l'ä läht'ietäh' jagamah arboja, kot'sittamah ruvetah bobašie* 'suvel minnakse jagama heinamaaosi, hakatakse hüpitama loose'.

Tähenduse tuhmumist võime märgata arvsõnades *šada* ja eriti *tüha*, mis mõlemad tähendavad 'väga palju'. Täheenduse ebamäära-seks muutumist on põhjustanud nende asemel iga päev kasutata-vad hilised vene laenud. Vrd. näit. *šada* — *äijä d'engõa* 'sada on palju raha', *bajařilla òl'i šada živattõa* 'mõisnikul oli väga palju loomi', *miwla ei jõa d'engõa tuhõa* 'mul ei ole väga palju raha'. Täheenduses 'sada' kasutatakse vene laenu *sto* (*rubl'õa*) või sageli isegi *kümmeñen kummendä*. Ainult kõige vanemal keeletarvitajail võib *šada* esineda algupärase tähenduses. Teistes karjala murretes on nende tähendus säilinud (vrd. salmi *sada* '100', *tuhat* '1000'), samuti ka kõigis muudes läänemeresoome keeltes.

Vene keele mõjul on võinud karjala valdai murdes põliste sõnade põhitähenduse kõrvale sugeneda veel teisigi tähendusi, nagu selgub soomeugrilise sõna *makša* puhul. See on nimelt algupärase tähenduse 'maks' kõrvale saanud veel tähenduse 'hüübinud veri'. Näit. *hejgi i makša ollah šõämeššä* 'süda ja maks on sees'; *vèri hüüdüw, lienõw hüvõa makša; makša on hüüdün vèri* 'veri hüübib, saab hea makša; makša on hüübinud veri'. Viimast tähendust ei tunta teistes läänemeresoome keeltes. Niisuguse tähenduse on sõna ilmselt saanud vene keele mõjul, kus Dali sõnaraamatu järgi *печень* tähendab 'кровь печенками, створоженная, запекшаяся'. Viimane on tuletis sõnast *печенка* 'maksake' või *печень* 'maks' sufiksiga *-bë* (*-jo*), mis tähistab kollektiivsust. Järelikult on karjala sõna tähenduses 'hüübinud veri' tõlkelaen vene keelest.

Sama sõna esineb deminutiivsufiksiga *makšãñe* tähenduses 'kallim, kallike'. Viimases tähenduses esineb sõna ka vepsa põhja-

¹⁹ E. N. Setälä, Soome sugu rahvaste eeljalugu, Tartus 1932, lk. 19.

murdes: *maks* 'sõber; (ka) armastaja', *maksaine* id. Siingi pole ilmsesti tegu *maks*-sõna igivana kõrvaltähendusega, nagu on arvatud²⁰, vaid taas tõlkelaenuga vene keelest, missugusele seigale on tähelepanu juhtinud Y. H. Toivonen²¹. Nimelt esineb Dali andmeil vene keele tveri murdes deminutiiv *печеночка* tähenduses 'милий, милая', niisiis 'väike maksake' (vrd. *печенка* ja *печень*). Järelikult on ka karjala valdai sõna selles tähenduses tõlkelaen vene keelest. Kas vene sõna omakorda on tõlkelaen türgi keeltest, jäägu siin lahtiseks.

Tähendusemuutus ei pole aga toimunud mitte ainult vene laenudest tingituna, vaid ka muudel põhjustel. Nii kasutatakse karjala valdai murdes meeste ja naiste särgi kohta eri nimetusi: *paida*, gen. *paijan* 'meeste särk', *šõba*, gen *šovan* 'naiste särk'.

Germaaniaenuline *paida* tähistab igasugust meeste särki. Vrd. näit. *läks'i izändä linnah, ošti tüttärellä paikan, a poijalла paijan* 'läks peremees linna, ostis tütrele räti, aga pojale särgi'. Sõna esineb ainult läänemeresoome keelte põhjarühmas: sm *paita*, vps *paid*, krjSal *paidu* ja lapi keeles *baidde*, kus sel on tähendus 'särk'. Täheenduse kitsenemine on niisiis omane ainult karjala valdai murdele.

Soomeugriline sõna *šõba* tähendab Valdais tänapäeval naiste särki. Vrd. näit. *külüštä panet šovan pöäl'tt'si platjan* 'saunast paned särgi peale kleidi'. Salmi murrakus esineb sõna *soba* tähenduses 'valmis vaate' (= riie), mujal karjalas *šõba* tähendab 'riietus', *šovat* 'riided, rõivad'²². Muudes läänemeresoome keeltes on esinemus järgmine: vps *soba* 'riie, rõivas', sm *sopa* 'särk; rõivas, rõivastus', vdj *sepa* 'riie'. Eesti keeles tähendab *sõba* 'villane naiste rätt; muistne suur rätik, väljaõmmeldud nurkadega; piklik villane suurrätt; tekk, voodivaip'.

Setälä on arvanud, et sõna „esialgu on vahest tähendanud mingisugust „särki”, s. o. küll ainsat vastu ihu kantud karvatuks kulunud või kulutatud (või ka kalanahast tehtud?) rõivast”.²³

Võiks oletada, et karjala valdai murre on säilitanud selle sõna vana tähenduse. Tegelikult aga pole see nõnda. Keelejuhtide andmeil on *šõba* selles tähenduses uuem sõna, varem on kasutatud *rät't'sinä* tähenduses 'naiste särk' (vrd. vps *rät'in* ~ *rät's'in* 'varrukatega naistesärk'): *nüttenä unahettih rät't'sinä, nüttenä kutsutah šõba* 'nüüdsel ajal unustati *rät't'sinä*, nüüd kutsutakse *šõba*'. Seda väidet toetavad etnograafia andmed. Varemini oli naiste särk teissugune — *pit'ijhk'e hiemaijkh'e rät't'sinät'* pikkade käistega *rät't'sinäd'*.

²⁰ L. Kettunen, Keelelisi tähelepanekuid vepsa retkelt. — Eesti Keel 1934, lk. 174—175.

²¹ Y. H. Toivonen, Etymologisia huomioita. Virittäjä 1939, lk. 89.

²² Vt. Karjalan kielen opas. Kielennäytteitä ja sanasto. Uusittu laitos. Julkaissut Joh. Kujola, Helsinki (1922), lk. 89.

²³ E. N. Setälä, *op. cit.*, lk. 20.

Kui tuli tarvitusele uut moodi ilma käisteta särk, siis hakati seda nimetama *šõba*. Üks keelejuht mäletab, et ema olevat teda esimese uut moodi särgi puhul hurjutanud, et „*panid bl'ätskoin šovan*”, s. o. panid hoora särgi. Karjala keeles oli *sopa*-sõnal varemini laiem tähendus, nimelt nii meeste kui naiste rõivas. Naiste riietusesemena tähendas see ennemuistset pihaga seelikut, mis „oli ilma varrukata, tehtud valgest linasest või siniseksvärvitud villasest riidest, keskelt vööga ümber köidetud”.²⁴ See pihaga seelik oli aga käesoleva sajandi I veerandil juba moest välja läinud. Nõnda siis võiski selle nimetus *šõba* Valdais, kui käistega särk *rät'tšinä* pidi ilma käisteta särkile teed andma, hakata tähistama seda uut moodi riietuseset, kuna ju teatav sarnasus — käiste puudumine — oli olemas.

Ka osa tarvitamine terviku asemel on karjala valdais võinud teguriks olla tähenduse muutumisel. Nii on pars pro toto tarvitatud kehaosa nimetuses *igeñet*, mis tähendab 'nägu', kuid on varemini tähendanud 'hambaigemeid' nagu selle vasted teistes soomeugri keeltes ja muudes karjala murdeiski (vrd. salmi *igen* 'ien'). Näit. Markova: *pèže igeñet* 'pese nägu'. Samas tähenduses kasutatakse ka *ñävööt*. Näit. *käziribakolla hieron ñägölöjä i käzilöjä* 'käterätiga hõõrun nägu ja käsi'. Viimast kasutatakse ainsuslikuna ka salmi murdes *ñägö* 'nägu' ja teistes läänemeresoome keeltes (e *nägu*, sm *näkö* jne.). Ainsuses *ñägö* tähendab Valdais 'põsk'.

Sõna *heñgi*, mille vasted tänapäeval kõigis teistes läänemeresoome keeltes tähendavad peamiselt 'hing, hingamine' (välja arvatud lüüdi murre, kus peale sama põhitähenduse esineb kõrvaltähendusena 'süda'²⁵) ja mille esialgne tähenduski on olnud 'väljahingatav õhuvool'²⁶, on karjala valdai murdes saanud tähenduse 'süda'. Vrd. näit. *heñgi šõámeššä, važámešša küll'leššä* 'süda on sees vasemas küljes'; *heñgi terveh' rist'ikanža el'äw, heñgi kehno, rist'ikanža kuolow* 'süda terve, inimene elab, süda vilets, inimene sureb'; *heñgi ei rubie rõadamah, kuolot* 'süda ei hakka töötama, sured'; *heñgi paha* 'süda on paha'. Nähtavasti on tähendusemuutuse põhjuseks olnud ühelt poolt uskumus, et hinge asukoht on südames. Teiselt poolt on aga sedagi tähendusemuutust vististi toetanud vene keel, kus Dali andmeil *dyuaa* tähistab mitte ainult hinge, vaid ka kaelal rinnakondi kohal olevat lohukest, kus rahva arvates asub hing.

Soomeugrilisest *süda*-sõnast on karjala valdai murdes säilinud vaid tuletisi, nagu *šõämi* 'täidis, sisu', *šõämikäš* 'kuri', *šõámeššä* 'sees', *šõämükšet* 'sisikond' jne. Taolisi tuletisi esineb aga ka teistes karjala murretes.

Karjala valdai murdes esineb kaks adjektiivitähenduses 'terav'

²⁴ I. Manninen, Soome sugu rahvad, Tartu 1929, lk. 37.

²⁵ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Helsinki 1955.

²⁶ L. Hakulinen, Koulujemme kielihistorianopetuksen etymologisesta puolesta, Virittäjä 1927, lk. 230.

nimelt *näbie* on 'külje pealt terav'; *terävä* 'otsast terav': *veit'tši on näbie, a karandaša terävä* 'nuga on terav, aga pliiats terav'; *otan šieran, hiron veit'shen, veit'tši l'iew näbie* 'võtan luisu, ihun noa, nuga on terav'. Sõna *näbie* kasutatakse aga ka ülekanud tähenduses inimese kohta samuti kui eesti *terav*-sõna. Näit. *näbie poiga, i torah mänöw* 'terav poiss, ka tülli läheb'; *näbiehe poigähe ei jöa hüvä* 'terav poisike ei ole hea'. Salmi murrakus esinevad sõnad *näbei* ja *terävy* samas tähenduses kui Valdais. H. P u k k i mainib, et läänemeresoomse algtähendus 'terav' on soome ja eesti keeles säilinud üldtähendusena, kuigi selle kõrval esineb tähendusi, mis on lähedased tähendusele 'kiire, nobe'. Karjala keelest esitatakse *terävä* ainult viimases tähenduses. Edasi mainitakse, et „*näpie* ja *tšohera*-sõnad on pidanud kord esinema näit. karjalas *terävä*-sõna sünonüümidena”, sest pole mõeldav, et „*terävä* oleks hüpanud otse tähenduselt 'terav' > 'nobe', vaid sõna on kord pidanud tähendama nii 'terav' kui 'nobe' ja hiljem jäi ainult viimane tähendus”.²⁷ Valdai ja Salmi andmed osutavad, et *terävä* on karjala murdeiski säilinud oma algtähenduses. Küll esineb aga samast tüvest pärinev adverb *terväh'* tähenduses 'kiiresti': *hüo terväh' oppaššutah karjalažin paišša* 'nad õpivad kiiresti karjala keeli kõnelema'.

Vahest ongi eelesitatust mõnevõrra selgunud, et kuigi karjala valdai murdes leidub palju venelaenulist ja sekundaarset, on selles siiski rohkesti säilinud ka põliseid jooni. Siinsel murdel on alati puudunud kirjakeele ühtlustav mõju. Tänapäeval on murre hääbumas. Säilib ju praegu karjala keel n. ö. kivinenuna vähearvuliste vanakeste teadvuses ja on niisiis õieti kaotanud oma tähtsuse ühiskondliku suhtlemisvahendina. Sellega ongi seletatav murde äärmine labiilsus: suured kõikuvused ja erinevused foneetilises süsteemis, sõnavaras, semasioloogias ja rohked paralleelvormid morfoloogias mitte ainult üksikute külade, vaid mõnikord isegi üksikute kõnelejate järgi.

TEKST VALDAI RAJOOINI MARKOVA KÜLAST

Jutustanud ANDREI VASSILJEV, 63 a. v. (juulikuus 1956).

kuin mie nait'sšin?

ka mie olin brjha. kakškümmendä šeitššemen vuotta oli miwla. ka, gul'ait'sšin mie omalmo naitššemo, kuin zavod'in brihaštõa. otet'ih miun voinalla germantsan'ke vojuija. i mie hänel'l'ä kirjutin

²⁷ H. P u k k i, Itämerensuomalaisten kielten merkitysoppia, Virittäjä 1933, lk. 188—189.

Kuidas ma abiellusin?

Vaat mina olin noormees. Kakskümmend seitse aastat vana. Vaat, käisin mina oma naise (s. o. praeguse naise) juures, kui hakkasin noormeheks saama. Võeti mind sõtta sakslasega sõdima (s. o. Esimesse maailmasõtta). Ja mina

kirjoja i hõän miwla kirjutti. tul'in voinalada, hõän miwla òl'i road'i, miun naine. mõni vuotta mie tõaz gul'ait'sin omaluo nai zeluo. šidä toiñe briha rubei hãnel'l'üö gul'aimah. miu hãnhülgãi. nellä vuotta emmä hãnenkelä guläinun. šidä hõän miu naine tämä tuli meilä perttih a mie issun lautšalla i hõän miwla reunõah tuli. istuoffs i šanow: „midä šie et naitše?“ a mie hãnellä i šanon „kui mie rubien naimah, kuin šie miun hülgãit i guläija miuñkela?“ ... a mie hãnellä vaštah šanon: „aššu miun tagõakši miehellä.“ hõän i šanow: „mie lähen šiun tagõakši.“ a mie hãnelä rubein pakuomah zadõatkõa, paikkõa ili šulkkušta šarfõa. a hõän šanow: „min hoš — annan.“ a mie hãnellä šanon: „a konža šie annat?“ a hõän miwla toivotti ilalala. nu, ka müö hãnenkelä istuma mejãm pertiŝšä vikoir. šidä otin mie garmoñih i läkšimä hãnenkelä guläimah. päivän kaiten guläitšima hãnenkelä. i hõän miwla šanow, što istuofšedgo miwluo lad^akezrošša.¹ a mie hãnellä šanon, što istuofšen, vain miwla varuŝša zadõatka i àna kũna mie šiwluo en issu reunõašša. i mie kuin rubien kizõamah garmoñih i katšahan šiuh i šie kekši i miušta širiffši matkõa i toñi miwla. müö šiunke lähemmä šinttšoh. ka, hõän že jũñ i lõad'i. viid'ima šinttšoh, hõän miwla ando šulkkuzen šarfan. i mie hãnellä šanoin „rubien šiima tämpõänä kožittšemah.“ i mie hãneldüö läksin kod'ih mõamoluo, ožufin tämän šulkkuzen šarfan.

¹ ladakezro õhtune noorsoo koosviibimine, kus tüdrukud esiti ketrasid, poisid mängisid kaarte, pärast lauldi, mängiti harmoonikat, vallatleti ja tantsiti.

kirjutasin temale kirju ja tema kirjutas mulle. Tulin sõjast, tema, minu naine oli minu üle rõõmus. Mitu aastat ma käisin jälle oma naise juures. Siis hakkas tema juures teine poiss käima. Mind ta jättis maha. Neli aastat me temaga ei käinud. Siis tema, minu naine, see tuli meile tuppa. Aga mina istun lavitsal ja tema tuli mulle kõrvale, istus ja ütleb: „Miks sa ei abiellu?“ Aga ma ütlengi temale: „Kuidas ma hakkab abielluma, kui sina mind maha jätsid ja (lakkasid) jalutamast minuga?“ ... Aga mina ütlen temale vastu: „Tule mulle mehele.“ Ta ütlebki: „Ma tulen sulle.“ Aga mina hakkasin talt paluma panti, rãtti või siidkaelarãtti. Kuid tema ütleb: „Annan mistahes!“ Aga ma ütlen temale: „Aga millal sa annad?“ Aga tema lubas mulle õhtul. Noh, vaat meie temaga istusime kaua meie toas. Siis võtsin ma harmoonika ja läksime temaga jalutama. Kogu päeva jalutasime temaga. Ja tema ütleb mulle, et kas istud minu juurde õhtuketrusel. Aga mina ütlen temale, et istun, ainult muretse pant ja anna kuni ma sinu juures ei istu kõrval. Ja kui ma hakkab harmoonikat mängima ja vaatan sinu peale ja sina pane tähele ja mine minust mööda ja tõuka mind. Meie sinuga läheme eeskotta. Vaat tema seda nii tegigi. Läksime välja kotta, tema andis mulle siidkaelarãti. Ja ma ütlesin temale: „Hakkab sind täna kosima.“ Ja ma läksin tema juurest koju ema juurde, näita-

mõamo kaffšo i miwla šanow: „lähtenõw tämä tüttö, nin sie ülen ožakaš.“

ka mie koišta mänin ladakezroh i hänellüö tällüö tütöllüö istuoššin reunõah. i müö häneņke dogovorilis, štobi huomena tule hebozeņla mejän küläh' jò akonoõih¹, štobi kiettäis toatto i mõamo, što mie šiun tagõakši lähen miehellä. ka mie brjha mõamolma omalma rubein pagizemah, što mie tämpõänä üöllä lähen ou die kožiffšmah. mõamo miun käškõw männä. šidä mie kufšuin ro-dnoin vellen, vanhemman, što aššu miuņkela, vallašša hebõne, što vemb'eleh' gulkoimbi kelloņe. hõän velli že nin i lod'i. vallaštj hebozen sankoih i prigoņi mejän pihalma. a mie brjha olin jo šuorin, vain ajõa. a šizär rodnoi zeh aigah tüli meillä. i pagizow miwla: „on i omašša külüššä šiuh varoin naiņe. ka, mie händä tüttö oman külän, kumbazeļmuo sie guläitšit. i hõän tüttö ülen itkõw, žaleiffšow šiama.“ velli i mõamo i šizär: „aštukkõa oman külän tüttö kožiffšemah.“ müö i läksimä. tüttö oman külän vaštõaftši meillä vaštah. nu nin. „midä müö šiuh? matkõamma vellenkelä i vāvūņkelä teilä.“ — „nu nin aštukkõa, midä meillä tata šanow.“ mänimä heilä. toatto tütõn istuw lautšalma. mie hänellä annoin kättä i istuoššin tütöllüö. tütöllä mie pagizen: „lähedgo sie miun tagõakši miehellä?“ — „lähen,“ šanow tüttö. a mie brjha käššin toatomla jalgoih kumardõaftšie. tüttö kündeli miama, nouzi i mäni omalma toatomla jalgoih kumardõaftši. a toatto omalma tüttäreellä i brjhalma, miwla i šanow: „tulgah hof itše tsõari, nin mie en ana omõa

¹ jòakonoõi 'naaberküla Jakonovo'

sin seda siidkaelarätti. Ema vaatas ja ütleb mulle: „Läheb see tüdruk, siis sa oled väga õnnelik.“

Vaat ma läksin kodust õhtuketrusele ja istusin tema, selle tüdruku juurde kõrvale. Ja meie leppisime temaga kokku, et homme tule hobusega meie külla Jakonovosse, et teaksid isa ja ema, et ma sulle lähen mehele. Vaat mina poiss hakkasin oma emale rääkima, et ma täna õösel lähen Oudit kosima. Ema käsib mul minna. Siis ma kutsusin lihase vanema venna, et tule minuga, rakenda hobune, seo looka heledam kelluke. Tema, vend seda nõnda tegigi. Rakendas hobuse saani ette ja ajas meie õue. Aga mina, poiss, olin juba rietatud, ainult sõita. Aga lihane õde sel ajal tuli meile. Ja kõneleb mulle: „On omaski külas sinu jaoks naine. Vaat, ma teda, oma küla tüdrukut, kelle juures sa käisid. Ja tema, tüdruk väga nutab, kahetseb sind.“ Vend ja ema ja õde: „Minge oma küla tüdrukut kosima.“ Me läksimegi. Oma küla tüdruk tuli meile vastu. No nii. „Mida meie sinu juurde? Läheme vennaga ja väimehega teile.“ — „Noh nõnda, tulge, mida meile isa ütleb.“ Läksime neile. Tüdruku isa istub lavitsal. Ma andsin talle kätt ja istusin tüdruku juurde. Tüdrukule ma kõnelen: „Kas sina tuled mulle mehele?“ — „Tulen,“ ütleb tüdruk. Aga mina, poiss, käsin isale maani (s. o. jalgadeni) kummarduda. Tüdruk kuulas mind, tõusis ja läks, kummardus oma isale maani. Aga isa oma tütrele ja poisile, mulle, ütleb: „Tulgu kas või tsaar ise, siiski ma ei anna oma tütart tänavu.“ Aga mina,

tütärdä tänä vuodena!“ a mie briha, kotšahin oma lla vellellä i vävüllä šanoin: „aštukkõa përtistä pois! äna hüö tsõarie vuotetah!“ i tütõnkelä en proštiefšsen. tulima vellenkelä kodih i mõamo šanow: „ajakkõa jõ akonoóih, kumbazenda on šiwla zadõatka, šarfa.“

ka müö vellenkelä istuoffšima sankoih i läksimä ajamah jõ akonoóih. a oman külän tüttö i miun šizär meidä tävotte l mah. tüttö itkõw „upustin oman hüvõän druwgun.“ a heilä meidä ei šõannun tävottõa. ka jõ akonoóih tulima. külõä müö projeđima šizäreh jõ akonoóišsa. i mie briha läksin ladakezroh. en doidiñ ladakezroh, tüttö vaštah miwla tüli, a mie hänellä šanon: „aššu šizäreh!“ ka müö mänimä šizäreh' tütõnkelä. istuoffšima ležanhalma. mie briha tütõllä pagizen, što mie šilma tahon ottõa miehellä. a tüttö šanow: „mie lähen šiun tagõakši. „a mie briha käššin tütõllä tüwva vielä zadõatkõa. tüttö kündeli miun šanoja, läksi kodih i toi midä hänellä ei ollun zõali miuh varoin. šizär i velli oadih šinä i šanottih „nu nin, äna mänõw tüttö kodih i šanow toatolma da mõamolma i vëllilõilä.“ hõän tüttö nin i lõadi. šano toatolma, mõamolma, vëllilõilä, rištõatolma, dädõilä i kaifin hüö kerävüttih' i ruvettih pagizemah miama brihõa, što brihalma ei jõa ni midä, ketõhä briha, ei jõa ni hevošta, mõada vähä. nu kuin tällä brihalma lähet miehellä. a tüttö šanow kaifina heilä: „hoť ni midä elgõä olgah fsjoravno, mie hänen tagõakši lähen miehellä.“ i hüö kaifin händä tütärdä proštittih, štõbi hõän ei läksis miehellä. a mie briha, en tije, midä i rõadõa. kodih ajõa

poiss, hüppasin, oma vennale ja väimehele ütlesin: „Tulge toast ära! Las nad ootavad tsaari!“ Ja tüdrukuga ma ei jätnud jumalaga. Tulime vennaga koju ja ema ütleb: „Sõitke Jakonovosse, kellelt sul on pant, kaelarätt.“

Vaat meie vennaga istusime saani ja läksime sõitma Jakonovosse. Aga oma küla tüdruk ja minu õde meid püüdma. Tüdruk nutab: „Lasksin ära oma hea armukese.“ Aga nad ei saanud meid kinni püüda. Vaat tulime Jakonovosse. Mõõda küla sõitsime õe juurde Jakonovos. Ja mina, poiss, läksin õhtuketrusesele. Ma ei jõudnud õhtuketrusesele, tüdruk tuli mulle vastu, aga ma ütlen temale: „Tule õe juurde!“ Vaat meie läksime õe juurde tüdrukuga. Istusime ahjupingile. Mina, noormees, kõnelen tüdrukule, et mina sind tahan võtta mehele. Aga tüdruk ütleb: „Ma tulen sulle.“ Aga mina, poiss, käsin tüdrukul tuua veel panti. Tüdruk kuulab minu sõnu, läks koju ja tõi, mida tal polnud kahju minu jaoks. Õde ja vend olid seal ja ütlesid: „No nõnda, las tüdruk läheb koju ja ütleb isale ja emale ja vendadele!“ Tema tüdruk nõnda tegigi. Ütles isale, emale, vendadele, ristiisale, onudele ja kõik nad kogunesid ja hakkasid kõnelema mind, noormeest, et noormehel ei ole midagi, vaene noormees, ei ole hobust, maad vähe. No, kuidas lähed sellele poisile mehele. Aga tüdruk ütleb neile kõigile: „Kas või mitte midagi ärgu olgu, ükskõik, ma lähen talle mehele.“ Ja nemad kõik palusid teda, tüdrukut, et ta ei läheks mehele. Aga mina, noormees, ei tea, mida tehagi. Koju sõita või oodata, mida mulle tüdruk ütleb. Vaat

lli vuottõa, midä miwla tüttö šanow. ka i rodih valgie. kümme-
 nen tšöässüe päivõa tuli sizär tütõn kuttš^umah meidä. i müö läk-
 šimä velli, vavü i mie briha. mänimä tüttöh'. toatto istuw lau-
 tšaalla. mie hänekelä zdorofkaitššietššin. ka mie briha tütõn toa-
 toalla i šanon: „müö tulima šiun tütärdä kozičšemah.“ a toatto
 tüttärellä šanow: „elä vielä da guläitše!“ a tüttö toatolla šanow,
 što mie lähen miehellä tällä brihaalla. a toatto otti jumalan, pani
 stolalla. „nu nin tšukkikkõa jumala!“ ka müö podoidima tütõn-
 kelä i tšukkima jumalan. i müö srazu heildä përtistä pois läksimä.
 i mie briha tütõn külõä müö hebozealla tšurahutin, i tüttö mejät
 provodi. toissapõänä mie briha tulin koista hebozealla i läksimä
 tütõnkelä kirjuttõatšš^e mah fšelsovet. šidä kolmana põänä kizaima
 hõät, guläitšima brihašša päivän, tütõš päivän i rubeima häne-
 kelä elämäh'. elämmä jo i vanheimä i kümmeinen da kakši lašta
 rodih, nellä kuollun, kaheksan elošša i kaiķin ollah šuret.

tuli valge. Kell kümme päeval tuli tüdruku õde meid kutsuma. Ja meie läksime,
 vend, väimees ja mina, noormees. Läksime tüdruku juurde. Isa istub lavitsal.
 Ma tervitasin teda. Vaat mina, noormees, ütlesingi tüdruku isale: „Me tulime
 sinu tütart kosima.“ Aga isa ütleb tütrele: „Ela veel ja käi!“ Aga tüdruk ütleb
 isale, et ma lähen mehele sellele poisile. Aga isa võttis ikooni, pani lauale.
 „No nii, suudolge jumalat (ikooni)!“ Vaat meie lähesime tüdrukuga ja suud-
 lesime ikooni. Ja me läksime kohe nende juurest toast ära. Ja mina, noormees,
 sõidutasin tüdrukut küla mööda hobusega ja tüdruk saatis meid. Teisel päeval
 mina, noormees, tulin kodust hobusega ja läksime tüdrukuga end registreerima
 (kirjutama) külanõukogusse. Siis kolmandal päeval pidasime pulmad, käisime
 poisid juures päeva, tüdruku juures päeva ja hakkasime temaga elama. Elame
 juba ja ka vananesime ja sündis kaksteistkümmend (= kümme ja kaks) last,
 neli on surnud, kaheksa elus ja kõik on suured.

О КАРЕЛЬСКОМ ДИАЛЕКТЕ ВАЛДАЙСКОГО РАЙОНА

П. ПАЛЬМЕОС

Резюме

В наше время на валдайско-карельском диалекте говорят
 лишь в некоторых селах Валдайского района Новгородской
 области, причем им владеют только представители старшего
 поколения.

Поселения карельцев появились в этой местности, повидимому,
 уже в конце XVI в., но основная масса населения переселилась
 сюда в XVII столетии после Столбовского мирного договора, по
 которому часть территории Карелии отошла к Швеции. Под
 влиянием политического, экономического, национального, а также

религиозного гнета и преследований со стороны шведской власти и начинаются вначале единичные, а затем массовые побеги и переселения на территорию Центральной России.

В 1892 г. с целью собирания фольклорных материалов в этих местах побывал финский студент Петрелиус, а в 1907 г. — В. Салминен. Их записи и являются до настоящего времени единственными печатными материалами, по которым мы можем знакомиться с карельским диалектом этих мест.

В течение последних пяти лет — благодаря почину проф. П. Аристэ — обследованием карельского диалекта Валдайского района занимается кафедра финноугорских языков Тартуского государственного университета, которая организует ежегодно во время летних каникул студентов экспедиции и практикумы по изучению карельского диалекта этой местности. В результате такой систематической исследовательской работы на кафедре финноугорских языков хранятся в настоящее время записанные со слов носителей этого диалекта связные тексты, а также карто-тека и целый ряд отдельных рукописных исследовательских трудов студентов, написанных ими в порядке семинарских или дипломных работ.

В статье описываются и характеризуются те типичные для карельского диалекта Валдайского района языковые черты, которые не свойственны другим карельским говорам. В фонетическом строе диалекта такой специфической особенностью является удлинение гласного звука в первом слоге двухсложных слов, что, без сомнения, следует объяснить влиянием русского языка (напр. *kāži* 'кошка', *hēbo* 'кобыла' и др.). Вместе с тем, этот диалект характеризуется очень сильной степенью палатализации, в результате чего перед *i* (реже *e*) мы наблюдаем замену *t'* звуком *k'*, а также замену *d'* звуком *g'* — напр. *t'ihī* ~ *k'ihī* 'комар', *d'engat* ~ *g'engat* 'деньги' и т. д. Нередко мы имеем дело и с противоположной заменой звуков, напр. *t'izata* 'играть' ~ *hōän k'izōaw* 'он играет', *murd'ina* ~ *murg'ina* 'утренний завтрак' и т. д.

С точки зрения морфологической следует отметить наличие таких возникших в более позднее время падежей, как комитатив (*lapšīnke* 'с детьми'), двух местных падежей — ададессива-адаллатива, которое обозначает пребывание возле чего-нибудь и приближение к чему-либо (*ikkunallio* 'у окна'; *školallio* 'к школе'), а также абаблатив, обозначающий удаление от чего-либо или от кого-либо (*hānel'düö* 'от него'). Все эти падежи возникли в результате слияния послелогов с формами родительного падежа, причем появление их следует относить к сравнительно позднему времени, поскольку в большей части карельских диалектов мы этих падежных форм вообще не обнаруживаем.

В глагольном управлении карельского диалекта этой местности сказывается очень сильное русское влияние.

Наличие большого количества русских заимствований также свидетельствует о сильном русском влиянии на словарный состав диалекта, причем в результате двуязычия местного карельского населения в целом ряде случаев мы имеем дело с одинаковыми по значению синонимическими понятиями на русском и карельском языке — русские слова употребляются наряду с карельскими.

В семантике словарного состава карельского диалекта Валдайского района также устанавливаются известные сдвиги и изменения. Так, например, в результате проникновения в местную речь тех или иных заимствований в целом ряде случаев наблюдается сужение значения слова: *hanhi* в настоящее время обозначает в этом диалекте лишь дикого гуся, в то время как за словом *d'iga* закрепилось значение домашнего гуся; балтийское заимствованное слово *taivaš* обозначает только ясное небо, *pi'l'oi* обозначает небо вообще, а русское заимствование *tūl'tša* — тучу. Затемнение значения слова наблюдается в числительных *šada* (первоначально 'сто') и *tūha* (первоначально 'тысяча'), за которыми в настоящее время закрепилось значение 'очень много'.

Под влиянием русского языка основное значение слова обрастает иногда дополнительными оттенками значений. Так, например, слово *makša* 'печень', помимо первоначального значения, обозначает также запекшуюся кровь, а с помощью уменьшительного суффикса от того же слова образуется слово *makšāne*, имеющее значение «милая», «дорогая» и являющееся переводом, калькой диалектного русского слова «печёночка». Сужение понятия наблюдается также в обозначении и названии рубашки: *paida* — это мужская рубашка, а *šoba* обозначает ту же деталь женской одежды.

Слово *heŋgi* 'душа' обозначает на Валдае 'сердце', что объясняется, по-видимому, верой в то, что душа расположена в области сердца.

В наше время происходит окончательное вымирание карельского диалекта на Валдае — на нем говорят, его помнят лишь отдельные старики этой местности, и поэтому этот диалект уже нельзя считать средством общения данной общественной единицы. Все это приводит к крайней неустойчивости, слабости грамматической системы, фонетики, словаря данного диалекта, а также обуславливает сдвиги в семасиологии и появление параллельных морфологических форм не только в говоре отдельных населенных пунктов, но и в речи представителей одного и того же села.

EESTI JA LIIVI LAENE LÄTI SÕNAVARAS

K. ABEN

Nagu teada, on soome-ugri ja balti rahvad elanud kunagi minevikus vahetus naabruses. Eestlaste ja liivlaste kaudu püsib see naabus tänapäevani. See tihe kokkupuutumine nimetatud rahvaste vahel on põhjustanud vastastikuseid kultuurimõjutusi, millega on kaasnenud laensõnade omandamine. Ühelt poolt on tekkinud rohkesti balti laene läänemeresoome keeltes, teiselt poolt jälle läänemeresoome laene balti keeltes. Juba nende laensõnade varal üksi võime teha kindlaid järeldusi nii balti ja läänemeresoome rahvaste vanade kokkupuudete olemasolu kui ka vastastikuste kultuurimõjutuste kohta. Kuid lätlaste, liivlaste ja eestlaste vastastikune mõjustamine on kestnud kuni viimase ajani.

Mis puutub liivlastesse, siis on nad nüüd peaaegu täiesti sulanud läti rahvasse. Ometi ei ole see liivi rahva assimileerumine lätlastega toimunud jäägitult, vaid liivlased on toonud kaasa oma poolse panuse läti rahva kultuuriellu ja läti keele arengusse. Teiselt poolt, tingituna lätlaste pikemaegsest vahetust naabrusest eestlastega on sünenud läti keelde ka rohkesti eesti laene. Liivi ja eesti keele mõju läti keelesse ei piirdu ainult sõnavaraga, vaid see haarab ka foneetikat, morfoloogiat, süntaksit ja fraseoloogiat¹.

Laensõnadel teatavas keeles on suur tähtsus eriti rahva kultuuri-ajaloolise arengu selgitamisel, sest nende ilmumine keelde on tingitud kokkupuudetest teiste rahvastega ja laenud on seletatavad sotsiaalse ja majandusliku olukorra muudatustega, mis on kaasnenud nende kokkupuudetega. Tootmisvormide, ühiskondlike vahetuste ja ideoloogia ümberkujunemine põhjustab ka muutusi sõnavaras. Muidugi ei saa väita, et ühes laensõnadega oleks laenatud alati ka ese või mõiste. Mainitagu kas või niisuguseid eestiliivi laene läti keeles nagu *puika* 'poisike', *puisis* 'poiss', *kukainis* 'putukas', *avots* 'allikas'. Ometi tuleb mõnda, et kultuurilise mõjustusega käib tavaliselt käsikäes ka laensõnade ilmumine keelde.

Mis puutub käesolevas töös käsitletavate rahvaste vastastikusesse mõjustusisse, siis kaldub V. T h o m s e n arvama, et lääne-

¹ Sellest lähemalt nende ridade kirjutaja dissertatsioonis „Eesti ja liivi laenud läti keeles” 1947 (käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus). — Vt. ka Ливские и эстонские элементы в латышском языке, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Filoloogilised Teadused nr. 4, 1947, lk. 7—24.

meresooe ja balti rahvaste vahekorra arengus on valitsenud vaid üks suund, nimelt andjaks, aktiivseks pooleks on olnud balti ja vastuvõtjaks, passiivseks pooleks läänemeresooe rahvad, ainult ühe erandiga: läti keel on võtnud vastu rohkesti liivi laene². Nii-sugune vaade, nagu nendib ka J. Mikkola³, on muidugi ühe-külgne, sest mõlemad rahvad — nii baltlased kui ka läänemere-soomlased — on mõjustanud v a s t a m i s i teineteist. Seda tõenda-vad peale rohkearvuliste laensõnade ka liivi-eesti foneetilised, sün-taktilised ja fraseoloogilised sugemed läti keeles.

Omajal ajal valitses üldiselt vaade, et kuulsa taani keeleteadlase V. Thomseni tuntud teosega „Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk — lettiske) Sprog” on läänemeresooe ja balti keelte vastastikuste laenude küsimus lõplikult lahendatud. Kuigi mainitud Thomseni teos on põhjapanevamaid omal alal ning jää-nud seni tähtsamaks balti ja läänemeresooe keelte vahekordi käsitlevaks suuremaks uurimuseks, ometi ei tähenda see veel, et sellel alal on kõik tõstatatud küsimused ja probleemid lõplikult lahendatud. Thomseni laenude loetelule on tulnud seni juba roh-kesti lisa nii läti kui ka soome ja eesti keeleteadlaste poolt. On esi-nenud ka mõningate Thomseni seisukohtade ümberhinnanguid.

Nii ei saa nõustuda, nagu oleks e *mets*, lv *mitsà*, *metsà* (sm *metsä*, krj *meča*, vps *metš*, vdj *mettsä*) < ld *mēdis*, mprs *median*, lt *mežs*. See ühendus ei ole juba häälikulooliselt usutav, kuna pole tõestatud, et läänemeresooe keeltes *dj* või *tj* > *ts*. Pealegi on sellel sõnal etümoloogiline vaste samojeedi keeles (*mač*, *mat*, *mat-tea*, *meti*)⁴. Samuti ei saa J. Mikkola jt. arvates sm *perkele* 'kurat' < ld *perkunas*, lt *pērkons* 'äike', nagu teeb seda Thom-sen. Sm *perkele* on tuletatud vana soome-ugri keeltes esineva sufiksi *ele* abil (nagu sm *ask-ele*, tšuv *askel*, md *aškelks*). Eesti keeles on säilinud tüvi *põrg*, *põrgu*, millele soome keeles vastab *perko*. *Perkele* oleks niisiis põrguelanik, põrguvaim. Ka ei ole Mikkola, Kalima jt. arvates lt *cepure* 'kübar', *kadiķis* 'kadak', *māja* 'maja', *bura* 'puri', *laiva* 'paat' põhjustanud vastavate sõnade ilmu-mist läänemeresooe keeltes, nagu seni on üldiselt arvatud, vaid vastuoksaks: need sõnad on läänemeresooe keeltest siirdunud läti keelde.

Teisena on viidanud paljudele ühendustele liivi resp. eesti ja läti keele vahel J. Endzelīn suures läti keele sõnaraamatus „Latviešu valodas vārdnīca” (1929—1932), millise teose kaasauto-riks ta K. Mülenbach i kõrval on ja kus sõnade etümologiseeri-jana esineb ainuüksi tema, samuti selle sõnaraamatu kahes täien-

² Vilh. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog, København 1890.

³ J. J. Mikkola, Vecākie sakari somu un baltu valodu starpā, Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 1930, II.

⁴ Jalo Kalima, Itämeren suomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki 1936, lk. 11; J. Mikkola, *op. cit.*, lk. 442.

duskõites „Papildinājumi on labojumi K. Mülenbacha Latviesu valodas vārdnīcā” I ja II (1934—1946).

Üksikuid eesti-liivi laene läti keeles on käsitletud lähemalt Heikki Ojansuu oma teoses „Lisia suomalais-balttilaisiin kosketuksiin” (1921). Samuti viitab Lauri Kettunen teoses „Livisches Wörterbuch” (1938) esmakordselt paljudele läti sõnadele, mis on ilmselt liivi resp. eesti päritoluga. Kriitiliselt ja seni-seid seisukohti ümberhindavalt käsitleb mõningaid sõnu Jalo Kalima oma teoses „Itämeren suomalaisten keelten balttilaiset lainasanat” (1936).

Käesolevas artiklis on tahetud esitada mitmesuguste autorite poolt konstateeritud eesti-liivi laensõnad läti keeles koondatult ja süstematiseeritult mõistealade järgi, täiendades seda nimestikku omapoolsete uurimuste najal ja korrigeerides mõningaid vanemate autorite seisukohti uuemate uurimuste põhjal⁵.

MERI JA SELLEGA ÜHENDUSES OLEVAD ALAD

Rühmitades laensõnu, mis on kuidagi seotud merega, saame järgmise pildi:

Meri ja selle ümbrus

bojā (iet) 'hukkuma' (< lv *pu'oi* e *pōhi*); *joma* 'joom' (< lv *jūom*, e *joom*); *jūra* 'meri' (< lv *jōra*, e *jārv*); *kobas* 'vaht' (< lv *ko'в*); *kobēt* 'vahutama' (< lv *ko'bbā*); *kolaties* 'kangastama' (< e *kolama* = kangastama); *ķekas* 'jääpangad' (< lv *kāk*, e *kākk*); *liedags*, *liediķis*, *liediņš*, *lieta* 'mererand, veest siledaks uhutud mereäärne rannariba' (< lv *liēdāg*); *mudas* 'muda' (< lv *mudā* [-āina], e *muda*); *paizīt* 'tulvama, üle ujutama' (< lv *paizā*, e *pai-suma*); *paizums* 'üleujutus' (< lv *paizēm*); *pierde* 'veekeeris, viru' (< e *pööre*); *rava*, *rova* 'veealune kaljurahn' (< lv *rovā*, e *rava*); *sadums*, *sedums* 'sadam, kalapaadi randumiskoht' (< lv *sadām*, e *sadam*); *salga*, *selga* 'mereselg, ulgumeri' (< lv *sālga*, e *selg*); *sāris* 'saar' (< e *saar*); *sēre*, *sēris*, *sērs* 'leetselg, liivaseljandik' (< e *säär*, *meresäär*); *soga*, *suga* 'soga' (< lv *soga*, e *soga*); *tunga* 'jääkuhjumine' (< e *tung*); *tungāties* 'tungima, kuhjuma' (jäa kohta jää lagunemise ajal) (< e *tungima*); *valgums* 'randumiskoht' (< lv *vālga-mō*, e *valgma*); *virags* 'veevirvendus' (< lv *vi'r*).

⁵ Küsitavuste puhul lähemalt nende ridade kirjutaja dissertatsioonis „Eesti ja liivi laenud läti keeles” 1947.

Ilmakaared ja tuulte nimetusi

Ilmakaarte tundmine, tuuled ja nende suundade määramine on eriti meremeestel ja kaluritel olulise tähtsusega. Hakates tegelema mereasjandusega on lätlased laenanud liivlastelt, oma õpetajatelt sel alal, ka rea ilmakaarte ja tuulte nimetusi:

ida 'idatuul' (< lv *idā*, e *ida*); *idus*, *īdenis* 'loodetuul' (< lv *idā*); *jedals*, *jedels* 'lõunatuul' (< lv *jedāl*); *lēnica* 'edelatuul, edel' (< lv *lents*); *le'nts* 'edel' (< lv *le'nts*); *loda*, *lode*, *lodas vējš*, *lodes vējš* 'loodetuul, loe' (< lv *lūod*, e *loe*, *loode*); *mākārs* 'kagutuul' (< lv *mōgār*); *saksenis* 'edelatuul' (< lv *sāksā*); *vežģeris* 'läänetuul' (< lv *ve'zgār*, e *vesikaar*).

Veesõidukeid ja nende osi

Siia kuuluvaid laensõnu ei ole küll palju, kuid need tähistavad mõisteid, mis on meremeestele suure tähtsusega:

airis 'aer' (< lv *airāz*, e *aer*); *airēt* 'aerutama' (< lv *airē*, e *aerutama*); *andrus* 'laevakiil' (< lv *andār(z)*, e *andur*); *ārķis* 'rull paadipāras, mille ümber veereb võrgukōis' (< lv *arķ*, e *hark*); *bura* 'puri' (< e *puri*); *kallā* 'kall, veerepuu, millel veeretatakse paati' (< e *kall*); *kārs* 'paadikaar, paadiäär' (< lv *kār*, e *kaar*); *laiva* 'paat' (< e *laev*, lv *lōja*); *nārag*s 'lameda põhjaga paat' (< lv *nōra(k)*); *ripši* 'ripsepuud, liistud, millele asetatakse paadi sõudepink' (< e *riipse*); *stugs*, *stuģis* 'tugi, millele toetatakse randa tõmmatud paat' (< e *tugi*); *tilaudas* 'paadi põhilaud' (< lv *tilā-lōda*); *tullis* 'aerutull' (< lv *tōl*, e *toll*, *tull*); *vadna*, *vadnis* 'täav, vannas' (< e *vadnas* = *vannas*); *varuksis* 'paadi äärelaud, varulaud' (< lv *varūks*, e *vara*).

Merelinde ja -loomi

julga 'hüljes' (< lv *ilgāz*, *ūlgas*); *kaija*, *kajaks* 'kajakas' (< lv *kajāgāz*, e *kajak*); *kuiga* 'kuik' (< e *kuik*); *kīris* 'kiir' (< lv *kīr*, *kīr-kajāc*, e *kiir* 'Meerschwalbe'); *tildars* 'tilder' (< e *tilder*).

Kalu ja nendega seoses olevaid mõisteid

Kui merelinde tähistavaid laene on ainult üksikuid, siis kalade kohta käivaid laene on juba tublisti rohkem:

kama, *kamba* 'kammeljas' (< lv *kōma*); *kudē* 'kudemiskoht' (< lv *ku'd*, e *kude*); *kudēties* 'kudema' (< lv *ku'ddē*, e *kudema*); *kugra*, *kūre* 'koger' (< lv *ko'ggār(z)*, e *koger*); *kidas* 'kala sisikond' (< lv *ki'd*, e *kida*); *kilata*, *kilava* 'kilu' (< e *kilu*); *ķisis* 'kiisk' (< lv *kī's*, e *kiisk*); *leste* 'lest' (< e *lest*, lv *lēštā*); *luca*, *lucis*, *lucka* 'luts'

(< lv *lušs*, e *luts*); *randa* 'kalade kudemine, rännuaeg' (< e *ränd*); *repsis* 'räabis' (< lv *repšāz*, e *rääbis*); *salaka* 'salakas' (< lv *sala/k*, e *salakas*); *sīga* 'siig' (< lv *sīg*, e *siig*); *taims* 'forell, lõhiforell' (< e *taim*, lv *tāmiķ*); *teiba* 'üks kalaliik; forell' (< lv *teib*, e *teib*, *tāib*); *turba*, *durba* 'turvas, säinas' (< lv *tūrba*, e *turb*); *turbe* 'luts' (< lv *tūrba*); *vimba* 'vimb' (< lv *vimba*, e *vimb*).

Kalastamisvahendeid ja kalastamistegevust

Rohkesti on laensõnu, mis tähistavad kalastamisvahendeid ja kalastamist:

arķis 'hark, mille külge kinnitatakse võrgunöör' (< lv *arķ*, e *hark*); *jada*, *jeda* 'jada, võrgujada' (< lv *jadā*, e *jada*); *ķesele* 'kessel, kess' (< e *kessel*, lv *ķeššil*); *ķeselēt* 'kessiga vähki püüdma' (< lv *ķeššiltā*); *ķidāt* 'puhastama (kalu)' (< lv *ķi'ddā*); *ķikēt* 'kala puhastama' (? < e *kitkuma*); *lasmenis* 'lasme, auk jääs kalapüüdmiseks' (< e *lasme*); *livis* 'liiv' (< e *liiv*); *loma* 'loomus' (< lv *lūom*, e *loomus*); *merda*, *murda* 'mörd' (< lv *mērda*, e *mörd*); *pīkāt* 'räimi soolama' (< lv *pīk*, e *piik*, *piige* 'Pökelung'); *polme* 'põlme, kalapüüdmisnui' (< e *põlme*); *porga*, *purga* 'põrk, nui, millega vähki kalda alt välja hirmutatakse' (< e *põrk*); *porgāt*, *purgāt* 'purgema, põrguga kala võrgust välja ammutama' (< e *purgema*); *purka* 'põrk' (< e *põrk*); *rinduķsis*, *rinuķsis* 'võrgusopp, võrgupugu', ka 'nöör, otsnöörid' (< lv *rīndāķs*, e *rīnnus*); *rīze*, *rīža* 'riis (võrk)' (< e *riis*); *tamza* 'võrgupael, võrgupalistis' (< lv *ta'mzā* e *tamps* 'võrgupael'); *tamzēt* 'võrku palistama' (< lv *ta'mzā*); *tarāt* 'räimi võrgust välja võtma, võrkü puhastama räimedest' (< e *tarima*); *tārini* 'seadeldis mingisuguse kalastamisvahendi juures' (< e *taar*, *taaru*); *tuluķšēt* 'tuluksel käima' (< e *tuluķsel* *kāima*); *uds* 'hark, millega võrk üles tõstetakse (kuivama)' (< e *hudi*); *unda*, *unna* 'und' (< lv *ūnda*, e *und*); *vaba*, *vabda* 'vabe, vabeaed' (< lv *vaba*, e *vabe*); *vads* 'vada, noot' (< lv *vadā*, e *vada*); *vārs* 'kivi nooda alumisel serval' (< lv *vōr*); *virga* 'seadeldis silmude püüdmiseks' (< e *virg*).

Vaadeldes eespool loetletud mereasjandusse ja kalastamisse puutuvaid sõnu, näeme, et suur osa neist tähistab kalapüügiriistu, nende osi ja nendega seoses olevaid esemeid, samuti kalade nimesid ja mõisteid, mis on kuidagi nendega ühenduses. Ja olgu siinkohal märgitud, et suur hulk neist sõnust on tunginud ka läti ühise kirjakeelde. Kui lugeda ilukirjanduslikke teoseid, mis käsitlevad randlaste ja kalurite elu (näit. V. Lācise „Kaluri poeg”), siis esineb seal üsna rohkesti siin esitatud meresse, laevandusse ja kalastamisse puutuvaid sõnu. Vähem üldlättiliseks on saanud ainult ilmakaarte ja tuulte nimetused, mis esinevad peamiselt randlaste ja meremeeste keelepruugis.

Elamud ja nendega seoses olevad mõisted

Teine oluliselt tähtis keskkond peale mere on olnud liivlastel ja eestlastel, niisamuti ka lätlastel talu, millega nende rahvaste töö ja tegevus on tihedalt seotud, sest peamiseks tööalaks on olnud neil põllumajandus. Esimene laensõna, mis selles valdkonnas köidab tähelepanu, on *māja* (< lv *māi*, e *maja*), mis on saanud lätis väga produktiivseks ja omandanud mitu eri tähendust. *māja* tähendab: 1) 'maja, elumaja, hoonet'; 2) 'kodu', *šodien es esmu mājās* 'täna ma olen kodus'; 3) 'talu', *mūsu ciemā ir piecas mājas* 'meie külas on viis talu'.

Nagu teame ajaloost, on tähtsamaks hooneks eesti taluehitiste hulgas olnud rehi, rehi-elamu. Läti keelde on see sõna siirdunud *rija*-kujulisena (< lv *rī*, e *rehi*, murdeti *rei*, *riih*). Nagu Paul Kundziņ oma üksikasjalises ja põhjalikus uurimuses „Dzīvojamā rija Latvijā” (Rehi-elamu Lätis, 1934) on näidanud, esineb rehi peamiselt soome-ugri rahvaste juures. Tähtsat osa selle ehitise levitamises ja rehes viljakuivatamiseadeldise arendamises on etendanud volgasoomlased. Seda kinnitavad ka Heikel'i⁶ uurimused, samuti keeleteaduslikud andmed, millede põhjal nüüd tunnistatakse üldiselt, et sõna rehi on läänemeresoome algupära, kuna varem on avaldatud ka teistsuguseid arvamusi⁷.

Et siin on tegemist eesti-liivi laenuga, seda aitavad tõendada ka teised tähtsaid mõisteid tähistavad laensõnad, mis on vahetult seotud rehega:

kulda 'kolle' (< e *kolda*); *kerešas* 'keris' (< e *keres* = *keris*); *repens* 'räpen, räpna-auk' (< e *räpen*); *ulvis* 'olv, olviauk' (< e *olv*); *vinga* 'ving' (< lv *viņg*, e *ving*);

Põllumajandus

Põllumajanduse alal ei ole eestlastel ja liivlastel pakkuda lätlastele midagi olulist. Sellesse alasse kuuluvad laenud on enam-vähem juhuslikku laadi ja ainult üksikud neist on pääsenud läti üldkeeleprouki. Mõned neist on ilmselt hilisemad lõuna-eesti laenud, mis esinevad ainult Põhja-Lätis:

an, ane, ani 'hani' (< e *hani*); *čakats* 'hakkraud' (< e *tsakai*, *tsaeraud*); *čakāt* 'hakkima' (< e *tsagama*); *dole, dolis, doļš* 'tohl-sarv, sarvedeta lehm' (< e *tohl*); *kuja* 'kuhi' (< lv *ku'i*, e *kuhi*); *kukurs* 'kupari' (< lv *kukkār/z*, e *kukar*); *ķērpi* 'kärbis' (< e *kärp*); *ķēve* 'mära' (< lv *kēu*, *kiev*); *ķiris* 'kirju mullikas' (< e *kiri*, *kir-*

⁶ A. Heikel, Die Gebäude der Tscheremissen, Mordvinen, Esten und Finnen, Journal de la Société Finno-Ougrienne. IV. 1888, lk. 109.

⁷ A. Ahlqvist, Die Kulturwörter der Westfinnischen Sprachen, Helsingfors 1875. A. Bielenstein, Die Holzbauten der Letten, Riga 1907.

jak); *ķute* 'kütis' (< e *kütis*); *ķutēt* 'kütist pōletama' (< lv *kittā*); *ķūtains*, *ķūtala* 'kūüdik, lehma nimetus' (< e *kūūt*, *kūüdik*); *lamma* 'suur lammas' (< e *lammas*); *lāmis* 'laam, tulelaam' (< e *laam*); *maurot* 'ammuma, mõirgama' (< lv *mour*, e *mōurama*); *mulka* 'auk' (< lv *mulķ*, e *mulk*); *mustains* 'must, mustjas' (< e *must*, lv *muštā*); *mustala*, *mustika* 'mustik, lehma nimetus' (< e *mustik*); *mustis* 'must koer' (< e *must*, lv *muštā*); *musts* 'pruun härg' (< e *must*, lv *muštā*); *pāts* 'paat, paatjas' (< e *paat* = helekollakas); *pine* 'koer, lita' (< lv *pi'n*, e *pini* = *peni*); *punika* 'punik, punane lehm' (< e *punik*); *pužagas* 'haganad' (< lv *pezāgāD-mā'g*); *rabāt* 'rabama' (< lv *ra'bbā*, e *rabama*); *rauka* 'rōuk' (vankri) (< e *rōuk*); *rengas* 'rōngas' (< e *rōngas*); *rīte* 'riit' (< lv *rīt*, e *riit*); *saka* 'sakk, kimp, peos' (< e *sakk*, *saku*); *sārds*, *zards* 'sard' (< e *sard*); *sarve* 'sari' (< e *sari*); *sāts* 'maja koht, vana talukoht' (< e *saat*, *saadu*); *seķis* 'sekk (hobune)' (< lv *seķ*); *soņņis*, *soņķis* 'sōnn' (< lv *sonn*, e *sōnn*); *soņņoties* 'sōnnil käima' (< lv *sonn*; *sonn* + inf. lõpp *-ties*; e *sōnn*); *taukāt* 'tampima' (? < e *tōukāma*); *tiba* 'tibu, kana' (? < e *tibu*); *tolains* 'sarvitu, tohlpea' (< e *tohl*); *tole* 'nudipea, unimüts' (< e *tohl*, *tohla-pea*); *tolis* 'sarvitu härg' (< e *tohl*); *tulps* 'tulp, post' (< e *tulp*); *valģis* 'valge härg' (< e valge, lv *valgōl*); *vica* 'vits' (? < lv *višā*, e *vits*); *viķēt* 'vōōpama' (< e *vikkima*, *lupjama*, *vōōpama*); *virca* 'virtis' (< lv *vīrtša*, e *virtis*); *viska* 'visk, viskekühvel' (< e *viske*); *viskāt* 'viskama, viskamisega vilja aganaist puhastama' (< lv *viškā*, e *viskama*); *zolkams* 'solķ' (< e *solķ*).

Jahindus

Jahinduse alal esineb ainult üksikuid mõisteid: *lamatas* 'lōks' (? < lv *lamāttāks*); *linga* 'ling' (< lv *liņg*, e *ling*); *lingāt* 'lingutama, linguga viskama' (< lv *liņgā*, e *linguda*); *slekšas* 'lōks' (< e *lōks*).

Sepis

Sepise alal võime samuti märkida paari laensōna:

rauds 'raud' (< e *raud*, lv *rōda*); *tērauds* 'teras' (< lv *t'erōda*, e *teras*); *vasaris*, *veseris* 'vasar, sepavasari' (< e *vasar*).

Puutōō, ehitusala

ķemeris 'puur' (< e *keamer*, *kāamer*); *pulka*, *puļķis* 'pulk' (< lv *pūlķka*, e *pulk*); *rodele*, *rodiņa* 'roode, roigas' (< e *roode*, *roodme* = *roigas*).

Muid tööriistu ja tarbeesemeid

konca 'konts' (< e *konts*); *konksis* 'konks' (< e *konks*); *kurika* 'kurik' (< e *kurik*); *ķekse* 'keks' (< lv *ķeks*); *ķepe* 'kepp' (< e *kepp*) (eesti *kepp* on ise rootsi laen⁸, kuid läti keelde on see siirdunud tõenäoliselt eesti keele vahendusel, nagu seda oletab ka Endzelin⁹); *luķis* 'lukk, noalukk' (< e *lukk*); *nūja*, *knūja* 'nui' (< lv *nui*, e *nui*); *teldas* 'töld' (< e *töld*); *vembele* 'vemmal' (< e *vemmal*).

Mõõdud ja nõud

kāls 'kahl', pool sokki (30 tükki) (< lv *kāļ*, e *kahl*); *kulmis*, *ķilmis*, *ķulmis* 'külmit' (< lv *ķilm*, *ķūlm*, e *külmit*); *ķilu*, *ķilumis* 'külluses' (< e *küll*, *külla*); *ķipis* 'kipp' (< e *kipp*); *kopsis* 'kops, kopsik' (< e *kops*); *luga* 'lugu' (< e *lugu*); *rāzīte* 'raasuke' (< e *raas*); *seķis*, *saka* 'kott, sekk' (< e *sekk*); *šķirsts* 'kirst' (< e *kirst*); *topsis* 'tops' (< e *tops*); *vaka* 'vakk' (< e *vakk*); *vanga* 'vang', ka 'silmus' (? < e *vang*).

Nagu sellest loetelust nähtub, on siia kuuluvad laensõnad suuremalt jaolt juhuslikku laadi. Tähelepanu väärivad aga *vaka*, mis on saanud produktiivseks mõõdu nimetuseks ühenduses mõisade asutamise ja vakuraamatute sisseseadmisega, ja *šķirsts* 'kirst', mis on soome sugu rahvaste omapärasemaid ning algupärasemaid etnograafilisi esemeid, kus hoiti niihästi riideid kui ka haruldasemaid ja kallimaid asju. *kāls* on siirdunud nähtavasti läti keelde sel teel, et liivlased käisid müütamas lätlastele kui mannermaa elanikele kalu, kusjuures müüki toimetati kahlade viisi. See sõna on siirdunud ka läti kirjakeelde ja on randlaste juures kalamüümisel käibel tänapäevani.

Tekstiilitööstus, rõivastus

Tekstiilitööstuse ja rõivastuse alal on võrdlemisi vähe laene. Näib, et siingi ei olnud liivlastel ja eestlastel lätlastele palju pakuda. Ometi ühel koduse tekstiilitööstuse, nimelt ketramise alal näivad lätlased olevat õppinud läänemeresoomlastelt, mida tõendavad nii *ērķulis* kui ka kedervarre rohked teisendid. Sellelt alalt esinevad järgmised laenud:

cepure 'kübar' (< lv *ķibār*, *kūbār*, e *kübar*) (seda sõna on peetud V. Thomseni eeskujul balti laenuks läänemeresoome keeltesse,

⁸ Vt. P. Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. — Tartu Ülikooli Toimetised B XXIX, lk. 56.

⁹ Vt. K. Mülenbacha, Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, nobeidzis J. Endzelīns, Rīga 1929—1932, II.

J. Mikkola aga tõestab vastupidist¹⁰); *ērkuļis* 'värten, kedervars' (< lv *ārķkil*); *kangas* 'kangaspuud' (< lv *kaņgaz*, e *kangas*); *ķeda*, *ķedra*, *ķedriņš* 'kedervars, värten' (< e *kedr*, lv *ķie'ddār*); *ķenge* 'king' (< lv *kānga*, e *käng* = *king*); *narmaka* 'narmakas, narmane' (< e *narmakas*); *narmas* 'narmad' (< e *narmas*, lv *nārmaz*); *parkēta āda* 'pargitud nahk' (< e *parkima*); *pāzums* 'pasmas' (? < e *paase*, *pasm*, *pasmās*); *peternes* 'päternad' (< e *pāternā*); *vīle* 'palistis' (< lv *vīl*); *vīlēt* 'palistama' (< lv *vīlēt*).

Toidud, toiduvalmistamine, söömine

Näib, et lätlased on õppinud tundma eestlastelt ja liivlastelt mitmeid toite: näiteks kaun- ja teraviljast valmistatud *kama*, eriti Lõuna-Eestis tuntud odrajahust valmistatud *karaskit*, *verikäkke* ja *kanepitempi*. Toiduvalmistamise vahendeist väärib tähelepanu *menda* 'mänd, pudrupööris'. Siia kuuluvad laenud on järgmised:

launags 'lõuna' (< lv *lēnag*, e *lõuna*); *menda* 'mänd, pudrupööris' (< lv *māndrāks*, e *mänd*, sm *māntā*); *kobas* 'vaht' (< lv *ko'v*, vrd. vepsa *kobe*); *kobēt* 'vahutama' (< lv *ko'bbē*, vrd. e *kobrutama*); *mullāt* 'nätsutama' (< lv *mullā*, e *muljuma* [*mul-lima*]); *kama* 'kama (toit)' (< e *kama*, lv *kamā*); *kamara* 'kamar, koorik' (< e *kamar*); *karaša* 'karask' (< e *karask*); *ķeķe*, *ķeķi* 'kakk, verikäkk' (< e *kākk*, lv *kāk*); *ķempe* 'kämp' (< e *kämp*, lv *kāmš*); *nuka* 'leivakannikas' (< lv *nukkā*, e *nukk* [= *nurk*]); *pudis* 'pudi' (< e *pudi*); *rištīt* 'kugistama' (< lv *rištā*); *sapiņš* 'paks õlu' (? < e *sopp*); *suimit* 'sööma' (< e *sööma*, eL *süüma*); *tempe*, *tempis* 'temp, kanepitemp' (< e *temp*, *tembi*); *tengas* 'kruubid' (< e *tangud*); *vīlīte* 'viilak, leivaviilak' (< e *viilak*).

ÜHISKOND JA INIMENE

U s u n d

Et keelesaenude abil on võimalik kindlaks määrata kultuurilisi mõjutusi, näitab eriti reljeefselt lätlaste usundiline ala. Nii võib läti keeles leiduvate laensõnade põhjal konstateerida, et ristiusk ei ole lätlased tundma õppinud esmakordselt mitte siia vallutamise eesmärgiga saabunud sakslastelt, nagu võib-olla kaldutakse arvama, vaid küll venelastelt¹¹. Esitagem siinkohal vaid mõningaid selle ala laene:

¹⁰ Vt. J. J. Mikkola, *op. cit.*

¹¹ Vrd. J. Sehwers, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen, Leipzig 1936, lk. 320.

lt *kristis* (*krusts*) 'rist' (< mvn *крѣстѣ*); lt *kristīt* 'ristima' (< mvn *крѣстити*); lt *zizlis* 'sau' (< mvn *зѣлѣ*); lt *baznīca* 'kirik' (< mvn *бозьница, божьница*); lt *zvans* 'kell' (< vn *звон*); lt *zvanīt* 'kella lööma' (< vn *звонить*); lt *grēks* 'patt' (< vn *грѣх*); lt *svēts* 'püha' (< vn *свят, святой*) jne.

Et anastuslike eesmärkidega Läänemere idakaldale tunginud saksa „kulturträgerite” ristiusu levitamine tule ja mõõga abil toimus algul liivlaste juures, kes võtsid ka esimestena vastu ristiusu, ja et alles hiljem laienes see tegevus lätlaste aladele, seda aitavad tõendada rohked ristiusu rituaale, üldse ristiusu mõisteid tähistavad liivi laenuid läti keeles. Saksa misjonärid, töötades pikemat aega liivi aladel, õppisid arvatavasti mõnevõrra tundma pärismaalaste keelt ja hiljem, jätkates oma tegevust lätlaste juures, tarvitasid tõenäoliselt sealgi mõningaid liivikeelseid termineid. Ka võis liivi misjonäre olla lätlastele uue usu kuulutajate hulgas. Igatahes on lätlased koos ristiusuga võtnud omaks osaliselt ka usulise ala liivikeelse terminoloogia. Nii lt *laulāt* 'laulatama' < lv *lōlattā*. Selle sõna puhul ütleb J. S e h w e r s: „Lätikeelne nimetus laulatama kohta ei ole pärit saksa, vaid liivi keelest. Sellega ei taheta öelda, nagu oleks kiriklik abielu lätlastele tulnud liivlaste kaudu.”¹² See on tõsi, kuid ometi ei saa vist eitada, et lätlased on hakanud ristiusku vastu võtma osalt liivlaste eeskujul. Seda tõendavad teisedki laensõnad sellel alal:

pestūtājs 'õnnistegija' (< lv *pāštāji*); *pestīt* 'õndsaks tegema' (< lv *pāštā*); *kāzas* 'pulmad' (< lv *kōzgānd, e kaasa*).

Olgu tähendatud, et kõik siin esitatud sõnad on siirdunud läti ühis- ja kirjakeelde ja eksisteerivad ainukeste vastavate mõistete tähistajaina. Usundisse puutuvaid mõisteid märkivatest sõnadest on laenuvad veel:

jumala, jumalīte 'viljajumal' (< lv *jumāl, e jumal*); *jupis* 'kurat' (? < e *jube; jupe[d]*); *ķekata* 'vastlapäeva narr' (? < lv *kākkā*); *ķēms* 'tont; kummitus' (? < lv *kām*); *nāra* 'näkingeid' (? < lv *nōra*); *pestelis* 'nõidus, loits' (< lv *peštīl*); *pestelot* 'nõiduma' (< lv *peštīltā*); *pesteli* 'nõidustembud, nõidumisvahendid, võlusõnad' (< lv *pāštā*); *sandos* (*iet*) 'mardisandiks minema' (< e *sandi-Mardid*); *zantmeti* 'mardisandid' (< e *sandi-Mardid*).

Mõis

Esimesed saksa sissetungijad Baltimaale asusid elama liivlaste maa-alale. Siia asutati ka pärismaalastelt anastatud külvipinnale esimesed mõisad, millega kaasusid orjus ja mitmesugused teised

¹² „Der Name für trauen im Lettischen stammt nicht aus dem Deutschen, sondern aus dem Livischen. Damit soll nicht gesagt werden, dass die Liven die kirchliche Ehe bei den Letten eingeführt haben”. — J. S e h w e r s, *op. cit.*, lk. 329—330.

kohustused uute isandate nõudmisel. Samuti tekkis mõisat ja selle sundijaid, mõisa ja talude vahekorda käsitlevate mõistete terminoloogia. Ja kui siis hakati rajama mõisu ka lätlaste aladele, siirdus läti keelde osa nendega ühenduses olevaid liivi sõnu:

ķīla 'pant' (< lv *ķīl*); *ķīlāt* 'pandiks võtma' (< lv *ķīlā*); *mons* 'moon' (< lv *mūņn*, e *moon*); *muiža* 'mõis' (< lv *mūizā*, e *mõis*); *muižnieks* 'mõisnik' (< lv *mūisnikkā*, e *mõisnik*); *puisis*, *poisis* 'poiss, sulane' (< lv *poišš*, e *poiss*); *vagaris* 'kubjas' (< lv *vagār*).

Siia kuuluvad veel lt *kubjas* 'kubjas', *sulainis* 'teener' ja *vaka* 'vakk', mis siiski on nähtavasti hilisemad eesti laenud.

Ühiskond ja inimeste omavaheline suhtlemine

Ühiskondlikke mõisteid ja inimeste omavahelist suhtlemist käsitlevaid laene on võrdlemisi rohkesti, ehkki need on juhuslikku laadi ega võimalda konstateerida mingit eri mõjuala. Eriti rohkesti on läti keeles inimeste omavahelisi vahekordi tähistavate sõnade laene:

juttas 'jutt' (< e *jutt*); *ķelavainis* 'kälimees' (< lv *kālū*, e *kāli*, *kälimees*); *ķilda* 'tüli' (< lv *kiļD*); *ķildoties* 'tülitsema' (< lv *kiļD*); *ķimpa* 'tüli, häda' (< lv *kiņp*, e *kimp*); *kimpāties* 'hädas olema, tülitsema' (< lv *kiņp*, e *kimp*); *ķiuzāties* 'kiuslema' (< e *kiusama*) *ķiuze* 'kius, jonn' (< e *kius*); *ķīve* 'tüli' (< lv *ķīv*, vrd. e *kiivas*); *ķīvēt* 'tülitsema' (? < lv *ķīv/ā*); *konda* 'suf. -kond, näit. kogukond' (< lt *koñd*, e *kond*); *lamāt* 'sõimama' (? < lv *la'mmā*); *liberēt* 'libitsema' (< e *liberdama*); *liģerēt* 'libitsema, vahetalitajaks olema' (< e *liberdama* = *libelema*); *maksa* 'maks' (< lv *maķs*, e *maks*); *maksāt* 'maksma' (< lv *maķsā*, e *maksma*); *paijāt* 'paitama' (< lv *pa'i*, e *paiuma*); *pekstēties* 'tülitsema' (< e *peksma*); *pulgot* 'kellestki halba rääkima' (< lv *pōlgā*, e *pōlgama*); *ravasts* 'suur perekond, rahvas' (< e *rahvas*, lv *ro'uz*); *riemoties* 'mänglema' (< e *rōōmustama*, lv *riem*); *rinda* 'rida' (? < lv *rīnda*, e *rind*); *rumeles*, *rumules*, *rumalas* 'veega üksteist valamine' (< e *rumalus*, lv *rumālāst jūdā*); *sebrs*, *sobars*, *suburs* 'sõber' (< e *sōber*); *selcis* 'selts' (< lv *selšš*, e *selts*); *suga* 'sugu' (< lv *su'g*, e *sugu*); *tempe* 'temp' (< e *temp*); *tervēt* '(palju) jooma' (< e *tervis*, *tervist* jooma); *tervis* 'joomar' (< e *tervis*); *timba* 'joomar, paks inimene' (< e *tūmp*, *tōmp*); *tukas* 'joomine vastsündinu terviseks, tuhud' (< e *tuhk*, *tuhu*); *uikāt* 'uikama' (< lv *uikkā*, e *uikama*); *uka* (*ukā iet*) 'hukka minema' (< e *hukka minema*, lv *uikkā*); *ukāt* 'hukkama' (< e *hukkama*); *vembelēt* 'vemmeldama' (< e *vemmaldama*); *vīža* 'viitsimine' (< lv *vīšš*); *vīžat* 'viitsima' (< e *viisima*, *viitsima*, lv *vīšš*); *zaimot* 'mõnitama' (< lv *s'oim'* e *sõimama*).

Eesti-liivi laenude hulgas läti keeles on rohkesti inimest tähistavaid sõnu (mõned neist on toodud mõnes teises seoses juba eespool):

jemšika 'jõmpšikas' (< e *jõmpšikas*, *jõmpšak*); *naine* 'naisolend' (< e *naine*); *pai* 'pai (hellitusnimi)' (< e *pai*); *pizikis*, *pizuks* 'pisike, põngerjas' (< e *pisikene*); *poiģelis*, *puiģelis* 'poisike' (< e *poeg*, lv *pūoga*); *poika*, *puika*, *puiķis* 'poisike' (< e *poeg*, lv *pūoga*); *pundars* 'põndar, põngerjas' (< e *pundar*, lv *pūndarāz*); *ruika* 'poisijuts' (? < lv *rūikka*); *sants* 'sant, mardisant' (< e *sant*); *setuks* 'setukas' (nigela inimese kohta) (< e *setukas*).

Sija kuuluvad ka üksikud rahvaste nimed:

igaunis 'eestlane' (< e sõnast *Ugandi* tuletatud rahva nimetus, varem *ugaunis*); *sāms* 'saaremaalane (ka soomlane)' (< lv *sor-mō*, e *Saaremaa*).

Osa sõnu on ilmselt halvustava tähendusega, mispärast need esitatakse vastavas peatükis.

Samuti leidub üksikuid inimese anatoomiat käsitlevaid mõisteid:

jalgas 'jalg' (< lv *jālga*, e *jalg*); *koiba* 'koib, jalg' (< e *koib*, lv *kūoiba*); *munni* 'mehe suguosad' (< e *munni*); *pauna* 'kolju, pea' (? < e *paun*, lv *pōna*); *peka* 'pakk, kämmal' (< e *pākk*); *peķis* 'naise suguosad, clitoris' (< lv *pāķka*, e *pākk*); *penderis* 'magu, mullikas' (? < e *pōnder*, *pōndrik*); *puncis* 'kõht' (< lv *pūnīša*, e *punts*); *punķis* 'tatt' (< lv *punk*).

Mitmesugust inimese tegevust tähistavad järgmised laensõnad:

jekāt 'jātkama' (< e *jātkama*); *joņot* 'kihutama' (< lv *jūoņ* tuletatud verb, vrd. *ju'ondā*); *kinnīt*, *ķinīt* 'kinnitama' (< e *kinnitama*); *kopt* 'koristama, hoolitsema' (< lv *ku'oppā*); *kutināt* 'kōditama' (< lv *ķēttinttā*); *ķeparāt* 'kāpuli liikuma' (< lv *kāppārttā*); *ķernāt* 'māarima' (< lv *kārnā*); *ķiladāt* 'kilama, kilatsema' (< e *kilama*); *limbāt* 'lonkama' (< e *limpama* = *lonkama*); *lipsāt* 'lipsama' (< e *lipsama*); *lonkāties* 'lonkama' (< e *lonkama*); *lipot* 'lippama' (< e *lippama*); *murāties* 'end vaevama, väsitama' (< lv *mu'rrā*); *oikāt* 'oigama' (< e *oigama*); *painūt* 'suruma, rõhuma' (< lv *painā*, e *painama*); *peksēt*, *peksīt* 'peksma' (< e *peksma*); *pinēt* 'pinima, uluma' (< e *pinima*); *puijāt* 'hāvitama' (< lv *pu'jjlā*); *ribināt* 'hōredalt laiali laotama' (< e *ribema*); *ridāt* 'koristama' (< lv *ri'ddā*); *suimīt* 'sōōma' (< e *sōōma*, eL *sūūmä*); *tembīt* 'lohistama, tōmbama' (< e *tōmbama*); *tipāt* 'tippama' (< e *tippama*).

Inimese vaimsed ja füüsilised omadused

jauda 'jõud, võimsus' (< lv *joūd*, e *jōud*); *jaudāt* 'suutma' (< lv *joūdā*, e *jōudma*); *jonni* 'jonn' (< e *jonn*); *joņains* 'tormakas, kiirustav' (< lv *joņ* + lt sufiks *-ains*); *kavals* 'kaval' (< e *kaval*, lv *kovāl*); *kurnēt* 'kurtma' (< lv *kurn*); *ķizināt* 'uurima, juurdlema' (< lv *ķizānd*, e *kūsima*); *maigs* 'mahe, leebe' (< lv *maīgāz*, e *maias*, *magjas*); *tuims* 'tuim' (< e *tuim*, lv *tūjma*); *uime* 'oim' (< e *uim*, lv *uim*); *vingrs* 'osav, painduv' (? < lv *vin-gār/z*); *vīža* 'võime, viitsimine' (< lv *vīš*); *vīžāt* 'viitsima' (< e *viisima*, lv *vīš*).

Haigusid tähistavaid laensõnu on ainult üksikuid:

kaite 'viga, haigus' (? < lv *ka'ittā*); *kašķis* 'sügelised, kärnad' (< lv *kašk*); *pumpa* 'punn (kehäl)' (? < lv *pūmpā*); *punna* 'paistetud, kasvaja' (< e *punn*, lv *puņ*); *tuņķis* 'umbes sõrm' (< e *tōnk*); *vājāt* 'põdema' (< lv *vō'jā*); *vājēt* 'kõhnaks, nõrgaks jääma' (< lv *vō'jā*); *vājinieks* 'haige, põdeja' (< lv *vō'jā* + lt suf. *-nieks*); *vājīgs* 'põdur, nõrk' (< lv *vō'jā*-st tuletatud adjektiiv); *vājš* 'kõhn, kehv' (< lv *vō'ja*).

Olgu märgitud, et suurem osa neist laenudest on pääsenud läti üldkeelepruuki ja kirjakeelde.

Mänge, ajaviidet märgitsevad laenud

jandalēt 'jandlema, hüplema' (< e *jandama*); *jandaliņš* 'rahvantsu nimetus' (< e *jandama*, *jandlema*); *menge* 'mäng' (< lv *māņg*, e *māng*); *menģēt* 'mänglema' (< lv *māņgā*, e *māngima*); *pada* 'pada, pott (kaardimängus)' (? < e *pada*); *popa* 'popimäng' (< e *popp*, *popi*); *paija* 'mängukann' (< e *pai*, *paiu*).

Nagu eespool esitatud loetelust nähtub, on inimest ja ühiskondlike mõisteid tähistavaid laene võrdlemisi rikkalikult, mis tõendab, et kontakt ja omavaheline suhtlemine ühelt poolt lätlaste ja teiselt poolt liivlaste ja eestlaste vahel on olnud õige tihe ning elav.

LOODUS

Loodusnähtusi ja geograafilisi mõisteid tähistavaid laene on päris rohkesti. Osa neist on juba esitatud peatükis „Meri ja sellega ühenduses olevaid alasid” ja mujalgi. Siinkohal lisatagu veel:

auda 'haud' (< lv *ōda*, e *haud*); *avots* 'allikas' (< lv *ovāt*, vrd. e *avandus*); *kangars* 'kangur, raudkivihunnik' (< lv *kāņgar*, e *kangur*); *kaska*, *koska* 'kosk, kuuse- või männikoor' (< e *kosk*); *kolta* 'koldas' (< e *koldas*, lv *kiuolīta*); *kursts* 'metsatukk' (? < e *kurst*);

kīlas 'kiilas, sile läikiv' (< lv *kīlaz*, e *kiilas*); *launags* 'lõuna, lõuna-
aeg' (< lv *lēnag*, e *lõuna*); *lāmis* 'lai paks kate' (< e *laam*); *lānis*
'laas' (< e *laan* = *laas*); *liedēt* 'vihmast leotama' (< lv *liettā*);
liesma 'leek' (< lv *līešmā*[z]); *lumpis* 'lomp' (< eL *lump*, *lomp*);
misikas 'metsaniit' (< lv *metsā*, e *metsik*); *mudžēt* 'kihisema' (? < lv
mu'džā); *nīta* 'niit' (< lv *nīt*, e *niit*); *pada* 'madal koht, nõgu' (< e
padu); *pāzis* 'paas' (< e *paas*); *pūdēt* 'mädaneda laskma' (? < lv
pūdā); *randa* 'õhuke heinakord mere ääres' (< lv *rānda*, e *rand*);
roida 'prügi, rähk' (< e *roid*, *roiu*); *sanda* 'sogane, hāgune vesi'
(< lv *saṅgdā*); *sāris* 'saar, kūngas' (< e *saar*, lv *sōr*); *sones*
'kraavike, veesoon' (< e *soon*); *tilka* 'jāāpurikas' (< e *tilk*, lv
tilkka); *tilkāt* 'tilkuma' (< e *tilkama* = *tilkuma*, lv *tilkkā*); *tore*
'jāāpurikas' (? < e *tori*); *tosa* 'udu, aur, sumbunud õhk' (< e *toss*);
umbedre 'umbne koobas' (< e *umbe*, *umb* + lt *bedre* 'koobas');
umma 'koobas' (< e *ummus*, *umbne*); *umpt* 'ummistuma' (< lv
um̄bā, e *umbne*); *urga* 'urg' (< lv *ūrga*, e *urg*); *vēris* 'jõeäärne
niit' (< e *veer*); *zampis* 'somp, soo' (< e *somp*, *sombiauk*); *zanda*
'paks lima vees' (< lv *saṅgdā*).

Mis puutub liivi- ja eestipärasesse toponüümikasse Lätis, siis on see väga rikkalik ning see vääriks eri uurimust.

T a i m e s t i k u kohta käivaid sõnu ei ole palju:

aši 'osi' (< e *osi*); *aļots* 'rohekas' (< lv *al'i*); *kadiķis* 'kada-
kas' (< lv *kadāc*, e *kadakas*); *kuza* 'kest (oa, herne)' (< lv *kozā*,
e *koso* = *kest*); *ķere* 'puujuur ühes sambla ja mullaga' (< lv *ķerā*,
e *ķera*); *luste* 'luste, Trespe' (< e *luste*); *murika* 'murakas' (< e
murik, *muriku*); *mustenes* 'mustikad' (< e *mustik*, *mustikas*); *pese*
'päss, Zünder' (< e *päss*, *pässu*); *pīladzis*, *pīlags* 'pihlakas' (< lv
pīlāc); *pieskas* 'põõsas' (< lv *pēzāz*, e *põõsas*); *puķe* 'lill' (< lv
puķ(āz), e *putk*); *sēne* 'seen' (< lv *sēn*, e *seen*); *zustrenes* 'sõstar,
mutsõstar' (< e *sõstar*).

L o o m a s t i k u s s e puutuvaist laenudest on merega ja kar-
jandusega ühenduses olevad esitatud juba eespool. Siinkohal mai-
nitagu veel:

kārnis 'kaaren' (< lv *kārnaz*, e *kaaren*); *konne*, *kunna* 'konn'
(< e *konn*, lv *kūona*); *kotka* 'kotkas' (< e *kotkas*); *kukainis* 'putu-
kas' (< lv *kukki* < **kukkainen*); *kūliens* 'kull' (< lv *kul*, e *kull*);
ķepa 'kāpp' (< lv *kāppā*, e *kāpp*); *ķept* 'kihvadega haarama'
(? < lv *kāp*, e *kāppama*); *ķērpa* 'kārp' (< lv *kārppā*, e *kārp*);
ķiugs 'kihv' (< lv *ķiugāz*); *ķīnis* 'kiin' (< e *kiin*); *liblaba* 'libli-
kas' (< lv *libā-labā*); *līpa* 'sabajupp' (< e *lipp*); *pērtiķis* 'pārdik'
(? < e *pārdik*); *sizliņš* 'sisalik' (< lv *sižalikki*, e *sisalik*).

Eesti-liivi laenude hulgas leiame terve rea halvustavaid, inimese negatiivseid iseloomujooni või negatiivset tegevust tähistavaid sõnu. Suures enamuses on need ilmselt hilisemad eesti laenud, esinedes peamiselt Eesti piiriäärseis paikkonnis, ega ole muutunud läti keele üldpruugiks. Erandina tuleb nimetada aga *zaimot* 'mõnitama', milline laensõna on tunginud läti kirjakeelde ja esineb juba Glücki tõlgitud läti keelse piibli esimeses trükis: *cilvēks zaimoja Dieva vārdu* 'inimene mõnitas jumalasõna'. Muidu on aga siia kuuluvad laenud tavaliselt kemplemis- või söimusõnad, mille kodenemine läti keeles „seletub psühholoogilise nähtusega, et sageli leitakse võõrkeelne pejoratiivne või söimusõna olevat ilmekam endisest omast”¹³. Sel alal esinevad järgmised laensõnad:

jemšika 'jõmpikas' (< e *jõmpsak*, *jõmpikas*); *jora* 'joru' (< e *joru*); *kābaks* 'kaabakas' (< e *kaabak(as)*); *kurrata* 'kurat' (< e *kurat*); *kurratāt* 'kuradit vanduma' (< e *kurat* tuletatud verb); *lamāt* 'sõimama' (? < lv *la'mā*); *lemperis* 'lõmper, kápard' (< e *lõmper*, lv *lemp*); *lempikis* 'mühakas, molkus' (< lv *lemp*); *lom-purs* 'mühak, lombak' (< e *lomper*, *lomperjalg*); *lorāt* 'lorama' (< e *lorama*); *lorģis* 'loru, lobasuu' (< e *loru*); *lorikis* 'lorusk' (< e *lorusk*, *loriseja*); *lorza* 'lobiseja' (< e *loru*, *loriseja*); *lorizāt*, *lorāt* 'lorama, lorisema' (< e *lorisema*); *lera* 'lirva, liiderlik naisolend' (< e *lara*, *lāra*); *lolla* 'loll' (< e *loll*, lv *loļ*); *lumba* 'kápard, mühak' (< lv *lõmp*, *lomp*); *peratāt* 'plārama, arusaamatut rääkima' (< e *pāratu*) (J. Endzelīn ütleb selle sõna puhul: „Nii nagu *kuratāt* põhineb eesti sõnal *kurat*, nii tuleb võib-olla sõna *peratāt* puhul mõelda eesti sõnale *pāratu*”¹⁴); *piķis* 'pagan, kurat' (< lv *piķi*); *repis* 'nõgikukk, räpane' (< lv *rāppi*, e *rāpp*); *seimes* 'sõim' (< e *sõim*); *temša* 'tõmp, tõlpus' (< e *tõmp*); *tolis* 'napakas' (< e *tohl*, *tohlapea*); *tosa*, *toša* 'tossukene, saamatu' (< e *toss*, *tossi*, *tossikene*); *tuimis*, *tuims* 'tobu' (< e *tuim*, lv *tūima*); *ulbs* 'puudulik, tobe' (< e *ulp*); *uls*, *ulis* 'andetu inimene, tola, hull' (< e *hull*, lv *uļ*); *ulītis*, *ullīņš* 'hulllike' (< e *hull*, lv *uļ* + lt deminutiivi sufiks -*itis*, -*īņš*); *ulpe*, *ulpis*, *ulps* 'ulp, piiratud mõistusega, totakas' (< e *ulp*).

Jääb üle väike arv laensõnu, mis tähistavad mõisteid mitmesugustelt aladelt ja mida on raske rühmitada:

ai! *ai!* (? < e *ai!*, *ai-ai!*); *allaž*, *allažin* 'ikka, alati' (< lv *alž*, *alž*, e *alatas*, *alasi*); *ilmaka*, *ne ilmakas* 'mitte sugugi' (< e *ilma*, *mitte eluilmas*); *jeka* 'jätk' (< e *jātk*); *jonis* 'joon' (< lv *jūon*, e *joon*); *jora* 'kisa' (< e *joru*); *ķengis* 'kidur, kängu jäänud' (< e *kāng*, *kāngema*); *kiskad* = *kas zin kad* 'kes teab millal' (< lv

¹³ P. Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles, Tartu 1933, lk. 123.

¹⁴ K. Mühlenbachs-J. Endzelīns, Latviešu valodas vārdnīca. Rīga 1928—1932.

kis + *lt kad*) (niisiis koosneb see elavas kõnekeeles tarvitata^v läti sõna kahe keele komponentidest); *ņoga* 'mustus, jäänused' (? < lv *ņoga*; vrd. e *soga*); *punga* 'kühm nurmel, paistetud, punn' (< lv *pūnġa*); *ors* 'ora' (< e *ora* või *ors* = *õrs*); *pidi*, *pidiņu sēta* 'pide' (< lv *pide tara*, e *pide*); *pūšķēt* 'paukuma, kohisema' (? < lv *pūšk/ā*); *rida* 'kola, askeldus' (? < lv *ridā*); *roida* 'roid, risu' (< e *roid*); *roiska* 'roisk' (< e *roisk*); *suga*, *pa sugai* 'vähe, vähehaaval' (< eL *sugu* = *veidi*, *natuke*); *vai* 'kas' [< lv *vai*, e *või* (partikkel)]; *vajaga* 'vaja' (< lv *vajag*, e *vaja*).

Kui vaadelda eespool esitatud liivi ja eesti leksikaalseid laene läti keeles, siis paistab eelkõige silma mereasjandusse ja kalandusse puutuvate mõistete rohkus. See on ka arusaadav, sest on teada, et liivlased elasid praeguse Nõukogude Läti territooriumi mereäärseil maa-aladel ja tegutsesid meremeeste ja kaluritena. Loomulikult võisid lätlased kui mannermaa elanikud õppida tundma mereasjandust ja kalandust peamiselt liivlaste kaudu ning vahendusel, omandades ühtlasi neisse tegevusaladesse puutuva liivikeelse terminoloogia. Ja et just sel alal on kultuurimõju olnud ulatuslikum ning sügavam, seda tõendab asjaolu, et suur hulk siia kuuluvaist laensõnust on juurdunud läti ühis- ja kirjakeelde.

Kui tõsta lõppeks küsimus, kuipalju eesti-liivi laenudest on üldse pääsenud läti ühis- ja kirjakeelde, siis tuleb nentida, et neid ei ole eriti palju. Nad moodustavad ainult murdosa kõigist eesti-liivi laenudest. Ometi pole see arv ka täiesti tühine, nagu arvab Mikkola¹⁵. Ja kaugelt suurem osa neist on niivõrd mugandunud ning kodunenud läti keeles, et neid ei tajuta üldse enam laensõnadena.

Need sõnad on huvitavad semasioloogiliselt. Esiteks sellepärast, et nende hulgas näeme täiesti tavalisi iga päev tarvitata^vaid mõisteid, nagu *allaž* 'ikka, alati', *avots* 'allikas', *kukainis* 'putukas', *launags* 'lõuna', *maksa* 'maks', *maksāt* 'maksma', *puķe* 'lill', *vai* 'või' (konjugatsioon), *vajaga* 'vaja, tarvis' jne. Nende sõnade sattumine läti keelde on seletatav üksnes tõsiasjaga, et suurem osa liivlastest on assimileerunud lätlastega. Nähtavasti on vastavad liivi sõnad osutunud ilmekamaiks, et nad on suutnud pääseda läti keeles ainukehtivusele. Teisi psühholoogilisi või praktilisi motiive selliste laenude puhul oleks raske konstateerida. Ainult sõnade *maksa*, *maksāt* suhtes võiks tulla arvesse ka teisi momente, kuna maksmise tehing on saanud ulatuslikuma tarvitamise mõisade asutamise ja kirikule kümnise õiendamise^{ga}, mis levis liivlaste aladelt läti aladele.

Teiseks on nende laenude hulgas eriti rohkesti sõnu, mis tähistavad laevandust, kalandust ja sotsiaalseid olukordi. Nende sõnade kodunemise põhjusi läti ühis- ja kirjakeeles tuleb otsida

¹⁵ J. J. Mikkola, *op. cit.*, lk. 443.

osalt ka asjaolust, et läti kirjakeel on rajatud kesk-läti murdele (vidus dialekts), mida räägitakse osalt neilgi aladel, kus on asunud liivlased. Üldse esineb läti kirjakeeles umbes 150 eesti-liivi laensõna.

ЭСТОНСКИЕ И ЛИВСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В СЛОВАРНОМ СОСТАВЕ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

К. АБЕН

Резюме

Как известно, финские и балтийские племена жили когда-то в прошлом в непосредственном соседстве друг с другом. Это тесное соприкосновение обусловило взаимные культурные влияния названных племен, что повлекло за собой и появление лексических заимствований. Так, с одной стороны, мы имеем множество балтийских заимствований в прибалтийско-финских языках, а, с другой стороны, прибалтийско-финские заимствования в балтийских языках.

Уже на основании этих лексических заимствований можно сделать определенные выводы как в отношении древности связей между балтийскими и прибалтийско-финскими народами, так и о культурном влиянии этих народов. Взаимное влияние латышей, ливов и эстонцев продолжалось до самого последнего времени, в результате чего ливы почти полностью слились с латышами. Эта ассимиляция не прошла бесследно и для латышей, так как ливы внесли свой вклад в культурную жизнь латышей и особенно в развитие латышского языка. С другой стороны, благодаря продолжительному соседству с эстонцами, в латышский язык проникло много эстонских заимствований.

Влияние ливского и эстонского языков проявляется не только в области лексики латышского языка, но охватывает также сферу фонетики, морфологии, синтаксиса и фразеологии.¹

Наличие лексических заимствований в том или ином языке имеет большое значение для определения и выявления истории развития культуры народа, так как появление заимствований обусловлено соприкосновениями с другими народами, причем в заимствованиях отражаются обусловленные этими соприкосновениями социальные и хозяйственные изменения. Изменения в области производства, общественных отношений и идеологии приводят в свою очередь, к изменениям в словарном составе языка.

Труд выдающего датского лингвиста В. Томсена „Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog” (1890)

¹ См. статью «Ливские и эстонские элементы в латышском языке», Ученые записки Тартуского Государственного Университета, № 4, 1947, стр. 7—25.

является до сих пор самым важным, основополагающим исследованием относительно взаимных связей балтийских и прибалтийско-финских языков. Однако, в этой области еще далеко не все поднятые вопросы и проблемы окончательно разрешены. Список заимствований, приведенный В. Томсеном, был позже значительно расширен финскими, эстонскими и латышскими лингвистами, причем некоторые положения В. Томсена подвергались в трудах этих ученых вполне справедливой критике.

Некоторые эстонско-ливские заимствования в латышском языке рассматриваются в работе Хейкки Оянсуу „Lisiä suomalaishalttilaisiin kosketuksiin” (1921). Кроме того, в труде Л. Кеттунена „Livisches Wörterbuch” (1938) впервые приводятся многие латышские слова явно ливского или эстонского происхождения. Некоторые утверждения Томсена подвергаются критике и переоценке в труде Я. Калима „Suomalaisten kielten halttilaiset lainasanat” (1936), а также в статье Й. Миккола „Vecākie sakari somu un baltu valodu starpā” (Izglītības Ministrijas mēnešraksts 1930, II). Целый ряд заимствований из ливского и эстонского языков фиксируется Я. Эндзелином в большом словаре латышского языка „Latviešu valodas vārdnīca” (1929—1946).

В данной статье рассматриваются и систематизируются приведенные различными учеными эстонские и ливские лексические заимствования в латышском языке, причем автор статьи распределяет их по соответствующим областям и жизнедеятельности человека, дополняя собственными изысканиями, а также уточняя некоторые положения более ранних исследователей путем привлечения новейших данных о языке.

При анализе ливских и эстонских лексических заимствований в первую очередь бросается в глаза обилие слов, относящихся к мореходству и рыболовству, что объясняется тем, что ливы жили в прибрежной части территории Латвии и занимались преимущественно рыболовством и мореплаванием. вполне естественно, что латыши, как жители континента, ознакомились с этими промыслами главным образом посредством ливов, переняв от последних одновременно и соответствующую терминологию. О таком более широком культурном влиянии ливов говорит и то обстоятельство, что подавляющее большинство заимствований из области мореходства и рыболовства укоренилось в общенародном литературном латышском языке.

В латышском языке насчитывается всего до 500 эстонских и ливских заимствований, из которых в литературный язык проникло около 150 слов.

NEGATSIOONIST MORDVA KEELES

V. PALL

Eitavad konstruktsioonid esinevad soome-ugri keeltes kahel kujul: a) ugri keeltes väljendatakse negatsiooni muutumatu eitusõna ja vastava kõneviisi (aja) afirmatiivse vormi abil, b) teistes soome-ugri keeltes esineb eitusverb. Ka mordva keelele on põhilselt omane negatsiooni väljendamine eitusverbi ja muutumatu verbaalnoomeni abil, näiteks indikatiivi preteeritumis ersa *эзнь корта* 'ma ei kõnelnud', *эзить корта* 'sa ei kõnelnud', mokša *изень ~ ашень сизе* 'ma ei väsinud', *изеть ~ ашеть сизе* 'sa ei väsinud'; konjunktiivis ersa *аволинь корта* 'ma ei kõneleks', *аволить корта* 'sa ei kõneleks', mokša *афолень сизе* 'ma ei väsiks', *афолеть сизе* 'sa ei väsiks'; imperatiivis ersa *иля корта* 'ära kõnele', *илядо корта* 'ärge kõnelge', mokša *тят сизе* 'ära väsi', *тыда сизе* 'ärge väsige'. Murdeti esineb ka desideratiivis eitusverb: mokša *афьльксолензя кунда* 'ma ei tahtnud sind püüda'¹, ersa *аволксэлиñ pala(-k)* 'ma ei tahtnud suudelda'². Paljudes murretes on verbaalnoomeni lõpus *-k* säilinud (konsonandi järel *-k > -t*), näiteks ersa Starõje Naimanõ *il'a tuk vašuw* 'ära mine kaugele', *il'ε l'išt' kudjsta* 'ära välju majast', mokša Staroje Šaigovo *t'at l'išt' kutsta* 'ära välju majast' jne.³

Erinevalt nendest vormidest moodustatakse indikatiivi preesensis eitava kõne vormid muutumatu eitussõna ersa *a*, *at*, mokša *af* lisamisega vastava afirmatiivse vormi ette: mokša *af сокан* 'ma ei küнна', *af сокат* 'sa ei küнна' jne., ersa *a сокан*, *a сокат* jne.; *at si li* 'kas ta ei tule?'.⁴

Tekib paratamatult küsimus, kas mordva keele indikatiivi preesensi eitavas kõnes on algupärane muutumatu eitussõna kasutamine vastava afirmatiivse vormi ees või on kunagi ka preesensis

¹ M. E. Евсеев, Основы мордовской грамматики, Москва 1928, lk. 397.

² H. Paasonen, Mordwinische Chrestomathie, Helsingfors 1909, lk. 012.

³ Näited, mis pärinevad Starõje Naimanõ (Mordva ANSV Bolšije Berezni ki rajoon) ja Staroje Šaigovo (Mordva ANSV Staroje Šaigovo rajoon) küla murrakust, on võetud allakirjutanu poolt 1953. ja 1954. a. suvel kohapeal tehtud üleskirjutustest.

⁴ H. Paasonen, Proben der mordwinischen volkslitteratur, Journal de la Société Finno-ougrienne XIII, Helsinki 1894, lk. 152.

esinenud eitusverb, mille üks vormidest on üldistunud kõikidesse pööretesse. Kui saaksime näidata, et algupärasem on eitusverbi tarvitamine, siis tuleks lahendada küsimus, millest on tingitud isikulõppude esinemine põhiverbil.

Peame esiteks arvestama seda, et lähemad sugulaskeeled (mari ja läänemerē) tunnevad ainult eitusverbi ja muutumatu verbaalnoomeni abil moodustatud eitava kõne vorme. Näiteks mari (imperfectum praesentis) sg. 1. *om* ~ *am*, 2. *ot* ~ *at*, 3. *o* ~ *oγəš* ~ *ok* ~ *ak kaje* ~ *kaj* ~ *kajə* 'ma, sa, ta ei lähe'; pl. *ona* ~ *oγəna* ~ *ana*, 2. *oda* ~ *oγəda* ~ *ada*, 3. *oγət* ~ *oγət kaje* ~ *käiə* ~ *kajə* 'me, te, nad ei lähe'⁵. Läänemere keeltes on eitusverbi tüvi küll teine, kuid konstruktsiooni tüüp sama: eesti (*ma*) *ei vala* < **en valak*, (*sa*) *ei vala* < **et valak*, (*ta*) *ei vala* < **epi valak* jne., vrd. isuri *en saok* 'ma ei ütle', *emmä määk* 'me ei lähe'⁶ jne., vadja *en enə* 'ma ei ole', *ed enə* 'sa ei ole'⁷ jne.

Teiseks peame arvesse võtma asjaolu, et indikatiivi preesentis esinev muutumatu eitussõna *a*, *af* on olnud aluseks eitusverbi konjunktiiv ja desideratiivi moodustamisel: ersa *avol'* < *a* + kõneviisi tunnus *-vol'*-, mokša *afəl'* < *af* + kõneviisi tunnus *-l'*-, *afəl'ksəl'* < *af* + kõneviisi tunnus *-l'ksəl'*-. Mainitud kõneviisid on hilistekkelised. Seega näib, et mordva keele struktuurile ja selle arengule on olnud omane eitusverbi kasutamine ning ootuspärane oleks selle esinemine ka indikatiivi preesentis.

Jälgides selle küsimuse käsitlemist keeleteaduslikus kirjanduses näeme, et keeleteadlased on ühendanud mordva *a*, *at* ja *af* teistes soome-ugri keeltes esinevate eitusverbidega. O. Donner on vaadeldavas küsimuses läänemere keeltest mordva keelele kõige lähedasemaks pidanud liivi keelt, kus „peaaegu muutumatu *äb*, *ab* vastab nimelt mordva eitussõnale *af*, *ap*, *av*, *a*“⁸. E. N. Setälä väidab, et ersa *a*, *at* ja mokša *af* on algselt olnud kõik eri tunnustega. Preesentis tunnuse *k* käsitlemisel tuletab ta *at* varasemast kujust **a-k*⁹. Mordva keele preesentis 3. pöörde vormide vaatlemisel väidab E. N. Setälä, et ersa *a* on algselt olnud *j*-tunnuseline ja esineb sellisena teatud juhtudel praegugi, näiteks *ajašcan* 'ma ei seisa, ei ole'¹⁰. Mokša murretes esinevas eitussõnas *af* olevat *f*-ühendatav preesentis tunnusega *-pa*¹¹, mis esineb ka läänemere keelte

⁵ Ö. Beke, Cseremisiz nyelvtan, Nyelvtudományi Közlemények XLI, Budapest 1911—1912, lk. 211.

⁶ V. Porkka, Ueber den ingrischen Dialekt, Helsingfors 1885, lk. 93.

⁷ P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948, lk. 88.

⁸ O. Donner, Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen, Acta Societatis Scientiarum Fennicae, Helsingforsiae MDCCCLXXX, lk. 552.

⁹ E. N. Setälä, Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen, Helsingfors 1886, lk. 63.

¹⁰ Sealsamas, lk. 79.

¹¹ Sama seisukoha esitab ka J. Szinnyei, — vt. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Berlin und Leipzig 1922, lk. 122.

eitusverbis (liivi *äb*, vadja *eb*, eesti *ep* 'ei'). Et mokša murdeis *af* jääb muutumatuks ja isikulõpud liidetakse verbile, siis tulevat seda kõigepealt võrrelda liivi keele vastavate vormidega, nagu *äb tapām* 'meie ei tapa', *äb tapāt* 'teie ei tapa'. Ersa murdeis peaks läänemere *p*-le vastama *v* ja Setälä toobki vastena konjuktiivi eitusverbi *avol*¹².

H. P a a s o n e n tuletab oma töös „Mordvinische Lautlehre” preesensi eitussõnad *a*, *at*, *af* varasemast kujust **ax̄t*, kusjuures ta jätab lahtiseks, kas antud juhul **x̄t* < **kt* või **pt*, sest mordva keel ei anna tõestusmaterjali selle lahendamiseks. Samas märgib H. P a a s o n e n, et *a* ~ *at* tuleks lugeda ebareeglipäraseks lühendiks varasemast vormist **ax̄t*¹³.

A. K l e m m i m artiklis „A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története” teiste eitava kõne vormide kõrval lähemalt käsitletud ka indikatiivi preesensit. Ta on (peamiselt mari keelele toetudes) eitava kõne indikatiivi preesensi vormid rekonstrueerinud järgmisel kujul: ersa **a-m pala-k*, **a-t pala-k*, **a-k pala-k* jne.; mokša **a-m pala-k*, **a-t pala-k*, **a-f pala-k* jne. A. Klemmi arvates on mordva keeles toimunud eitusverbi 3. pöörde üldistus nagu eesti keeles ja osas soome murdeis ning pöörde lõpud liideti põhiverbile. Eitusverbi 3. pöörde arengu suhtes teeb A. Klemmi järgmised järeldused: 1) ersa *a* ~ *at* < **ak*; *-k* on deverbaalne nominaaltuletussufiks, mis on soome-ugri keeltes võinud esineda ka preesensi tunnusena; 2) mokša *af* < **ap*; *-p* on soomeugriline deverbaalsufiks **-p* ~ **-β*, mis on võinud esineda ka preesensi tunnusena¹⁴.

Arvestades lähemate sugulaskeelte vastavaid vorme ja mordva keeles valitsevat üldist seaduspärasust väljendada negatsiooni eitusverbiga, võib üldjoontes nõustuda A. Klemmi poolt esitatuga. Kuid meil tuleks otsida neid tegureid mordva keele struktuuri arengus, mis on võinud põhjustada eitava kõne indikatiivi preesensis isikulõppude tarvitamise põhiverbil. Eesti keeles toimus ju ka eitusverbi kolmanda pöörde üldistus, kuid põhiverb ise jäi ikkagi muutumatuks. Liivi keeles esinevate vormide, nagu *äb lu'ggäm* 'me ei loe', *ät lu'ggät* 'te ei loe' tekkimist on võimalik seletada läti keele mõjuga¹⁵.

Allakirjutanu arvates tuleks antud juhul arvesse võtta seda mordva keele omapära, et ka noomenid võivad pöörduda, näiteks ersa *мон покшан* 'ma olen suur', *тон покшат* 'sina oled suur', *минь покшано* 'meie oleme suured' jne.; mokša *мон одан* 'ma olen noor', *тон одат* 'sina oled noor', *минь оттама* 'me oleme noored', *тинь оттада* 'teie olete noored'. Noomenite pööramine on aval-

¹² Vt. E. N. Setälä, *op. cit.*, lk. 27—28.

¹³ Vt. H. P a a s o n e n, *Mordvinische lautlehre*, Helsingfors 1903, lk. 38 ja 63.

¹⁴ Vt. A. Klemm, *A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története*, *Nyelvtudomány i Közlemények XLVIII*, Budapest 1933, lk. 386—401.

¹⁵ Vt. L. Kettunen, *Liwisches wörterbuch mit grammatischer einleitung*, Helsinki 1938, lk. LXI.

danud mõju indikatiivi preesensi vormide kujunemisele. Nagu A. R j a b o v on veenvalt osutanud, kandusid noomeneilt verbidele pluurali 1. ja 2. pöörde lõppudena *-tanok*, *-dado*, *-tama*, *-tadä*. Noomeni pööramisel liitusid pluurali 1. ja 2. pöördes isikulõpud pluurali tunnusele *t*. Alguses valitses järgmine suhe: **and/anok* 'me toidame', **and/ado* 'te toidate'; *part/anok* 'me oleme head', *part/ado* 'te olete head'. Aegade jooksul tuhmus kõnelejate teadvuses vormides *part/anok*, *part/ado* -*t*- kui noomeni pluurali tunnuse tähendus ning seda vaadeldi isikulõppu kuuluvana — siis *par/tanok*, *par/tado*. Hiljem kandus lõpp sellisena ka verbidele ja saadi *anttanok* pro **andonok*¹⁶.

Samal seisukohal on ka P. R a v i l a. Ent P. Ravila läheb veelgi kaugemale ja näitab, et noomenite pööramine on avaldanud mõju ka preesensi singulari 1. ja 2. pöördele. Nimelt esineb ka **ə*- ja **ǝ*-tüvelistel verbidel singulari 1. ja 2. pöörde lõppude *n* ja *t* ees alati *a*, näiteks *vanan* 'vaatan', *vanat* 'vaatad' (tüvi **vanǝ*); *nil'an* 'neelan', *nil'at* 'neelad' (tüvi **nil'ə*). Häälikuseaduslik on *a* esinemine singulari 1. ja 2. pöörde lõppude ees ainult *a*-tüvelistes verbides, nagu *korlan* 'kõnelen' (tüvi *korla*-). P. Ravila on osutanud, et *a*-tüvelistest verbidest on tüve *a* üldistunud **ǝ*- ja **ə*-tüvelistesse verbidesse, kusjuures vahendajaks on olnud noomenite pööramine. Selguse huvides oli otstarbekas **ǝ*- ja **ə*-tüvelisi noomeneid pöörata *a*-tüveliste verbide järgi. Lihtsalt isikulõppude lisamine annaks teise tulemuse, sest isikulõpud on identsed possessiivsufiksiga (vrd. *tejterneñ* 'minu tütreke', *tejternan* 'mina olen tütarlaps')¹⁷.

Kui noomenite pööramine on mõjustanud indikatiivi preesensi afirmatiivsete vormide kujunemist, siis võiks tõenäoliseks pidada, et ka praegused eitava kõne indikatiivi vormid on tekkinud noomenite eeskujul. Mordva keeles toimub noomeni negatsioon samuti muutumatu eitussõna *a*, *af* abil, näiteks mokša *af-ot'su* 'väike' (sõna-sõnalt 'mitte suur'), ersa *a-lamo* 'vähe' (sõna-sõnalt 'mitte palju'), *a-paro* 'halb' (sõna-sõnalt 'mitte hea')¹⁸; mokša Staroje Šaigovo *af-ot'suvan* 'ma olen väike', ersa Staroje Naimanō *a-paratana* 'me oleme halvad' jne.; mokša Kulikovka *af vašäžat polažat* 'sa ei ole minu abikaasa'¹⁹, ersa Maresjevo *kot' t'el'an' pel'ej a pokšan* 'kuigi kasvult olen väike'²⁰. Noomenite eeskujul hakati ka verbi kon-

¹⁶ Vt. A. П. Рябов, Мордовские окончания 1 и 2 pluralis praesentis в безобъектном спряжении, Доклады Академии Наук СССР X, Ленинград 1929, lk. 203—204.

¹⁷ Vt. P. Ravila, Über eine doppelte vertretung des urfinnischwolgaischen *a der nichtersten silbe im mordwinischen, Finnisch-ugrische Forschungen XX, Helsingfors 1929, lk. 104—105.

¹⁸ H. Paasonen, Mordwinische Chrestomathie, lk. 58.

¹⁹ H. Paasonen, Mordwinische Volksdichtung IV, Helsinki 1947, lk. 51.

²⁰ H. Paasonen, Proben der mordwinischen volksliteratur, Journal de la Société Finno-ougrienne IX, Helsingissä 1891, lk. 190.

jugeerimisel tarvitama *a vanan* ~ *af vanan* varasema **a vanak* ~ **af vanak* asemel. Mokša *af* ja ersa *a* esinemine ühenduses noomenitega ei räägi selle vastu, et *af*, *a* on algselt olnud eitusverbi vorme, sest näiteks ersa murdeis tarvitatakse noomeni ees ka konjunktiivi eitusverbi singulari 3. pööret: ersa Vetškanovo *avol' šupav šuriņeva*, *avol' šupav skot'inava* 'ta pole rikas teravilja ega kariloomade poolest' ²¹.

Teistes soome-ugri keeltes puudub noomeni pööramine. Mordva keeles on see, nagu nägime, terve rea verbivormide arengu kõrvale viinud seaduspärasest teest. Türgi-tatari keeltes taas on noomenite pööramine üldine, kusjuures noomenile võivad liituda ka kõneviiside tunnused ²². Mordva keel tunneb noomenite pööramisel ainult preesensit ja *l*-tunnuselist preteeritumi. Et just selles osas on noomeni pööramine põhjustanud muutusi mordva keele verbivormide struktuuris, siis võiks noomenite pööramist mordva keeles pidada türgi-tatari keelte mõjul tekkinuks. Kõne alla tuleb just tatari keele mõju. Tatari keelega on mordva keelel olnud tihedaid kokkupuuteid, mida osutavad muide rohked laensõnad.

Peab mainima, et see ei ole ainukene fakt, mis osutab türgi-tatari keelte mõju mordva keele grammatilise struktuuri arengus. Mokša murdeis esinevad sellised *d'e'ra*-tunnuselise konditsionaali vormid, nagu *сокафтярянъ* 'kui ma ei kündnud', *сокафтярян* 'kui ma ei künnä' ²³ jne. Neis vormides esineb soome-ugri keeltele võõras eituse konstruktsioon: eitust väljendav formans on tüve ja kõneviisi tunnuse vahel. Türgi-tatari keeltele on see aga üldiselt omane, näiteks tatari *иқыса* 'kui ta loeb', *иқытаса* 'kui ta ei loe' ²⁴; türgi *azmasam* 'kui ma ei kirjuta' ²⁵ jne. Pole kahtlust, et antud juhul on tegemist tatari keele mõjuga. On isegi võimalik, et ka konditsionaali tunnus *d'e'ra* on pärit türgi-tatari keelist ²⁶.

Lähtudes sellest, et indikatiivi preesensis on kunagi esinenud eitusverb, tuleks näidata *a*, *at* ja *af* võimalik lähtevorm. Peab ütlema, et selles osas saab teha ainult oletusi, sest materjal millegi täpsemaks tõestamiseks puudub.

Kõigi eelduste kohaselt üldistus eitusverbi 3. pöörde vorm. Muidugi *af* ei ole sufiksiga *-j* moodustatud eitusverbi 3. pöörde vorm, nagu seda on arvanud E. N. Setälä, vaid *a* kombinatoorne variant, mis esineb vokaaliga algavate sõnade ees ²⁷. Võrdle näi-

²¹ H. Paasonen, Mordwinische Volksdichtung II, Helsinki 1939, lk. 85.

²² Vrd. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков II, Морфология, Москва 1956, lk. 263 jj.

²³ М. Е. Евсевьев, *op. cit.*, lk. 373.

²⁴ Русча-татарча сузлек, Казан 1940, lk. 122.

²⁵ А. Н. Кононов, Грамматика турецкого языка, Москва—Ленинград 1941, lk. 144.

²⁶ Vaata lähemalt V. Pall, Ajad ja kõneviisid mordva keeltes (kandi-daadiväitekiri), Tartu 1955, lk. 274 jj.

²⁷ Vrd. H. Paasonen, Mordwinische lautlehre, lk. 66—67.

teks *a* кортатанок 'me ei kõnele'²⁸, ай андовттан 'ma ei sunni toitma sind'²⁹.

Tõenäoliseks võib lugeda A. Klemmi oletust, et ersa *a* < **ak* (vrd. mari *o*, *ok*, *ak*). Näib siiski, et mordva keeles võime lähtevormiks võtta ka *a*. Sõnalõpulisel *k* kohta leiame küll näiteid igast murdest, kuigi näiteks *k*-lõpulisel verbaalnoomenil esineb kaojuhtude kõrval murdeti ka küllalt selliseid, kus *k* on säilinud.

E. N. Setälä, J. Szinnyei ja A. Klemm on mokša murdeis esineva *af* tuletanud eitusverbi tüvest *a* ja preesensi tunnusest *-*p*. Vaadeldes mari keele eitusverbi jääb pilk peatuma vormil *oγət* ~ *oγət*, mis võiks olla täpseks vasteks mokša eitussõnale *af*. Pole võimatu, et mokša murdeis üldistus eitusverbi 3. pöörde vorm. Sellisel juhul võiksime oletada, et ersa murdeis esineva vormi *at* varasemaks kujuks on ka olnud **axt* < **akt*³⁰. Usutavam näib siiski võimalus, et vormis *at* on *t* lihtsalt pluurali tunnus, mis on liitunud eitusverbi tüvele *a*. Eespool nägime, et mari keeles esinevad kõrvuti *oda* ja *oγəda*, *ona* ja *oγəna*. Pluurali kolmandas pöördes on küll ainult *oγət* (~ *oγət*), kuid mordva keeles esinev *at* ja *af* vaheldus võiks viidata sellele, et ka pluurali 3. pöördes on esinenud samasugune parallelism nagu 1. ja 2. pöördes. Igatahes ei saa nõus olla E. N. Setälä ja A. Klemmi väitega, et **ak* > *at*. Me ei saa tuua ühtegi usutavat näidet muutuse *k* > *t* kohta vokaali järel.

ОБ ОБРАЗОВАНИИ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ФОРМ В МОРДОВСКОМ ЯЗЫКЕ

В. ПАЛЛЬ

Резюме

В мордовском языке отрицательные формы образуются обычно с помощью отрицательного глагола и неизменяемого отглагольного имени, но в изъявительном наклонении для выражения отрицательных форм настоящего времени используются неизменяемые отрицательные частицы, которые ставятся перед соответствующей утвердительной формой настоящего времени. В мокшанских диалектах мы имеем дело в данном случае с частицей *af*, а в эрзянских — с отрицательными частицами *a* и *at*.

Принимая во внимание формы отрицания, встречающиеся как в ближайших родственных языках (марийском, прибалтийско-финских и саамском), так и в прошедшем времени изъявительного наклонения и в других наклонениях мордовского языка,

²⁸ М. Е. Евсевьев, *op. cit.*, lk. 28.

²⁹ Sealsamas, lk. 293.

³⁰ Vrd. H. Paasonen, *Mordwinische lautlehre*, lk. 38 ja 63.

можно предполагать, что и в настоящем времени изъявительного наклонения отрицание выражалось первоначально с помощью отрицательного глагола и неизменяемого от глагольного имени с окончанием *-к*.

Согласно обоснованным указаниям А. Рябова и П. Ра-вила, образование утвердительных форм настоящего времени происходило под влиянием изменения имен по суффиксам сказуемости. Представляется вероятным, что исчезновение личных окончаний при отрицательном глаголе и их появление при основном глаголе тоже были обусловлены влиянием изменения имен по суффиксам сказуемости на спряжение глагола.

В мордовском языке отрицательная форма имени выражается с помощью частиц *а*, *а҃*, напр. эрзянское *апаро* 'плохой, нехороший', мокшанское *аф-оцю* 'маленький'. Предикативные формы этих прилагательных соответственно *апаран* и т. д., *аф-оцюван* и т. д. По образцу имен в эрзянских диалектах возникла и форма *а кортан* и т. д., а в мокшанских *аф корхтан* вместо *а*, *а҃* **корта(к)*.

Представляется вероятным, что *а* и *а҃* были первоначально формами 3-го лица отрицательного глагола.

MÄRKMEID VERBI TULETUSSUFIKSITE VOKALISMIST MARI KEELES

I. GALKIN

Nagu teisedki soome-ugri keeled, kuulub mari keel aglutineerivasse keeletüüpi: sõnade moodustamine ja sõnade muutmise toimub selles afiksrite lihtsa liitumise teel juurele või tüvele.

Morfeemide järjestikkuse skeem mari sõnades on järgmine: juur + tuletussufiks(id) + muutelõpp. Näiteks *oc-л-ем* 'lõikan tükideks', kus *oc* 'osa' (vrd. eesti *osa*) on juur, millele järgneb verbi tuletussufiks *л* ja oleviku-tuleviku ainsuse I. pöörde lõpp *ем*.

Kaht tüüpi objektitu pöördkonna olemasolu mari keeles raskendab juure ja tüve kindlaksmääramist, kuna mõningad verbid võivad pöörduda nii I kui ka II pöördkonna järgi, mis omavahel erinevad käskiva kõneviisi ainsuse 2. pöördes selle poolest, et I pöördkonnas on verbidel alati konsonanttüvi või juur, II pöördkonnas aga vokaaltüvi. Näiteks: *код* 'jää' — I pöördkond, *кодо* 'jäta' — II pöördkond < *кодан* 'jätma, jääma'.

Nagu näha, ei saa käskiva kõneviisi oleviku-tuleviku ainsuse 2. pööre olla juure määramisel kriteeriumiks, sest temas võib olla nii juur kui ka tüvi. Seepärast on parem kasutada ainult üht terminit — tüvi, mis sisaldaks endas mõlema pöördkonna käskiva kõneviisi ainsuse 2. pöörde mõiste.

Tänapäeva mari keeles on kõikidel I pöördkonna verbidel käskiva kõneviisi ainsuse 2. pöördes konsonanttüvi, II pöördkonna verbidel aga vokaaltüvi. P. Ravila¹ oletab, et mari aluskeeles pidi II pöördkonna verbidel olema tüve lõppvokaaliks *-a*, *-ä*, I pöördkonna verbidel aga (välja arvatud need, mis võivad võtta mõlema pöördkonna vorme) mingi kõrge vokaal. P. Ravila arvamus on tõenäoline, kuid nõuab täiendavat analüüsi.

Mari verbisufiksrite võrdleval analüüsimisel sugulaskeelte vastavate sufiksritega on kerge veenduda, et peaaegu ükski sufiks enne perioodi, millal võime rääkida mari keelest, ei alanud vokaaliga, tänapäeva mari keeles algavad nad aga sageli vokaaliga. See asjaolu kõneleb sellest, et vokaalid, millega algavad sufiks, ei ole tekkelt sufiksaalsed.

¹ P. Ravila, Über die Entstehung des tscheremissischen Konjugationssystems, Finnisch-ugrische Forschungen XXV, lk. 24.

Sufiksrite algusvokaalid tänapäeva mari keeles on järgmised: *a, ä, â, ə, e*. Sufikseid alustavate vokaalide kahe variandi esiletulek on tingitud vokaalharmooniast, mis kõige järjekindlamalt ilmneb mari keele mäe murdes. Vrd. mrM *пэчкэлтәш* 'lõhkema, katki minema', mrN *печкалташ*; mrM *пижыктәш* 'haakima, haaki panema', mrM *пижыкташ*.

Enamik tuletatud verbe, mille sufiksi algusvokaaliks on *ы, ы* (*â, ə*), moodustatakse I pöördkonna verbidest või vokaaltüvelistest noomenitest. Sellevastu aga enamik tuletatud verbidest, mille sufiksi algusvokaaliks on *a, ä, â, ə*, moodustatakse II pöördkonna verbidest. Näiteks: *шуншылаш* 'tõmbama (perfektiivne aspekt)', *шунаш* 'tõmbama (imperfektiivne aspekt)', *пуншыкаш* 'hallituma, seenetuma' sõnast *пун* 'juus, karv', *шукалаш* 'tõukama (perf. asp.)' < *шукраш* 'tõukama (imp. asp.)'. See lubab arvata, et sufiksrite algusvokaalideks võisid olla nii sidevokaalid kui ka tuletatud tüvede eneste vokaalid. Seoses keele ajaloolise arenguga võisid hiljem toimuda üldistavad protsessid, mistõttu kooskõlalised sufiksrid sõltumatult tuletamatu verbi algsest tüvest hakkasid mõttelise piiritlemise tõttu omandama seda või teist vokaali ja koos sellega omandasid sufiksrite algusvokaalid (algsest lihttüvede vokaalid) kindla mõttelise tähenduse. Näiteks: *ыштылаш* 'teatud aeg midagi tegema', *ышташ* 'tegemea', *чумалаш* 'jalaga tõukama (perf. asp.)', *чумааш* 'jalaga tõukama (imp. asp.)'. Peale selle kinnitab see omakorda P. Ravila teesi kahest erinevast vokaaltüvest olenevalt pöördkonnast. Tõepoolest on II pöördkonna verbidele iseloomulik vokaal *a, ä*, I pöördkonna verbidele aga vokaal *ы, ы, (â, ə)*. Tekib küsimus, kas need vokaalid olid algsest vanamari verbi lihttüves või mitte. Selles suhtes osutavad suurt abi läänemeresoome keeled. Võrreldes mari keele ja läänemeresoome keelte üldsoomeugrilisi verbe võib tähele panna hämmastavalt järjekindlat seaduspärasust: läänemeresoome keelte *e*-lised verbitüved vastavad mari keele I pöördkonna verbitüvedele; *a*- ja *ä*-lised verbitüved vastavad mari keele II pöördkonna tüvedele, mis oleviku-tuleviku ainsuse 3. pöördes langevad täielikult kokku vastavate tüvevokaalidega läänemeresoome keeltes. Näiteks: *вуда* 'veab', vrd. sm *vetää* 'vedama', *ила* 'elab', vrd. sm *elää* 'elama', *колеш* 'kuuleb', vrd. sm *kuulen* 'kuulen', *лиеш* 'saab, tuleb', vrd. sm *lienee* 'saab' jne. Muidugi, tänapäeva mari keeles on kõrvalekaldumisi osutatud seaduspärasusest, mis võib mõningaile uurijaile raskusi teha. Kuid tuleb arvestada asjaolu, et keel ei seisa paigal, vaid areneb pidevalt, mistõttu igasugused kõrvalekaldumised sellest või teisest seaduspärasusest üldistavate protsesside või analoogiaseaduse mõjul on loomulikult võimalikud. Niisiis, kui arvestada, et järgsilpide vokaalide uurimisel tuleb toetuda peamiselt läänemeresoome keeltele², siis võib

² Д. В. Бубрих, К вопросу о звукопереходе в финском языке. Советское Финно-угроведение, 5, Петрозаводск 1949, lk. 130.

ütelda, et vokaalid *ɔ*, *ɨ* (*ə*, *ɐ*) ei ole algupäraseid ja kõik lähtub oletatavatest soome-ugri järgsilpide vokaalidest **a*, **ä*, **e*³.

Mari keele järgsilpide vokaalide ajaloo mitteküllaldane uurimine ei luba täpselt määritleda neid vokaale mari aluskeeles, seepärast jääb üle vaid oletada.

Analoogilist nähtust võib tähele panna tuletatud verbides: kõik verbi sufiks, mis tekkelt lähevad tagasi soome-ugri sufiksile lõpuvokaaliga **a*, **ä*, moodustavad II pöördkonna verbe; kõik need sufiks, mis lähevad tagasi soome-ugri sufiksile lõpuvokaaliga *e*, moodustavad I pöördkonna verbe. Vrd. mari *волта* 'laseb lahti', *волташ* 'lahti laskma', *кондылеш* 'toob', *кондылаш* 'tooma', soome *kantelee* 'kannab', *kannella* 'kanda'. Seetõttu, kui tänapäeva mari keeles kõik verbi sufiks, kui neist on eraldatud infinitiivi lõpp *-аш*, lõpevad konsonandiga, siis see ei ütle veel, et nad algselt lõppesid konsonandiga. Siin tuleb arvestada seda asjaolu, et mari keeles ei ole sõna järgsilpides vokaalide kahenemist, mistõttu infinitiivi lõpu *-аш* ees on vokaalide väljalangemine täiesti seaduspärane. Sellest tingituna on kõik tänapäeva mari keele verbide tuletussufiks konsonantlõpulisel. Näiteks *ошемаш* 'valgeks muutama, valgenema' (vrd. mE *валдомомс* 'valgenema', kS *бурмыны* 'heaks, lahkeks muutuma'), *шульташ* 'sulatama', vrd. sm *sulataa* 'sulatada'.

Lähtudes ülaltoodust võib oletada, et mari verbi sufiks lõppevad algselt samuti vokaaliga, kuid juba mari aluskeeles toimusid nende vokaalidega mitmesuguste foneetiliste tingimuste tõttu suured muutused, ja nad tulevad esile ainult verbide III pöördes. Selles võib veenduda, kui vaadelda võrdlevalt oleviku-tuleviku III pööret kui endist kesksõna ja oletuslikult konstateerida, et nendeks vokaalideks olid **a*, **ä*, **e*.

Võrdluseks võtame kaks tuletatud verbi mitmesuguste pöördtüüpide järgi: *нелемаш* 'raskenema' < *неле* 'raske', *йукташ* 'jootma' < *йуаш* 'jooma'.

Olevik-tulevik

A i n s u s

I pöördkond		II pöördkond	
1. <i>нелемам</i>	'ma raskenen'	1. <i>йуктем</i>	'ma joodan'
2. <i>нелемат</i>	'sa raskened'	2. <i>йуктет</i>	'sa joodad'
3. <i>нелемеш</i>	'ta raskeneb'	3. <i>йукта</i>	'ta joodab'

³ В. Халлап, Суффиксы образования глаголов в мордовских языках (общемордовские суффиксы). Автореферат, Таллин, 1955.

Mitmus

1. <i>нелемына</i>	'me raskeneme'	1. <i>йуктена</i>	'me joodame'
2. <i>нелемыда</i>	'te raskenete'	2. <i>йуктеда</i>	'te joodate'
3. <i>нелемыт</i>	'nad raskenevad'	3. <i>йуктат</i>	'nad joodavad'

I minevik. Ainsus

1. <i>нелемым</i>	'ma raskenesin'	1. <i>йуктышым</i>	'ma jootsin'
2. <i>нелемыч</i>	'sa raskenesid'	2. <i>йуктышыч</i>	'sa jootsid'
3. <i>нелеме</i>	'ta raskenes'	3. <i>йуктыш</i>	'ta jootis'

Mitmus

1. <i>нелемна</i>	'me raskenesime'	1. <i>йуктышна</i>	'me jootsime'
2. <i>нелемда</i>	'te raskenesite'	2. <i>йуктышда</i>	'te jootsite'
3. <i>нелемыч</i>	'nad raskenesid'	3. <i>йуктышт</i>	'nad jootsid'

II minevik. Ainsus

1. <i>нелемынам</i>	'ma raskenesin'	1. <i>йуктенам</i>	'ma jootsin'
2. <i>нелемынат</i>	'sa raskenesid'	2. <i>йуктенат</i>	'sa jootsid'
3. <i>нелемын</i>	'ta raskenes'	3. <i>йуктен</i>	'ta jootis'

Mitmus

1. <i>нелемынна</i>	'me raskenesime'	1. <i>йуктена</i>	'me jootsime'
2. <i>нелемында</i>	'te raskenesite'	2. <i>йуктенда</i>	'te jootsite'
3. <i>нелемыныт</i>	'nad raskenesid'	3. <i>йуктеныт</i>	'nad jootsid'

Nagu näha tabelist, tulevad kõikides peamistes ajavormides nii ainsuse kui ka mitmuse 3. pöördes esile järgmised lõpud: *-еш*, *-ыт*, *-е*, *-ыч*, *-ын*, *-ынит* — I pöördkond; *-а*, *-ат*, *-ыш*, *-ышет*, *-ен*, *-еныт* — II pöördkond. Kõige iseloomulikumad antud küsimuses on oleviku-tuleviku 3. pöörde lõpud (*-еш*, *-ыт*, *-а*, *-ат*), kuna neis ei ole tegelikult ajatunnust ja rõhk langeb vahetult lõppvokaalile (välja arvatud *-ыт*), mis kahtlemata aitas kaasa vokaali kas või umbkaudse esialgse kõla säilimisele. Lõpus *-ыт* on *-е* muutunud *ы*-ks rõhutu asendi tõttu, niisiis on see redutseerunud.

Mineviku vormides need vokaalid sattusid mineviku tunnuse, ühel juhul **i*, teisel juhul **s* (**ś*) ette, mis samuti avaldas mõju tuletatud tüve vokaali kvaliteedile. Aga siiski ei avaldanud I pöördkonna I minevikus rõhu asend mõju vokaali *e* muutumisele (vt. tabelit). See juhtum seletub sellega, et pärast antud vokaali *e* järgnes mineviku tunnus **i*, millega moodustus diftong **ei*, ja vokaal *e* püsis. Kuid see diftong ei püsinud, kuna diftong *ei* järgsilpides ei ole mari keelele omane. Mineviku tunnuse **i* väljalangemisel jäi alles üksnes tuletatud tüvi.

I pöördkonna verbide I mineviku mitmuse 3. pöörde lõpp *ыч*

arenes lõpust *-eit*: mineviku tunnuse **i* mõjul pluraalsuse tunnus **t > tš*, **i* ise aga langes välja, kuna diftong *ei* ei ole järgsilpidele omane. Pärast **i* väljalangemist tüvevokaal *e*, mis osutus olevat kahe järgsilbi konsonandi vahel ja rõhutus asendis, redutseerus, mis andis lõpu *-ыч*. Niisuguse arengu tegi läbi ka mineviku ainsuse 2. pöörde lõpp, siin tuli aga *t*-elemendina esile 2. pöörde isikuline asesõna. Vrd. *тольыч* 'sa tulid', kuid *толат* 'sa tuled'. Samast kõneleb ka hääliku *л* palataliseeritud hääldeamine *-ыч* ees mõlemal juhul.

Teistsuguse arengu läbis vokaal **a*, **ä* II pöördkonna verbide puhul. Siin me näeme II minevikus vokaali *e*, I minevikus *ы*, kusjuures vokaali *e* esinemisel rõhk langeb vahetult temale (vt. tabelit), *ы* esinemisel aga on rõhk 1. silbil. See räägib sellest, et rõhk säilitas vokaali *e*, mis, jäädes I minevikus rõhutusse asendisse, muutus *ы*-ks. Viimasel juhul ei ole võimalik kõnelda mineviku tunnusest **i*-st *š* ees, kuna viimases esineb teine tunnus *шы* (< *si*)⁴. Mõlema pöördkonna verbide II mineviku 3. pöördes esineb *n*-tunnuseline gerundiiv, mis on tekkelt *n*-line partitsiip⁵.

Ülal märkisime, et I pöördkonna tuletatud verbide sufiksiliseks vokaaliks oli *e*, mis arvatavasti rõhutus asendis II mineviku 3. pöördes muutus *ы*-ks. II pöördkonna tuletatud verbides oli areng nähtavasti keerulisem: oletatav vokaal *a*, *ä* > *e*, viimane aga redutseerus selle tõttu, et I mineviku pöörete paradigmas oli rõhk 1. silbil.

Vokaali *a*, *ä* muutumine *e*-ks toimus meie arvates selle tõttu, et ta sattus kahe keeleselja eesosas moodustatud konsonandi vahele, kuna peaaegu kõik mari verbi lihtsufiksids on selliste konsonantidega. See seik võis muidugi üldistuda ka kaugemale.

Lähtudes kõigest öeldust võib tuua ligikaudse skeemi mari verbi sufiksiste foneetilisest süsteemist tema esialgsel kujul: **xa*, **xä*, **xe* (märk *x* on võetud tinglikult sufiksi konsonandi tähistamiseks). Verbid sufiksiga *xa*, *xä* kuulusid II pöördkonda, sufiksiga *xe* I pöördkonda. Skemaatiliselt võiks arengut kujutada ligikaudu nõnda: **xa*, **xä* > *xe*, *xə*, *xə* (vrd. *волта* 'laseb lahti', *волтем* 'lasen lahti', *волто* 'lase lahti', **xe* > *xə*, *xə* > **x* (vrd. *нелемеш* 'raskeneb', *нелемына* 'raskeneme', *нелем* 'raskene'). Hiljem rikkus vokaalharmoonia niidu-mari murdes märgatavalt seda skeemi II pöördkonna käskiva kõneviisi ainsuse 2. pöördes, näiteks: *ййктö* 'jooda', *ошкылто* 'vii, juhi'. Mäe-mari murdes antud juhul vokaalide labiaalharmoonia puudumise tõttu vokaal *e* redutseerub märgatavalt, kuna ta on rõhutus asendis ja sõna lõpus, kuid ta ei kao. Näit. *шукты* 'jooda', *ве-лты* 'lase lahti'. Kuid rõhu olemasolu korral vokaalidel *a*, *ä*, *и*, *e*, *ы*, *й* lühikese vokaali *e* esiletulek käs-

⁴ Л. П. Васикова, Прошедшее время глагола в марийском языке. Рукопись, Тарту, 1955, lk. 121—123.

⁵ Н. И санбаев, *n*-новые деепричастия в марийском языке. Автореферат диссертации, Москва, 1955.

kiva kõneviisi ainsuse 2. pöördes niidu-mari murdes ja isegi noomenite lahtistes lõpusilpides mäe-mari murdes (mrM *авре* 'jõud', *варе* 'kohal', *веле* 'ainult', *ире* 'puhas', *кылте* 'vihk', mrN *канде* 'sinine', *шеме* 'must', *шынде* 'istu', *саке* 'riputa') räägib sellest, et see on hiline reduktsioon.

I pöördkonna verbides sufiksi *e*-vokaali kadumine, s. o. tema täielik reduktsioon käskiva kõneviisi ainsuse 2. isikus, ei näita mingeid lisamuutusi.

Seega on mari keele tuletatud tüvede vokaalide ajalooline areng mõnevõrra jälgitav nende verbide pööramise paradigmas.

Algusvokaali lisamine sufiksitele, mis algselt ei kuulunud sufiksi juurde, toimus mari aluskeele hilisemal perioodil, mida osutab nende vokaalide mitte alati selge üldistus, vrd. *-ешк*, *-ышк*, *-ешн*, *-ышн*, *-ешт*, *-ышт*.

Liitudes sufiksitega allusid need vokaalid mitmesugustele üldistustele, foneetilistele ja semantilistele sõltuvustele, mistõttu tänapäeva mari keeles ei ole alust neid sufiksitest eraldada. Näiteks: *мудаш* 'leidma', *мулташ* 'olla leitud', *муыкташ* 'sundima leidma' (*муаш* 'leidma').

Tänapäeva mari keeles on järgmised sufiks, mis algavad vokaaliga (liht- ja liitsufiks): *-ал*, *-ыл*, *-ел*, *-ем*, *-ыж*, *-ынч*, *-ан*, *-алт*, *-ылт*, *-ешт*, *-ышт*, *-едал*, *-едыл*, *-ыкт*, *-ешк*, *-ешн*, *-ышн*, ja järgmised ilma algvokaalita: *-т*, *-д*, *-л*, *-н*, *-г*, *-к*, *-кш*, *-й*, *-лт*, *-тал*.

Nõnda annab mari verbi tuletussufiksitate analüüsiv võrdlemine sugulaskeelte vastavate sufiksitega võimaluse oletada, et mari aluskeele varaseimas perioodis algasid peaaegu kõik verbisufiks, konsonandiga ja lõppesid soome-ugri keelelises ühtsuses eeldatavate vokaalidega **-а*, **-ä*, **-е*.

ЗАМЕТКИ О ВОКАЛИЗМЕ ГЛАГОЛЬНЫХ СУФФИКСОВ В МАРИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

И. ГАЛКИН

Резюме

В современном марийском языке все без исключения глагольные суффиксы оканчиваются на согласный звук, причем начальным звуком этих формантов в подавляющем большинстве случаев являются, наоборот, гласные звуки. В роли начальных гласных глагольных суффиксов выступают звуки: *-а(-ä)*, *-ы(-yi)*, *э* (орф. *-е*), причем от глаголов I спряжения образуются обычно производные формы с начальным суффиксальным гласным *-ы(-yi)*. При помощи тех же суффиксов образуются производные глагольные формы и от именных, оканчивающихся на согласный звук основ — напр. *шуншылаш* 'потянуть' > *шуншаш* 'тянуть' (I спряж.) или *пунышкаш* 'плесневеть' < *пун* 'волос'. Глагольные

суффиксы с начальными гласными — *a(ä)* и *э(e)* наблюдаются в основном в образованных от глаголов в II спряжения производных глагольных основах — напр. *шўкалаш* 'толкнуть' > *шўкаш* 'толкать' (II спряж.).

В результате сравнительного анализа глагольных суффиксов марийского языка с аналогичными образованиями в других родственных языках мы убеждаемся, что до выделения марийского языка из финноугорского языка-основы глагольные суффиксы никогда не начинались с гласного звука, но конечным звуком последних был обычно именно гласный звук. Это обстоятельство и заставляет предполагать, что марийские глагольные суффиксы имеют совсем особое происхождение, причем начальный гласный звук появился в них в результате переразложения основы производного глагола: конечный гласный основы вошел в состав суффикса. В некоторых случаях этот начальный гласный восходит к прежнему соединительному гласному звуку.

Исконные финноугорские суффиксы с конечным гласным звуком *-a(-ä)* легли в основу образования глаголов II спряжения современного марийского языка, в то время как глаголы I спряжения образуются при помощи также исконно финноугорского форманта, оканчивающегося на гласный звук **-e*. В формах III лица ед. числа настоящего времени мы имеем дело и в современном марийском языке с такими конечными суффиксальными гласными, которые наблюдались в финноугорском языке-основе — напр.: *волга* 'он спускает' > *волгаш* 'спускать', срв. фин. *päästä* 'спасаться' > *pääsee* 'спасается'; *кондылеш* 'он приносит' < *кондылаш* 'приносить', срв. фин. *kantele* 'носить' > *kantaa* 'нести'.

С течением времени перед признаком инфинитива *-аш* конечная гласная глагольного суффикса начинает утрачиваться, поскольку фонетическому строю марийского языка не свойственны образующиеся при этом удвоенные гласные звуки — **ошеме + аш* > *ошемаш* 'белеть', срв. эрзя-морд. *валдомомс* 'светать, посветлеть', коми-зыр. *бурмыны* 'стать добрым'.

Учитывая все вышеизложенные обстоятельства, мы можем утверждать, что глагольные суффиксы современного марийского языка имеют более позднее происхождение. Первоначально они также оканчивались на гласный звук, но затем под влиянием тех или иных фонетических факторов этот гласный звук утрачивается, сохраняясь уже в марийском языке-основе лишь в спрягаемых формах III лица ед. числа настоящего времени.

EMAKEELE SELTSI TÖÖST AASTAL 1956

H. AHVEN

1

1956. aasta jooksul on Emakeele Selts korraldanud kuus ettekande- ja üldkoosolekut kokku seitsme ettekandega (nendest üks ettekanne on esitatud kahel korral). Esitatud ettekanded on kronoloogilises järjekorras järgmised:

1. J. V. Veski — „Ebakohiti eesti kirjakeele sõnavaras” 4. märtsil Tartus
2. J. Silvet — „Märkmeid V. Muheli „Vene-eesti sõnaraamatu” II trüki kohta” 22. aprillil Tartus
3. A. Kask — „Mõningaid vähetuntud andmeid eesti välldete küsimuse käsitlemise ajaloost” 13. mail Tartus
4. P. Nurmekund — „Korea Rahvademokraatliku Vabariigi pealinna nimetusest eesti keeles” 13. mail Tartus
5. H. Rätsep — „Aspektikategooriast eesti keeles” 28. oktoobril Tartus
6. J. Peegel — „Tingiva kõneviisi tähendusfunktsioonidest” 28. oktoobril Tartus
7. P. Ariste — „Keeleteaduslikust tööst Soomes” 28. novembril Tartus ja 9. detsembril Tallinnas

Keskmine osavõtjate arv ühest koosolekust on 39.

Koosolekute päevakorras puudusid murdeküsimused. Eesti murrete uurimise küsimustele oli aga pühendatud keeleteaduslik konverents, mis korraldati Emakeele Seltsi, Tartu Riikliku Ülikooli ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele- ja Kirjanduse Instituudi poolt ühiselt Tartus 15. ja 16. detsembril.

Konverentsi päevakorras olid järgmised ettekanded:

15. detsembril:

1. J. V. Veski — Avasõna
2. A. Kask — „Kaudse kõneviisi minevik eesti murdeis”
3. V. Hallap — „Lõuna-eesti verbaaltuletussufiksist -se, -sa, -sä”
4. H. Viires — „Adjektiivse täiendsõnaga liitsõnadest eesti murretes”.

16. detsembril:

1. M. Must — „Keskmurde läänepiirist”
2. M. M ä e s a l u — „Isiklikke kogemusi murdematerjalide kogumisel”
3. H. R ä t s e p — „Kaasaegse foneetilise aparatuuri kasutamine murdeuurimistöös”
4. P. A r i s t e — „Teiste läänemere keelte elemente vaivara murrakus”
5. S. N i g o l — „Afrikaadid hargla murrakus”
6. S. T a n n i n g — „Mulgi murde ja liivi keele sõnavaralistest suhetest”.

Lõppsõnaga esines A. K a s k.

Konverentsil oli kolm istungit. Pidulikul avaistungil ülikooli aulas andis Emakeele Seltsi esimees J. V. V e s k i kätte aukirjad Seltsi parimatele murdekorrespondentidele 1956. aastal. Märkimist väärib tõik, et juba teist korda esines teaduslikul konverentsil Emakeele Seltsi murdekorrespondentide esindaja. Seekordseks esi-nejaks oli M. M ä e s a l u (Kilingi-Nõmme rajoonist).

Konverentsi tuleb pidada õnnestunuks. Osavõtt oli küllaltki elav (ühest istungist oli keskmiselt 79 osavõtjat). Aktiivselt võeti osa ettekannetele järgnenud läbirääkimistest. Konverents võttis vastu otsuse, milles rõhutatakse vajadust tõhustada murdekogumis- ja uurimistööd¹.

2

1956. aastal ilmus Emakeele Seltsilt trükist kaks teost. Kevadel nägi päevavalgust „Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste” I, mille valmistas trükiks ette toimetuskolleegium koosseisus M. M u s t (esimees), H. A h v e n ja P. P a l m e o s. Kuigi tekstid ilmusid lihtsustatud, korrespondentidele määratud transkriptsioonis, ei saa jätta märkimata fakti, et see oli esimene trükist ilmunud murdetekstide kogumik sõjajärgseil aastail. — Murdetekstide valimik leidis avalikkuse poolt hea vastuvõtu. Kogu tiraaž müüdi läbi lühikese aja jooksul.

Septembris ilmus trükist „Emakeele Seltsi Aastaraamat” II, 1956, mis sisaldab 18 kirjutist koos venekeelsete resümeedega ja ülevaate keelelisest bibliograafiast aastail 1945—1955. Aastaraamatu toimetuskolleegiumi koosseis oli järgmine: P. A r i s t e (esimees), E. A h v e n, H. A h v e n ja A. K a s k.

1956. aasta lõpuks valmis Emakeele Seltsis kaks järjekordset käsikirja: „Emakeele Seltsi Aastaraamat” III, 1957 ja „Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste” II, 1956. aastal hakati koostama kogumikku „Johannes Voldemar Veski keelelisi töid”.

¹ Konverentsi kohta vt. lähemalt E. Riikoja „Eesti murrete uurimisele pühendatud teaduslik konverents”. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, ühiskonnateaduste seeria, nr. 1 1957.

1956. aastal asuti Seltsi murdekorrespondentide võrgu reorganiseerimisele. Esimeseks ülesandeks oli välja selgitada nn. surnud nimed. Püüti ühendusse astuda kõigi kaastöölisega, kes olid viimastel aastatel passiivseks jäänud. Peab ütleva, et kontakti õnnestus luua nendest vähestega. Aasta jooksul kustutas Seltsi juhatus korrespondentide nimekirjas olnud 255 kaastöölisest 148 korrespondenti. Kuigi uusi kaastöölisi tegelikult juurde tuli, ei võetud neid veel korrespondentide nimekirja. 1956. aasta lõpul oli Emakeele Seltsil seega 107 korrespondenti.

Murdematerjalide kogumisel näitas korrespondentide võrk 1956. aastal paremaid tulemusi kui eelmisel aastal. Eriti edukalt töötas korrespondent Gustav Vilbaste Tallinnast, kes esitas sellised tööd, nagu „Kohanimed Loksa rajooni lääneosas (end. Kuusalu kihelkonnas). Peatükk asustusajaloost”. — 1157 masinakirja lehekülge ehk umbes 46 autoripooinat, isuri sõnavara 4233 sedelit, vadja sõnavara 628 sedelit jne. Priidu Tammepeuu Jõgeva rajoonist esitas aasta jooksul tööd „Tuulikud” (165 lk.), „Vesiveski” (176 lk.), „Näduvere küla elu-olu” (176 lk.) jm. Mõlemale korrespondentile anti Emakeele Seltsi aukiri eduka töö eest murdematerjali kogumisel 1956. aastal.

Edukamate kaastöölisena tuleb veel märkida korrespondente M. Mäesalu (Kilingi-Nõmme rajoonist), S. Karopun'i (Räpinast) jt. Emakeele Seltsi väljaannetega on aasta jooksul premeeritud ligi neljakümmend kaastöölis. Paremate tööde eest on määratud ka rahalisi preemiaid.

1956. aasta kestel sai Emakeele Selts murdematerjali kokku 2214 lk. ja 8574 sõnasedelit.

Möödunud aastal koostati korrespondentide jaoks kaks uut keelelist ülesannet. Keelelise ülesande nr. 11 (küsimusi härjareest) koostas tegevliige A. Viies, keelelise ülesande nr. 12 (küsimusi adjektiivse täiendsõnaga liitsõnadest) — tegevliige H. Viies.

Kokkuvõttes võib märkida, et korrespondentide võrk töötas 1956. aastal paremini kui eelmisel aastal.

Ka aruandeaastal on Emakeele Selts püüdnud arendada koostööd teiste teaduslike asutiste ja kõrgemate koolidega. Esmajoones tuleks nimetada koostööd murdekogumise ja uurimise alal. 2. veebruaril toimus Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektoris laiem nõupidamine (Emakeele Seltsi ja TRÜ esindajate osavõtul), kus kõigekülgselt arutati murdekogumis- ja uurimistöö küsimusi, seehulgas ka murdearhiivi korraldamise küsimust. 14. märtsil arutati Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi koosolekul Keele ja Kirjanduse Instituudis ja Emakeele Seltsis tehtava murdeuuri-

mistöö küsimusi. Ülevaate Seltsi tööst esitas vastutav sekretär H. A h v e n. Mitme asutuse koostöö murdeuurimise alal väljendus ka ühise keeleteadusliku konverentsi korraldamises Tartus detsembrikuus.

Koostööd mitme asutusega võime märkida mõnes teiseski valdkonnas. Nii moodustas Seltsi juhatus Emakeele Seltsi, Keele ja Kirjanduse Instituudi ning Tartu Riikliku Ülikooli esindajaist komisjoni, kelle ülesandeks sai välja töötada reeglid hiina nimede kirjutamiseks eesti keeles. Komisjoni koosseis oli järgmine: A. K a s k — esimees, E. N u r m — esimehe asetäitja, P. N u r m e k u n d ja E. V a r e p. Komisjoni tööst võttis osa veel rida teisi asjasthuvitatuid. Komisjon töötas välja hiina nimede eesti keeles kirjutamise põhimõtted ja saatis need seisukohavõtmiseks asjaomastele asutistele.

Tuleb märkida sedagi, et 1956. aastal astus Emakeele Selts väljaannete vahetusse rea teaduslike asutistega välismaal (Soomes, Rootsis, Ungaris).

Tuleks veel mainida, et aasta jooksul on juhatus andnud keeelist nõu ja konsultatsiooni nii üksikisikuile kui ametiasutistele.

1956. aastal anti Seltsi juhatuse poolt Emakeele Seltsi a u k i r i järgmistele isikutele:

1) kauaaegsele tegevliikmele Johannes S o l l i l e jaanuaris — 50. aasta tööjuubeli puhul,

2) Soome teadlasele prof. Kustaa V i l k u n a 'le veebruaris — teadusliku kontakti loomise eest Nõukogude Eesti teadlastega,

3) Soome teadlasele dr. Väinö K a u k o n e n 'ile veebruaris — teadusliku kontakti loomise eest Nõukogude Eesti teadlastega,

4) asutajaliige Ernst N u r m e l e juulis — 60. aasta sünnipäeva puhul,

5) murdekorrespondent Gustav V i l b a s t e l e detsembris — heade tulemuste eest murdematerjali kogumisel 1956. aastal,

6) murdekorrespondent Priidu T a m m e p u l e detsembris — heade tulemuste eest murdematerjali kogumisel 1956. aastal.

5

Aruandeaastal toimus Emakeele Seltsis mõningaid olulisi organisatsioonilisi muudatusi. Seoses Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektori ületoomisega Tartust Tallinna tuli ka Emakeele Seltsil loobuda Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi ruumide kasutamisest ja alates 1. oktoobrist sai Seltsi asjaajamise kohaks Tallinn (postiaadress: Tallinn, Estonia puiestee 7).

Suure tähtsusega on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsus 31. oktoobrist Seltsi koosseisu suurendamise kohta

ühe vanemlaborandi võrra. Sellele kohale asus 14. novembril Helga M ä g i.

1956. aasta lõpuks oli Emakeele Seltsil 126 liiget, neist auliikmeid 1 — ENSV TA akadeemik J. V. V e s k i, tegevliikmeid 85 ja kirjavahetajaliikmeid 40. Murdekorrespondente oli 107.

Seltsi tööd juhtis 1956. aastal juhatus järgmises koosseisus:

esimees — ENSV TA akadeemik Johannes Voldemar V e s k i,

esimehe asetäitjad — ENSV TA akadeemik Paul A r i s t e ja filoloogiateaduste doktor Arnold K a s k,

juhatusel liikmed — filoloogiateaduste kandidaadid Eeva A h v e n, Mari M u s t, Pauliine P a l m e o s ja Huno R ä t s e p.

Revisjonikomisjoni kuulusid Juhan T ö l p, Karl K o n t ja Johannes S i l v e t.

Seltsi vastutavaks sekretäriks oli Heino A h v e n.

Juhatus on aasta jooksul pidanud 16 koosolekut. Päevakorras on olnud nii teadusliku uurimistöö kui ka organisatsioonilised ja majanduslikud küsimused.

О РАБОТЕ ОБЩЕСТВА РОДНОГО ЯЗЫКА В 1956 г.

Х. АХВЕН

Резюме

В течение 1956 г. Обществом родного языка было проведено шесть открытых заседаний, на которых было заслушано всего восемь научных докладов. В докладах затрагивались вопросы современного эстонского литературного языка, истории литературного языка и проблемы, связанные с научной грамматикой.

Совместно с Институтом языка и литературы АН ЭССР и Тартуским Государственным университетом в декабре 1956 года Обществом родного языка была организована языковедческая конференция, посвященная вопросам исследования эстонских диалектов. На этой конференции было заслушано всего девять докладов.

В 1956 году Обществом родного языка было выпущено два издания: «Сборник диалектных текстов корреспондентов Общества родного языка» I и «Ежегодник Общества родного языка» II. К концу истекшего года к печати были подготовлены еще три новых рукописи.

В 1956 г. Общество родного языка приступило к реорганизации сети местных корреспондентов. В результате проверки из числа находящихся в начале года 255-ти корреспондентов к концу года было оставлено в списках лишь 107 человек, поскольку бездействующих и пассивных корреспондентов пришлось из этого списка исключить. Вместе с тем, следует отметить, что сеть корреспондентов в истекшем году работала лучше, чем в предыдущем

1955 году. С целью собирания необходимых языковых материалов Обществом родного языка было выработано два новых языковых вопросника. В течение года корреспондентами было собрано всего 2214 страниц языковых материалов и 8574 карточки лексического содержания. Особенно успешно работавшие корреспонденты были награждены печатными изданиями Общества родного языка; за лучшие работы были выданы денежные премии. Два корреспондента были награждены почетными грамотами Общества родного языка.

К концу 1956 г. в Обществе родного языка насчитывалось всего 107 членов, среди них один почетный член (И. В. Вески).

В состав правления входили:

председатель — академик АН ЭССР И. В. Вески;

заместитель председателя — академик АН ЭССР П. Аристэ и доктор филологических наук А. Каск;

члены правления — кандидаты филологических наук Э. Ахвен, М. Муст, П. Пальмеос, Х. Рятсеп.

Ответственный секретарь Х. Ахвен.

В 1956 г. штат Общества родного языка увеличился на одну единицу — старшего лаборанта.

KEELELIST BIBLIOGRAAFIAT (1956. a.)

Koostanud E. UUSPÖLD

I. RAAMATUD

1. Koguteosed

1. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Keelelisi küsimusi. Tln., ERK, 1956. 198 lk. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia). 1000 eks.
2. Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. 1956. Tln., ERK, 1956. 271 lk. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Selts). 1000 eks.

2. Keelelisi käsitlusi

1. Галкин, И. С. Суффиксальное образование глаголов в современном марийском языке. Автореферат. Тарту 1956. 20 lk. (Тартуский гос. ун-т). 140 eks.
2. Пикамяэ, А. Чередование ступеней согласных в основе слова в прибалтийско-финских и саамском языках. Автореферат. Тарту 1956. 14 lk. (Тартуский гос. ун-т). 100 eks.

3. Murdeuurimine

- Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste. I. Tln., ERK, 1956. 104 lk., 8 kleebist (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Selts). 1000 eks.

4. Õpikud

1. Aver, H. ja Alttoa, L. Eesti keele õpik. II klassile. Tln., ERK, 1956. 143 lk. 15 000 eks.
2. Aver, H., Alttoa, L. ja Raigna, H. Eesti keele õpik. III klassile. Tln., ERK, 1956. 139 lk. 15 000 eks.
3. Kure, K. ja Valgma, J. Eesti keele grammatika. IX klassile. Tln., ERK, 1956. 192 lk. 5000 eks.
4. Laugaste, G. ja Teder, M. Eesti keele grammatika. VIII klassile. Tln., ERK, 1956. 204 lk. 7000 eks.
5. Ordlik, V. Eesti keele õpik. IV klassile. Tln., ERK, 1956. 185 lk. 13 000 eks.
6. Rimmel, N. ja Tiisler, E. Eesti keele grammatika töölisnoorte keskkooli VIII klassile. Tln., ERK, 1956. 108 lk. 1000 eks.
7. Riikoja, E. Eesti keele grammatika. X klassile. Tln., ERK, 1956. 88 lk. 4000 eks.

8. Teder, L., Jõerand, H. ja Ordlik, V. Eesti keele grammatika. V klassile. Tln., ERK, 1956. 216 lk. 9000 eks.
9. Teder, L., Jõerand, H. ja Ordlik, V. Eesti keele grammatika. VI klassile. Tln., ERK, 1956. 192 lk. 9000 eks.
10. Valgma, J. Eesti keele grammatika. VII klassile. Tln., ERK, 1956. 144 lk. 8000 eks.

5. Sõnaraamatud

1. Dormidontova, Z. ja Lõpp, F. Lühikesed olustikulised vestlused vene ja eesti keeles. Tln., ERK, 1956. 136 lk. 25 000 eks.
2. Ritslaid, V. Metsatehniline vene-eesti ja eesti-vene sõnastik. Tln., ERK, 1956. 190 lk. 1000 eks.

6. Metoodilised abivahendid õpetajale

1. Juhend eesti keele tabelite kasutamiseks. Tln., ERK, 1956. 16 lk. 1500 eks.
2. 10 grammatilist tabelit. Tallinn, ERK, 1956. 10 lk. 1500 eks.

II. KOGUTEOSTES JA AJAKIRJADES ILMUNUD ARTIKLID

1. Üldisi soome-ugri keelte küsimusi

1. Kont, K. Substantiivide atributiivsest seosest soome-ugri keeltes (Nominatiivse ja genitiivse atribuudi seos põhisõnaga). Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 105—126. — Resümee vene ja saksa keeles.
2. Maitinskaja, K. Soome-ugri keelte kirjeldavate grammatikate koostamise printsiibid. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 26—52. — Resümee vene ja saksa keeles.
3. Rätsep, H. *n*-ilistest infiniitsetest verbivormidest soome-ugri keeltes. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 43, 1956, lk. 100—114. — Resümee vene keeles.
4. Serebrennikov, B. Keele ajalugu ja rahva ajalugu (soome-ugri keelte materjalide alusel). Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 9—25. — Resümee vene ja saksa keeles.

2. Eesti keel

A. Tänapäeva eesti keele küsimusi

1. Kure, K. Tegusõna *olema* funktsioonidest ja tähendustest. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 124—137. — Resümee vene keeles.
2. Nurm, E. Eesti pikkade vokaalide märkimisest vene tähtedega. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 127—139. — Resümee vene ja saksa keeles.
3. Peegel, J. Mõtteid ja märkmeid ilukirjanduse keelest. Looming, 1956, nr. 11, lk. 1610—1619.
4. Päll, E. Infinitiiv alusena ja öeldisena eesti keeles. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 60—75. — Resümee vene ja saksa keeles.
5. Päll, E. Infinitiiv eesti fraseoloogia allikana. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 138—145. — Resümee vene keeles.
6. Raiet, E. Küsimusi eesti liitverbi alalt. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Insti-

- tuudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 76—87. — Resümee vene ja saksa keeles.
7. **Riikoja, E.** Kirjakeele ja rahvakeele vahekorra mõningates nominatiivse liitumise rühmades. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 88—104. — Resümee vene ja saksa keeles.
 8. **Rätsep, H.** *i*-sufiksiliistest verbidest eesti keeles. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 74—91. — Resümee vene keeles.
 9. **Sööt, B.** Keele leksikaalsed ja fraseoloogilised väljendusvahendid. Nõukogude Kool, 1956, nr. 5, lk. 299—306; nr. 6, lk. 325—336.
 10. **Veski, J. V.** Ebakohti eesti kirjakeele sõnavaras. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1956, nr. 2, lk. 103—116. — Resümee vene ja saksa keeles.
 11. **Veski, J. V.** Ortograafilisi ja morfoloogilisi ebakohti eesti kirjakeeles. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 62—73. — Resümee vene keeles.

B. Ajaloolise grammatika ja sõnavara küsimusi

1. **Ariste, P.** Eesti asesõnade *me, te ja meie, teie* suhteist. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 53—59. — Resümee vene ja saksa keeles.
2. **Ariste, P.** Eesti sõnade etümoloogiaid. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 146—149. — Resümee vene keeles.
3. **Ariste, P.** Maakeel ja eesti keel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1956, nr. 2, lk. 117—127. — Resümee vene ja saksa keeles.
4. **Masing, U.** Ühest võimalikust akadi laensõnast. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 160—181. — Resümee vene keeles.
5. **Must, M.** Vene laensõnade laenamisel ja kodunemisel valitsevatest seaduspärasustest eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1956, nr. 2, lk. 128—142. — Resümee vene ja saksa keeles.
6. **Palmeos, P.** Eesti keele pronoomenist *enese — enda*. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 106—123. — Resümee vene keeles.
7. **Peeget, J.** Häälikuloolisi ääremärkusi rahvalaulude keelest. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 53—61. — Resümee vene keeles.
8. **Viires, A.** Eesti püttsepise terminoloogiast. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 182—194. — Resümee vene keeles.
9. **Vääri, E.** Soomeugriline sõnavara eesti sugulusnimedes. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 150—159. — Resümee vene keeles.

C. Kirjakeele ajaloo küsimusi

1. **Ahven, E.** 1905.—1907. a. revolutsiooni mõjust eesti kirjakeele sõnavarasse. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 23—31. — Resümee vene keeles.
2. **Kask, A.** Sõnalõpulise ülipika konsonandi märkimise kujunemisest eesti kirjakeeles. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 43, 1956, lk. 61—73. — Resümee vene keeles.
3. **Kask, A.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 140—176. — Resümee vene ja saksa keeles.
4. **Laugaste, G.** Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 43, 1956, lk. 74—88. — Resümee vene keeles.
5. **Vilbaste, G.** Rahvapäraste taimenimede kogumise katseid möödunud sajanditel. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 195—216. — Resümee vene keeles.

D. Eesti keele metoodika küsimusi

1. **Jõulma, H.** Õigekirja õpetamisest I klassis esimesel poolaastal. Nõukogude Kool, 1956, nr. 8, lk. 484—490.
2. **Laugaste, G.** Murdetaust keskkoolilõpetajate keeletarvituses. Nõukogude Kool, 1956, nr. 9, lk. 554—559.
3. **Leht, K.** Eesti keele õpetamise päevamuredest ja uuest eesti keele programmist. Nõukogude Kool, 1956, nr. 6, lk. 337—342.
4. **Praakli, K.** Metoodilisi probleeme eesti keele käandsõna käsitlemisel. Nõukogude Kool, 1956, nr. 2, lk. 86—91.
5. **Sõöt, E.** Eesti keele kirjandid algkoolis. Nõukogude Kool, 1956, nr. 3, lk. 167—174.

E. Murdeuurimine

1. **Kask, A.** Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tln., 1956, lk. 24—40.
2. **Põld, E.** Jooni lääne-nigula murraku konsonantismist. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 41, 1956, lk. 127—140. — Resümees vene keeles.
3. **Siil, E.** Mihkel Veske Urvastes (Murdetekst). Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 234—251.
4. **Каск, А. Х.** К вопросу об образовании и группировке эстонских диалектов. В кн.: Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956, lk. 28—48.

F. Tõlkeprobleeme

- Aben, K.** Luule tõlkimise põhiprintsiipe. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 217—233. — Resümees vene keeles.

G. Kõrvutava grammatika küsimusi

- Kivimägi, L.** Eesti käänete vastetest inglise keeles. Nõukogude Kool, 1956, nr. 4, lk. 225—230, nr. 5, lk. 307—316.

3. Läänemeresoome keeled

1. **Ariste, P.** Isuri keelest. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 32—52. — Resümees vene keeles.
2. **Ariste, P.** Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tln., 1956, lk. 5—23.
3. **Ariste, P.** Ühest vadja rahvalaulust. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 43, 1956, lk. 89—99. — Resümees vene keeles.
4. **Karelson, R.** Soome-ugrilised puude nimetused läänemeresoome keeltes. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 41, 1956, lk. 141—156. — Resümees vene keeles.
5. **Laanest, A.** Ees- ja tagasõnad vepsa keeles. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 41, 1956, lk. 157—170. — Resümees vene keeles.
6. **Аристе, П. А.** Формирование прибалтийско-финских языков и древнейший период их развития. В кн.: Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956, lk. 5—27.

4. Kaugemad sugulaskeeled

- Hallap, V.** Mordva keelte deskriptiivseid verbe tuletavate sufiksiste vasteid läänemere keeltes. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 92—105. — Resümees vene keeles.

III. KOGUTEOSTES JA AJAKIRJADES ILMUNUD ÜLEVAATED JA BIBLIOGRAAFIAD

1. **Ahven, H.** Emakeele Seltsi tööst aastal 1955. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 252—258. — Resümee vene keeles.
2. **Ernst Nurm** 60-aastane. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Uhiskonnateaduste seeria, 1956, nr. 3, lk. 253. — Eesti ja vene keeles.
3. **Kask, A.** 15 aastat nõukogude eesti keeleteadust. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 3—22. — Resümee vene keeles.
4. **Randman, L.** Märkmeid rajooniajalehtede keele kohta. Eesti Kommunist, 1956, nr. 4, lk. 55—61.
5. **Viires, H.** Eesti murrete uurimisest Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis. Rmt.: Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. I. Tln., 1956, lk. 177—195. — Resümee vene ja saksa keeles.
6. **Uuspõld, E.** Keelelist bibliograafiat a. 1945—1955. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. II. Tln., 1956, lk. 259—270.

IV. KAITSTUD KANDIDAADIVÄITEKIRJAD

1. **Hallap, V.** Verbaaltuletussufiksids mordva keeltes. Kaitstud 1956. a. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis.
Autoreferaad: Халлап, В. Суффиксы образования глаголов в мордовских языках. (Общемордовские суффиксы). Таллин 1955. 28 lk. (Академия Наук Эстонской ССР). 130 eks.
2. **Valmet, A.** Mitmuse osastav eesti vanemas kirjakeeles (1524—1857). Kaitstud 1956. a. Tartu Riiklikus Ülikoolis.
Autoreferaad: Валмет, А. Партитив множественного числа в эстонском литературном языке раннего периода 1524—1857. Тарту 1956. 21 lk. (Тартуский гос. ун-т). 134 eks.
3. **Veski, A. J. V.** Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana. Kaitstud 1956. a. Tartu Riiklikus Ülikoolis.
Autoreferaad: Вески, А. Роль И. В. Вески в истории развития эстонской терминологии. Тарту 1956. 25 lk. (Тартуский гос. ун-т). 134 eks.
4. **Бахман, К. И.** Исследование русских лексических заимствований в эстонском языке. (По материалам публицистики и лексикографии конца XIX и начала XX вв.).
Kaitstud 1956. a. Leningradi Ždanovi-nimelises Lenini Ordenit kandvas Riiklikus Ülikoolis.
Autoreferaad: Бахман, К. И. Исследование русских лексических заимствований в эстонском языке. По материалам публицистики и лексикографии конца XIX и начала XX вв. Л. 1956. 15 lk. (Ленинградский гос. ордена Ленина ун-т им. А. А. Жданова). 135 eks.

LÜHENDITE NIMESTIK

alb	=	albaania keel	Kõp	=	Kõpu
Amb	=	Ambla	Käi	=	Käina
Ans	=	Anseküla	Kär	=	Kärla
arm	=	armeenia keel	Lai	=	Laiuse
Aud	=	Audru	ld	=	leedu keel
e	=	eesti keel	Lei	=	Leivu
eL	=	lõuna-eesti murded	lpI	=	inari lapi murre
eP	=	põhja-eesti murded	lpK	=	koola lapi murre
h	=	handi keel	lt	=	läti keel
Har	=	Hargla	Lut	=	Lutsi
Har Mõn	=	Hargla mõniste murrak	lv	=	liivi keel
Hel	=	Helme	Lüg	=	Lüganuse
HJn	=	Harju-Jaani	Mar	=	Martna
Hlj	=	Haljala	md	=	mordva keel
Hls	=	Halliste	mdE	=	mordva keele ersa murre
is	=	isuri keel	Mih	=	Mihkli
isH	=	isuri keele heva murre	mns	=	mansi keel
isR	=	isuri keele rosona murre	mprs	=	muinaspreisi keel
isS	=	isuri keele soikola murre	mr	=	mari keel
JMd	=	Järva-Madise	mrM	=	mäemari murre
Jõh	=	Jõhvi	mrN	=	niidumari murre
Jäm	=	Jämaja	Muh	=	Muhu
Jür	=	Jüri	Mus	=	Mustjala
Kad	=	Kadrina	myv	=	muinasvene keel
Kam	=	Kambja	Mõn	=	mõniste murrak
Kan	=	Kanepi	Nõo	=	Nõo
Khk	=	Kihelkonna	Ote	=	Otepää
Kir	=	Kirbla	Pal	=	Palamuse
KKI	=	Keele ja Kirjanduse Ins- tituut	PJg	=	Pärnu-Jaagupi
Kod	=	Kodavere	Plv	=	Põlva
Koik	=	koikküla murrak	Pst	=	Paistu
kP	=	permikomi murre	Puh	=	Puhja
kr	=	kreeka keel	Põi	=	Põide
krj	=	karjala keel	Ran	=	Rannu
krjA	=	karjala keele aunuse murre	Rid	=	Ridala
krjL	=	karjala keele lüüdi murre	Rõn	=	Rõngu
krjP	=	päris- (põhja-) karjala murre	Rõu	=	Rõuge
krj Sal	=	karjala keele salmi mur- rak	Räp	=	Räpina
Krk	=	Karksi	San	=	Sangaste
Krl	=	Karula	Se	=	setu
kS	=	sürjakomi murre	Se Mer	=	setu meremäe murrak
Kse	=	Karuse	Se Vär	=	setu väraska murrak
Ksi	=	Kursi	Sim	=	Simuna
			sks	=	saksa keel
			sm	=	soome keel
			smE	=	soome keele edelamurded

smH	= soome keele häme murded	Vai	= Vaivara
smT	= soome keele torniojõe murded	Vas	= Vastseliina
Tah	= taheva murrak	vdj	= vadja keel
tadž	= tadžiki keel	Vig	= Vigala
tat	= tatari keel	Vil	= Viljandi
Trv	= Tarvastu	Vll	= Valjala
tšuv	= tšuvaši keel	vn	= vene keel
Tõs	= Tõstamaa	VNg	= Viru-Nigula
Tür	= Türi	vps	= vepsa keel
udm	= udmurdi keel	vpsK	= vepsa keele keskmurre
ung	= ungari keel	vpsL	= vepsa keele lõunamurre
Urv	= Urvaste	vpsP	= vepsa keele põhjamurre
		Võn	= Võnnu

SISUKORD:

	Lk.
✗ A. Kask — Võitlus eesti kirjakeele normide ühtlustamise eest 1886. aastal	3
A. Каск — Борьба за унификацию норм эстонского литературного языка в 1886 году. <i>Резюме</i>	19
✗ J. V. Veski — Ääremärkusi nimisõnade liitmise kohta eesti kirjakeeles	21
И. Вески — К вопросу о сложении имен существительных в эстонском литературном языке. <i>Резюме</i>	33
✓ E. Nurm — Deklineerimise üksikküsimusi	36
Э. Нурм — О спорных вопросах склонения. <i>Резюме</i>	46
✗ J. Peegel — Tingiva kõneviisi tähenduslikest funktsioonidest ja kohast eesti kõneviiside süsteemis	49
Ю. Пээгель — О семантических функциях и значении условного наклонения в системе наклонений эстонского языка. <i>Резюме</i>	70
H. Rätsep — Aspektikategooriast eesti keeles	72
X. Rätsep — Относительно категории аспекта в эстонском языке. <i>Резюме</i>	79
✓ S. Nigol — Afrikaadid hargla murrakus	82
С. Ниголь — Африкаты в говоре Харгла. <i>Резюме</i>	100
✓ I. Kont — Eesti nominaalsufiksi -sk päritolust ja semantikast	104
И. Коньт — По поводу происхождения и семантики именного суффикса -sk. <i>Резюме</i>	114
✗ E. Laugaste — Mõningaid sõnatähenduslike küsimusi seoses Kreutzwaldi „Kalevipojaga”	116
Э. Лаугасте — К вопросу о семантике слов в «Калевипоэге» Фр. Р. Крейцвальда. <i>Резюме</i>	129
✓ P. Ariste — Pandivere, Pandja ja Pandju	130
П. Аристэ — Местные имена Pandivere, Pandja и Pandju. <i>Резюме</i>	133
✗ U. Masing — Osmi olemusest	134
У. Мазинг — Кто такой Осми? <i>Резюме</i>	149
✗ V. Serebrennikov — Mõningaid kaudseid andmeid kaasaegsete soome-ugri keelte üksikute rühmade kujunemise ajast	153
В. Серебренников — Некоторые косвенные данные, касающиеся времени образования отдельных групп современных финноугорских языков. <i>Резюме</i>	157
✓ E. Rajusalu — Soome-ugri l-käänetest	159
Э. Паюсалу — По поводу l-овых падежей в финноугорских языках. <i>Резюме</i>	170
✓ G. Viibaste — Vadja taimenimesid	173
Г. Вилбасте — О названиях растений на водском языке. <i>Резюме</i>	179
✗ P. Palmeos — Märkmeid karjala valdai murdest	180

П. Пальмеос — О карельском диалекте Валдайского района. <i>Резюме</i>	196
✕ К. Абен — Eesti ja liivi laene läti sõnavaras	199
К. Абен — Эстонские и ливские заимствования в словарном составе латышского языка. <i>Резюме</i>	215
✕ V. Pall — Negatsioonist mordva keeles	217
В. Палль — Об образовании отрицательных форм в мордовском языке. <i>Резюме</i>	222
✕ I. Galkin — Märkmeid verbi tuletussufiksiste vokalismist mari keeles	224
И. Галкин — Заметки о вокализме глагольных суффиксов в мари́йском языке. <i>Резюме</i>	229
Н. Ahven — Emakeele Seltsi tööst aastal 1956	231
Х. Ахвен — О работе Общества родного языка в 1956 г. <i>Резюме</i>	235
Е. Uuspõld — Keelelist bibliograafiat (1956. a.)	237
Lühendite nimestik	242

ЕЖЕГОДНИК ОБЩЕСТВА РОДНОГО
ЯЗЫКА III

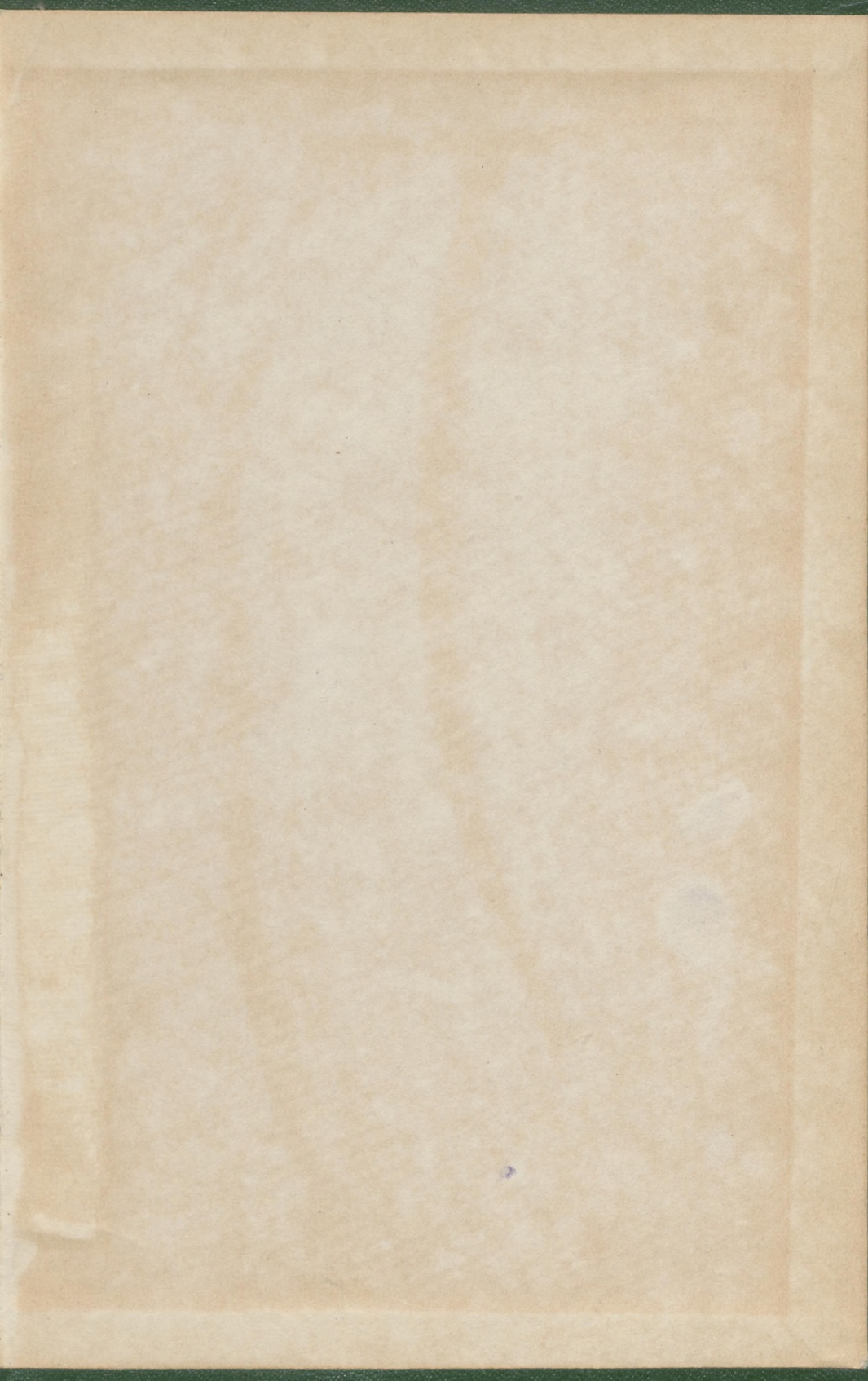
На эстонском и русском языках
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе 10

*

Toimetaja P. Ariste
Tehniline toimetaja L. Uuspõld
Korrektor Ü. Rattur

Ladumisele antud 11. III 1957. Trükkimisele antud
26. IX 1957. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 15,5.
Arvutuspoognaid 19,67 Trükiarv 1000. MB-06990. Tellimise nr. 809. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rbl. 15.80

TRÜKIVIGU.

<i>Lk.</i>	<i>Rida</i>	<i>On</i>	<i>Peab olema</i>
209	2. alt	<i>s^uoim'</i>	<i>s^uoim,</i>
227	17. alt	<i>-ынит</i>	<i>-ыныт</i>

www.books2ebooks.eu